

07

I t K

1-2

1996

I t K

Irodalomtörténeti Közlemények

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA

1996

A TARTALOMBÓL

R. Várkonyi Ágnes: Európa Zrínyije

Fenyő István: Vezércikkek a centralista Pesti Hirlapban (1844–1845)

Angyalosi Gergely: A Kísérletek időszaka Ignótus pályáján

Kecskés András: Szőnyi Benjámint Istennek trombitája című énekeskönyvének versformái

*

Gömöri György: 1590-es lengyel feljegyzés Balassi Bálintról és katonáiról

Szabó András: Szenci Molnár Albert és a magyar időmértékes vers

Kerényi Ferenc: Ki lehetett Petőfi aszódi „Borcsá”-ja?

*

Szilágyi Márton: Schedius Lajos szerepe az Uránia körül

Nagy Péter: Egy derék honfi emlékosztorúja (Vas Gerebenről)

Spira György: Két szemtelen hizelgő (Kiegészítés a Petőfi-adattárhoz)

Zágonyi Ervin: Kosztolányi R. U. R.-fordítása

*

Szemle

*

Krónika

IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK

1996. C. évfolyam 1–2. szám

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG

Komlowszki Tibor
felelős szerkesztő

Bíró Ferenc
Dávidházi Péter
Horváth Iván
Kőszeghy Péter

Kulcsár Péter
Tverdota György
Veres András

*
Kádár Judit
a Szemle rovat szerkesztője,
technikai szerkesztő

<i>R. Várkonyi Ágnes: Európa Zrinyije</i>	1
<i>Fenyő István: Vezércikkek a centralista Pesti Hírlapban (1844–1845)</i>	40
<i>Angyalosi Gergely: A Kísérletek időszaka Ignótyus pályáján</i>	66
<i>Kecskés András: Szőnyi Benjámin Istennek trombitája című énekeskönyvének versformái</i>	80

Kiseb közlemények

<i>Gömöri György: 1590-es lengyel feljegyzés Balassi Bálintról és katonáiról</i>	112
<i>Szabó András: Szenci Molnár Albert és a magyar időmér-tékes vers</i>	114
<i>Kerényi Ferenc: Ki lehetett Petőfi aszódi „Borcsá”-ja?</i>	122

Műhely

<i>Szilágyi Márton: Schedius Lajos szerepe az Uránia körül</i>	127
<i>Nagy Péter: Egy derék honfi emlékkoszorúja (Vas Gere-benről)</i>	145
<i>Spira György: Két szemtelen hízog (Kiegészítés a Petőfi-adattárhoz)</i>	161
<i>Zágonyi Ervin: Kosztolányi R. U. R.-fordítása</i>	170

Szemle

<i>Lukácsy Sándor: A hazudni büszke író (Kerényi Ferenc)</i>	191
<i>„A Dunánál”. Tanulmányok József Attiláról (Valachi Anna)</i>	194
<i>Szegedy-Maszák Mihály: Ottlik Géza (Lőrinczy Huba)</i>	198
<i>Thomka Beáta: Prózátörténeti vázlatok (Gerold László)</i>	204
<i>Eisemann György: Ősformák jelenidőben (Fried István)</i>	206
<i>György Lajos: A kolozsvári római katolikus Lyceum-könyvtár története 1579–1948 (Tüskés Gábor)</i>	208
<i>Boros István: A Kalocsai Főszékesegyházi Könyvtár (Kecskeméti Gábor)</i>	210
<i>Sütő József: Századok lelke (Kerényi Ferenc)</i>	212
<i>Reicherstorffer, Georg: Chorographia Transilvaniae. Cho-rographia Moldaviae. Erdély és Moldva leírása 1550. (Németh S. Katalin)</i>	214
<i>Római szerzők 17. századi magyar fordításai (Szabó András)</i>	216
<i>Nádas Péter bibliográfia 1961–1994 (Varga László)</i>	218

Krónika

<i>Az összehasonlító irodalomtudomány új útjai. Konferen-cia, Budapest, 1995. október 17–18.</i>	220
<i>„Minek nevezzelek?” Az irodalmi onomasztika kérdései. Tudományos konferencia, Budapest, 1995. november 27–28. (P. K.)</i>	221
<i>Mai magyar írók: Konrád György. Tudományos konfe-rencia, Budapest, 1995. december 6. (Sarankó Márta)</i>	222
<i>Intézeti hírek (1995. január 1.–december 31.) (Karafiáth Judit)</i>	223

SZERKESZTŐSÉG
1118 Budapest
Ménési út 11–13.

R. VÁRKONYI ÁGNES

EURÓPA ZRÍNYIJE

„Zrínyi az, akire a Gondviselés Európa sorsát bízta!” Zrínyi „sikerén vagy kudarcán áll vagy bukik a nyugati világ”¹ olvasható a *The Conduct and Character of Count Nicholas Serini* című kötet *To All the Admirers of Count Nicholas Serini, The Great Champion of Christendom, To the Reader* O. C. monogrammal jelzett ajánló bevezető soraiban.² Tudomásom szerint a kora újkor évszázadaiban nincs még egy magyarországi személyiség, akit így jellemeztek volna Angliában, vagy Európa más tájain. Bocskai, Bethlen, Pázmány, Esterházy, II. Rákóczi Ferenc különböző műfajú nemzetközi elismerései között nem találtam nyomát, de az újkor magyar politikusai esetében sem, hogy Európa jövőjének letéteményesét látták volna bármelyikük alakjában is.

A minősítésben gróf Zrínyi Miklós horvát bán történelmi értékének, sőt méltán állíthatjuk, hogy a kora újkori Magyarország nemzetközi jelenlétének egyik alapkérdése rejlik.

Tanulmányomban Zrínyi európai jelentőségű államférfiúi mivolta valóságát próbálom rekonstruálni.³

A kérdés

Az Európa Zrínyije jelenséget megfogalmazó kötetet, mint a bán nemzetközi hírének dokumentumát, régen számon tartják a kutatók. A *The Conduct and Character of Count Nicholas Serini*t Apponyi Sándor gyűjteményének 1927-ben kiadott

¹ „The Excellent Count Serini seems to be the Heroe, upon whom Providence hath devolved the Fate of Europe.” – „In a word, what manner of Heroe he is, upon whose success or overthrow the Western world seems to stand or fall.” *The Conduct and Character of Count Nicholas Serini*. London, 1664. *To the Reader*.

² *The Conduct and the Character of Count Nicholas Serini, 1664. To the Reader*. – In *Angol életrajz Zrínyi Miklósról*. London, 1664. Bevezette, szerkesztette, jegyzetekkel ellátta KOVÁCS Sándor Iván. A *Zrínyi Miklós angol rajongói* című bevezető tanulmányt írta PÉTER Katalin. A kötet szövegeit angolból fordították az ELTE Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszéke Zrínyi-semináriumának hallgatói: BUKOVSKY Andrea, GÖMÖRI Éva, RAB Andrea, ZAJKÁS Péter. In *Zrínyi Könyvtár* II. Főszerkesztő KLANICZAY Tibor, szerkesztő KOVÁCS Sándor Iván. Bp., 1987. 69., 70.

³ Vizsgálataimról két előadásban számoltam be vázlatosan: az irodalomtörténészek V. országos szigetvári Zrínyi-konferenciáján Sopronban 1994. november 18–20-án, és az Irodalomtudományi Intézet Reneszánsz Kutatócsoportjának 1995. február 8-i ülésén. A Zrínyi-konferencia előadása megjelent a *Somogy* 1995/1. számában és az *Irodalomismeret* 1995. 1–2. számában 3–10. – Ez a tanulmányom a Reneszánsz Kutatócsoport előadását követő hozzászólásokat és az azóta végzett újabb kutatásaim eredményeit is felhasználja. Épít eddigi Zrínyi-tanulmányaimra, és a – méltán állíthatjuk, az utóbbi évtizedekben reneszánszát élő – Zrínyi-kutatások eredményeire. – *Zrínyi Könyvtár*. Főszerkesztő KLANICZAY Tibor, szerkesztő KOVÁCS Sándor Iván. I–IV. köt. Bp., 1985–1991. – *Zrínyi Dolgozatok*. Szerk. KOVÁCS Sándor Iván. I–VI. köt. Bp., 1983–1989. – *Monumenta Zrínyiana*. Consilium Editorum: László BENCZÉDI-Ágnes R. VÁRKONYI-Vera ZIMÁNYI, Redegit: Ágnes R. VÁRKONYI. I–II. köt. Bp., 1991.

leírásában ismertette, s azóta a bibliográfiák, a Zrínyivel foglalkozó munkák és a nemzetközi közvéleményt vizsgáló írások rendre megemlékeztek róla.⁴ A magyar politikus európai jelentőségű minősítésében rejlő kihívást 1984 végén három egyetemista fogalmazta meg. Bukovszky Andrea, Zajkás Péter és Gömöri Éva a diákköri konferenciát előkészítő megbeszélésen, beszámolva a könyv készülő fordításáról és kiadásáról, megállapította: „Az előszót író O. C. monogramú ismeretlen tájékozott, művelt szerzőnek tűnik. Zrínyi működését európai összefüggésben látja, és ki meri mondani, hogy Zrínyi »sikerén vagy kudarcán áll vagy bukik a nyugati világ«.”⁵ Jól érzékelteti a „ki meri mondani” megfogalmazás, hogy mennyire szokatlan, kockázatos és nagy horderejű volt összekapcsolni Európa ügyét Zrínyi fellépésével. Az előszón kívül négy nagyobb fejezetből összeállított angol kötet – az „Életvitele és jelleme”, továbbá a „Születése és műveltsége” címet viselő két Zrínyi-rész, valamint a Szkander bég- és Tamerlán-portrékat nyújtó harmadik és negyedik rész⁶ faksimile és magyar fordításának igényes kiadása az Európa Zrínyije-jelenséget nem vizsgálja, de a kötetben függeléként közölt *A Short Relation*-ból kiemelt fordítás részletével együtt, Péter Katalin, Bene Sándor, Cennerné Wilhelmb Gizella tanulmányaival, Kovács Sándor Iván és Kulcsár Péter hatalmas jegyzetapparátusával számos kérdést tett fel. Megállapítást nyert: a kötet az 1663–1664. évi török háborúval kapcsolatos publicisztikához tartozik, politikai állásfoglalása ellentmondásos, sok részlete különös, sőt érthetetlen, s „szerzője valószínűleg az O. C. monogram mögött rejtőzik”. Megfogalmazódott egy sereg kétely. Miért mondja az ismeretlen író, hogy Zrínyi protestáns? Miért másította meg születése időpontját? Miért állít olyasmit, mintha Csáktornyan a puritánok szokásait követnék? Miért a sok tárgyi tévedés, elnagyolt eseményleírás, eltorzított helynév? Miközben hivatkozik Zrínyi beszélgetéseire, és helyenként meglepő hasonlóság mutatható ki a *Török Áfiummal* és a *Vitéz hadnagy* második részével, az *Aphorismákkal*. Honnan kerülnek ide Gusztáv Adolf és a svédek, és miért utal sok részlet Hollandiára? Miért jelentek meg ugyancsak angolul Comeniusra hivatkozva Kotter, Paniatovska és Drabik jóslatai? Főleg pedig, miért a távoli Angliában lett ennyire népszerű Zrínyi, holott az angolok messze esve az oszmánok hódításaitól, bár kicsit nyugtalanul újabb Földközi-tengeri foglalásaik miatt, és hódolva az egzotikus Kelet iránti nemzetközi divatnak is, de lényegében vidáman kereskedtek a törökökkel? A bevezető tanulmány válaszai feltevések és rácsodálkozások. „Egyelőre nem lehet kutatási eredményeket összefoglalni, csak annak kiderítésére történhet kísérlet, hogy miként támadt Zrínyi Miklósnak Magyarországól oly távol rajongója... A találgatásokat tovább folytathatnánk, de érdemi eredményeket csak rendszeres és jól megalapozott kutatások érhetnek el.”⁷

⁴ KOSÁRY Domokos, *Français en Hongrie en 1664*. Revue d'Histoire Comparée, 1946. – KLANICZAY Tibor, *Zrínyi Miklós*. Bp., 1964. 2. kiad. 776–777. – MERVYN D. Jones, *Five Hungarian Writers*, Oxford, 1966. 298–305. – KÖPECZI Béla, „Magyarország a kereszténység ellensége”. Bp., 1976. 110. – Vö. KOVÁCS Sándor Iván, *Angol életrajz Zrínyiről*, 15–17., 19.

⁵ BUKOVSZKY A.–GÖMÖRI É.–ZAJKÁS P., *Egykorú angol életrajz Zrínyi Miklósról*. Új Tükör, 1985. II. 17. 11.
⁶ *The Conduct and Character of Count Nicholas Serini*, 1–43. – *Count Serini's Birth and Education*, 43–111. – *The Life and Actions of George Castriot Sirnamed Scanderbeg, the other Champion of Christendome*, 112–146. – *Tamberlain, the great Scourge of the Turks*, 147–168. – *Gróf Zrínyi Miklós életvitele és jelleme*, 74–96. – *Gróf Zrínyi születése és műveltsége*, 97–128. – *Kasztriota Györgynek, másik nevén Szkander bégnek, a keresztény világ bajnokának élete és cselekedetei*, 129–143. – *Tamerlán, a törökök nagy ostroma*, 145–153. – *Angol életrajz Zrínyi Miklósról*.

⁷ PÉTER Katalin, *Zrínyi angol rajongói*. In *Zrínyi angol életrajza*, i. m. 27., 40–44., 58–59.

Ha tehát ennyi a bizonytalanság ebben a különös műben, lehet egyáltalán érdemi súlya Zrínyit Európa sorsán fordító államférfinak mondó sorainak?

A kutatást angol nyelvterületen Gömöri György vitte azonnal tovább, és miközben a kérdéseket is jócskán szaporította, újabb érvekkel is szolgált, hogy valahol ezekben a körökben Zrínyit nemzetközi jelentőségű államférfinak kijáró figyelemmel vették körül. Feltárva „a témával foglalkozó teljes angol könyvtárgot”, megállapította, hogy az 1663–1664. évi török háborúval foglalkozó tizenkilenc mű mind elismeréssel szól Zrínyiről, s „az angliai Zrínyi-kultusz még intenzívebb és általánosabb volt, mint eddig hittük”. Több részletben pontosítva, vagy vitatva a *Zrínyi angol életrajza* kötet némely közlését, leszögezte: „a rejtélyes O. C. kilétéről még mindig nincs, és meglehet, soha nem is lesz tudomásunk”. Zrínyinek a *The Conduct and Character of Count Nicholas Serini* bevezetésében megfogalmazott minősítésével nem foglalkozik, de felhívja a figyelmet egy másik fontos angol műre. A *New Survey of the Turkish Empire* Bolton-féle és John Williams-féle kiadásai több vonatkozásban utalnak az Európa Zrínyije-jelenségre. Közölnék továbbá Zrínyiről egy háromnegyedalakos különös metszetet, s Gömöri megállapításához – „Zrínyi Miklós angliai dicsőítése ezzel a képpel ér tetőpontjára”⁸ – hozzátehetjük, a kép ugyancsak Zrínyi államférfiúi lényegét ábrázolja. Azóta pedig Bene Sándor, Borián Gellért, Jászay Magda, Kulcsár Péter, Németh S. Katalin, Perjés Géza tanulmányai nemcsak érvek sokaságával igazolták közvetlenül és közvetve a Zrínyi mint európai államférfi képzet különleges jelentőségét, hanem bizonyították, hogy az angol–holland környezetén kívül a kérdés szélesebb térségeket ölel fel: a velencei, az itáliai, a német és a francia propaganda és ellenpropaganda, az államelmélet, a régi és az új uralkodói eszmények köreit.⁹

A *The Conduct and Character of Count Nicholas Serini* kötetet én a regensburgi birodalmi gyűlés kritikus időpontjával, 1663–1664 telével láttam összefüggésben. Csakhogy miután feltártam Zrínyi mozgalmának a Rajnai Szövetséggel kiépített kapcsolatát, és elég rendszeres, de rendkívül nehezen előrehaladó kutatások során rekonstruáltam a regensburgi birodalmi gyűlésen zajló heves vitákat a háború jellegéről és a fővezérség kérdéséről, túl „szép”-nek, egyszerűnek látszott, hogy az angol kötet a propaganda szférájában mintegy spontán módon fogalmazza meg: a horvát bán tényező az európai nagypolitikában.¹⁰ Ilyen nagy horderejű állítást, hogy Zrínyi Európa sorsán fordító politika képviselője, csakis jelentős, tájékozott személyiség vagy politikai csoport jelenthet ki olyan kiélezett helyzetben, mint 1663–1664 tele. S mi több, határozott Európa-konceptióval rendelkező

⁸ GÖMÖRI György, *Zrínyi Miklós híre a korabeli Angliában*. Magyar Nemzet, 1985. március 2., és *Adalékok az 1663–1664. évi angliai Zrínyi-kultusz történetéhez*. In *Zrínyi Dolgozatok*, V. 1988. 65., 69.

⁹ JÁSZAY Magda, *Velence és Magyarország*. Bp., 1990. 298–300. – PERJÉS Géza, *Zrínyi és az 1663–1664-es nagy török háború*. In ESTERHÁZY Pál, *Mars Hungaricus*. Sajtó alá rendezte, fordította IVÁNYI Emma, szerk. HAUSNER Gábor. Bp., 1989. – BORIÁN Gellért (ford.), KÉRY János, *Gyászbeszéd Zrínyi Miklós temetésén 1664. december 21-én*. In *Zrínyi Dolgozatok*, VI. 1989. – BENE Sándor, *Zrínyi mint „Magyar Mars”*. In ESTERHÁZY, *Mars Hungaricus*. – BENE S., *Zrínyi-levelek 1664-ből*. ItK 1992. 2. 228. – BENE S., *Zrínyi testvérek az Ismeretlenek Akadémiáján (Velencei karnevál)*. ItK 1993. 5–6. 650–668.

¹⁰ A vita kivonatos ismertetése: KOVÁCS Sándor Iván, *Angol életrajz Zrínyi Miklósról*. In *Zrínyi Könyvtár*, II. 18. – továbbá 411. 12. jegyzet. – Az angol életrajz fotokópiáját Zrínyi és a Rajnai Liga kapcsolatait dokumentáló források feltárása idején készítettem el, a nagy téma többirányú vonatkozásainak tisztázása, továbbá a *The History of the Turkish War in Hungary* (London 1664. OSZKK App. H. 933.) problematikája utalt Regensburgra. Vö. R. VÁRKONYI Ágnes, *Török világ és magyar külpolitika*. Bp., 1975. főleg 58., 86/55.

szellemi-politikai körnek kellett bábáskodnia ilyen mű fölött. Ilyen kört vagy személyiséget pedig a kutatás eddig nem mutatott ki. Kétségtelenül izgató kérdés, ki lehet ez a magyar szakirodalomba „rejtélyes” jelzővel bevonult O. C.?¹¹ Valójában mégis az vár felderítésre, hol van és milyen ez a Zrínyi személyiségéhez köthető Európa-koncepció.

Zrínyi nemzetközi híreről már az eddig feltárt hatalmas dokumentumanyag alapján is szembeűnő, hogy valóban mást mond, valami egészen újat állít ez az O. C. mögé rejtőző különös szerző, mint ami a hírek tömegében olvasható. Zrínyit ugyanis nem csupán sikeres fegyvertényei miatt tiszteli, hanem Európa megmentőjének nevezik. Miért írja, hogy a horvát bán kezébe lenne helyezve Európa sorsa? A kérdés több szempontból is választ kíván. Különbö nem lehet hiteles Zrínyi politikájának nemzetközi jelentősége sem.

Vajon beszélhetünk ma Európa Zrínyijéről tárgyszerűen? Ismerjük különösen nagy nemzetközi híreinek reális tartalmát? Tudjuk, hogy miért nem bírta el az idők terhelését ez a különös minőségű hírnév? Régóta újra és újra olvasható: a „kereszténység rajongása” vette körül, „neve egycsapásra híressé és ismertté vált Európában”, „óriási lelkesedés”, „hatalmas európai visszhang” kísérte.¹² Annál indokoltabb a máig nem hogy megválaszolatlan, de fel sem tett kérdés: miért tűnt el mégis hihetetlenül gyorsan, szinte egycsapásra ez a nagy világhír? Mára pedig Európa Zrínyije csaknem teljesen kiesett a nemzetközi köztudatból. Az igényes külföldi szakirodalom számon tartja a költőt és katonát.¹³ Politikai szférákban viszont neve nem tűnik fel. Ha mégis, akkor mint Montecuccoli és Lipót császár ellenségét, a „forrófejű magyar”-t emlegetik, sőt bűnbakként úgy, hogy az ő „egonacionalizmus” vetett gátat az 1663–1664. évi ausztriai török háború sikerének. Ezek a megközelítések arra a nagyon is reális problémára figyelmeztetnek, hogy lényegében a kora újkori Magyarország európai beágyazottságának története tűnt el.¹⁴

Lényegtelenek lennének az államférfi Zrínyi nemzetközi híret őrző dokumentumok? Valójában messzire esett volna az európai politika fősodratól? Következésképpen Európa Zrínyije valami rejtélyes szerző alaptalan ötlete lenne csupán? Valójában nem is létezett volna?

A korabeli hírnév és az utókor feledése között feszülő ellentmondás gyökerére Makkai László világított rá. Megállapította, hogy a költőről és a katonáról megjelent monográfiák kiváló szerzőinek véleménye Zrínyi politikájáról homlok-egyenest eltérő. „Eléggé ellentétesek a két szerző nézetei ahhoz, hogy felmerüljön

¹¹ Legutóbb Bene Sándor a kötet összeállítójának nevezte „a Zrínyit dicsőítő kiadvány rejtélyes, O. C. monogramú compilerá”-t. BENE S., *Zrínyi-levelek*, i. m. 227.

¹² SZÉCHY Károly, *Gróf Zrínyi Miklós 1620–1664*. Bp., 1902. V. köt. 81. – KLANICZAY Tibor, *Zrínyi Miklós*, i. m. 778. – PERJÉS Géza, *Zrínyi Miklós és kora*. Bp., 1965. 354. – NAGY László, *A török háború*. In *Magyarország hadtörténete*. Főszerk. LIPTAI Ervin. Bp., I. köt. 285. – SZAKÁLY Ferenc, *Virágkor és hanyatlás 1440–1711*. Bp., 1990. 275. – GYAPAY Gábor–BERTÉNYI Iván, *Magyarország története*. Bp., 1992. 257.

¹³ EICKHOFF, Ekkehard, *Venedig, Wien und die Osmanen. Umbruch in Südosteuropa 1645–1700*. München, 1973. – EVANS, Robert John Weston, *The making of the Habsburg Monarchy 1550–1700*. Oxford, 1979. – BÉRENGER, Jean, *A History of the Habsburg Empire 1273–1700*. (1990.) Transl. SIMPSON, C. A. London–New York, 1994. 322. A magyar történetírást jól figyelemmel kísérő szerző, egy mondatlall említve Zrínyi briliáns téli hadjáratát, *The Austro-Turkish War (1661–4)* cím alatt tárgyalva hangsúlyozza Montecuccoli fegyvertényének, a szentgotthárdi csatának történelmi jelentőségét. 322.

¹⁴ WAGNER, GEORG, *Das Türkenjahr, 1664. Eine europäische Bewährung. Raimund Montecuccoli, die Schlacht von St Gotthard-Mogersdorf und der Friede von Eisenburg* (Vasvár). Eisenstadt, 1964. *Der Wiener Hof, Ludwig XIV. und die Anfänge der Magnatenverschwörung 1664–1665*. Mitteilungen Arch. f. öst. Geschichte. B. 16.

a kérdés: melyiknek van igaza? Az elmélyült tárgyismeret és a gondosan mérlegelt értékelés azonban, ami mindkét könyvre jellemző, nem engedi meg, hogy ilyen merev alternatívát alkalmazzunk. Aligha ismerheti valaki az író Zrínyit jobban mint Klaniczay, s a katona Zrínyit, mint Perjés... A szerzők közötti ellentétek oka az, hogy Zrínyi, a politikus mindkettőjüknél a háttér félhomályában marad...¹⁵ Hol van a politikus Zrínyi az író és a katona mögött? Milyen politika eredője a költői és prózai életmű? Milyen politikát, magyar vagy nemzetközi érdekeket szolgált a katonai teljesítmény?

Ismeretes, hogy a magyar politikát a régi hazai és nemzetközi tudományban két egymást kizáró változatban írták le a történetírók: Habsburg-ellenes, vagy Habsburg-párti, törökellenes vagy törökpárti. Zrínyire egyik sem vonatkoztatható ellentmondások nélkül: vagy a katona minősül álmodozónak, vagy hiteltelennek az író. A tisztánlátás megkívánta az eddigi eredmények elfogulatlan számbavételét, s emellett alapvetően új kutatásokat, hathatósabb módszereket, nyitott szemléletet s a korabeli politika fogalmának tisztázását követelte meg.

Kiváló tanulmányok sora az elmúlt három évtizedben feltárt új forráscsoportokkal együtt Zrínyi világának több, eddig kevésbé ismert, vagy teljesen ismeretlen területét világította meg. Feltárták a költői életmű világirodalmi összefüggéseit, amit még Arany János kezdett meg.¹⁶ Rekonstruálták sikeres haditetteinek nemzetközi hírét, katonai-elméleti felkészültségét.¹⁷ Megdölt a magános, vagy a nemzeti határok közé zárkózó, csak katonai tettekkel politizáló Zrínyi mítosza. Kibontakozott az átfogó koncepcióban gondolkodó államférfi tevékenysége. Nyilvánvalóvá lett, hogy Magyarországot akarta átmenteni és megújítani. Különböző társadalmi rétegeket mozgósítva kezdte meg a csaknem működésképtelenné vált ország reformját, a magyar királyság főméltóságait, az erdélyi fejedelmet, a köznemeseket, városiak, várkapitányok sorát összefogva mozgalmat indított, s a szomszéd országokkal kezdeményezett konföderációt. Oroszlánrésze volt abban, hogy a Rajnai Szövetség magáévá tette a nemzetközi törökellenes összefogás ügyét, és 1664-ben megindult a támadó háború az oszmánok ellen. Zrínyi neve tehát egy akkor nagyjelentőségű európai politikai alternatívát testesített meg.¹⁸

Ebben az összefüggésben újabb kérdések serege követel tisztázást. Hogyan ismerhette Zrínyit, az államférfit a külföld? Mivel magyarázható, hogy ez a Zrínyi kap visszaigazolást, és miért éppen az angol életrajzban? Milyen hírközlő láncok kapcsolták össze a hadszíntérré vált Magyarországot a szigetországgal?

Az újabb kutatások messzemenően igazolták Klaniczay Tibor korai észrevételét: a spontán lelkesedést külön lehet és kell választani a szervezett propagandá-

¹⁵ MAKKAI László, *Két könyv Zrínyi Miklósról*. Századok, 1966. 1312–1313. – KLANICZAY Tibor, *Zrínyi Miklós, i. m.* – PERJÉS Géza, *Zrínyi Miklós és kora*. Bp., 1965.

¹⁶ ARANY János, *Zrínyi és Tasso*. (1859.) Budapesti Szemle, VII., VIII. köt. – KLANICZAY, *Zrínyi Miklós, i. m.* – KIRÁLY Erzsébet, *Zrínyi és az olasz poétikai gondolkodás*. Filológiai Közlöny, 1980/30. – KOVÁCS Sándor Iván, „Adriai tengernek fennforgó habjai”. *Tanulmányok Zrínyi és Itália kapcsolatáról*. Bp., 1983. – A lírikus Zrínyi. Bp., 1985. – SZÖRENYI László, *A Szigeti veszedelem és az európai epikus hagyomány*. (1979.) *Panegyricus és eposz (Zrínyi és Cortesius)*. (1987–88.) In *Hunok és jezsuiták*. Bp., 1993.

¹⁷ SZTANÓ László, *Olasz beszámoló Zrínyi Miklós 1663. november 27-én vívott Mura menti ütközetéről*. *Hadtörténelmi Közlemények*, 1985. 676–681. – IMREGH MONIKA, *Francesco Moneta Rómában kiadott beszámolója Zrínyi Miklós 1663–1664. évi csatájáról*. *Hadtörténelmi Közlemények*, 1985. 660–675. – PERJÉS G., *Zrínyi és az 1663–64-es nagy török háború, i. m.* 25., 93.

¹⁸ Összefoglalóan: R. VÁRKONYI Ágnes, *Zrínyi szövetséglevele*. *Történelmi Szemle*, 1984/3. 341–368. – *Reformpolitika Zrínyi mozgalmában*. IJK 1987–1988. 131–141. *A rejtőzködő Murányi Venus*. Bp., 1987.

tól. Az olasz, német, francia relációk, újságok, röpiratok tömegéből nyilvánvaló, hogy a különböző országok, uralkodói udvarok, politikai csoportok tudatosan éltek a propaganda változatos eszközeivel, s kiépített hírhálózattal dolgoztak.¹⁹

Hogyan szűrhetők ki ebből a változatos nemzetközi társaságból azok, akik úgy tekintették Zrínyit, hogy Európa jövőjét az ő kezébe helyezte a Gondviselés? Miért, hogyan és főleg melyik Európáét? Az akkor élők jövőjének melyik alternatíváját? S ebből következik a lényeg, e kérdéseket összefoglaló fő kérdés, a kérdések kérdése: Miben rejlik az államférfi Zrínyi egyetemes híre, európai jelentőségének lényege a történelem távlataiban?

Erre kínál egyfajta választ a régi és újabb kutatási eredményekkel együtt néhány eddig ismeretlen, vagy ismert, de nem kellő figyelemmel vizsgált dokumentum a British Library kéziratából, a Public Record Office anyagából és Oxfordban a Bodleian Library-ből.²⁰

Koordináták

A Zrínyit európai jelentőségű államférfinak tartó írás megjelenésének idejét pontosan tudjuk: az imprimiturát 1664. február 24-én állították ki, a könyvet március 12-én regisztrálták.²¹ De vajon mikorra tehető a fogalom megszületésének időpontja? Mivel Európa Zrínyijéről van szó, nemzetközi horizonton kell végigtekintenünk.

Több mint egy évszázada, mióta a Habsburg-világbirodalmat megcélzó Szulejmán a Földközi-tengeren és a Duna vonalán előretörve mintegy harapófogóba szorította egész Európát, általános jelenség, hogy az oszmán birodalom hatalmi szférájába esett és három részre széttört Magyarország legfőképpen és elsősorban a török terjeszkedés miatt foglalkoztatja a nyugati világot. A 17. század folyamán azonban a nemzetközi érdeklődésben minőségi változás történt. Elegendő összevetnünk a konstantinápolyi nyugati követségek és rezidensek jelentéseit, s az uralkodói udvarokban forgó magyar politikusok tárgyalásait az előző évszázadban történetekkel. Anglia szélesebb köreiben a 16. században természetesen számon tartják a török veszélyt. Ismeretes a canterburyi érsek imája 1566-ból, hevenként háromszor imádkozták nyilvánosan a templomokban. Végigfutva a szigetvári ostrom hatalmas nemzetközi visszhangján,²² különösen szembetűnő, hogy az utódot, a dédunokát mennyire másfajta Európa, másfajta információs közeg, a

¹⁹ HÉJAS Eszter, *Magyarország 1663–64-ben, francia diplomáciai jelentések tükrében*. – BODÓ Éva Mária, *Zrínyi Miklós kiadatlan olasz nyelvű levele XIV. Lajos francia királyhoz* (Bécs, 1664. július 19.). – BUKOVSKY Andrea, *Londoni magyar vonatkozású kiadványok és az 1664. évi Zrínyi-életrajz*. Mindhárom: ItK 1987–88. 1–2. 193–211. – NÉMETH S. Katalin, *Zrínyi-Ujvár és az istenek*. ItK 1989. 5–6. 568–570. – BENE S., *Zrínyi mint „Magyar Mars”, i. m.* – G. ETÉNYI Nóra, *A közvéleményformálás eszközei az 1663–1664. évi háború idején. Egy Zrínyi-kártyajátéktól Esterházy Pál Mars Hungaricusáig*. – CSÜRÖS Klára, *A szentgotthárdi csata magyar visszhangja*. – KOVÁCS József László, *Szenczi Fekete István, egy eleddig névtelen emlékirat Zrínyi téli hadjáratairól*. Mindhárom tanulmány: Irodalomismeret, 1995. 1–2.

²⁰ Ezúton köszönöm a British Library kéziratárában, a Public Record Office-ban és a Bodleian Library-ben a FEFA támogatásával végzett kutatásaimhoz nyújtott segítségüket Péter Lászlónak, Evans Katalinnak és James Lapinnak.

²¹ GÖMÖRI Gy., *Adalékok, i. m.* 68–69.

²² ANGYAL Dávid, *Erdély politikai érintkezése Angliával*. Bp., 1902. 1–20. HUBAY Ilona, *Röplapok, újságlapok, röpiratok 1480–1718*. Bp., 1948. 245–269. – Plan of Sziget: 1566. szept. 15. – Sziget eleste. Latin vers Zrínyi Miklósról, Szulejmán halála: szept. 28., 29., okt. 21., nov. 1. SP 70/86. London Public Record Office (PRO) SP 70/85. – Sz. JÓNÁS Ilona, *Francia megemlékezés Zrínyi Miklósról*. Kézirat.

hagyománnyal is újszerűen élő másfajta nyilvánossági elvárások veszik körül, mint amelyben a szigetvári kapitány elhíresült.

Ez az Európa kettős arculatú. Egyrészt a jövőt előlegező új fejlemények Európája, a nagyhatalmak, a kialakuló nemzet-államok, a távolsági kereskedelem, az állandó hadseregek, az abszolutista hatalmi rendszerek, a látszóvok, tűzfegyverek, bankok, a hirtelen túlszűföldő városok, az új világkép, a kikötők, a fényes uralkodói reprezentációk, a modern pénzgazdálkodás és az információk forradalmának vajúdó világa. Másrészt a múltját hordó, régi megoldatlanságaival küzdő Európa. A szétválások és egységbe foglalódások Nyugat- és Közép-Európája. Remények, csalódások és válságok Európája.

A lepantói győzelem, még inkább pedig a zsitvatoroki béke nyilvánvalóvá tette, hogy a török birodalom meggyengült, hanyatló hatalom. Annál inkább hideg zuhanyként hatott, hogy 1645-ben tengerre futottak a félholdas hadihajók, megtámadták Velencét, ostrom alá fogták legfontosabb támaszpontját, Kréta szigetét, s miközben a kereszténység a harmincéves háború befejezésére, hosszú békére készül, „a boszporuszi beteg ember” kezdeményez, mint meghatározó nagyhatalom, magához kívánja ragadni a Földközi-tenger keleti medencéjének ellenőrzését.²³

A másik nagy csalódás 1648 után következett be. A münsteri és az osnabrücki megállapodásokat abban a tudatban írták alá, hogy megeremtették a nyugalmat biztosító hatalmi egyensúlyt. De csalódnuk kellett. Hiába a gondos érdekegyeztetés, a hatalmas irattömeg, a minden eshetőséggel számoló többéves munka. Szinte már a vesztfáliai béke másnapján kiderült, hogy a Pax Optima Rerum nem több, mint jámbor óhaj. Nyugaton és keleten újra szólnak a fegyverek: Hollandia, a vesztfáliai béke „keresztgyermeké” 1652-ben megtámadta Angliát, a keresztény és oszmán világ keleti határvidéke Ukrajnától Horvátországig eleven tűzfészek, s a Habsburgok nyugati veszteségeik kárpótlására készülnek. A békéből kizárt országok, Csehország és Morvaország lelkiismereti szabadságukat követelik vissza, Svédország pedig lángba borítja Lengyelországot. Erdély, a vesztfáliai békébe foglalt egyetlen kis protestáns ország, s ily módon Közép-Európa keleti térségében stabilizáló tényezőnek remélt fejedelemség, hibás döntés miatt a török martaléka lesz. XIV. Lajos viszonya megromlik Rómával, a legkeresztényibb király pedig I. Lipót császár és magyar király háta mögött, Lengyelország–Erdély vonalán építi ki politikai támaszpontjait, s Kréta erődrendszerének ostromainál a pogányok és a keresztények oldalán egyaránt feltűnnek francia hadmérnökök és önkéntes harcosok. Az Universitas Christiana eszméjét új csillagzat fénye homályosítja el, a politikai döntések az „államérdek” követelménye szerint születnek.²⁴

A világ nem egyéb, mint útvesztő, Európa zűrzavarához képest a krétai labirintus csak tréfa volt – adott diagnózist Comenius a *Labyrinth sveta a ráj srđca*, 1628-ban megírt és végső formáját az 1663. évi kiadásban elnyert művének lapjain.²⁵ Ennek az Európának lenne sorsdöntő személyisége Zrínyi?

²³ INALCIK, Halil, *The Ottoman Empire. The Classical Age 1300–1600*. London, 1973. – EICKHOFF, E., *Venedig, Wien und die Osmanen Umbruch in Südosteuropa 1645–1700*. München, 1973.

²⁴ Összefoglalóan: R. VÁRKONYI Ágnes, *Comenius és a vesztfáliai béke Európája*. In *Europica varietas – Hungarica varietas*. Bp., 1994. 62. kkl. – HALEY, K. H., *The Dutch in the Seventeenth Century*. London, 1972. – FORST, Robert, *After the Deluge. Poland–Lithuania and the Second Northern War 1655–1660*. Cambridge, 1993.

²⁵ COMENIUS, Amos, Johannes, *Labyrinth sveta a ráj srđca*. (1628–1663.) *A világ útvesztője a szű paradicsoma*. Ford. DOBOSSY László és MAYER Judit. A tanulmányt és a jegyzeteket írta KOMOR Ilona. Bp., 1977. 217–218.

1663-ra, amikor *A világ útvesztője* második kiadása megjelent és szélesebb körben elterjedt, mélyreható és átfogó lett a válság, de már kirajzolódtak a megoldás útjai. Az egyiket a Rajnai Szövetség politikája testesítette meg, mint eredetileg a Habsburg Birodalom nyugati határán, a német fejedelemségekkel és Franciaországgal feszült viszony kiegyensúlyozására hivatott szövetség. A másik tendenciát pedig a forradalmat és a polgárháborút lezáró Anglia képviselte, őrizve a kereskedelem biztonságát és védve a hatalmi egyensúly lehetőségeit és a protestánsok érdekeit.²⁶ Gyakorlatilag azonban a hatalmi egyensúly és a béke igénye a török európai hatalmának felszámolásával, vagy legalábbis semlegesítésével kapcsolódott össze: Európa súlyos helyzetben lévő nyugati és nem kevésbé katasztrofális éveket élő keleti térségeit a török elleni fellépés jó konjunktúrája, majd az oszmán támadás kényszerítő ereje utalta egymásra. Ez a körülmény ismétlődő válságok formájában kényszerítette döntésre a különböző politikai fórumokat.

Anglia már a 17. század első felében különös figyelmekkel kísérte a magyarországi és az erdélyi fejleményeket. Portai követei remek megfigyelések tömegét zúdították rendszeres jelentéseikkel Londonba. A westminsteri szerződéssel pedig Anglia királya elismerte Erdély jelentőségét.²⁷ II. Rákóczi György mint református fejedelem az 1650-es évek folyamán mindvégig nemcsak erős ösztönzéseket kapott a szigetországból a svédekkel összefogva kezdeményezett lengyelországi terveire, hanem 1658-ban megmentése érdekében Samuel Hartlib, Anglia akkor különösen befolyásos személyisége az angol és a francia kormányzat közbelépését próbálta kieszközölni. Konstantinápolyban Winchelsea követ mellett különösen tehetséges titkár működött, Richard Rycout. A jól értesült angol értelmiségi körök tudományos és egyházi kapcsolataikkal egész Európát átfogva, kereskedők támogatását is élvezve behatón foglalkoztak a földközi-tengeri hódításaik miatt egyre nagyobb aggodalmakat keltő oszmánok megbékéltetésével.²⁸

Magyarországon pedig, ahol a válság az egész társadalom jövőjébe vágott, ahol az országnak inkább csak neve van már – Zrínyi szavaival –, hogyesem mint valósága, a török hatalom visszaszorítása érdekében kibontakozó széleskörű mozgalom kapcsolatot teremtett a Rajnai Szövetség elnökével, s János Fülöp mainzi érsek nemcsak azonosságot ismert fel a maguk és a Közép-Európa keleti végvidékén élő ország érdekei között, hanem legfőbb szervezője lett az oszmán hatalom elleni nemzetközi szövetségnek.

A válság megoldására kulcspozícióval rendelkező Habsburg császár és magyar király azonban hosszú ideig kitért az elvárás elől. Vitathatatlan, hogy a török

²⁶ A Rajnai Szövetség létrejöttét a vesztfáliai béke célkitűzéseinek összefüggésében tárgyalja: AUERBACH, Bertrand, *La Ligue du Rhin et le traité de Ratisbonne. La diplomatie française. La cour de Saxe. 1648–1680.* Paris, 1887. 117–148. – A kérdés lényegét exponálja, de a török háborúkat csak megemlíti, Magyarország problémáját a parasztok Lipót császár elleni felkelésével jelzi: RABB, Theodore K., *The Struggle for Stability in Early Modern Europe.* Oxford University Press, 1975. 68.

²⁷ SMITH, P. L., *The Life and Letters of Sir Henry Wotton.* Oxford, 1907. I–II. – ROE, Sir Thomas, *The Negotiations of Sir Thomas Roe in his Embassy to the Ottoman Porte... his Correspondence with Bethlen Gábor, Prince of Transylvania.* RICHARDSON, S.–CARTE, T. (ed.), London, 1740. – ANGYAL Dávid, *Erdély politikai érintkezése Angliával.* Bp., 1902. 48. kkl. – GAL István, *Maksai Ferenc angol nyelvű Bethlen Gábor-életrajza 1629-ből.* ItK 1976. 2. 223–238.

²⁸ KVACSALA János, *Az angol–magyar érintkezések történetéhez (1620–1670).* Századok, 1892. 805–807. – ANGYAL D., *Erdély politikai érintkezése Angliával,* i. m. 88–98. — Hartlib általános jelentőségéről: HOLORENSCHAW, H., *The Levellers and the English Revolution.* London, 1939. – MATAR, Nabil I., *The Comenian Legacy in England: The Case for the Conversion of the Muslims.* The Seventeenth Century, 1993/VIII. No. 2. 203–215.

elleni nemzetközi összefogást szervező Rajnai Szövetség egyúttal az önállóságra törekvő fejedelemségek érdekeit is szolgálta. A francia diplomácia a törökkel és az ellene készülőkkel egyaránt kacérkodva saját hatalmi befolyásának lehetőségeit igyekezett kitapogatni. A magyar főméltóság-viselők pedig az ország örendelkezését kívánták megteremteni. Mindez árnyalhatja, de nem magyarázza meg elégségesen, hogy a török háború kérdésében a Habsburg kormányzat hosszú ideig kínos döntésképtelenséget tanúsított, általános csalódást okozva egész Európában.

A Habsburg-birodalomban a keleti diplomáciát irányító Haditanács a Portával szemben a status quo fenntartására törekedett, egy fél évszázadon át a „szabályozott egymásmellettiség”-hez ragaszkodott, s bár az 1650-es évek közepétől válságok sora állította választás elé, az egyértelmű döntés rendre várattott magára.²⁹ 1658-ban beváltatlan maradt Lipót ígérete, amit német-római császárra választásának feltételeként kényszerült megtenni, hogy segítséget nyújt Erdélynek a török támadással szemben: 1660-ban az erdélyi-török háború kritikus pillanatában hátramenti felvonulásnál messzebb nem merészkedett és feláldozta Váradot. 1662-ben a Haditanács elnöke, Lobkowitz herceg és Puchheim alelnök már valójában számolt a török háború veszélyével, Montecuccoli el is indult Erdélybe, de Porcia herceg, a Titkos Tanács elnöke, a hagyományos nyugati orientáció legfőbb képviselője, bizalmasan megállapodott a Portával s Kemény Jánost elejtve, Apafi megválasztásához asszisztálva, saját hadvezérével ellehetetlenítve vélte, hogy rendezi a válságot. Csaldómnia kellett. Az ország északnyugati végvidékén újabb, immáron nemzetközi méretű kálváriák keletkeztek.

Zrínyi egyik Rottal Jánosnak írt, tudtommal kiadatlan leveléből derül ki, mennyire fontos volt számára Zrínyiújvár: „Úgy hallom édes battiam Uram, az én io szandekomnak es mostani farochogomnak, *kivel egy kis erőseget epitek, az Udoarnal más interpretatioia vagon*, bizoni szívem szerent bankodom raita, anival inkább, *hogy minden kedvem evel el vész minden szerensagre, es az io In' tugia, élny sem kívánok ilyen formán...*”³⁰ Zrínyi indítékairól, az építés körülményeiről részletes ismeretekkel rendelkezünk, és többféle magyarázat született, hogy a Porta miért ellenezte végletesen.³¹ A vár akadályozta, vagy alaposan megnehezítette a Porta Velence elleni haditervének végrehajtását. Mivel a török támadás lendülete megtört Kréta védelmi rendszerének központi erődjén, Kandia várán, úgy döntöttek a Portán, hogy előveszik ősi tervüket és a Köztársaságot a szárazföldről, Friulin át, vagy esetleg Dalmáciából támadják hátba vagy kerítik be. Engedjen tehát utat a császár a királyság déli részén, továbbá Karinthiában és Krajnában a török csapatok átvonulásának. Zrínyi nemcsak hogy megszegte a török-Habsburg békét, hanem az újabb megállapodást akadályozva, a tervezett átvonulás térségében épít várat. A Porta átvonulási szándékát közvetítő császári megbízottak, Johann Goes és Simon Reninger következetesen jelentik: Zrínyiújvár, ha nem rombolatja le az udvar, casus belli. Porcia herceg, a Titkos Tanács elnöke, a régi nyugati orientáci-

²⁹ A Habsburgok török politikájáról: NEHRING, Karl, *Magyarország és a zsitvatoroki szerződés (1605–1609)*. Századok, 1986. 36–40. HILLER István, *A tolmácsper*. In *Perlekedő évszázadok*. Szerk. HORN Ildikó. Bp., 1993. 155.

³⁰ Zrínyi Miklós Rottal Jánosnak, Légrad (é. n.), aug. 1. MOL P-507. 507. Nádasdy-család levéltára. Levelezés A, V. 19. cs. No. 688. fol. 141.

³¹ SZÉCHY Károly, *Gróf Zrínyi Miklós 1620–1664*. Bp., 1900. IV. köt. 159–160. – KLANICZAY T., *Zrínyi Miklós, i. m.* 702–705. – PERJES G., *Zrínyi és kora, i. m.* 309–312.

óhoz ragaszkodik, saját hatáskörébe vonja a török diplomácia irányítását, és bár utasításai és parancsai ellenére Zrínyiújvár felépül, meggyőződése, hogy a török béke fenntartható: a haderő egy részét Spanyolországba irányíttatja. A ragaszkodás a már nem létező békéhez megoldást nem hozott, annál inkább elmélyítette a válságot. Magyarországi tünetei jól ismertek. Szélsőséges és következetlen intézkedések – mint például ezredek leszerelése, a protestáns vallásgyakorlat korlátozása, elzárkózás a vallási panaszok orvoslása elől – katasztrófálissá növelték a bizalmatlanságot az udvar és a társadalom között, végletesen kiélezték a belső ellentéteket. Magyarország Bécsből kormányozhatatlanná vált, és kezdte elveszteni nemzetközi jó hírét, az évszázados török harcokkal kivívott elkölcsi tőkéjét. A Habsburg-kormányzatot teljesen felkészületlenül érte a török támadás.³² 1663 elején, amikor az udvar jól értesült körei megtudják, hogy Wesselényi nádort bizalmas levélben értesítette az erdélyi fejedelem, Apafi Mihály: Köprülü Ahmed nagyvezír Zrínyiújvár megszállására és a királyi Magyarország hódoltatására készül,³³ már egész Európát foglalkoztatja a török háború. Anglia portai követe, Winchelsea gróf már 1663 tavaszán tudatta Perából: a török támadás elkerülhetetlen, s április 10-én részletes kimutatást küld a haderő létszámáról. *The Number of the Grand Sig[nors] Army leavied against the Emperour Anno 1663* című írása szerint a nagyvezír a budai és temesvári basa és a tatárok csapataival együtt 209 000 főnyi haderővel jön Magyarországra.³⁴ Reninger április 17-én jelenti, hogy nincs mit tárgyalni többet, s a szultán április 18-án adja át a nagyvezírnak a próféta zászlaját. Mire a török haderő áthömpölyög az eszéki hídon, az országos esőben a nagyvezír haderejével együtt Eszékről Budára érkező császári megbízott tudósítása egyértelmű: a halogatás ideje lejárt, tárgyalás, ajándék, minden hiábavaló, a régen jól bevált megvesztegetés nem működik, békére nincs esély, fel kell készülni a háborúra.³⁵

De milyen háborúra? Általánosan elterjedt vélemény 1663 nyarán, amit majd a Sagredo Velence bécsi követének tulajdonított mű, a *Le Mars à la mode de ce temps* idéz, hogy Ahmed nagyvezír, a „sárkány feje” apjának, Köprülü Mohamed nagyvezírnek merész tervét akarja valóra váltani: „meghódítja egész Európát”.³⁶ Zrínyi és a Rajnai Szövetség támadó háborút kívánt. Lipót császár védekezésre kért segítséget Európa hatalmaitól, s ilyen jogosítvánnyal indul Peter Strozzi gróf Párizsba, s onnan Madridba, Windischgrätz báró Svédország és Dánia uralkodójához, Rudolf Sinzendorf gróf a holland rendekhez és Anglia királyához. A VII. Sándor

³² Vö. R. VÁRKONYI Ágnes, *Zrínyi szövetséglevele*, i. m. 104. – BENE S., *Zrínyi-levelek*, i. m. 233/42.

³³ Wesselényi Ferenc nádor levele Rottal Jánosnak, 1663. január 23. – MOL Kamarai lt. E-199. Wesselényi lt. Fasc. 8.

³⁴ Winchelsea 1663. április 10-én kelt jelentése június 20-án érkezett Londonba. PRO SP 97/18, 21. – A létszámokra vonatkozó ellentmondó tudósításokat legutóbb áttekintette és a létszámot 150 000-re becsülte PERJÉES G., *Zrínyi és az 1663–64-es nagy török háború*, i. m. 42–43.

³⁵ Simon Reninger jelentései a császárnak, Nándorfehérvár, 1663. június 14. és Eszék–Buda, 1663. július 10. Wien, ÖStA, MEA, Rtga, Fasc. 217.

³⁶ OSZKK App. H. 971. – TÓTH Réka fordításában: *Ezen idők módja szerint való Mars*. Kiadva: *Zrínyi Könyvtár*, III. kötet. Bev és szerk. HAUSNER Gábor. Bp., 1989. 334., 524. Kritikai vizsgálata, Sagredo esetleges szerzőségének feltételezése BENE S., *Zrínyi mint „Magyar Mars”*, i. m. 388–389., 524–525. – Hogy 1672-es impresszuma nem a megírás dátuma, hanem keletkezése a török háború kezdetéhez kapcsolódik: „meg merném jósolni Önnek, hogy Esztergom, Székesfehérvár, és Buda ormára még ez évben kitzük a keresztény zászlókat...” a múlt júniusi eseményekről tudósít. Uo. 377., 533/145.

papát, a lengyel királyt és az orosz cárt felkereső császári követek megbízása ugyancsak a kereszténység védelmét szolgáló kérelemre szól.³⁷

A Haditanács a védelem megszervezésével is elkésett. Wesselényi nádor uralkodói parancs ellenére rendel el generális inszurrekciót. Már javában zajlik Érsekújvár ostroma, mikor az udvar Lippay György érsek közbenjárására kinevezi Zrínyit a magyarországi csapatok főparancsnokának. Vaton a szeptember 8-i seregszemlét a haderő megszervezésének időt rabló munkája követi. Közben befutnak az első segédcsapatok. A tragédiát azonban már nem lehet feltartóztatni: Érsekújvárt feladják, a török és tatár csapatok többször betörnek Morvaországba, s végigdúlják Sziléziát és Csehországot, falvak tucatjait fosztják ki, égetik fel, s a lakosok százait hajtják fogságba. A császárvárosban kitör a pánik, menekülők árasztják el Bécs utcáit, az udvar pedig Linzben keres biztonságot. Október 31-én Regensburgban a Rajnai Szövetség gyűlésén bejelentik a téli hadjáratot. Megérkeznek Magyarországra a Rajnai Szövetség csapatai. November 4-én Bécsben a Lobkowitz elnökletével tartott tanácskozáson elvetették a harcok folytatását, s a csapatok téli szálláshelyre vonulásáról döntöttek. Zrínyi Hohenlohe generálissal, a Rajnai Szövetség csapatainak parancsnokával együtt megkezdi a hadjárat nagyszabású előkészítését. Regensburgba december 23-án megérkezik Lipót császár. A birodalmi gyűlés azt várja, hogy döntésre vigye a hónapok óta folyó tárgyalásokat, és adjon engedélyt a hadjáratra. Már az időpont is ki volt tűzve: január 14-én indul a támadó háború nyitánya, a téli hadjárat. Valószínűleg utólag állapította meg a hadjáratról beszámoló *Kurzer und wahrhafter Bericht*, hogy egyetlen célja a török jövőbeli támadásának megakadályozása volt.³⁸

Lipót császár a döntés helyett kiadja január 18-i rendelkezését. Szándéka – írja a császár –, hogy Magyarországot a legerősebb hadsereggel védje meg, de a rossz időjárás, az élelem, a takarmány hiánya és haderejének elégtelensége miatt azt is meg kell fontolnia, hogy tavasszal egyáltalán bevesse-e gyenge haderejét az erős ellenséggel szemben. Ezek után kijelenti: magyarországi kormányzatát a Titkos Tanácsra, a Dunántúli és Dunán-inneni területek ügyeit Felső-Magyarországgal együtt királyi biztosokra bízva. Ezzel a nádort felmenti hivatalából, s gyakorlatilag megszűnik Zrínyi főparancsnoki hatásköre.³⁹ A váratlan döntés oka, hogy ismét felmerült a török béke megújításának lehetősége.

Hans Christoph Puchheim gróf, Komárom várkapitánya és a Haditanács alelnöke ugyanis a császár tudomására hozta a morvaországi beütés alkalmával foglyul

³⁷ Jeucourt jelentései 1663. szept. 6., nov. 5. Francia Külügyi Levéltár, Tom d'Autriche 18. 418., 431. – Az iratok eredeti mikrofilmmásolatát Kosáry Domokos bocsájtotta rendelkezésemre, ezúton köszönöm. MOLNÁR Sándor másolatait (OSZKK Fol. Gall. 75 I–II. köt.) áttekintette és lefordította BIRÓ Péter, *A Francia Külügyi Levéltár Zrínyi Miklósról és az 1663–64. évi hazai eseményekre vonatkozó iratai*. In *Zrínyi Dolgozatok*, VI. (1989.) 77., 85. – A francia kapcsolatok kezdetéről: KOSÁRY Domokos, *Français en Hongrie en 1664, i. m.* – Héjjas Eszter a külügyi iratok alapján módosítja: HÉJJAS E., *i. m.* – ESTERHÁZY Pál, *Mars Hungaricus, i. m.* 136–137. – SRBIK, Heinrich von, *Österreichische Staatsverträge*. Niederlande I. B. (1636–1722.) Wien, 1912. 49.

³⁸ *Kurzer und wahrhafter Bericht...* App H. 912. Idézi: PERJÉTS G., *Zrínyi és az 1663–64-es nagy török háború, i. m.* 58., 91.

³⁹ Lipót császár Wesselényi nádorhoz, Regensburg, 1664. január 18. ÖStA, MEA, Militaria, Fasc. 15. – A téli hadjáratral kapcsolatban a császár bizonytalanságát jelző követi véleményekről: KLANICZAY T., *Zrínyi Miklós, i. m.* 753–754. – A hadjárat uralkodói engedélyéről: SZÉCHY K., *Gróf Zrínyi Miklós 1620–1664, i. m.* V. 64–69. – PERJÉTS G., *Zrínyi és az 1663–64-es nagy török háború, i. m.* 59.

ejtett török rabok vallomásait.⁴⁰ A rabok szerint a nagyvezír hadjáratát csupán ijesztésül szánta, hogy kedvező békét csikarjon ki, különben az volt a terve, hogy serege egy részét Dalmáciába átdobva Velence ellen indítja, másik részével pedig a moszkoviták ellen támad.⁴¹ A Komárom várában 1663. december 31-én kelt előterjesztés már címével is óvatosságra int: „*Relation und parere.*” Pucheim részletesen foglalkozik a török háború esélyeivel. Megállapítja, hogy 1663 szerencsétlenségeit is elkerülték volna, ha csupán a Rába-vonal védelmére szorítkoznak. Óva inti a császárt, ne hozzanak elhamarkodott döntést. Kellő körültekintéssel a háború talán elodázható. De ha nem – és ez nagyon valószínű –, akkor csakis a legegyszerűbb, legbiztonságosabb és legolcsóbb megoldást választhatják. Pucheim tájékozott és felkészült katona, kisujjában van a háború minden tudománya. Szakszerűen bizonyítja, hogy nincsenek felkészülve. Nincs elég lőszer. Nem szervezték meg az élelmezést. A katonaság fegyelmezetlen, kedvetlen, mindegyik elképesztő rendtelenség uralkodik. Könnyen kitörhet újra a pánik. A magyarok pedig megbízhatatlanok, nehezen kezelhetők, hangulatuk megváltozott, viszont nélkülük lehetetlen háborút kezdeni a török ellen. Meggyőző példákat sorakoztat fel az előző háborúkból. Tanulmányozta a tizenötéves háború történetét. Szakértelemmel ecseteli a hadsereg hatékony működőképességének feltételeit. Tapasztalataira hivatkozva, példákkal bizonyítja a botrányos állapotokat. Leírja például, hogy Komárom várában nincs elég lőpor, de Bécsből nem tudott hozatni, mert tilos lőport szállítani Magyarországra. A császári haderő katonáiból – írja – hiányzik minden harci szellem. Figyelmezteti a császárt, alapos előkészületek nélkül leírhatatlanul nagy kockázatot vállal, és egész birodalmát elvesztheti. Még nem késtek el, de már el kellene kezdeni alaposabban felkészülni. Március végén vagy inkább április elején gondolhatnak rá, hogy hadjáratot indítsanak. Mégpedig körültekintő előkészítéssel, mert alapos és biztos hírszolgálat és hírszerzés nélkül, fegyelmezetlen, ellátatlan katonasággal semmi sikerre nem számíthatnak, így csak beláthatatlan veszedelem zúdulna a császárra. Mindent összevéve később sem tűzhetnek ki nagyobb célt, mint hogy megkíséreljék Esztergom ostromát.

Mire Pucheim *Relation*-ja megérkezett és Lipót császár aláírta a háborút lényegében lefűjő döntését, Zrínyi és Hohenlohe csapatai már megindultak a téli hadjáratra.

Erre a drámai időpontra tehető a *The Conduct and Character of Count Nicholas Serini* keletkezése. Keletkezési idejét három dátuma valószínűsíti. Az első rész utolsó információi a Győrből és Pozsonyból február 2-án és 4-én keltezett levelekből származnak. Az utolsó azonosítható esemény, amit közöl, Pécs bevételének január 29.⁴² Tud az eszéki híd felégetésének tervéről – Zrínyi „meg akarja semmisíteni egyik hídjukat” – írja,⁴³ miközben Pucheim, ez a valóban képzett és jól tájékozott főtiszt-hivatalnok meg sem említi a téli hadjárat előkészületeit. Viszont a *Zrínyi életvitele és jelleme* írója a pozsonyi információ alapján a híd felgyújtását tévesen a törököknek tulajdonítja. Keletkezési idejére vonatkozó utolsó közlés a

⁴⁰ *Relation und parere* [!] des Grafen von Pucheim, wegen [!] des jüngsten Türckenkriegs und der Tartaren Einfalls in Mähren, wie solche zu verhütten gewesen; und wie dergleichen weitem gefahrn vorzubringen. Comorn, 31. Decembris 1663. ÖStA, KA, AFA 1663. Fasc. 9. No. 12.

⁴¹ Az oszmán táborban a nagyvezírral szemben a béke megújításának híveit régen számon tartja a kutatás. Köprülü Ahmed leszámolója Érsekújvár alatt a török békepárttal: KRAUS, i. m. 575–576.

⁴² Zrínyi angol életrajza, 39–42., 48–51., 168. Kovács S. I., i. m. 406/87., 408/94., 411/12.

⁴³ Zrínyi angol életrajza, 93., 404/83.

kötet végi korrekcióból következtethető ki: „Mióta ezek a lapok kikerültek a nyomdából, hír érkezett, hogy Segesdet és nem Szigetet vette be legutóbb Zrínyi.” Vagyis a kötet összeállítójához még nem érkeztek el a hídfelgújtását közlő pontos hírek. A második részbe iktatott regensburgi nyilatkozat február 12. után keletkezett. A kötet összeállítására nagyon kevés idő jutott.

Londonba 3–4 hét alatt érkeznek Bécsből a hírek.⁴⁴ Már a február 4-én Győr-ből keltezett tudósítás sem valószínű, hogy bekerülhet a Londonban 1664. február 24-én imprimált kötetbe. Valószínű, hogy a kötetet lázas gyorsasággal állították össze, az egyes fejezetek közös koncepció jegyében, de külön készültek, talán Regensburgban, esetleg Hollandiában, és már az összeállított kéziratot vitték Londonba. Annál különösebb, hogy a hihetetlenül gyorsan összeállított kötet koncepciója kiértelmezte, eredeti, meglepően új. A *Zrínyi születése és műveltsége* fejezet írója úgy fogalmazza meg Zrínyi jelentőségét, hogy összekapcsolja a földrész két régióját, Nyugat- és Közép-Európát: „egyedül vette magára a mögötte fekvő Nyugat reménytelen helyzetét és az előtte álló Kelet fenyegetését”.⁴⁵ Ilyen koncepció kialakítása időt kíván, átgondolt elmélkedést, egységben látást, kikristályosodott elképzelést az európai viszonyokról. Van ennek bármilyen nyoma is a korabeli propagandában?

Hírek és információk

Az Európa Zrínyije-koncepció új nyilvánossági kultúra közegében jelent meg. Európa tájékozódási és tájékoztatási rendszere a tizenötéves és a harmincéves háborúk idejében fejlődött ki. A változás minőségi jellege kétségtelen. Finom hálózattal egységbe fogja egész Európát Konstantinápolytól Párizsig, a Boszporusz-tól az Atlanti-óceánig. A hírközlés szokásszerűvé vált, strukturálódott, intézményesült. 1610-től a kéziratossal és nyomtatott *avisi*-k mellett egymást követve indulnak Augsburg, Strassburg, London, Amszterdam, Firenze, Róma heti- és napilapjai. A nyilvánosság, az információk tömege az élet és a politika szerves része lett.⁴⁶

Az 1650–1660-as években különböző minőségű és milyenségű hírek tömege áramlik az uralkodói udvarok, tanácsstermek, követségi hivatalok, csatatermek, kereskedőházak, bankok, könyvesboltok, kávéházak, szalonok és piacterek között. Comenius az elsők egyike, aki felismerte az újságok jelentőségét, és javasolta, hogy az iskolákban rendszeresen, órarendbe iktatva olvassanak újságokat a diákok. Tájékoztatás nélkül az emberek barmok módjára tévelyegnek, önmaguk ellenségei lehetnek, viszont a „hírhajhászok” révén könnyen manipulálhatók. Összességében remek diagnózist adja az új hírközlő rendszerek hatásainak: „baj van nélkülük és baj van miattuk”.⁴⁷

Megfigyelhető, hogy a hírközlés hálózata a diplomáciai és kereskedelmi kapcsolatok finom rendszerére épül rá, az államhatalmi, katonai, pénzügyi központok körül szerveződik, ösztönzi a szellemi élet, s a nyomdák, kiadók üzleti vállal-

⁴⁴ *Zrínyi angol életrajza*, KOVÁCS S. I., i. m. 405–406/87.

⁴⁵ „singly undertakes the despondencies of the West behind him, and the threatnings of the East before him.” *The Conduct and Character of Count Nicolas Serini*, 111.

⁴⁶ EISENSTEIN, E. Elisabeth, *The Printing Revolution in Early Modern Europe*. Cambridge, 1993/6. (Első kiadása: 1983.) – SHAABER, A. Mathias, *The History of the First English Newspaper*. Studies in Philology, 1932. – KÖFECZI Béla, *„Magyarország a kereszténység ellensége”*. A Thököly-felkelés az európai közvéleményben. Bp., 1976.

⁴⁷ COMENIUS, A. J., *A vándor a hírhajhászok közt. A világ útvesztője*, i. m. 121–123.

kozásként működnek. Zrínyi korában Isztambul, Velence és Amszterdam a három legfontosabb csomópont. A Portán a keresztény országok követei, rezidensei és faktorai egymástól szinte minden információhoz hozzájutnak, kormányaikon kívül más követségeikre is elküldik jelentéseiket. Nagy hátrány, hogy a török birodalomban nincsenek nyomdák. Kereskedelmi hajók hozzák az újságokat, Perában nyüzsögnek a vándor hírközlők és informátorok. A konstantinápolyi diplomaták és kereskedelmi megbízottak hírei pedig legközelebb Velence, Bécs, Krakkó tipográfiaiában jutnak nyomdafestékhez. Velencében minden együtt található, régi hírszerző hálózat, fejlett diplomácia, kereskedelem, jól képzett hivatalnokok, élénk szellemi élet, forgalmas kikötők, tengeri háborút irányító központ.⁴⁸ Amszterdam az új Európa nyitott városa, nemzetközi találkozóhely, a pénzvilág központja. Városi bankja vonzza a kereskedőket és a hadivállalkozókat, hitelügyleteivel hidalat képez a híres Rialto és Anglia pénzközpontja között. Velence konzervatív bankrendszerével, a londoni City modern pénzkezelési technikájával és a kettő között Amszterdam 1609 óta működő világbankjával a hírek útját és közzétételének központjait is kirajolja. Ide ömlik a felzárkózást szorgalmazó német városok, Nürnberg, Hamburg, Augsburg információáradata, közvetítve a velencei és bécsi híreket is, és innen kapnak híryanagot a német és angol nyomdák. A kiválóan működő angol diplomácia és újságkiadás híryanagát is Amszterdam közvetíti a kontinens nagyvárosaiba, például Párizsba és viszont. A hírközlés izgalmas szenvedély és kötelesség lett. Hírközlő központok alakultak ki. Samuel Hartlib, a londoni tudományos és politikai élet központi személyisége sok egyéb elfoglaltsága mellett általános hírirodát (General News Agency) is működtetett.⁴⁹

Nyomtatott hírlevelek, röpiratok, Relatiók, Zeitungok, Newsletterek, Gazette-k üzleti vállalkozásban készülnek, a hírek terítésével hírügynökségek foglalkoznak, és új közönséget célozhatnak meg. Fizetett tudósítók, hírhordók, rajzoló seregeit foglalkoztatják az államférfiak, a hadvezérek, a diplomaták és a hadivállalkozók. Futárszolgálatok, postai vonalak, személyes kapcsolatok láncolatain át veszik és továbbítják a híryanagot. Az újságkiadás, friss tudósítás értékeremtő vállalkozás. Hőstettek, harci sikerek, katonai bravúrok híreit, függetlenül attól, hogy kire vonatkozik, borzalmakkal és csodás jelekkel együtt kiáltozzák a piactereken és a könyvtárúsboltok körül a fürge röpiratárusok. A híryanag körül munkálkodók könnyedén szolgálnak ki különböző érdekeket. A háborúkat kíséri a „másik háború”: megtudni, megszerezni mindent; tájékoztatni, tudósítani, pontos és friss híreket közölni minden áron; megnyerni, meggyőzni a döntéshozó fórumokat, általánosságok szintjére emelni hatalmak, udvarok, csoportok érdekeit, és befo-

⁴⁸ JÁSZAY Magda, *Velence és Magyarország*. Bp., 1990. 282–284. – BENE S., *A Zrínyi-testvérek*, i. m. 650. kkl. – A 17. századi propaganda, hírközlés és közvélemény-formálás kérdéseivel az ELTE BTK Középkori és Koraujkori Magyar Történelmi Tanszék speciálkollégiumában kidolgozott tanulmányok: LUKÁCS Zs. Tibor, *A propaganda és közvélemény kutathatósága a történettudományban – A korabeli propaganda és II. Rákóczi György megítélése*. – G. ETÉNYI Nóra, *A 17. századi közvéleményformálás és propaganda Érsekújvár 1663-as ostromának tükrében*. – CSAPODI Zoltán, *A Thököly-felkelés visszhangja a Német-Római Birodalom területén*. Valamennyi az Aetas 1995. 1–2. számában jelent meg.

⁴⁹ ALTHAUS, F. E., *Samuel Hartlib, ein deutschenglisches Charakterbild*. 1884. – WOOD, Alfred C., *The English Embassy at Constantinople 1660–1672*. English Historical Review, 1925. (40.) 533–561. – BENNA, A. H., *Doppelspionage im Türkenjahr 1683*. Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchiv, 1965. 17/18. 1–23. – KÖPECSI Béla, *„Magyarország a kereszténység ellensége”*. A Thököly-felkelés az európai közvéleményben. Bp., 1976. – VOCELKA, Karl, *Die politische Propaganda Kaiser Rudolfs II. (1576–1612)*. Wien, 1981. – Van der WEE, Herman, *La révolution monétaire des Pays-Bas à l'époque moderne*. Előadás, ELTE BTK Atelier, 1995.

lyásolni a nehezen meghatározható közeget, a nyilvánosságot, bábáskodni a nagyreményű újszülött bölcsője felett, amelynek neve közvélemény. Bizalmas tudósítások, kémjelentések, titkos tanácskozások, fiktív és valóságos levelek, uralkodói rendeletek jutnak összekeveredve és gyorsan nyilvánossághoz. Álhírek kapnak lábra és szóródnak szét szemfüles és gátlástalan bértollnokok segítségével Európa minden nagyvárosában. Régóta érték a gyors értesültség, most pedig különleges jelentőséget kap a pontos és jó tájékozottság.

A követségek nem hagyatkozhatnak csupán diplomáciai összköttetéseikre, fizetett hírközlőket alkalmaznak, a jelentéseikbe bemásolnak nyomtatásban megjelent dokumentumokat, vagy egyszerűen csatolják szövegükhöz az újságlapokat. A követi elszámolásokban tetemes tétel a röpiratok, Zeitungok, Newsletterek ára. Előfordul, hogy a hírt a követségi titkárok újságokból összegezik, majd a követ jelentéséből kerül vissza a nyomtatott lapra, hogy azután lefordítva különböző nyelveken lásson napvilágot, s naplók és könyvek lapjain folytassa életét.⁵⁰

A politikai harcok új és hatásos láthatatlan hadserege lesz a röpiratírók széles köre, és kimeríthetetlen muníció az információ és a propaganda anyaga. Forma, műfaj és tartalom tekintetében mérhetetlen a változatosság, aszerint hogy milyen célt és milyen közönséget szolgál. Kezd kettéválni a populáris és az elit tájékoztatás. Számítanak a nőkre, a szalonok hölgyeire. El kell látniuk a londoni kávéházak közönségét.⁵¹ Érdekfeszítő részletek dúsitják fel az újságokat. Kelendő lesz a személyes élmény s a politikai prognózis a különböző műfajokban.

A tájékoztatás új rendszere frissen felhasználja a vizuális kultúra régi hagyományait és gyökeresen átalakítja. Beszélő képek igazítják el az érdeklődőt, képtablók tudósítanak az események hierarchiájáról, mert a lap közepén látható a legfontosabb esemény, s a kevésbé jelentősek szegélysorokba rendezve veszik körül. Várostromok, csaták, kivégzések és uralkodói esküvők híreivel szolgáló röplapok illusztrációiból az írástudatlan is tájékozódhat. Képes röplapok és képűjságok jelennek meg a városházák kapuin, a postaállomásokon, a könyvkereskedésekben. A térképek ábráikkal, az úgynevezett „beszélő térképek” a földrajzi viszonyokon kívül a világ eseményeiről is tájékoztatnak. Vásári ponyván és könyvesboltok pulthain együtt jelennek meg uralkodók és királynék, török basák, zsoldoskapitányok, gúnyrajzok, dicsőítő kompozíciók, hadijelentések és a jövőt jósoló csodás jelek lenyomatai. Kézről kézre járnak fontos személyiségek képei. Az elérhetetlen távolságokban élő uralkodók metszeteiken megvásárolhatók, hazavihetők, és falra akaszva, mint jelenlévők nézhetik a családi élet mindennapjait. Zrínyi talán az első magyar, akinek valóságos vagy képzelt vonásaival egész Európa egycsapásra megismerkedik.⁵² Megjelennek az új világképpel az univerzum ábrázolásai. Magasabb szinten képi megfelelői az elit filozófiai képzeteknek. Emblémények, szimbólumok, allegóriák, toposzok elvont eszméket, gondolatformákat,

⁵⁰ BLEYER, Jakab, *Adalék Zrínyi Miklós udvara jellemzéséhez és Zrínyi-Újvár történetéhez*. Századok, 1900. 221–227. – BENE S., *Zrínyi-levelek*, i. m. 226–227. – BENE S., *A Zrínyi-fivérek az Ismeretlenek Akadémiáján*, i. m. – G. ETÉNYI NÓRA, *A közvéleményformálás eszközei az 1663–1664. évi háború idején – Egy Zrínyi-kártyajátéktól Esterházy Pál „Mars Hungaricus”-áig*, i. m. 65–68.

⁵¹ BENE Sándor hozzászólása a február 8-i előadáshoz. – Samuel Pepys naplójából a kávéházi híreket is idézi PÉTER K., i. m. 28. – GÖMÖRI Gy., *Adalékok*, i. m. 66–67. – Vö.: *Samuel Pepys naplója*. Vál. SZOBOTKA Tibor, ford. RUTTKAY Kálmán. Bp., 1961. 165., 167., 179–180.

⁵² CENNERNÉ WILHELMB Gizella, *A londoni Zrínyi-portré és ikonográfiai rokonsága*. In *Zrínyi angol életrajza*, 369–390. – GÖMÖRI Gy., *Adalékok*, i. m. 84., 95.

szokásszerűvé vált asszociációkat közvetítenek. A kiváló személyiségek ábrázolásának megszabott koreográfiája van. Szigorú követelmény, hogy a hőst topozok, gondolati formák, sémák páncélatában ábrázolják. A személyiség eredetisége kevésbé érvényesül.⁵³ Ugyanakkor a toposzok egyfajta normarendszert is megtestesítenek, az antikvitás és a kereszténység közös érték kategóriáiban. A humanista mitológikus toposzrendszer szabályok szerint működik, és jelentős és jól körülhatárolható tartalmat hordoz. Többek között a „Mars”, a „Hercules”, a „Főnix” mint minősítő képzet végig a 17. század folyamán egyaránt jelen van prózában és versben, metszetek és festmények sokaságán. Európa minden szegletében egyformán érthető.⁵⁴ Zrínyi angol életrajzára azonban sem a hírlevelek, sem a dicsőítő röplapok frazeológiája nem jellemző, írója vagy írói nem használták a közismert toposzokat. Viszont a hírek és a propagandaanyagok nem élnek a Zrínyi-életrajzhoz hasonló, Európa jövőjére utaló megfogalmazásokkal.

Zrínyi híre tehát az információk tömegéből, a nyilvánosság rendkívül tagolt és már normákkal szabályozott rendszeréből kitorve sajátos minősítést nyert, feltűnően szokatlan koncepciót hordozva.

Magyarország nemzetközi híre az 1650-es években és kivált az 1660-as évek elején kedvezőnek aligha mondható. Bár a Bécsben élő és magyarországi informátorokkal dolgozó, az országgyűléseken is rendszeresen megjelenő diplomaták és tudósítók igyekeznek tárgyyszerű információt nyújtani és minden beszerezhető dokumentumot elküldeni kormányaiknak.⁵⁵ A 17. századi Magyarország tájékoztatási rendszere még feltárássra vár. Úgy tűnik, hogy egyenetlen, esetleges, nincs kiegyensúlyozott folyamatosság, hadieseményekhez és országgyűlésekhez kapcsolódik, a Habsburg politika függvényében. Visszatérő témák, hogy a magyarok és németek gyűlölik egymást, a vallási ellentétek megoldhatatlanok, a magyar politikai elit tagjait csoportok kötik le, s a protestánsok könnyen engednek a vallásuk szabad gyakorlását biztosító török csábításainak. Ugyanakkor részletesen írnak Magyarország gazdasági értékeiről: a gazdag rézbányákról, az ízletes halakkal teli folyókról, a juhok sokaságáról, a gyapjúról és a városokat és a hegyvidéket összekötő kereskedelemről.

A diplomáciai jelentésekre jellemző Alvisé Molin tájékoztatása. Velence bécsi követe saját bevallása szerint sokszor beszélget Zrínyivel – ennek ellenére 1661. szeptember 27-i jelentése sötét képet fest a magyar főméltóságokról. A magyarok lelkesen hoznak országgyűlési törvényeket csak azért, hogy azután féltelenül megszegjék azokat. Ha azt mondjuk róluk – írja Molin –, hogy szívesen eresztenék a császár előszobájáig a törököt, akkor még nem a legőszintébb és legvakmerőbb gondolataikat közölnénk. Rendetlenségük miatt szegény és gyenge az ország, miközben a természet országukat hallatlanul gazdag kincsekkel ajándékozta meg. Erősebb közöttük a gyűlölködés, mint a közjó buzgó szolgálata. Így a nádor és az

⁵³ TARNAI Andor, *A toposzkutatás kérdéseihez*. Literatura, 1975. (II.) 66–73. – BORZÁK István, *A Nagy Sándor-hagyomány Magyarországon*. Bp., 1984. – KLANICZAY Tibor, *A nagy személyiségek humanista kultusza a XVI. században*. In *Pallas magyar ivadéka*. Bp., 1985.

⁵⁴ KIRÁLY Erzsébet, *Az európai keresztény hős mítosza*. In *Zrínyi Miklós emlékezete*. Szerkesztette LACZKÓ András. 1961. 31–37. – BENE S., *Zrínyi mint „Magyar Mars”*, i. m. 388–403.

⁵⁵ FIEDLER Josef, *Die Relationen der Botschafter Venedigs über Deutschland und Österreich im Siebzehnten Jahrhundert*. Fontes Rerum Austriacarum, II/XVI. 1–2. Wien, 1866. – HECKENAST Gusztáv, *Bécsi svéd követejelentések, 1652–1662*. Történelmi Szemle, 1983. 205–222. – Nagy irodalommal: HILLER István, *Palatin Nicolaus Esterházy. Die ungarische Rolle in der Habsburgerdiplomatie 1625–1635*. Wien, Böhlau Verlag, 1992.

érsek ellenségei lévén, az egyik az aranygyapjas rendre, a másik a bíbornokságra vágyódott, amit el is értek. Nádasdy gróf az államtanácsba egyengeti magának az utat, és ellensége gróf Zrínyi Miklósnak, ki hasonló célra tör. Mindannyian az udvarral szemben nagyravágyóak, maguk között, gyűlölettel elvakítva nem törődnek a haza romlásával, csak saját hasznukat láthassák.⁵⁶

Montecuccoli röpirata az 1662. évi hadjáratának kudarcát a magyarok rendetlenségével és gyávagságával magyarázta. Ezzel szemben a francia propaganda a Habsburg-kormányzat felelősségéről beszélt. Wesselényi nádor kitüntetése az aranygyapjas renddel elismerés a török ellen harcoló Magyarországnak, Zrínyi válasza Montecuccoli röpiratára szenvedélyes tanúságtétel a magyarok törökellenes harcairól és súlyos helyzetéről. Érsekújvár ostroma és feladása óriási nemzetközi visszhangot keltett, s a bűnbakok a magyarok lesznek. A *Short Relation* is azt írja, hogy Érsekújvár árulása miatt, a „magyarok szégyenére” veszett el.⁵⁷

A főméltóság-viselők és az udvar ellentétei, a belső harcok, vallási küzdelmek, török kapcsolatok, hódolási szándékok visszatérő témák a követjelentésekben és átszívárognak a röpiratokba. Gyakoriak a hiányos értesülések, tévedések, a tendenciózus torzítások. A követek igyekeznek minél több hírt összegyűjteni, hogy hangsúlyozzák a maguk jelentőségét, és gyakran kerülnek különböző érdekkörök befolyása alá. Ugyanakkor Alvise Molin velencei követ például világosan átlátta Magyarország és Erdély súlyos helyzetét, az udvar bizalmatlan és határozatlan politikáját a török kérdésben, s a háborúra elszánt magyar főméltóságokkal csak úgy tárgyalhatott, „ha leplezni tudtuk ezeket a kapcsolatokat az éjszakai sötétséggel”, és kritikája a Habsburg kormányzatot s államférfiit sem kíméli. Ugyanaz az író, minden bizonnyal Giovanni Sagredo, aki elítéli Forgách Ádámot, gúnyosan szól Wesselényi nádorrról, és keményen bírálja Porcia herceget is. Egész Európában úgy vélekednek Lipót császár teljhatalmú tanácsosáról – írja –, hogy a kereszténységnek mérhetetlen károkat okoz, nagyon öreg, de a politikában zöldfülű. Bécsben a mindenütt kiragasztott paszkvillusok „igen csúful beszélnek róla”. Montecuccolit szerinte a vagyonszerzés foglalkoztatja, Sinzendorf, az Udvari Kamara elnöke és Lobkowitz, a Haditanács elnöke sikkasztással vádolják egymást. Velence érdeke, hogy mielőbb megtámadják a törököket, követei részben magukat is mentik, ha minél drámaibban ecsetelik a halogatás okozóit. Sagredo azt írja, hogy Magyarorszáért, éppen rossz híre miatt, egy lyukas garast sem ad senki: „A jó öreg nádor azonban hiába sír a mindenki által lenézett és megvetett Pannónia sírján, s hiába próbál bárki is Magyarország rothadó teteme iránt tiszteletet ébreszteni, nem gyógyfűvek, hanem erős kéz és a jól élesített acél, hadvezérek és államférfiak csodával határos tettei kellene, hogy újra életre keljen.”⁵⁸

Zrínyi véleménye sem alakult kedvezőbben önmagukról, és tudatában volt Magyarország nemzetközi rossz hírének: „mi, az kik erre az csúfra, az melyben vagyunk, Európának magunk tunyaságával adtunk okot; mi az kik egymást jobban, hogysem akármely nemzet ez világon gyűlöljük...” Az *Aphorismák* első sza-

⁵⁶ FIEDLER, J., i. m. II. 78–79.

⁵⁷ G. ETÉNYI Nóra, *A XVII. századi közvélemény és propaganda Érsekújvár 1663. évi ostroma alapján*. Szakdolgozat. ELTE, 1993. „Forgách gróf, aki legalább annyira becsvágyó és óvatlan, mint amennyire vállalkozásaiban szerencsétlen... minden tájékozódás nélkül lecsapott a törökre, olyan hallatlan önbizalommal, mintha fejére került volna a babérkoszorú.” *A mai Mars*, 343., 350. – *Zrínyi angol életrajza*, 348.

⁵⁸ *A mai Mars*, 361–365., 355. – Molin véleményét idézi: JÁSZAY M., *Velence és Magyarország*, i. m. 294–296.

kasza a „Fama”. Ha valakinek jó híre kel, „nehezen veti le magáról”, miként a rossz hír is sokáig rajta marad a vitében. „Fama geruntur bella” – figyelmeztet, és a hír természetét, szerkezetét vizsgálva írja: „A jó hír olyan, mint a vaslánc, amely nem egy karikából lészen meg, sem háromból, sem tízből, hanem sokból.” Idézi Tacitust: a rómaiak, mivelhogy kisebbségek az ő hírekben, „nem akarának nyugodni, míg talpra nem állították híreket”. Mit tett, hogy a magyarság hírét „talpra állítsa”? Egyik legszemélyesebb alapelve a nyilvánosság. Milyen forrásokból tájékozódott ez szinte naprakészen az európai eseményekről? Hogyan működött a csáktornyai kancellária, a báni hivatal és kémhálózata a török területeken? Széleskörű tájékoztató hálózattal dolgozott, bőségesen élt a propaganda eszközeivel.⁵⁹ A mozgalom kulcsszemélyiségei, mint Wesselényi nádor, Lippay érsek, Nádasdy országbíró, Zrínyi Péter és Vitnyédy István a lehetőséghez képest ugyan csak begyűjtöttek és kölcsönösen tovább adtak egymásnak minden hírt. Ugyanakkor létkérdésnek tekintették, hogy az országról minden tájékoztatást megkapjon a külföldi világ. Zrínyi európai jelentőségének megfogalmazása azonban nem származhatott Magyarországról.

A Szigetvár védőieért annakidején imahadjárral vezeklő Európában Zrínyi neve a 17. század közepén nem csengett ismeretlenül. Péter öccsével együtt vívott határmenti harcaira egészen korán felfigyeltek. Haditetteik híre az 1640-es évek végétől a velencei–török háború visszhangjával együtt növekedett.

Az 1655. évi pozsonyi országgyűlésen Zrínyi beszédet mondott az állam kormányzásáról, a nádorválasztás kapcsán a király és a főméltóságok viszonyáról, s úgy látszik, nagy feltűnést kelthetett, mert a Bécsbe akkreditált követek több-kevesebb részletességgel mind beszámoltak róla. Zrínyi, a politikus híre talán most jut először túl az országhatárokon. II. Rákóczi György török háborúja, majd Várad eleste természetszerűleg nagy nemzetközi visszhangot váltott ki, s nyilvánvaló lett, hogy Zrínyi személye komoly tényező a törökkel szemben.

1660-tól két új fejlemény figyelhető meg a nemzetközi híranyagban. Zrínyiújvár azonnal feltűnést kelt, hamarosan nyilvánvaló lesz, hogy casus belli. A Porta kész hadat indítani, ha nem rombolják le. A várral együtt megjelenik Zrínyi képmása és haditetteinek lajstroma is. Giovanni Chiaromanni, Firenze bécsi követe például 1662 májusában három alkalommal ír részletesen Zrínyiújvárról: a Porta ragaszkodik hozzá, hogy lerombolják. Majd a konstantinápolyi rezidens jelentésére hivatkozva közli, hogy azért kell lebontani, mert szultáni területen áll. A kanizsai őrseget pedig felkészítették, hogy megtámadják a várat. Végül pedig Zrínyi személyes nyilatkozatáról számol be: együtt ebédeltek, és a bán hosszan beszélt a várról, kijelentvén, nem áll szándékában lerombolni.⁶⁰

Zrínyi politikai mozgalmáról ugyancsak az 1660-as évek elején tűnnek fel utalások a nemzetközi híranyagban. Egyre gyakrabban jelenik meg a nádor, az országbíró, az érsek neve, és rövid tájékoztatás Zrínyi határmenti harcairól. Semmi

⁵⁹ Zrínyi levele ismeretlennek, Csáktornya, 1663. május 2. – *Aphorismák. Zrínyi Miklós összes művei.* Sajtó alá rendezte KLANICZAY Tibor–CSAPODY Csaba. Bp., 1958. 1. köt. 467–468., 2. köt. 328. – KLANICZAY, Zrínyi Miklós, i. m. 698–699., 774–777. – BENE S., *Zrínyi-levelek*, i. m. 227–229.

⁶⁰ *Recht-Eigentlicher Abriss der Neu-aufgebauten Ungarischen Gräntz-Vestung / Neu-Serinwar...* H. n., é. n. App. H. 373. – Bécs 1662. május 6., május 24. Pozsony, május 31. Archivio di Stato di Firenze (ASF) Mediceo del Principato 4404. Giovanni Chiaromanni rezidens jelentései Bali Gondí Toszkána külügyekkel foglalkozó államtitkárának. (Filler István kutatásából.)

jele azonban, hogy az európai nagypolitikát összekapcsolnák Magyarországgal. Legfeljebb az oliviai béke, a Rajnai Szövetség szervezkedése és az oszmánok háborús előkészületei utalnak közvetve a magyarországi válságos helyzetre. A magyar tanácsosok grazi előterjesztése 1660 őszén és *Opiniója* Porcia herceg 1661. januári tanácsülésén viszonylag nagyobb érdeklődést kelt, főleg azt méltányolják, hogy a világi és egyházi főméltóságok között egyetértés jött létre, de Zrínyi nevét nem emelik ki.⁶¹ Annál feltűnőbb, hogy a magyarországi viszonyokról különösen jól tájékozott firenzei követ az 1662. évi országgyűlésről írva felfigyel Zrínyi politikai tekintélyére: a Pozsonyban összegyűlt magyar rendek nemzeti parancsnokot (capo Nationale) akarnak választani, s úgy tűnik, legtöbbször a horvát bánt, Zrínyi Miklós grófot szeretnék ebben a tisztségben látni. A háborút főleg a nemesség követeli, őket pedig a nádor és Zrínyi biztatja. Bizonyosan nem tudjuk, hogy még csupán Erdélyt terveznék megsegíteni, vagy elébe vágva a nagyvezír elképzeléseinek, már a török hadi készületeit szeretnék megelőzni. Az indok Chiaromanni szerint még a régi: különben Erdély elvesz, s akkor a királyság is a barbárok szolgáására jut.⁶² Hasonló részletességgel tudósítja János Fülöp mainzi érseket Pozsonyból megbízottja, Wilderich von Waldendorf, s jelentéséből egyértelműen kiderül, úgy látja, hogy a nemesség Zrínyibe vetett bizalma a Montecuccoli kudarc miatt érzett elkeseredéssel van összefüggésben.⁶³

Nagy óvatossággal annyi állapítható meg mindebből, hogy a követségi jelentések, újságok és röpiratok tanúsága szerint Zrínyi iránt 1660–1661 óta növekszik a nemzetközi érdeklődés. Majd elég gyorsan túlfut a sikeres csapatvezéreknek, vagy a Magyar Királyság rendi főméltóságainak, így a horvát bánoknak is mindig kijáró hagyományos figyelem fokán. Viszont Zrínyi szerepét behatárolt, szűk területen, jól kirajzolódó összefüggésrendszerben fogalmazzák meg: a természet szerint való ellenség, a török, a Habsburg császár és magyar király, s végül Magyarország és Erdély viszonylataiban. Méltatják Zrínyit sikeres haditetteiért, de nem találtam nyomát, hogy európai nagyságrendű politikusként foglalkoznának vele.

1663 minőségi változást hozott, bár pontosan még senki nem vette számba, hány röpirat, hírlevél, Zeitung, Newsletter, Relatio, Gazette közöl híreket a magyarországi hadműveletekről és Zrínyi harcairól.⁶⁴ A német nyelvterületen megjelent röplapok és Zeitungok minden hadieseményről írnak, Zrínyi harcairól naprakészen tudósítanak, s minden mozdulatát figyelemmel kísérik.⁶⁵ Nyilvánosságot kapnak 1663 őszének súlyos politikai kérdései. Sokat foglalkoznak a császári udvar és a magyarok ellentéteivel, észreveszik és bőségesen írnak róla, hogy a török propaganda kihasználja a protestánsok sérelmeit, és vallásszabadságot ígérve próbálja a maga oldalára vonni őket. Megírják, hogy a nádor beteg, alkalmatlan a hadvezetésre. Megfigyelhető Zrínyi török elleni katonai sikereinek történelmi

⁶¹ Molin, 1661. január 1-jei, 8-ai, 15-ei jelentései. FRIBRAM, Alfred Francis, *Venetianische Depeschen vom Kaiserhofe*. Wien, 1901. 189–191.

⁶² Chiaromanni Bali Gondinak, Pozsony, 1662. május 31. AStF, Mediceo del Principato, 4044.

⁶³ Wilderich von Waldendorf János Fülöpnek, Pozsony, 1662. május 10. és augusztus 16. ÖStA, MEA, RtgA Fasc. 211., fol. 59–60., 81.

⁶⁴ PÉTER K., *Zrínyi Miklós angol rajongói*, i. m. 35. – G. ETÉNYI N., *A közvéleményformálás*, i. m. 65–67.

⁶⁵ Zrínyiujvár, 1663. augusztus 13. App. H. 875. – Vizvár, október 10. App. H. 865. – Mura menti győzelem, november 27. App. H. 878. Vö. G. ETÉNYI N., *A közvéleményformálás*, i. m. 123–126.

legitimációja, a szigetvári Zrínyi Miklós példája, és megjelenik a szigetvári védelem történetének új kiadása, egy aktualizáló ének szövegével együtt.⁶⁶

Ugyanakkor Köprülü Ahmed nagyvezír hódoltató terve nyomán ellenőrizetlen hírek terjednek, például, hogy Zrínyi tárgyal a törökkel.⁶⁷ Jeucourt, a francia kormány követe ugyancsak közöl Zrínyit hátrányosan érintő információkat. 1663. november 21-i jelentésében azt írja, mintha Zrínyi kijelentette volna, hogy a nemesek szívesen választanák XIV. Lajost magyar királlyá. A hír téves, még utalás szintjén sem került elő hasonló az áttekintett egykorú magyarországi iratanyagból, vagy a Zrínyi mozgalmához tartozó főurak és várkapitányok levelezéséből. Viszont az ilyesfajta hírek egyoldalúan terhelhetik Zrínyi nemzetközi megítélését.⁶⁸

Zrínyi népszerűségében minőségi változást az 1663. szeptemberi vati hadimustra és az a tény hozott, hogy Lipót császár kinevezte a magyar csapatok fővezérévé. A nemzetközi propaganda és a hírlevelek ettől kezdve megkülönböztetett figyelemmel foglalkoznak a horvát bán minden mozdulatával, de összeurópai politikai jelentőségéről ezután sincs szó sehol. Még inkább figyelmet érdemel, hogy a francia és az olasz propaganda is a hagyományos katonai és Habsburg–magyar–török relációk körében mozog. Természetes, hogy az uralkodók és a reprezentációjukra sokat adó német fejdelemek hívei nevezhették Zrínyit, mint ahogy nevezték is, a kereszténység bajnokának, hősnek és vitéz Marsnak, de aligha írhatták róla, hogy ő az, akinek kezén fordul meg Európa sorsa, vagy hogy ő lenne Európa megmentője. Az uralkodók propagandaköreit tehát ki kell zárunk, ha a *The Conduct and Character of Count Nicholas Serini* lapjain megjelenő európai államférfi Zrínyi megfogalmazóját keressük.

A vizsgálatok már kimutatták, hogy a *The Conduct and Character of Count Nicholas Serini* néhány részlete többé-kevésbé átvétel 1663-ban és 1664 legelején megjelent angol munkákból, és a nyomdász is azonos.⁶⁹ Különös, hogy ezekben a művekben mindenütt feltűnnek Közép-Európa körvonalai. Elárulják a művek anonim szerzője vagy szerzői különleges érdeklődését, hogy látóköriükbe mindig bevonják Morvaországot, Csehországot és Sziléziát.

Az 1663 őszen imprimált és 1664 legelején megjelent mű már a címevel is jelzi, hogy nem csupán Magyarországra tekint: *A Short Relation of the Rise and Progress*

⁶⁶ Etzliche, zu feremerer Nachdencken movirte Politische und Historische Discursen... Wittenberg, 1663. App. H. 2063. – Jährige Relation Von dem tapffren Ritter, dem Alten Grafen Niclas von Serin, wie derselbe Anno 1566. vom Türckischen Käyser Solymanno in der Vestung Sigeth hart belagert, erschlagen und der Ort erobert worden. Neu auffgelegt Anno 1663. App. H. 2065.

⁶⁷ „Verdacht der Minister gegen Nikolaus Zrínyi und seinen Bruder Peter, dass sie mit Türken Verbindung und Nikolaus nach dem Beispiele Bethlen Gabors sich zum Könige machen will. N. möchte nicht an ihre Untreue glauben, weiss aber, dass sie unzufrieden mit dem Wiener Hofe.“ Franz Paul Lisola, Wien, 1663. júl. 21. In LEVINSON, Artur, *Nuntiatuerberichte vom Kaiserhofe Leopolds I. (1657–1669)*. Archiv für österreichische Geschichte. Wien, 1913. 362. – Mindezzel részletesen foglalkozom *Apafi – Zrínyi – Comenius* című, sajtó alatt lévő tanulmányomban.

⁶⁸ Jeucourt, Bécs, 1663. nov. 21., Tome d’Autriche t. 18. 441. – Vö. BIRÓ P., *A Francia Külügyi Levéltár Zrínyi-iratai*, i. m. 67–68., 89.

⁶⁹ *A New Survey of the Turkish Empire*: BUKOVSKY Andrea, *Zrínyi angol életrajza*, 21–22. – *A Short Relation of the Rise and Progress of the Turkish Warrs...*, RAB Andrea, uo. 433–435. – GÖMÖRI Gy., *Adalékok*, i. m. 69–70.

of the Turkish Warrs in Hungaria, Austria, Moravia, Silesia and Bohemia. Hírszerkezetét vizsgálva szembetűnő, hogy terjedelmileg, a helyi események leírásában a morvaországi eseményeket részesíti előnyben, és igen sok szemtanút szólaltat meg.⁷⁰

Morvaország 1663. szeptember 3-i pusztulásáról ez az egyik legrészletesebb korabeli beszámoló.⁷¹ Szól az üstökösről és arról, hogy az olműtzi jezsuiták miként értelmezték ezt Morvaország veszedelmét jelentő égi jelnek. Megírja *A Short Relation* ismeretlen szerzője, hogy a pusztulás előjeleként a Selmecebányától egy mérföldre született koca szörny „fején egy nagy tollbokréta-szerű csokor volt, tökéletesen olyan divatú, mint amilyent Morvaországban és Magyarországon a büszke hölgyek abban az évben hordtak...” Tudja, hogy 15 000 lovas tatár és 40 000 török özönlötte el Morvaországot, „felégették Passing, Thouron, Moron és Vrystalein szépséges városait és Morvaországban több mint hatvan várat és falvat, darabokra szabdalván sok öregembert és kisgyermeket, sokezer fiatal férfit és nőt pedig rabságba hurcolván”. Helyszíni tudósítás benyomását keltve közli, hogy rengetegen menekültek Bécsbe, de a szekerek, kordék, lovak, emberek tömege alatt a kapuhíd leszakadt. Az egyik menekülő pedig a következőket mondta el: „az út mentén idős férfiakat, asszonyokat, urakat és másokat látott, akiket darabokra szabdaltak és meztelenre vetkőztettek”. Szemtanú közlésére vallanak a következő részletek: „látták Mapagelo Brokowitzot és Ostrowat lángokba állni”, „Brünnbe jöttek”, „Prágától egy mérföldre a tatárok egy csapata behatolt az apácák kolostorába, alaposan kifosztotta, az apácák nagy részét magával vitte, s néhányuk mellét levágta. Egy angol gróf, aki épp az asztalnál ült, az ablakon ugrott ki és így szökött el.” Lehet, hogy a kolostorból az ablakon menekülő angol gróf ugyanolyan írói fogás, mint a lovaik fogait vizsgáló hollandok emlegetése, hogy érzékeltessék a rabpiacokon a keresztény foglyok értékét fogazatuk alapján eldöntő törökök barbárságát.⁷² Nem vették azonban még számba a kutatók a térségben, Bécsben, Prágában és Magyarországon megforduló angolokat. Mindenesetre feltűnő, hogy az *A Short Relation* szerzője mennyi részletet közöl Morvaországról. Hasonló figyelhető meg az *A Brief Accompt of the Turks Late Expedition* lapjain, páratlan érzelmi erővel írva a lakosság szenvedéseiről.⁷³ „Szilézia kifosztatott, Morvaország sivárrá tétetett” – olvasható a *The Conduct and Character of Count Nicholas Serini* helyzetelemzésében.⁷⁴ Hasonlóan közös témája minden Zrínyivel foglalkozó angol írásnak a regensburgi birodalmi gyűlés.

⁷⁰ *A Short Relation of the Rise and Progress of the Turkish Warrs in Hungaria, Austria, Moravia, Silesia and Bohemia*. London, 1663. (App. H. 2067.) – Rövid beszámoló a török háborúk megindulásáról és előmeneteléről Magyarországon, Ausztriában, Morvaországban, Sziléziában és Csehországban az 1359. évtől az 1663. év végéig. Kiegészítéssel. Fordította RAB Andrea. A jegyzeteket írta KOVÁCS Sándor Iván. In Zrínyi angol életrajza, 346., 444–445. – Vö. PÉTER K., i. m. 42.

⁷¹ Irodalommal: Georg KRAUS, *Erdélyi krónika 1608–1665*. VOGEL Sándor fordításában, bevezetésével és jegyzeteivel. Bp., 1994. 568–569., 703/681. – A védelem megszervezéséről az 1663. szeptember 27-i alsó-szászországi rendi gyűlés döntése, II. János György válszófejedelem javaslata és a katonaaállítás rendje: Lipcse, 1663. október 10. ÖStA, MEA, Militaria, 36. Fasc. 15.

⁷² Rövid beszámoló, i. h. 346–347.

⁷³ *A Brief Accompt of the Turks Late Expedition, Against the Kingdom of Hungary, Transylvania, and the Hereditary Countries of the Emperour*. By Richard Hodgkinson and Thomas Mab. London, 1663. Apponyi H. 866., 19.

⁷⁴ Zrínyi angol életrajza, 86. – „Silesia is wasted, Moravia is made desolated...” *The Conduct and Character*, 27.

A Zrínyit Kasztrióta Györgyhöz hasonlító sorait János Fülöp 1664. január 22-én küldte el Regensburgból Csáktornyára. Négy napra azután, hogy Lipót lefújta a téli hadjáratot, a Rajnai Szövetség elnöke, valószínűleg Zrínyi és Hohenlohe január 11-én kelt levelére⁷⁵ válaszolt. Eredetije a Zrínyi-levéltárral együtt eltűnt vagy lappang, Forstall Márk valószínűleg ismerte, tudhatott róla Kéry János is. Fogalmazványát a mainzi érseki levéltár őrizte meg. János Fülöp hangsúlyozza Zrínyi nagyszerű katonai erényeit és hadvezéri képességeit, bízik benne, hogy a szövetségeseikkel egyesítve saját seregeit, az egész kereszténység igen nagy hasznára és javára legyőzi majd a török császár seregét Kasztrióta módjára.⁷⁶

A Zrínyi–Kasztrióta párhuzam tudomásom szerint a korabeli forrásanyagban a téli hadjárat előtt másutt nem fordul elő. Lehetséges tehát, hogy az angol Zrínyikötet harmadik fejezete, a *The Life and Actions of George Castriot Sirnamed Scanderbeg, the other Champion of Christendome* János Fülöp elképzelésére vezethető vissza. Anál is inkább, mert – amint ez nyilvánvaló – a kötetet még a téli hadjárat befejezése előtt állították össze, illetve írták meg. Kézenfekvő tehát a kérdés: vajon nem János Fülöp vagy köre kapcsolta össze Zrínyi jelentőségét Európa jövőjével?

1664 telén Regensburg a világ közepe. Mintha egész Európa itt adna találkozót. Itt van Lipót császáron és János Fülöpön kívül Porcia herceg, a strassburgi püspök, a lotharingiai herceg, s megjelentek a választófejedelmek is, csaknem hiánytalanul. Diplomatajával vagy referenseivel számos ország képviselteti magát. Jelen van Franz von Lisola császári „mesterdiplomata”, Carafa pápai nuncius, Robert Gravel abbé, a francia követ, Archinto gróf, a spanyol követ, Antonio Negri, Velence képviselője és Giovanni Chiaromanni lovag, a toscanai nagyherceg bécsi rezidense.⁷⁷ Eljött Regensburgba a magyar király kancellárja, Szelepcsényi György, útban van Báthory Zsófia jezsuita megbízottja, Kiss Imre, Wesselényi nádor követe, Bory Mihály, az evangélikus táblai bíró, s jönnek a magyarországi városok és vármegyék követei. Regensburgban van Moro István kereskedő, Zrínyi velenicei megbízottja, s ide érkezik majd hadmérnöke, Wasenhofen. A téli hadjárat sikerének hírével és propagandaanyagával Zrínyi Péter és Frangepán Ferenc február 12-én vagy az azt megelőző héten fut be.⁷⁸

Regensburgban az év első heteiben rendkívül zaklatott és ideges a hangulat, amennyire a rendelkezésünkre álló anyagból megállapítható. Elhúzódó tárgyalások, szűkös pénzbeli és kelleetlen katonai ajánlatok, s az oszmán támadási tervek hírei miatt bizonytalanság és türelmetlenség jellemzi a légkört. Spanyolország és Dánia nem ad semmi támogatást, katonai haderő kiállítását egyelőre sem a pápa, sem az itáliai fejedelmek nem vállalták, csak pénzsegélyt ajánlottak, XIV. Lajos pedig még nem adott Lipótnak választ. Anglia és Hollandia látszólag rendületle-

⁷⁵ Forrásokkal: R. VÁRKONYI, *Török világ*, i. m. 54–55. Zrínyi János Fülöpnek, Csáktornya, 1664. január 11. ÖStA, MEA, Rtg. Fasc. 219. T. 7. No. 142.

⁷⁶ „Totus sane orbis Christianus aliquod adhuc prisci Castriotae instar in Vestra Excellentia veneratur.” János Fülöp Zrínyi Miklósnak, Regensburg, 1664. január 22. ÖStA, MEA, Rtg. Fasc. 219. fol. 21–22. – Széchy Károly Forstall Márkra hivatkozva úgy tudja, hogy János Fülöp az eszéki híd felégetése, a téli hadjárat győzelmes befejezése után nevezte Zrínyit új Castriotának. SZÉCHY K., *Gróf Zrínyi Miklós 1620–1664*, i. m. V. 80. Ezt vette át a szakirodalom. Vö. KLANICZAY T., *Zrínyi Miklós*, i. m. 778.

⁷⁷ R. VÁRKONYI Á., *Törökvilág és magyar külpolitika*, i. m. 33. – BENE S., *Zrínyi-levelek*, i. m. 227. kkl.

⁷⁸ Chiaromanni február 12-én jelenti Regensburgból, hogy Zrínyi Péter megérkezett. ASzF MP 4404. Vö. BENE S., *Zrínyi-levelek*, i. m. 231.

nül semleges. De a hamburgi angol rezidens jelentései a változás előjeleit érzékel-
tetik. Swann már 1663 elején, hivatkozva a Winchelsea konstantinápolyi követnek
küldött gyorsutasításra, rezidensnél szokatlan módon, minden kertelés nélkül
tudni szeretné, hogy Anglia nem akar-e szakítani a Portával az Algériát ért kalóz-
támadás miatt. S bár feladata szerint a kereskedelmi kapcsolatokra kell figyel-
nie, 1664 januárjában és februárjában részletesen közvetíti a regensburgi gyűlés
híreit.⁷⁹

Regensburgban jól tudják, hogy készül és megindul Zrínyiék nagy vállalkozá-
sa. Bécsből Jeucourt már január 2-án, grazi hírforrásra hivatkozva közli, hogy
Zrínyi jelentős vállalkozást indít, és gróf Hohenlohe a csapataival csatlakozik hoz-
zá. Chiaromanni január 15-én kelt jelentése szerint pedig már eljutott Regensburg-
ba a hír, hogy a szultán nagy sereggel készül Ausztria ellen, az oszmán haderő
egyik oszlopa majd a Duna mentén jön fel, és Morvaországot, Sziléziát, Csehor-
szágot pusztítja végig, a másik hadoszlop Zrínyiújvárat szándékozik lerombolni,
hogy Stájerországba törve délről fogja át a császárvárost.⁸⁰

Közben üstökös tartja izgalomban egész Európát. Az égi tűnemény német és
holland/angol bilingvis rölapok szerint Ausztriában és Stájerországban, Karin-
thiában tűnt fel. Radkersburg és Csáktornya(!) felett 1664. január 12. óta hajnali
két és három óra között látható, január 17. óta pedig Sziléziában és Morvaország-
ban is megfigyelik.⁸¹

Jeucourt Bécsből január 16-án tudósít Zrínyi csapatösszevonásairól, de Regens-
burgban a téli hadjárat tényleges megindulását január 22-én tudják meg, amint az
eddig ismert adatokból megállapítható. Chiaromanni tájékoztatása szerint egy
álló hétig semmi tudósítás nem érkezik, de jó jel, hogy a hírek késnek. Közben
álhírek kapnak lábra. Nem tudjuk, honnan származik Jeucourt rejtjeles közlése:
János Fülöp szakított Franciaországgal Lipót császár kedvéért, majd kiderül, hogy
az egészből egy szó sem igaz.

Február 5-től kezdve futnak be az első sikerek hírei a Dráva mellől, és február
12-én megérkezik Zrínyi Péter sógorával, az ifjú Frangepán Ferencsel. Swann, a
hamburgi angol rezidens a regensburgi gyűlés eseményeivel együtt jelenti a had-
járat híreit. „That fieldmarschal Count Nicolaus Zrinyi has taken Fünfkirchen” –
árulja el, hogy német hírforrásból dolgozott. Tudni véli, hogy a hadizsákmány
nagy és „he has also occupied Szeged”. A magyarországi helységek távoliak, és
Segesd helyett csúszott tolla „Szeged”-re.⁸² Megérkezik Wasenhofen, Zrínyi had-
mérnöke, kézről kézre jár a hadjárat naplója. Firenze követének is sikerül hozzá-

⁷⁹ „wishes to know whether England will break with the Porte in Consequence to acts of Piracy
committed by Algerians.” William Sir Swann to Williamson, Hamburg, 1663. január 2/12. PRO, SP
82/10. fol. 163.

⁸⁰ Chiaromanni Bali Gondinak, Regensburg, 1664. jan. 15. AStF MP 4404. – Swann Williamsonnak,
Lübeck 1664. jan. 22/febr. 3. PRO, SP 82/10 fol. 166. – Bericht aus Constantinopel / Von 2. Februarii...
/ von des / Türkischen Tyrannen und Wi-/derchrissts verderblichem Anzug wider die Christenheit
blutdürftigem grausamen Vorhaben... 1664. Röpp. 640. – Relation, MNM TKCS 4683.

⁸¹ Abbildung des Neuen Comet und Wunder Stern... [Nürnberg] és londoni nyomdában Low-
Dutch szövegből fordítva: „Delineation Of a Marvellous New Blazing Star, Which appeared to Austria,
chiefly about Rackelsburg and Czakenthurn, been several mornings betwixt [!] two and three of the
Clock, from the 12th of January, 1664. to the amazement of the Beholders.” High-Dutch szövegből
fordítva: „to the terror of the Beholders.” In HARMs, W. von (Hrsg.), *Die Sammlung der Herzog August
Bibliothek in Wolfenbüttel*. Tübingen, 1985. II. 399., 401. – Vö. KRAUS, i. m. 583.

⁸² Swann Williamsonnak, 1664. febr. 16., febr. 23. PRO, SP 82/10. fol. 168–169. – Winchelsea Henry
Bennetnek, Pera, 1664. március 8. PRO, SP 97/18. fol. 67–68.

jutnia, és február 26-án bemásolja jelentése mellé Zrínyi Babocsán, február 11-én kelt és a grazi Haditanácsnak küldött levelével együtt. További vizsgálatoknak kell majd tisztázni a téli hadjárat eddig ismert naplóinak, Zrínyi és Hohenlohe két, ugyancsak naplószerű jelentésének provenienciáját és egymáshoz való viszonyát.⁸³ Minket az érdekel, hogy a téli hadjárat híreit a különböző érdekcsoportok hogyan igyekeztek mielőbb megtudni, és hogyan, milyen hangsúlyokkal közve-títették. Német nyelvterületen, a Rajnai Szövetség érdekkörében természetesen a hadjárat Zrínyi és Hohenlohe közös fegyverténye.⁸⁴

A téli hadjárat hatása alig felmérhető. Több mint fél évszázad óta ez a kereszténység első nagy szárazföldi győztes vállalkozása a török ellen. A szövetség és a segélyek ügyét a győzelem átlendítette a holtpontra. Lipót császár és udvara elfelejtette, hogy Zrínyit megfosztották a magyar hadak fővezérségének tisztségétől. Gróf Peter Strozzi, a Párizsba küldött rendkívüli császári követ is közölheti, XIV. Lajos úgy döntött, megadja a kért segílyt.⁸⁵

Hálaadó körmenetek és díszbankettek azonban még nem teremtenek egyetértést. A vitás kérdések között, amelyekre itt nem térhetünk ki, a legfőbb: ki legyen a fővezér? A svéd Wrangel vagy a francia Turenne? Frigyes Vilmos brandenburgi választófejedelem most jelenti be János Fülöpnek: csatlakozik a szövetséghez, és lépéseket tett a francia királynál, pályázik a hadvezéri posztra.⁸⁶ Montecuccoli természetesnek tekinti, hogy a fővezérség őt illeti meg. Viszont Puchheim alkalmatlannak itéli, külföldi hadvezér kinevezését javasolja, és Zrínyinek határmenti feladatokat szánna. Zrínyi elképzeléseit a fővezérségről öccsével Regensburgba, a császárhoz küldött *La verità Consigliera del Conte Nicolo di Sdrino sopra gl'emergenti della presente guerra Fra Sacra Maesta Cesarea et il Gran Turco* című memorandumában fejtette ki.⁸⁷ Részletesen elemzi a felmerülő jelöltek személyét, és miután politikai megfontolásból valamennyit elvetette, Lipót császárt javasolja a Birodalom fővezéri tisztségére. Ez kerül be az angol Zrínyi-életrajz második,

⁸³ RELATION, was massen durch Herrn Grafen Serini die Oerter in Nider-Hungarn Berzenche, Koppan, Seges, Babocza und Fünfkirchen den Türcken aberobert. M. Januaris A. 1664. App. H. 929. – Feldzugs-Journal... 1664. App. 904. – Kurzer und warhaffter Bericht... 1664. App. 912. — RELATION, Kurtze jedoch warhafft-verfasste, der sehr notablen und weit über ein hundert Jahr von den Christen wider den Erbfeind tentirter Entreprise und Anschlags, Welche Ihre Hochgräfliche Excellenz Herr Graf Wolff Julius zu Hohenlohe und Gleichen etc. Anno 1664 von dem 10., 20. Januarii bis auf den 6., 16 Februarii vorgenommen und glücklich effectuirt. – RELATION, Ausführliche und aller Umständen recht gründliche, vom Serinischen Feldzug in der Nider-Hungarischen Turkey, welcher gewähret vom 20./1 bis 18/2 App. H. 895. Vö.: WAGNER, G., *Türkenjahr, 1664.*, i. m. LVI-LVII. – G. ETÉNYI N., *A közvéleményformálás eszközei*, i. m. 67–68.

⁸⁴ Jeucourt Bécsből csak február 6-án jelentheti a sikereket Babócsa, Sziget, Pécs vonalán, és február 13-án még kénytelen jelezni, hogy amit 6-án írt, „még nincs megerősítve”; oka, hogy Zrínyi mélyen benyomult az ellenséges országba, ahonnan nem könnyű híreket kijuttatni. Jeucourt Bécsből Párizsba, 1664. február 13. BIRÓ P., *A Francia Kültügyi Levéltár Zrínyi-iratai*, i. m. 99–101.

⁸⁵ Lisola, Regensburg, 1664. január 15–február 12. LEVISON, A., i. m. 389–393. – PACHNER, Eggenstroff v., *Vollständige Sammlung aller von Anfang des noch fürwährenden Teutschen Reichstags de Anno 1663 bis anhero abgefassten Reich-Schlüsse*. Regensburg, 1740. – Intercessions-Schreiben, Allerunterhänigstes (13. April aus Regensburg). In SCHAUROTH, E. Ch. W. von, *Vollständige Sammlung der Conclusorum, Schreiben und anderen übrigen Verhandlungen des hochpreisslichen corporis evangelicorum*. Regensburg, 1751. B. II. 19. – Jeucourt jelentései, Bécs, 1664. január 2–február 13. BIRÓ P., *A Francia Kültügyi Levéltár Zrínyi-iratai*, i. m. 95–102.

⁸⁶ Frigyes Vilmos brandenburgi választófejedelem János Fülöpnek, Köln an der Spree, 1664. jan. 23. – ÖSTA, MEA, Rtg. Fasc. 219. fol. 4.

⁸⁷ SZELESTEI N. László, *Zrínyi Miklós tanácsai a császárnak 1664 tavaszán*. ItK 1980. 185–198. Keletkezésének idejét pontosította BENE S., *Zrínyi-levelek*, i. m. 236–237.

Count Serini's Birth and Education című fejezetébe.⁸⁸ Természetesen a kérdés lényegét még nem oldotta meg, Lipót nem több, mint formális fővezér, a háború tényleges vezetőjéről változatlanul döntení kell.

János Fülöp a hivatott fővezért Zrínyiben látja. De a szövetség támogatói valamennyien ragaszkodnak saját jelöltjükhez, s János Fülöp mindennél előbbrevalónak tekinti a szövetség megteremtését. Hohenlohénak címzett két levele is foglalkozik Zrínyi személyével, és kifejti, mindenekelőtt a császárnál és a minisztereinél igyekszik keresztülvinni, hogy érdemeinek megfelelően ismerjék el.⁸⁹ Bár tudomásom szerint bizonyíthatóan ő volt az első, aki a Kasztrióta György-hasonlattal élt, kényes politikai helyzete, a nemzetközi szövetség megszervezésében vitt sok tapintatot kívánó munkája miatt valószínűtlen, hogy közvetlen hatása lett volna az „Európa Zrínyije”-képzet megfogalmazására. *A The Conduct and Character of Count Nicholas Serini* tematikája, szellemisége és tartalma János Fülöp mainzi érsek világtól élesen eltérő irányba mutat. A regensburgi viták kellős közepén, ebben a kiélezett helyzetben, ilyen nagy horderejű kijelentést, a mindennapi politikai harcoktól bizonyos távolságtartásban élő szuverén személyiség vagy csoport tehet.

A Regensburgi Hírnök

„Hasonlóképpen a Kelet sáskái (a törökök) ugyancsak nagy romlást szenvednek, mert egy nagy madár (amely a velencei szárnyas oroszlán volt, de most Serini gróf) közübük fog szállani és nagy pusztítást fog tenni közöttük.”⁹⁰ Erre a különös minősítésre a *The Herald of Regensburg. Proclaiming to the gathered members of the Empire by their Oppor-head*, vagyis: „Regensburgi Hírnök [kikiáltó, előrejelző]. Kikiáltvány a birodalom összehívott tagjaihoz” negyedréteg nagyságú, 135 oldalas kéziratban lapoztam rá a British Library Sloane gyűjteményében.⁹¹ A *Regensburgi Hírnök* nem volt teljesen ismeretlen, de Zrínyi-kutatók még nem vizsgálták meg.

A kézirat előlapja arra vall, hogy eredetileg kinyomtatott könyv megszerkesztett címlapját írta le az ismeretlen másoló. A cím alatt három római számmal jelzett kérdés: hogyan keletkezett ez a török háború, hogyan lehet megbékélni Isten akarata szerint, s különben mi várható.⁹² Csodálatos új revelációkat ígér erről a török háborúról, amelyek „Lord Zeboath” nagy ítéletére vonatkoznak. Végül arról tájékoztat a címlap, hogy mi a célja a C.H.L.P.J.G. monogram mögött rejtőző szerzőnek vagy szerzőegyüttesnek, esetleg kiadónak: felébreszteni az elbódultakat és az alvókat, felszítani a felébredtek indulatait és meggyőzni a bűnbánatra

⁸⁸ *The Conduct and Character of Count Nicholas Serini*, i. m. 48–50.

⁸⁹ János Fülöp Hohenlohénak, Regensburg, 1664. február 5. és február 26. ÖStA, MEA, RtgA. Fasc. 219.

⁹⁰ „The Locusts of the East (the Turks) shall suffer miserie likewise for a great foul (which was the wingd Venetian Lion, but now Count Serini) will flye among them and make great havock among them.” *The Herald of Regensburg*, 264. A szöveg rövid kivonat a *Lux in Tenebris CXXXVIII.* jelenéséből 120–123. – JÁNOS apostol, Jelenések könyve 9.

⁹¹ *The Herald of Regensburg*. C.H.L.P.J.G. In the yeere [!] of our Lord 1664. British Library, Sloane Ms. 2541.

⁹² „I. From whence this Turkey-warr arose? II. How to be appeased after the will of Gods? III. Being not appeased, what at last may be expected?” *The Herald*, fol. 1.

resteket.⁹³ Végül a címlapot a megjelenés dátuma zárja: In the Jeere [!] of our Lord 1664.

A szöveg, miként a címéből is sejthető, misztika és konkrétum keveréke, s így kapcsolódik a regensburgi gyűléshez és Zrínyihez.

Tartalma három idősíkot fog át. Áttekinti a török háborút, 1657-től – II. Rákóczi György lengyelországi hadjáratától – 1663. május 24-ig, a nagyvezír Magyarországot, Erdélyt és Ausztriát elsöpréssel fenyegető támadásáig.

A második időegység három látnok működéséhez kapcsolódik. Christopher Kotter sziléziai, Christiana Poniatovska csehországi és Nicolas Drabicius morvaországi látnokok 1616 és 1655 szeptembere közötti revelációiból közöl kivonatokat. Ezeket a korra jellemző próféciákat *Lux in Tenebris* (1657) és *Historia Revelationum* (1659) című kötetekben Comenius adta közre. 1664-ben a három látnok jóslatainak rövid kivonata Robert Codrington angol fordításában látott napvilágot, utalva címében is, és többször hivatkozva Comeniusra.⁹⁴ Codrington a három látnok jóslatát a török háború alkalmából adta ki, mivel – mint írja Drabik – „a híres és kiváló próféta... sok évvel ezelőtt megjövendölte a törökök jelenlegi támadását a Német Birodalomban, és a bekövetkező eseményeket”. Ez a rövid utalás pedig a török háborúra csaknem szó szerint megegyezik Busbequius híres *Exclamatio*ja 1663-as bilingvis kiadásának bevezető soraival: Busbequius 1572-ben „prófeta módjára megjósolta a Német-Római Birodalom mai szorongatott helyzetét”⁹⁵

A *The Herald of Regensburg* Zrínyi vállalkozását Kotter 1624. szeptember 24-i, János Jelenések könyve 9. részét idéző látomásába illesztette be. Eddig a velenceiek voltak a törökök megzabolázói, most Zrínyi veszi át az ő feladatukat, s közéjük ütve ő fog nagy pusztítást végezni közöttük.

Kotter revelációjába beillesztve, a török táborban nagy pusztítást végrehajtó Zrínyi-képzetet a próféciák koreográfiájának megfelelően angyal nyilatkoztatja ki, és egyaránt utalhat a téli hadjáratra és a készülő támadó háborúra. Ebből az következik, hogy a szöveget mindenképpen 1663 végén–1664 elején írhatták le. Ez a kéziratköteg értelmezése szempontjából a legfontosabb, a harmadik idősíki, a regensburgi gyűlés vitákkal, bizonytalanságokkal teli szakaszához köthető, 1663 vége és 1664. január utolsó napjai között. Már tud az üstökösről és a csodás égi jelekről.⁹⁶

Feltűnően jól értesült az erdélyi eseményekről, és rendkívül sokat foglalkozik a Rákóczi-házzal. Részletesen kifejti, hogy ezt a török háborút II. Rákóczi György erdélyi fejedelem okozta, aki lengyelországi hadjáratával kiváltotta a Porta haragját, a német császár azonban nem segítette meg. Sőt Rákóczi halála után, amikor új fejedelmet választottak a rendek, és az szövetséget kötött az uralkodóval, a

⁹³ „To awaken the drowsie et sleepy / To stirre up the awakned un to animositie / To convince the Impenitent.” *The Herald*, fol. 1. – A német szöveg némileg eltér: „Zu erwecken die Eingeschlaffene / Zu ermuntern die Wackeren / Zu überzeugen die Unbusfertigen. *Regenspurgischer Heerholdt*, H 810., 274.

⁹⁴ *The Prophecies of Christopher Kotterus, Christiana Poniatovia, Nicholas Drabicius...* Translated into English by R. CODRINGTON. London, 1664. App. H. 885. – PÉTER K., *Zrínyi angol csodálói*, i. m. 32., 38.

⁹⁵ Augerii Gisleinii Busbequii trium caesarum legati Exclamatio sive de Re Militari contra Turcam instituenda Consilium Aug. Gisl. von Busbek Dreyer Keysere Legatens bewegliche Aufmahnung... Neben einem vor albereit 140. Jahren heraus gegebenen Anschlag eines Zugs wider die Türken, dem günstigen Leser zu Lieb hiebey gedruckt in diesem nummehr zu End laufenden 1663-sten Jahre. *Vorbericht*. OSZKK App. 2062. 1.

⁹⁶ „By the terrible blazing stars [!] and other celesticall signes.” *The Herald of Regensburg*, 44.

török a német császár szeme láttára rombolta le Transylvániát.⁹⁷ Imák, fohászok között, mint Jónás próféta, bűnbánatra szólítja fel a „Germán Ninivét”, a „regensburgi Babylont”, s keményen bírálja a császárt. Hosszan foglalkozik a keresztényeket megosztó vallási ellentétekkel, kívánatosnak tartja, hogy legyen visszaállítva a lelkiismereti szabadság, és visszatérhessenek a Csehországból, Morvaországból, Sziléziából és Ausztriából elűzöttek. A katolikusoknak és protestánsoknak egyaránt legfőbb uruknak és királyuknak, Krisztusnak kell alávetniük magukat. A protestáns rendek imádkozzanak, különben „a törököknek meg kell kezdenie a Bábel lerombolását a névleges keresztények között”, s a német fejedelmek maguk vonják nyakukra a törököt.⁹⁸

A *Regensburgi Hírnök* német nyomtatott példányát Németh S. Katalin tárta fel: *Regenspurgerischer Heerholdt / Ausruffend an die alldabey ihrem Ober=Haupt versamlete Reichs-Glieder Im Jahr Christi 1664*,⁹⁹ s a szerzői monogramot is feloldotta: C(hristian) H(oburg).¹⁰⁰ A német *Regensburgi Hírnök* valószínűleg Erdélybe is eljutott.¹⁰¹

Meglepő, hogy a *Regensburgi Hírnök* és az angol életrajz néhány vonatkozásban különös egyezést mutat. A *The Conduct and Character of Count Nicholas Serini* ugyanúgy II. Rákóczi György hadjáratához s a császári udvar Erdély megsegítése ügyében tanúsított magatartásához köti a török háború kezdetét, mint a *Regensburgi Hírnök*: „utat tört jelenlegi vállalkozásainak Erdélybe irányuló betörései által (Rákóczi ellen, aki az ő beleegyezése nélkül beavatkozott a lengyel háborúba), melyeket bár a császár ténylegesen nem támogatott, de nem is hiúsította meg a török érdekeit, látván annak a kulisszák mögötti manővereit, melyek segítségével Apafit a fejedelemség élére állította”.¹⁰²

Az angol életrajz *Count Serini's Birth and Education* fejezetében pedig a vallásgyakorlat különleges hangúlyozása mutat hasonlóságot a *Regensburgi Hírnök*kel. A törökök vallásos élete mindkettőnél különös figyelemben részesül. A *Regensburgi Hírnök*ben reveláció foglalkozik a Biblia törökre fordításával, külön fejezetet a protestánsok és katolikusok összefogásával, és bírálja a német fejedelemségek addigi valláspolitikáját. Az angol életrajz kiemeli, hogy a mohamedánok vallásos életéről is példát vehetnének a keresztények, s miként a török nem a vallás miatt indít háborút, Zrínyi is a különböző vallásúak összefogását hirdeti.¹⁰³

Az *A New Survey of the Turkish Empire* Bolton-féle és Williams-féle kiadásaiban található portré – miként Gömöri György megállapította – Zrínyit nemcsak mint

⁹⁷ „This Turkish warr [!] originally is caused by prince Rakoczy.” fol. 11–11/v.

⁹⁸ *The Herald of Regensburg*, fol: 14., 21., 25., 45. etc.

⁹⁹ A könyvre Németh S. Katalin hívta fel a figyelmemet a Reneszánsz Kutatócsoportban 1995. február 8-án tartott előadásom vitáján. Ezúton köszönöm. Vö. *Ungarische Drucke und Hungarica 1480–1720*. Catalog der Herzog August Bibliothek, Wolfenbüttel I–III. Bearbeitet von NÉMETH S. Katalin. München–New York–London–Párizs, 1993. H 810., 274–275. – „I. Woher dieser Türcken-Krieg entstanden. II. Wie er nach dem Willen Gottes zustillen. III. Was endlich (da er nicht gestillet) zuerwarten.” *Ungarische Drucke*, H 810. 274.

¹⁰⁰ *Ungarische Drucke*, H. 810. 275.

¹⁰¹ KVACSALA János, *Az angol–magyar érintkezések, i. m.* 809–810.

¹⁰² „made way to his present Enterprizes by inroads into *Transylvania*, (against *Ragotski*, who without his privity had engaged in the Polish War) which the Emperour neither assisting effectually, nor yet deserting the Turk, observing his underhand dealing, having settled *Abafiti* in that Principality.” *Angol életrajz Zrínyi Miklósról*, 80–82. és 19. – A tatárok által közvetített Habsburg–török titkos megegyezésről Apafi megválasztásával kapcsolatban vö. R. VARKONYI Ágnes, *Erdélyi változások*. Bp., 1984. 23.

¹⁰³ „Yet although the *Turk* never makes Religion the cause of his War, for fear of an universal Engagement; the prudent Count unites all his Forces by that obliging name, which awakens the assistance and service of all that processe it.” *Zrínyi angol életrajza*, 62.

hadvezért, hanem mint államférfit ábrázolja. Erre vall a jobb kezében „botot (vagy jogart?) tartó páncélos Zrínyi” körül, a kép négy sarkában látható emblémák rendje. Fent, jobbról balra két uralkodó: a Habsburg császár és a francia király portréja látható. Lent a két hadvezér, Szkander bég és Tamerlán emblémája az angol életrajz két fejezetére utal. A kép aláírása is ugyanaz, mint az angol életrajz portréján: „The true Effigies of Count Nicolaj Serini / Generalissimo of the Christian Army in Hungary.” Egyedülálló azonban a Zrínyi-ikonográfiában, hogy a portré mellett halotti lepelben szellemalak – nyilván a dédapa – látható fákllyával. A szellemalak szájából kifutó szalagon olvasható szöveg: „Avenge thy country and my Blood – Állj bosszút hazáért és véremért.” A bosszú eszméje nem a keresztény hős hagyományos humanista mentalitása. Zrínyit nem kell felszólítani, ő maga a felszólító. A szellemalak a *Regensburgi Hírnök* miszticizmusára, indulatos felszólításaira emlékeztet.

A különbség sokkal több az angol életrajz és a *Regensburgi Hírnök* között. Más műfaj, más témakör, más gondolatmenet, eltérő stílus. A *Regensburgi Hírnököt* érzelmi túlfűtöttsége, felfokozott indulata élesen elválasztja a nyugodt és tárgyyszerű Zrínyi-életrajztól. Van azonban a két mű között egy megkerülhetetlen személyes kapcsolat: Comenius.

A három látnok revelációit korábban többször is Comenius adta ki Samuel Hartlib támogatásával.¹⁰⁴ Robert Codrington ugyancsak Comeniuszt idézve teszi közzé angolul a három látnok jóslatát. 1664-ben pedig egy Comenius-tanítvány, Redinger Jakob svájci lelkész a következőt jegyezte fel útleírásában: „A heidelbergi választófejedelem-asszony hat tallért adott, s neki átengedtem a regensburgi Heerholdot.”¹⁰⁵

Comenius

Redinger Amszterdamban tanult Comeniusnál. A cseh–morva testvérek püspöke az 1656-tól haláláig védelmet nyújtó hollandiai városból kísérté figyelemmel a török háború fejleményeit. Felfogása a török kérdésben a korábbiakhoz képest ekkor változott meg. A harmincéves háború idején az oszmán hatalom támogatására is számított a protestáns országok érdekében a Habsburg-birodalommal szemben. Az iszlám vallás korán felkeltette érdeklődését. Keresve a különböző vallások közötti ellentétek feloldását, a mohamedánok egyházi életét alaposan tanulmányozta. Elismeréssel írt a törökök imádkozási szokásáról, és már *A világ labirintusában* szükségesnek vélte, hogy a Bibliát törökre fordítsák. Majd előteremtve a költségeket, és megtalálva az alkalmas fordítót, a munka meg is indult, Samuel Hartlib, Robert Boyle és a Royal Society érdeklődésével és támogatásával. Egyik kulcsszemélyisége lett a törökök megtérítésének tervével foglalkozó szellemi-vallási mozgalomnak.¹⁰⁶ Redinger Jakob még ennek a tekintélyes angol személyiségeket magában foglaló mozgalomnak a híveként kereste fel 1663 kora

¹⁰⁴ Angliai elterjedése még feldolgozásra vár. „3 angol fordításáról s egy átdolgozásáról van tudomásunk.” KVACSALA J., *Az angol–magyar érintkezések*, i. m. 807.

¹⁰⁵ KVACSALA J., *Az angol–magyar érintkezések*, i. m. 809. – VÖ. NÉMETH S. Katalin, *Comenius elfelejtett propagandistái: Redinger és Hoburg (1664)*. Előadás az Irodalomtudományi Intézet Reneszánsz Kutatócsoportjának 1995. december 13-i ülésén.

¹⁰⁶ MATAR, Nabil I., *The Comenian Legacy in England: The Case for the Conversion of the Muslims*. The Seventeenth Century, 1993/VIII. No. 2. 203–215. – KVACSALA J., *Az angol–magyar érintkezések*, i. m. 807.

őszén az Érsekújvárt ostromló török tábornok, majd a jóslatokkal bejárva Erdélyt, élvezte Apafi fejedelem vendéglátását. Onnét az udvari prédikátor, Tofeus Mihály segítségével és rács kereskedők költségén jutott el Eperjesre. Meglátogatta Drabikot. Erdélyből és a Királyságból Redinger több dokumentumot vitt magával. Mi lehetett a „buzdító irat... a törökök támadásairól”, mit tartalmazott „a pápisták üldözéséről” szóló irás, amelyet „a magyar királyság panasza a francia királyhoz” tárgyú írással együtt Drabik leveléhez mellékelte?

Comeniust megrázta Erdély tragédiája. Morvaország, a szülőföld, az elhagyni kényszerült haza török–tátár pusztítása feldúlta és megrendítette. Lelkiállapotára jellemző, hogy 1663-ban megírja *Letzte Posaun über Deutschland* című röpiratát. A török támadás Isten büntetése a bűnökbe merült világ felett, s felszólítja a kereszténységet, hogy reformokkal jobbjátsa meg magát.

A „nemzetek tanítómestere” – ahogy Comeniust az utókor nevezi – teológiai, pedagógiai és filozófiai munkássága mellett széleskörű propagandatevékenységet is folytatott. Fűtötte a tudat, hogy hatnia kell és hatni is képes az európai közvéleményre. Felfogása szerint a helyes tájékoztatás megőrzi az emberek lelki egyensúlyát. A hírekkel rendszeresen ellátott társadalom teherbíró képessége szilárd, míg a tájékoztatlanok között könnyen kitör a pánik. Elméletére jellemzőek az angol életrajz bevezetésében olvasható gondolatok. Comenius is, mint a bevezetés ismeretlen szerzője, „teljes képpel” akarja megismertetni „az eszes, figyelmes és kíváncsi olvasó”-t, és meggyőződése, nincs ember, „ki ne óhajtaná megtudni”, mi történt a múltban és mi történik a jelenben.

Élelművének újabb vizsgálói szerint írásait eredeti jelentéseiben megérteni nehéz; sokrétű gondolatvilágának legkevésbé követhető területe: vonzódása a látomások, jóslatok világához.¹⁰⁷ A cseh, morva és sziléziai három látnok revelációit a csalódások, kudarcok és támadások ellenére karolta fel, magyarázta és terjesztette.

A 16–17. századi Európára jellemző prófécia és jóslatok az antikvitás hagyományai, a világképváltás következményei és a naptárak elterjedésével váltak az elit és a hagyományos kultúrában élők köreiben egyaránt általánossá. Az asztrológia szerves része a korabeli gondolkozásnak. Luther születési évét átigazították a kedvezőbb csillagálláshoz, a *Márssal társolkodó Murányi Venus* címével a bolygók szerencsés együttállására is utal, a karlócai béke aláírásával megvárták, míg kedvezőbbre fordulnak a csillagok. Természetes, hogy az angol életrajz Zrínyi születési dátumát a „szorgos csillagjós” sikert ígérő bolygóállásához kötötte, és ezt a születési dátumot veszi majd át a *Lacrymae Hungaricae*, a Londonban kinyomatott gyászverslap.¹⁰⁸

Jóslatok és revelációk különösen válságok, háborúk, természeti katasztrófák idején tűnnek fel tömegesen és terjednek széles körökben. Igényeket elégítenek ki, felkészítenek a megrázkódtatásokra, viselkedési ajánlásokkal, értékrenddel szolgálnak, levezetnek társadalmi feszültségeket, politikai prognózisokkal hozzászoktatnak ahhoz, ami várható vagy remélhető.

Comenius ugyan sorozatosan tapasztalhatta három kedvelt látnokának tévedéseit, Drabik személyiségének súlyos hibáit, mégis többször átdolgozta vagy átdol-

¹⁰⁷ PIAGET, J., *John Amos Comenius 1592–1670*. (Selections. Intr. by P. J.) Paris. – SZÓNYI György Endre, *Comenius asztrolómiai világképe*, Szeged, 1981. (Irodalomtudományi Dolgozatok 143.)

¹⁰⁸ WARBURG, Aby M., *Pogány-antik jóslás Luther korából*. Ford. ADAMK Lajos, utószó RADNÓTI Sándor. Bp., 1986. – *Gróf Zrínyi születése és műveltsége*. In *Zrínyi angol életrajza*, 97., 409–410. – BENE Sándor, *„Lacrymae Hungaricae”*. A Zrínyi halálára Londonban kiadott gyászversek. In *Zrínyi angol életrajza*, 355.

goztatta és kiadta a jóslatokat.¹⁰⁹ A kiadásokat nagyrészt Samuel Hartlib támogatta. Jellemző például Comenius 1654. szeptember 9-én kelt levele Hartlibhoz, amelyben kéri, hogy a három látnok profécijának kiadásával várjon, amíg jóslataik be nem teljesülnek.¹¹⁰

Samuel Hartlib, a Sziléziából Londonba telepedett, édesanyja után angol kereskedő a baconiánus társaság, az Invisible College központi személyisége; a társaság tagja a fiatal Boyle, a híres matematikus, John Pell s a Royal Society több alapítója. Milton az *On Education* című művét az oktatás megreformálását is feladatának tekintő Hartlibnak ajánlotta.¹¹¹

A Hartlib meghívására Londonba látogató Comenius 1641–1642 folyamán került szorosabb kapcsolatba a „Baconian Reformer”-ek körével, s ekkor találkozott Václav Hollar cseh grafikussal is, aki majd az egyik, Zrínyivel is foglalkozó angol kiadvány legizgalmasabb térképét készíti el. A kör másik nevezetes tagja John Dury (Dureus), aki az oktatás megreformálásán kívül a református és evangélikus vallás egyesítésén fáradozott, és még Bethlen Gábor követei révén ismerkedett meg az erdélyi protestánsokkal, s Bisterfeld, Piscator, Alsted, majd lelkészek révén állandó összeköttetésben maradt a fejedelemséggel.¹¹² Ez a vallási és tudományos kör, főleg pedig a Cromwell kormányában befolyásos Hartlib egyengette II. Rákóczi György diplomáciai próbálkozásait, támogatta Comenius morvaországi terveit, művei kiadását. Az 1663–1664. évi háború idején Hartlib és körével együtt Comenius is több országot behálózó szellemi mozgalom tevékeny résztvevője.

A Londonban élő magyarokat Comenius hozta össze Hartlib körével.¹¹³ Jászberényi Pál még mint senior ismerte meg Comeniust Sárospatakon, Szendrei Ferenc és Száki Ferenc tanítványai voltak. A körhöz tartozó Megalinus svéd matematikus Comenius svéd kapcsolataival és svéd pártfogójával, Le Geerrel hozható összefüggésbe. Comenius, aki a Rákócziak diplomáciai szolgálatát is ellátta, rendszeres összeköttetést tartott Magyarországgal. Informátorai Eperjesen Ladivér Illés és filozófus tanítványa, Bayer János, továbbá a Zrínyivel Vittnyédyn át kapcsolatot tartó Mednyánszky Jónás, és annak idején Klobusiczky András. Eperjesen Wesselényi nádornak is fontos hírközlő bázisa van, a mozgalomba beavatott titkár, Gyöngyösi István Comenius tanítványa volt. A magyarországi híreket Comenius Danckában élő veje, Jablonszky (Figulus) küldi tovább, s a rendszeresen havonta járó futár: Windisch János.¹¹⁴

¹⁰⁹ KVACSALA János, *Egy álpróféta a XVII. században. Századok*, 1889. 745–765. – Comenius és a Rákóczyak. Budapesti Szemle, 1889. 112–149. – DUKKON Ágnes, *A kalendáriumok művelődéstörténeti jelentőségéről a XVII–XVIII. század fordulóján*. In *A megváltozott hagyomány. Tanulmányok a XVII. századról*. Szerk. HOPP L.–KÜLLÖS L.–VOIGT V. Bp., 1988. – *Asztrológia és keresztény hit a régi kalendáriumokban (Frölich Dávid)*. ITK 1992/5–6. 594–596. – PÁNEK, Jaroslav, *Joan Amos Comenius 1592–1670*. Prága, 1991. 54. – SZÓNYI György Endre, *Comenius asztrológiai világgépe*, i. m.

¹¹⁰ BL Ms. 648. Vö. KVACSALA János, *Az angol–magyar érintkezések*, i. m. 798.

¹¹¹ CLUCAS, Stephen, *Samuel Hartlib's Ephemerides, 1635–59, and the Pursuit of Scientific and Philosophical Manuscripts: the Religious Ethos of an Intelligencer. The Seventeenth Century*, V–VI. No. 1. 1991. 33–55. – Milton, *az angol forradalom tükré*. Válogatás prózai írásaiból. Összeállította, az előszót és a magyarázatokat írta SZENCZI Miklós. Bp., 1975. 59.

¹¹² TURNBULL, G. H., *Hartlib, Dury and Comenius*. London, 1947. Vö. MAKKAJ László, *Gentis Felicitas*. Pedagógiai Szemle, 1958. (VIII.) 965. – PÁNEK, J., i. m. 39–40., 83. – MATAR, N. I., i. m. 206–207.

¹¹³ PÉTER K., *Zrínyi angol rajongói*, i. m. 58. – BENE S., *Zrínyi-levelek*, i. m. 228.

¹¹⁴ KVACSALA J., *Az angol–magyar érintkezések*, i. m. 801–803. – BÀN I., *Comenius*, i. m. 166. – KLANICZAY T., *Zrínyi Miklós*, i. m. 652.

1661–1665 között mintegy húsz magyar diák tanult Londonban. Többet közülük az angliai holland egyház segítette. Comeniust rendszeresen látogatták a hollandiai és angliai egyetemeken tanuló magyar diákok, s tiszteletét tette nála Nádaszy János, a *Florus Hungaricus* szerzője.¹¹⁵

Mindemellett Comenius szinte egész Európával összeköttetést alakított ki, Svédországgal, Franciaországgal, Svájjal, s különösen a német fejedelemségek területeivel, főleg ahol evangélikusok éltek. Konstantinápolyból, ha mástól nem, esetleg az ott élő és a Biblia törökre fordítására vállalkozó Warner nevű némettől kaphatott információkat.¹¹⁶

Volt-e közvetlen kapcsolata az Amszterdamban élő Comeniusnak vagy angliai körének Zrínyivel? A téli hadjáratban részt vett egy angol is. Andrew Melvill, előkelő, elszegényedett skót családból származó katona a Waldeck-ezred főtisztjeként szolgált Hohenlohe hadseregében, később kiadott emlékirataiban leírja, hogy csatlakoztak Zrínyihez és harcolt Szigetvárnál és Pécs alatt, de eddig semmi nyoma nem került elő, hogy tudósításokat küldött volna.¹¹⁷

Velencében Zrínyinek ügyvivői voltak, Regensburggal összeköttetést tartott, Anglia hírei Forstall Márk ír testvérével folytatott levelezése útján is eljutottak Csáktornyára.¹¹⁸ Mindezen ideig azonban nincs konkrét bizonyíték, hogy Zrínyi köre közvetlenül Comeniusszal vagy amszterdami, angliai hiveivel, esetleg Jászberényivel kapcsolatban lett volna. A Bethlen Miklós ismeretes angliai útján és Vittnyédy információs tevékenységén kívül töredékes adatok a további vizsgálatok szükségességre utalnak. Ezek közül csupán egyet említhetünk.

Mindenki, aki az utóbbi időben foglalkozott az angol életrajzzal, megállapította, hogy sok benne a holland utalás. Hollandiai kapcsolatokra figyelmeztet az *A Brief Accompt of the Turks* címlapján: „Translated out of Dutch.” Indokoltan fordult a figyelem a korszak egyik legjobban értesült újságára, a *Hollandtze Mercurius* 1663–1664. évi számaira.¹¹⁹

A *Hollandtze Mercurius*ban megjelent Zrínyi-levelek között van egy Babocsáról február 4-én keltezett részlet vagy töredék. Nemcsak azért érdemel figyelmet, mert az eddig kiadott Zrínyi-levelek között nem található, hanem egyik záró mondata miatt is: „buzgón imádkozzon értünk”.¹²⁰ Zrínyi eddig ismert levelei között egyetlen sincs, ahol arra kérne valakit, vagy valakiket, hogy imádkozzon

¹¹⁵ KATHONA Géza, *Zrínyi Miklós halálára Londonban 1665-ben megjelent gyászversek*. ItK 1975/1. 222–223. HEREPÉI János, *Az öreg Comenius néhány magyar híve (Magyar diákok Amszterdamban)*. In *Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez*. Szerk. KESERŰ Bálint. III. Bp.-Szeged, 1971. 395–403.

¹¹⁶ Hartlib Boyle-nak írt levele alapján: KVACSALA J., *Az angol–magyar érintkezések*, i. m. 804.

¹¹⁷ *Memoires de Monsieur Le Chevalier de Melvill, General Major des Troupes de S.A.S.M. le Duc de Cell et Gr. Bailiff du Comté de Giforn*. Amsterdam, 1704. – A vonatkozó fejezetet magyarul kiadta: GÖMÖRI György, *Angol és skót utazók a régi Magyarországon (1542–1737)*. Válogatta, fordította, a bevezetést és a jegyzeteket írta G. Gy. Bp., 1994. 46–52.

¹¹⁸ FODOR Veronika, *Ír szerzetesek kapcsolatai Magyarországgal. Forstall Márk pályafutása*. Szakdolgozat.

¹¹⁹ *Hollandtze Mercurius*. Vervatende de voornaemste geschiedenissen, vor-gevallen in't gantze Jaer 1663. In *Christenryck*. Harlem, 1664. – PÉTER K., *Zrínyi angol rajongói*, i. m. 49., 51., 55. – BENÉ S., *Zrínyi-levelek*, i. m. 226. – FISCHER Éva-FÜLÖP, L. M. W. S., *Zrínyi-levelek a „Hollandtze Mercurius”-ban (1663–1664)*. *Zrínyi Dolgozatok*, 1988. 187–209.

¹²⁰ „Bidt ijrlich voor ons.” *Hollandtze Mercurius*, február. 35. – FISCHER É.-FÜLÖP, *Zrínyi-levelek*, i. m. 193–194.

értük.¹²¹ Viszont könnyen hozható összefüggésbe az angol életrajznak az olvasóhoz intézett bevezetőjét záró kijelentésével: „So prayeth.”¹²² Erre azért is fel kell figyelni, mert Comenius körében az egymással levelezők gyakran írják csupán kezdőbetűjüket és használják ezt a záró formulát.¹²³ Ha pedig az ügyéért imádkozást kérő Zrínyi-levél, vagy Zrínyi nevében írott levél szövegkörnyezetét vizsgáljuk, azt kell látnunk, hogy a *Hollandtze Mercurius* közli Drabik revelációjával, az üstökössel és a regensburgi döntéssel együtt az angol életrajzban is megtalálható híreket.¹²⁴

Mindenesetre Comenius Amsterdamban a *Hollandtze Mercurius* lapjairól is értesülhetett a Dráva menti eseményekről. Gyors reagálásának dokumentuma a téli hadjáratot és Zrínyi jelentőségét összefoglaló írása.

A „*De progressibus Zerinianis adversus Turcas in Hungaria inferiori... (Anno 1664, in Januario et Februario) Meditatiuncula ductu revelationis. 146.*” „Johannes Amos-Comenius, Amsterdami, 1664” aláírású másolat¹²⁵ nem ismeretlen a Zrínyi-kutatásban.¹²⁶ A szöveg részben Drabik 1652. szeptember 20-i revelációjának a magyarázata vagy értelmezése, részben pedig tudósítás az 1663. évi török harcokról és a téli hadjáratról.¹²⁷

Drabik 1652. szeptemberi prognózisa az általa szinte rajongva szeretett Rákóczi Zsigmond halála után, a vele szemben tartózkodó II. Rákóczi György viselkedése miatt felháborodva arról szól, hogy mivel a Rákóczi-ház nem teljesítette Isten akaratát, súlyos megpróbáltatás éri őket, Jehova nélkülük viszi véghez művét; utalt a dunántúli főurakra, közöttük Zrínyire is, és különböző rejtélyes kijelentéseket tett a jövőre nézve.

A Comenius nevével szignált kézirat szerint az idők beteljesítésére, amire II. Rákóczi György méltatlannak bizonyult, Zrínyi hivatott. Ezzel benne is vagyunk a napi történesekben. Ezután csupa konkrétum következik. Zrínyi Kanizsához közel felépítette Zrínyiújvárat, cselvetésekkel és betörésekkel zaklatta a törököket. Erre azok 1663-ban Magyarországra törtek, Érsekújváron kívül elfoglalták Lévát, Nógrádot és sok más helyet. S miként az 1663-ban kiadott angol tudósításokban

¹²¹ A levélnek Antonio Negri velencei követ február 12-i jelentéséhez mellékelte és január 24-ére datált variánsában: „Imádkozzanak (!) érettünk hathatósan”. A feltevés, hogy innen került a *Hollandtze Mercurius*ba, egyelőre további vizsgálatot kíván. BENE S., *Zrínyi-levelek, i. m. 226–227.* – A rendkívül pontos Chiaromanni február 5-én jelzi, hogy megérkeztek az első hírek Zrínyiéktől Regensburgba: január 21-én seregszemlét tartott, futár hozta a hírt, hogy elfoglalta „Koppányt és Berzencét”. FStA, MP 4404.

¹²² A záróformula először az angol életrajz jegyzeteit készítő figyelmét keltette fel: „klerikus szerzőre vall”. KOVÁCS S. I., *Zrínyi angol életrajza*, 391. – Ezzel szemben: „valószínűtlen, hogy klerikus szerzőről lenne szó, mivel az előszót befejező »so prayeth« (ezért könyörög) nem vallásos, hanem udvariassági formula, a korban nem papi szerzők is használják”. GÖMÖRI Gy., *Adalékok, i. m. 69.*

¹²³ „I pray you” – Jh. Pell Hartlibnak, 1656. július 17/27. PATERA, A., *Jana Amosa Komenského korespondence*. Prag, 1892. 186.

¹²⁴ *Hollandtze Mercurius*, 1664. 32–36. – Az angol életrajzban a Pozsonyból február 4-i keltezéssel közölt levelet a *Hollandtze Mercurius*ból átvettnek mondja: BENE S., *Zrínyi-levelek, i. m. 227.*

¹²⁵ Oxford, Bodleian Library, Rawlinson D 399.

¹²⁶ BÁN I., *Comenius, i. m. 164.* KLANICZAY T., *Zrínyi Miklós, i. m. 777–778.* – Gömöri György a jelentőségét vitatja: „hiába próbálta Comenius jegyzeteiben összekapcsolni a jóslatokat a tényleges eseményekkel. Vö. Bodley Könyvtár Rawlinson D 399 kéziratának 270–272. lapjait.” GÖMÖRI Gy., *Adalékok, i. m. 91. 9. jegyz.* – Vö.: *Comenius-kutatások*. In *Bibliotheca Comeniana*. III. Sárospatak, 1990.

¹²⁷ Lényegében ez a szöveg kerül majd be: COMENIUS, Johannes Amos, *Lux e Tenebris, novis radiis acuta...* MDCLXV. App. H. 2086.

és az angol Zrínyi-életrajzban, itt is szóba kerül a tatárok morvaországi betörése.¹²⁸ Mintegy erre válaszként – ahogy a tatárok visszafordultak és téli szállásaikra vonultak – Zrínyi gróf csodálatos gyorsasággal harmincezer főnyi horvát, magyar és német katonával mélyen benyomult a török területre, a törököket és tatárokat levágta, a nagy költséggel épített Dráva-hidat lerombolta és felégette, majd hatalmas zsákmánnyal hazatért. Igazolta a jóslat erejét, hogy Kelet vizeit emberemlékezet óta senki sem zavarta fel úgy, mint ő.¹²⁹

Természetes, hogy Comenius élénk figyelemmel kísérte Zrínyi harcait. Annak idején magyarországi útjának egyik indítékául Rákóczi Zsigmond és Pfalzi Henrietta házassága szolgált, s a Codrington-féle angol reveláció-kötet is bizonyítja, hogy tudatosan ápolta Pfalzi Frigyes emlékét. Közép-európai terveiben Magyarországnak főleg geopolitikai helyezete miatt fontos szerepet szánt: „Az ország központi fekvésénél fogva ti magyarok vagytok a legalkalmasabbak, hogy egyesítsétek Keletet, Északot és Nyugatot.”¹³⁰ Az sem meglepő, hogy a Zrínyi harcairól jól értesült Comenius szükségesnek véli megemlíteni a törökök morvaországi betörését. Máskor is együtt szól Magyarországról és Morvaországról. Talán még ennél is fontosabb, hogy Zrínyi fellépésének jelentőségét kiemeli a hadi események szűk köréből. Mégpedig olyan szövegben, ahol előzőleg Bethlen Gábor kap, a cseh felkelésre is utalva, nagy elismerést. Számolva a török hatalom visszaszorításával, Comenius újra esélyt látott Közép-Európa hatalmi viszonyainak átrendezésére. Comenius tehát Zrínyit mint karizmatikus személyiséget fogalmazza meg, általános, országok feletti jelentőséggel.

Mennyi része lehetett a Zrínyivel kapcsolatos művek létrehozásában Comenius körének? Reális válasz érdekében az *A Prospect of Hungary, and Transylvania* térképe ad további tájékoztatást. A könyv Apponyi gyűjteményében lévő, feltehetőleg első kiadása az észéki híd felégetésével zárja a hadi események leírását: „he [Zrínyi] returned home”.¹³¹ Közli Magyarország és Erdély fejedelmeinek névsorát, a szomszédos országok, Csehország, Ausztria, Horvátország, Dalmácia, Morvaország és Szilézia viszonyait, és ír a regensburgi birodalmi gyűlésről. A könyv bőbeszédű címlapja a térképre külön is felhívja a figyelmet.

A valóban nem mindennapi térkép keretének alján olvasható igen apró betűvel: „Wencelaus Hollar fecit 1664.” Ily módon megfejthetővé vált a térkép címének monogramja: „*A new map of the Kingdom of Hungaria with other beordering countries... in diuers places corrected and augmented by W[encelaus] [Hollar]... 1664.* Mielőtt túlságosan örvendhettem volna jó szememnek, látnom kellett, hogy már Apponyi

¹²⁸ „Moraviam vero, imisso, Tartarorum exercitu foede vastarent.” *Zrínyi angol életrajza*, 82., 20. Rövid beszámoló uo. 347–348. Vö. *Lux e Tenebris*, 140.

¹²⁹ „Sed illis reversis, et per hyberna distributis, Comes Zerini collecto celeritate mira ex Croatis, Hungaris, auxiliaribusq[ue] Germanis ad triginta millia exercitu, hyemis, et glaciei ope profunde in Turciam irrupit, obvios ubiq[ue] Turcas, et Tartaros mactavit ad Esecum usq[ue], per Germanica milliari ultra 20. ubi pontem anno superiori a Turcis ingentibus impensis super Dravum flumen, et vicinas paludes stratum, duorum milliarium Longitudine destruxit, ac exussit, domumq[ue] revertens permultas urbes, et arcas occupavit, totumq[ue] inter Dravum, et Danubium tractum vastavit, et sic denum ingentibus cum spoliis domum se recipiendo, vinu oraculi verificavit, et aquas Orientis ita, ut ille, post hominum memoriam turbavit nemo.” COMENIUS, A. J., *De progressibus Zerinianis adversus Turcas*, i. m. 5. – Vö.: *Lux e Tenebris*, i. m. 272.

¹³⁰ *Sermo Secretus*. Vö. R. VÁRKONYI Á., *Comenius és a vesztfáliai béke Európája*. In *Europica varietas – Hungarica varietas*, i. m. 70.

¹³¹ Apponyi H. 893. – Egy 1664. augusztus 30-án és 1665. május 2-án regisztrált oxfordi példányát Samuel Clarke művének jelzi GÖMÖRI Gy., *Adalékok*, i. m. 83., 93.

Sándor észrevette és jelezte a szerző nevét. Természetes is, hiszen Hollar korának rangos művésze volt, egyik szép rézkarcát – *Piazza in Coventgarden* – a Szépművészeti Múzeum Grafikai Osztálya gyűjteményéből közölte a *Zrínyi angol életrajza* című kötet is. Apponyi 1927-ben megjelent megállapítása ma is érvényes: „E szép térképet sehol sem találok megemlítve.”¹³²

Wencelaus Hollarral Comenius már angliai útja alkalmával kapcsolatba került, feltehetőleg azóta is tartotta a cseh származású művésszel az összeköttetést. Annál is inkább valószínű, mert a térkép egybevág Comenius koncepciójával. Tudomásunk szerint ez az egyik első Közép-Európa-térkép. A Salzburg, Raguza, Krakkó és a Vaskapu közötti térségen, széles nemzetközi keretben ábrázolja Magyarországot, s benne Zrínyiújvárt. A cartouche pedig elárulja, hogy a művész már valószínűleg tudott Zrínyinek a fővezérséget a császár kezébe helyező javaslatáról, de a regensburgi gyűlés döntéséről mindenképpen. Jobb oldalon ugyanis Lipót császárt páncélba öltözött ábrázolja a művész. Páncélban megjelenített uralkodó pedig arra vall, hogy a háborút személyesen is vállalja, ő a fővezér. Háborúról tájékoztat a cartouche bal oldali alakja is: magyar vitéz kalpagban és kivont karddal. – Aki ezt rajzolta, az már ismerte Zrínyi javaslatát, vagy a regensburgi döntést.

Mindezek alapján több nem mondható, mint hogy az „Európa Zrínyije”-képzet Comenius Hollandiát, Angliát, Svédországot, Erdélyt és a német területet behálózó körében fogalmazódott meg. Lehet, hogy János Fülöp adta az ösztönzést, akarva-akaratlanul, hogy a könyv Kasztriota Györgyöt állítsa Zrínyi mellé. Nem feledhetjük azonban, hogy a könyv koncepciójában Szkander bég szimbolikus hangsúllyal a „kapcsolatok és cselekedetek” megtestesítője. Tamerlán ugyancsak koncepcionális elemet hordoz: török vagy tatár származású, s belülről támadta a szultán túlradó hatalmát, minden kegyetlensége mellett kiváló hadvezéri tulajdonságokkal rendelkezik. Ezzel is kifejezi a mű, hogy elismeri a törökök értékeit. A könyv összeállítói sokat tudtak Magyarország, Morvaország, Szilézia, általában Közép-Európa viszonyairól, és jól ismerték Hollandia és Anglia problémáit.¹³³

Európa csillaga

„Senki sem mérlegelte még ilyen komolyan Európa érdekeit” – olvasható O. C. megállapítása a *The Conduct and Character of Count Nicolas Serini* bevezetőjében. Államférfi tulajdonságával ruhazza fel. De vajon melyek azok az európai érdekek, amelyeket ez a Zrínyi képvisel?

Legkézenfekvőbb közös érdek a török visszaszorítása. Zrínyi, miként tudjuk, többek között azért is építette be műveibe V. Károly császár emlékét, példáját, politikáját, mert az oszmán inváziót nem csupán Magyarország, hanem egész Európa veszedelmének látta. Elég felidézni a *Szigeti veszedelem* jól ismert hangúlyos sorait: „Ama nagy Szulimánnak hatalmas karját, / Az kinek Európa rettegte szablyáját.” Nem Magyarország, Buda vagy Bécs rettegte szablyáját, hanem Európa. A regensburgi tárgyalások anyagából nyilvánvaló: a török elleni támadó háború egész Európa ügye, és nem csupán valami segélynyújtás Magyarországnak.

¹³² APPONYI, Alexander, *Hungarica* 120. App. H. 893. – *Zrínyi angol életrajza*, 47.

¹³³ Comenius koncepciójának holland és angol forrásairól: POLISENSKY, Josef, *Komenský a jeho doba*. Historický Sborník, 1953. Vö. MAKKAJ L., *Gentis Felicitas*, i. m. 968. – PÉTER K., i. m. 58–69.

Zrínyi a császárnak küldött memorandumában kifejti: ha most nem győzik le a törököt, hamarosan Bécs alatt lesz. Feltehető célja, „hogy közelebb jusson Bécs falaihoz, és behatoljon Felső-Ausztria belsejébe, s a már megdézsmált Morvaországba”. Tömören ugyanezt mondja az angol életrajz is: „Ha a török Nagyúr egyszer Bécsben ebédelne, akkor már Párizsban vacsorázna.” A *Regensburgi Hírnök* misztikus általánosságban fogalmaz úgy, hogy a török elárasztja Bécs városát, és az egész kereszténységet lerombolással fenyegeti. Hasonlóan érveltek Velence követei az angol kormánynál: a török balkáni előrenyomulásával lerombolja a „keresztény civilizációt”, Szinzendorf császári követ ugyanezt mondja: a mohamedánok célja, hogy lerombolják a kereszténységet.¹³⁴

Mégsem mondhatom, hogy általános toposzról van csupán szó. Mindhárom írás egyértelműen ajánlja, javasolja, követeli, hogy a különböző európai hatalmak fogjanak össze. Tegyük félre ellentéteiket, vetkezzék le „bűneiket”. Ezek a bűnök mind a rossz politikuskok bűnei: döntésképtelenség, gyermekes sértődöttség egymás ellen, belső egyenletlenség, közöny és a vallási ellentétek felszítése. Az európai hatalmak ellentétei mint a pusztulás okai, és az egység szüksége a török elleni összefogást sürgető röpiratok alapmotívumai. Például ez olvasható már az 1663-ban újra kiadott 1514. évi *Anschlag*ban, Erasmus több röpiratában, 16. századi magyar diplomaták írásaiban, Busbequius sokat idézett és 1663-ban bilingvis formában megjelentetett röpiratában. Közismert, hogy megjelenik a *Török áfiumban* és elhangzik a Rajnai Szövetség 1663. október 31-i ülésén előterjesztett *Vorschlag*ban. A *Regensburgi Hírnök*, műfajának megfelelően, apokaliptikus bűnökről beszél, Ninive és Babilon bűneiről, és célpontja a császár és a pápa. Zrínyi memorandumuma tárgyyszerűen a birodalmi gyűlés tehetetlenségére utal. A *Count Serini's Birth and Education* széleskörű áttekintést vázol az európai hatalmi ellentétekről. A török azért választotta meg jól támadásának idejét, mert az európai hatalmak között nincs egység. Zrínyi véleményeként közli, hogy „a mai idők legnagyobb politikusai az utóbbi számos változás következtében jobban el vannak foglalva az európai érdekek egyensúlyban tartásával, mint hogy a nyugati világon végig-szópró általános áradat megállítására gátat emeljenek”.¹³⁵

A hathatós, közös európai cselekvés feltételeit mindkét írás – Zrínyi memorandumuma és az életrajz – elég konkrétan, hasonlóan vázolja. Az első ilyen feltétel: Anglia és Hollandia bekapcsolódása a közös vállalkozásba. Mivel a magyarországi török háborút a velencei háborúval egységben látja, Anglia kiváló hajóhada nélkülözhetetlen. „De ha az a tűzvész, mely Magyarországon égve füsttel borítja el Németországot, és könnyelábasztja Olaszország szomszédainak szemét – írja Zrínyi – túlságosan távoli, lebecsülendő és elhanyagolható szikrának tűnne Franciaország, Anglia és Hollandia messzelátója számára, vessék, az Isten szerelmére, tekintetüket a Földközi-tenger vidékére, s mondják meg nekem, mit jelent a fegyvereknek az a hatalmas tömege, mely hetvennél több kalóz hadihajóval pusztítja ezeket a tengereket? Törökök ők, vagy tán nem azok? Ah, ha a tunya és viszálykodó keresztény kardok nem sújtanak le szívvel-lélekkel és teljes erővel ezen a környéken az ellenségre, rövid időn belül készüljenek fel arra, hogy kettőtöri őket a [török] hajóhadak dühödt rohama, vagy a hatalmas sokaság áradata... De ha az

¹³⁴ SZELESTEI N. L., *Zrínyi tanácsai*, i. m. 193. – *Zrínyi születése és műveltsége. Zrínyi angol életrajza*, 106. – *Regensburgi Hírnök*, 19–20., 25–26., 114–115. – „Mohamedan ambition to destroy Christendom.” 1663. december 11/12. és 1663. november 27. PRO SP 84/168. fol. 115., 213.

¹³⁵ *Zrínyi műveltsége és születése. Zrínyi angol életrajza*, 101.

újkori uralkodók szívében nem ég a nem közönséges dicsőség nemes szomja, lakozzék benne legalább saját megőrzésüknek bölcsesség sugallta óhaja." Félreérthetetlen beszéd: a kereskedés biztonsága, önmaguk megőrzése forog kockán – állapítja meg Zrínyi –, és felvázolja nagyszabású haditervét: „És ha meg akarják menteni az életüket, igyekezzenek összefogni, s azt mondom, hogy minél előbb egyesüljenek, mert a közös ellenség – ha szétszórva találja – egyenként semmisíti meg őket.”¹³⁶

Az angol életrajz sem csupán a magyarországi hadszíntérre figyel, számol Kandia és Dalmácia szorongatott helyzetével. Zrínyi véleményeként mondja el: a belső viszályok nem mentik fel Angliát, hogy ne nyújtson segítséget a keresztényeknek. Úgy látom, hogy ebben az összefüggésben érthető az életrajz két eddig megmagyarázhatatlan részlete. Eszerint a nagyvezír állítólag kijelentette, hogy ha vallást változtatna, Anglia királyának istenét és vallását választaná, továbbá a törökök beolthatók emberséggel és tisztalelkűséggel, ha civilizáltabb és műveltebb emberekkel érintkeznek.¹³⁷ Ezek az elemek a törökök megtérítésének tervei-ből kerültek át az angol életrajzba, talán azzal a céllal, hogy a kereskedő tengeri államokat megnyerjék. Kereskedelemre, együttműködésre az oszmánok jobb partnerek lehetnek, ha katonai erejüket megsemmisíti a keresztények összefogása.

Vizsgálataink megerősítik a remek megfigyelést: az angliai Zrínyi-kultusz jellegzetessége, hogy „az angol közvélemény Közép-Európa felé fordul”.¹³⁸ Némi módosítással. Mind a *The Conduct of Character of Count Serini*, mind a másik három könyv gondolati vonalvezetésében határozottan kitűnik Közép-Európa mint sajátos térség. Jellemző erre a térségre, hogy a vallás, a lelkiismereti szabadság és a műveltség különleges érték. Számon tartják a sikertelen vagy befejezetlen politikai vállalkozásokat és ápolják emlékeiket. Erdélyben Bethlen Gábor a megvalósult lehetőség, II. Rákóczi György a csalódás fejedelme. Morvaországban és Csehországban Pfalzi Frigyes még élő emlék. Codrington a fordításában kiadott jóslatokat a cseh király fiának, Rupert hercegnek ajánlja. A Duke of Cumberland és Count Palatine of Rhine címeiket viselő Rupert az angol király unokája, s az annak idején Comeniusnak a cseh király előtt elmondott beszédét a kötet nem minden célzás nélkül közli le ismét.¹³⁹ Nem ismerek még egyet a török háborúval és Zrínyivel foglalkozó egykorú röpiratok és propagandisztikus művek közül, amelyek annyit írnának Erdélyről, mint az angol életrajz. Jólértesültsége nemcsak meglepő, hanem az összefogás koncepciójába illeszkedik. Megírja például, hogy Zrínyi „sok gyanút keltő levelet eszelt ki, hogy Apafit a török vezértől, a török vezért Apafitól eltávolítsa”.¹⁴⁰

Jellemző végül a török hatalmi szférában élő országokra a kiszolgáltatottság, védtelenség az 1663. évi török támadás következményeivel együtt. S ha mindehhez még hozzávesszük a Zrínyi nevéhez köthető *Elmélkedések* konföderációs tervét Morvaországgal, Sziléziával és más szomszédos országokkal, akkor méltán állíthatjuk, hogy ebben a gondolatkörben egy befejezetlen Közép-Európa képzete fogalmazódik meg.

¹³⁶ SZELESTI N. L., *Zrínyi tanácsai*, i. m. 198.

¹³⁷ *Zrínyi angol életrajza*, 82., 103.

¹³⁸ GÖMÖRI Gy., *Adalékok*, i. m. 66–67.

¹³⁹ „Many of these Prophecies were very much desired by the late King of Bohemia & were presented to him by the learned Comenius.” CODRINGTON, R., i. m. 3. – Vö.: PÉTER K., i. m. 38–39.

¹⁴⁰ *Zrínyi születése és műveltsége. Zrínyi angol életrajza*, 111–112.

Európa Zrínyije a biztonságot nyújtó hadvezér, aki nemcsak a háború mestere, hanem ismeri a béke szabályait és képes megteremteni a nyugalmat. Államférfi, aki áthidalja az ellentéteket, „kibékíti, egyesíti a németeket és a magyarokat”, nincsenek hiúságmániái, tud együttműködni Montecuccolival és Hohenlohéval. Ő az, aki „a keresztény világban keletkezett úrt a maga nagy egyéniségével tölti ki”, és képes rá, hogy létrehozza az európai országok összefogását. Szerény, „nem kelti fel a császár féltékenységét”. Nem sért meg senkit, de őt sem lehet megsérteni. Türeelmes és igazságos, segíti a szegényeket, a bűnösöknek megbocsát, oltalmat nyújt a gyengéknek és az elhagyottaknak. „Úgy jár-ke, mint a nap, tekintetében és cselekedeteiben nem kevesebb derűt, mint ragyogást hordozva. Járja az országot, mint az uralkodók, a keresztény világ sorsa nehézségekkel terheli, de leküzdí azokat. Sok nemesember elszegényedik, csakhogy őt támogassa, más közrendűbbek számtalan veszélyt küzdenek le, hogy színei alatt harcolhassanak. Sok nagyszerű hölgy megválk nemének diszeitől, hogy segíthessen neki, és férjétől, hogy őt szolgálhassák.”¹⁴¹

A szövegen átüt az antik uralkodóeszmény, kimutathatók megfelelések a *Mátyás király életéről való elmélkedések* gondolataival. Felmerülhet, hogy mindkét szerző, Zrínyi és az ismeretlen életrajzíró közös forrásból dolgozott. Hasonlót feltételezett Péter Katalin is bevezető tanulmányában, amikor meglepetéssel nyugtázta, hogy a *Vitéz hadnagy* második részével, az *Aforizmákkal* azonos gondolatok, sőt csaknem szó szerinti egyezések találhatók a *Gróf Zrínyi születése és műveltsége* című fejezetben. Ezt egyenesen „fantasztikusnak” tartva a kötet egyik fő kérdéseként fogalmazta meg, hogyan kerülhettek át Zrínyi írásaiból vett részletek az angol életrajzba, hiszen az ismeretlen szerző „nem vehette egyszerűen boltban”.¹⁴² A jelenség nem annyira rejtélyes, ha tudjuk, hogy Makkai László már kimutatta a *Vitéz hadnaggal* összevágó részeket Comenius *Gentis felicitas* című művében.¹⁴³

Az angol életrajz egyértelműen a támadó háború gondolatát fogalmazza meg: „Ez idáig a keresztény világ nagy fogyatékosága volt, hogy védelemre szorított.”¹⁴⁴ Átítatják a művet Comenius demokratizmusára emlékeztető gondolatok: Zrínyi a legalacsonyabb rangút is meghallgatja, „soha meg nem tagadja az érdemet, tudván, hogy az elhanyagolás jobban pusztít, mint a kard” (117.). Műveltség és vallás nélkül, az értelmi képességeiben visszafogott tömeg mindenre felhasználható (123.). Comeniusi eszme az „egyetemes eszesség” követelménye.¹⁴⁵ A könyv mind átfogó koncepciójával, mind pedig részleteivel Comenius Európa egységéről alkotott politikai elképzelésére emlékeztet.

Tudjuk, hogy Comenius többször is kifejtette véleményét az európai népek békéjéről. Különös összecsengés, hogy Zrínyi és köre számtalanszor leszögezte: amíg a török bent van az országban, nincs béke, ők semmi mást, mint a békét szeretnék a törököt kiűző háborúval végre megnyerni. Az angol életrajzban is többször megemlíti az ismeretlen író, hogy Zrínyi nemcsak a háborúnak, a béke szabályainak is mestere. Az angol életrajz Grotiusra hivatkozik, s Grotiust Comenius és a Zrínyi mozgalmában tevékenykedő magyar politikusok egyaránt forgatják.

¹⁴¹ Zrínyi születése és műveltsége. Zrínyi angol életrajza, 112–113., 128.

¹⁴² PÉTER K., Zrínyi angol rajongói, i. m. 57–58.

¹⁴³ MAKKAI L., *Gentis felicitas*, i. m. 971.

¹⁴⁴ Zrínyi születése és műveltsége. Zrínyi angol életrajza, 107.

¹⁴⁵ Zrínyi születése és műveltsége. Zrínyi angol életrajza, 117., 123.

Mindezek alapján nagy biztonsággal állítható, hogy az Európa ügyét mintegy Atlaszként vállán viselő Zrínyi képzete a népek egységében gondolkozó Comenius körében alakult ki, angol tudósokat, német és svájci lelkészeket, erdélyi diákokat, sziléziai, cseh, morva informátorokat, s a londoni magyarokat egyaránt átfogó tágas körben. Átfogta Közép-Európa országait, ahol meg kell teremteni a térség biztonságát és nyugalalmát, visszaszorítani a törököt, mintegy pacifizálni Európa legagresszívabb hatalmát, az oszmán birodalmat, s biztosítani ezekben az országokban a lelkiismereti szabadságot.

A *The Conduct and Character of Count Nicholas Serini* bevezetőjének gondolatát fogalmazza meg költőien a Comeniust Angliában is mesterének valló Jászberényi Pál a többségében Comenius tanítványok közreműködésével Zrínyi halálára kiadott *Lacrymae Hungaricae* egyik versében: „Orbis Europaei Jubar” – „Az európai földrész csillaga”.¹⁴⁶

Magyarországon vajon ismerték Zrínyi hívei és kortársai O. C. angol kötetét? Újraolvasva Kéry János gyászbeszédét, nehéz szabadulni a gondolattól, hogy ismernie kellett. Hasonlóra utal Vitnyédy egyik levélrészlete: „Úgy hullott le, mint a csillag.” Halála nemcsak Magyarország, hanem egész Európa vesztesége volt. Jellemző néhány sor Laurencius Rebek, laibachi ágostonrendi szerzetesnek 1665. március 3-án Forstall Márkhoz címzett leveléből: „Salzburgból kaptam a jámborul elhunyt Miklós grófról szóló levelet, ami olyasmiről beszél, hogy megérkezett oda, Salzburgba Franciaországból, Párizsból egy nemesember, aki azt állította, hogy látta ott Párizsban Miklós gróf urat, és beszélgetett is a kíséretében tartózkodókkal. Ilyesmit állítottak mások is, akik Velencéből érkeztek. Mindebből igen sokan úgy vélik, hogy nem halt meg ott, hanem feltehetően egyik szolgáját ölték meg, hogy így megmentse saját magát és munkálkodhassék azon, amit elhatározott.”¹⁴⁷

*

Az „Európa Zrínyije”-képzet megfogalmazóiról és az angol kötetéről még sok részletkérdés tisztázása további kutatásokat kíván. Vizsgálataink eredménye úgy foglalható össze, hogy az „Európa Zrínyije”-képzet Comenius körében alakult ki. Zrínyi az egész Európát érintő egyetemes kihívásra adott választ, az elmélet és a gyakorlati cselekvés szintjén, Magyarország, a térség nemzeti értékeinek és érdekeinek konkrétságában. Ezért láthatták benne többen az egységet és békét kereső Európa államférfiát, aki egyetemes értékrendben tudta kifejezni és tetteivel volt bátor képviselni a kor egyetemes vágyait.

Az angol Zrínyi-életrajz, több angol írással együtt, szoros kapcsolatban van a nemzetközi törökellenes liga létrejöttével, Zrínyi várható és kívánatos fővezéri kinevezésével, Közép-Európa hatalmi átrendeződésének különösen Magyarországot, Morvaországot, Csehországot és Erdélyt érintő esélyeivel. Comenius és Zrínyi ugyanazt az európai politikai alternatívát fogalmazták meg. Ezt az alternatívát fejezte ki a *The Conduct and Character of Count Nicholas Serini* bevezetőjének írója, O. C. azzal, hogy Európa sorsát kezében tartó államférfinak nevezte Zrínyit.

¹⁴⁶ KATHONA Géza, *Zrínyi Miklós halálára. Londonban 1665-ben megjelent gyászversek*. ItK 1975. 220. – BENE Sándor, *Lacrymae Hungaricae. A Zrínyi Miklós halálára Londonban kiadott gyászversek. Angol életrajz Zrínyi Miklósról*, 358. – BORIÁN Eldréd, „Óráim tisztességes csak legyen utolsó”. Irodalomismeret, 1995. 1–2. 14–16.

¹⁴⁷ ÖStA Öst. Staatsregistratur. Karton 17. Rep. N. Fasc. 14. Pars 1. fol. 188.

THE ZRINYI OF EUROPE

The Conduct and Character of Count Nicholas Serini published in London in 1664, has an introduction addressed "To All the Admirers of Count Nicholas Serini, The Great Champion of Christendom" in which the author, hiding behind the initials O. C. indicates the significance of Count Nicholas Zrínyi (1620–1664) Ban of Croatia, poet, general and politician as follows: "the Excellent Count Serini seems to be the Heroe, upon whom Providence hath devolved the Fate of Europe", and "Seeing Serini is the great name that upholds drooping Christianity... who would not know... what manner of Heroe he is, upon whose success or overthrow the Western world seems to stand or fall?" As no Hungarian politician was at that time or has been since then described in terms like these, this paper intends to examine what gave rise to this description, what intellectual circle it originated in, and what it actually meant.

This description is closely related to the international anti-Turkish alliance brought about by Zrínyi in collaboration with Johann Philipp, Archbishop of Mainz, head of the League of the Rhine. It was worded at a time when the Imperial Council headed by Emperor Leopold was discussing in Regensburg whether to start an offensive war against the Turks, and who should be commander-in-chief, while in the course of a successful winter campaign (January 20th to February 12th) Zrínyi, co-operating with the troupes of the League of the Rhine under General Hohenlohe's command managed to burn the bridge of Eszék, and cut off the supply lines of the Ottoman power occupying the central part of Hungary. Checking the sources of contemporary information including *The Heraldu of Regensburg*, a manuscript in the British Library, dated 1664, and examining the relations of Comenius, then staying in Amsterdam, with Samuel Hartlib's circle and Hungarians living in London I have found that the longest chapter in the volume, "Count Serini's Birth and Education" reflects Comenius's ideas and system of values. Similarly to other English works on the Turkish wars published about that time, *The Conduct and Character of Count Nicholas Serini* deals extensively with Moravia, Bohemia and the freedom of conscience of the Czech–Moravian brethren. It has been established that one of the maps was drawn by Vencelaus Hollar, a Czech artist living in London, who was in contact with Hartlib's circle and Comenius. It is reminiscent of Comenius's ideas how Zrínyi links the East and the West, and, what can be read in *The Heraldu of Regensburg* also, that translating the Bible into Turkish or making Mohammedans and Christians know each other's religions could serve to mitigate the militancy of the Ottomans. Although no sufficient evidence has been found to establish the authorship of the volume, it can be suggested with great certainty that it came from Comenius's circle, and that the concept of the Zrínyi of Europe shows similarities with Comenius's ideas urging unity and peace between Central and Western Europe.

A vezércikk műfaja Kossuth Lajos úttörése nyomán hamar elterjedt a hazai sajtóban. Többek között a Jelenkornak, a Budapesti Híradónak, a Nemzeti Ujságnak is kedvelt publicisztikai közegévé vált. S amikor a centralisták a Pesti Hírlap szerkesztését 1844. július elejétől Kossuthtól átvették, a lap belső szerkesztésével együtt mint formát magától értetődően alkalmazták a vezércikket is. A műfaj az ő kezükben is a liberalizmus eszmevilágát közvetítette (bár sokkal inkább annak polgári változatát), hangneme, előadói modora, hangulatvilága azonban megváltozott. Míg Kossuth írói megszólalását elsődlegesen a romantika jellemezte – a képszerűségtől a jelenetezésig, az alkalmi hírelemek felhasználásától a feltörő szubjektivitásig, addig a centralisták a realizmus módszereit kedvelték. Az ő vezércikkeik – bár a metaforákhoz, a képekhez s általában a szóképekhez ők is vonzódtak – sokkal inkább fogalmiak, diszkurzívak s főképpen rendszerelvűek: egy meghatározott elvi szerkezetet fejtegetnek, a valóság egyetemes megváltoztatásának teendőire figyelmeztetnek. Sokkal inkább a logikára, az elemző racionalitásra, az értelmi meggyőzésre alapoznak. S ami éppoly fontos: javaslaataik a gazdaságpolitikai reformok mellett (szabad föld, örökvltság, ősiség eltörlése, közteherviselés) az ország politikai intézményeinek mélyreható átalakítását is célul tűzik ki.

A rendszerszerűsége és a kossuthi felfogástól való különbözésre jellegzetes példát kínál számunkra Eötvös 1844. július 28-án a Pesti Hírlap új szerkesztőjéhez, Szalay Lászlóhoz intézett levele, melyet akár a centralista eszmék vezérfonalául is tekinthetünk: „A cél Magyarország egysége nemzeti érdek s érzelmek tekintetében, az eszköz *törvényhozásunk*. Ezt szükséges kiemelni már azért is, mert proprie ez teszi az ultima differentiát köztünk s Kossuth között. – Ó Magyarország regenerációját egyes egyletektől várja, felfogásunk szerint az egyedül a törvényhozás által eszközölhető... A másik cikkelyben meg fogom mutatni, hogy törvényhozásunk jelen organizációja mellett tökéletes institúció, ha megállni, de a lehetőségig hibás, ha haladni kívánunk. ... egész törekvésünk csak az, hogy miután meg vagyunk győződve, hogy szabad institúcióink, melyek a megyék által védettek, ha azok a kormánnyal egyenként kénytelenek megvíni, mi e municipiumokat egy erős fókuszban – a törvényhozásban – kívánjuk egyesíteni, hogy mi az egyesnek lehetséges nem volna, az 52 kezet fogó megyének s majdnem annyi városnak, azaz a nemzetnek sikerüljön.”

Erős, kiérlelt koncepció, messzetelelő politikai perspektíva, fölényes erudíció és céltudatosság – sok minden együtt van ahhoz, hogy a centralisták sikert érjenek el. Számolniuk kell azonban egy nagy árnyékkal: a Pesti Hírlap előző szerkesztőjével.

¹ Részlet *A centralisták. Egy liberális csoport a reformkori Magyarországon* című monográfiából. A részletes jegyzetapparátust itt – terjedelmi okokból – el kellett hagynunk.

1. Eötvös József vezércikkei – a rendi Magyarország felszámolásáért

Az örökség súlyának mindenekelőtt Szalay volt a tudatában. Beköszöntő cikke – a lap 1844. július 4-i számában ezzel vet számot, egyszerre nyújtva mesteri kiegyensúlyozottsággal a kossuthi platformmal való közösségvállalást és attól való elhatárolódást. Elődje teljesítményének nagy tisztelettel adózik (bár a búcsúzó Kossuth-cikk nyilára – „tudós, de idegen kezek” – ő is visszalő: az alkotmányos eszméket ki kell emelnünk „az érzelő szóárból, a szertehullámzó általánosság-ból”), ugyanakkor leszögezi, hogy az ellenzéken belül maradvány némely vonatkozásban mást fognak képviselni, mint az előző szerkesztő. Irányzatuk sem a kormányával, sem az addigi ellenzékével nem azonos: „... Mint az ellenzék embere – írja Szalay –, vagy mint ellenzék embere legalább ... eretnokségemben néha sem Rómával nem tartottam, sem Genffel, hanem kissé a socialismus felé hajlottam.” Őt ha 1841–42-ben megkérdezik, melyik lapot vallja orgánumának, habozás nélkül a Pesti Hírlapot nevezi meg, de némi megszorításokkal, mert „egynémelyike azon nézeteknek... [melyek] a municipalis élet viszonyairól az öszves állodalomhoz mérve divatoznak, rokonabb a privilegiált státusok eszméjével, mint a képviseleti rendszerrel, rokonabb az aristocratiával, mint a democratiával”. Kifejezően előrebocsátja tehát azt, hogy őket a nemesség politikai hegemoniájának kérdése választja el a kossuthi felfogástól. Ugyanakkor Szalay bízik abban, hogy Kossuth is megmarad a pályán, s akkor „annyi egyéb tárgynál azonegy zászló alatt fogunk küzdeni”.

A centralista Pesti Hírlap eszmei alaptörekvését elsősorban Eötvös vezércikkei szólaltatták meg, olyan politikai gondolatrendszert képviselve, melynek szemléleti egysége, szempontjainak logikai koherenciája, átfogó hazai és világpolitikai horizontja, társadalomkritikájának és reformjavaslatainak polgári minősége kivételes értékű volt a kor magyar közírásában. Eötvös e cikkekben egy minden ízében szerves szisztémával lépett fel, a jövődő magyar államának összefüggő struktúráját rajzolva meg. A polgári Magyarországnak oly látomását vetítette az olvasók elé, melyben a jogok immár előjogok nélkül érvényesülnek. Cikkeinek nagy részét bizonyos átdolgozással azért is volt képes 1846 folyamán *Reform* címmel összegyűjtve kiadni, mert összeszerkesztésükkel nem volt nehéz dolga – azok a rendszer pontosságával illeszkednek egymásba. Célszerű tehát, ha elemzéseinkben a *Reform* gondolatmenetét követjük nyomon.

„Hazánk nem maradhat jelen helyzetében” – Eötvösnek már az első mondata, majd az ezt követő megállapítások kategorikusan meghirdetik a változás elkerülhetetlenségét, méghozzá a nemesség legfőbb idolumának, a rendi alkotmányok alapvető átalakítását. Az író szerint az egész adott politikai berendezkedést teljességgel újjá kell formálni. Politikai és társadalmi rendszerünk ugyanis alapvetően eltér az alkotmányos Európától – különbözik osztályszerkezetre, törvényhozásra és igazgatásra nézve egyaránt. A nemzet nálunk kettéosztott, nemesekre és nem-nemesekre válik szét, a jogok kizárólag az előbbi, a kötelességek csupán az utóbbi csoportot illetik. A nemesi alkotmány legfőbb és tarthatatlan gyöngöse az, hogy a nemzet 19/20-ad része ki van szolgáltatva az 1/20-ad rész kénye-kedvének.

A magyar törvényhozás jogkörét Eötvös sokkal szűkebbnek ítéli annál, mint ami megilletné. A hazai alkotmányosság az életnek csupán kis területére terjed ki, különben abszolutizmus alatt élünk. A törvényhozás szerkezete pedig teljesen korszerűtlen: nem is az egyes nemesek, hanem csak az egyes törvényhatóságok képvisellete, s ez utóbbiban is csupán a kisebbség dominál. Eötvös kritikája a köz-

igazgatást illetően a legélesebb: szerinte nálunk az abszolutista kormányzattal abszolutista törvényhatóságok állnak szemben. Az egyes hatalmi központokat nem ellenőrzi senki, nincs felelősség sehol, ennek révén túlhatalom jön létre mindenütt. A közigazgatásból ki van iktatva az egyöntetűség, a rendszeresség és a szakszerűség. A megyerendszer kettőzött hatalmat hoz létre: az egyes állampolgáron az állam is, a megye is uralmat gyakorol. A megye behatol a mindennapi életbe, korlátozza az egyén döntési lehetőségeit, szükségszerűen helyi arisztokráciát teremt. A statutarius jog révén az egyes megyék válnak törvényhozássá, elkülönítve magukat az országtól. Ugyanaz a testület bíraskodik, amelyik közigazgatást és törvényhozást is egyaránt intéz. A politikai érdek nálunk elnyeli a szakértelmet, a hivatalokat kontraszelekció alapján töltik be, a tisztviselő gárda a helyi hatalmasságok függvénye.

Ennél feltétlenebb és kíméletlenebb társadalombírálat addig nem hangzott el a reformkori Magyarországon. Eötvös nem a struktúra egyik vagy másik elemét, hanem magát az egész struktúrát tartja átalakítandónak, a fennálló alkotmányt tekinti rossznak. Kritikája és javaslatai az egész rendi Magyarország felszámolását jelentik.

Cikksorozata voltaképp egyetlen hatalmas polémia. Ez legnagyobb értéke: az író módszeresen szétrombolja a nemesi alkotmánnyal, a megyerendszerrel kapcsolatos, közkeletű illúziókat. Mindenekelőtt azt a hiedelmet cáfolja meg, hogy a megyék municípiumok lennének. Nem azok, mert nem a hatalom egy, a helybeli lakosokra tartozó részét tartják a kezükben, hanem szinte minden hatalmat. Egy-egy abszolutista góccá váltak, melyek az élet minden területét befolyásuk alá rendelik. Azok, akik a centralizáció ellenfelei, nem gondolják meg azt, hogy minden megye egy-egy centralizált birodalom. Nem teszi lehetővé a valódi önkormányzatot, amelyet Eötvös a politikai élet legfőbb elvének tekint. Posztulátuma, hogy a közügyek intézésében való részvétel mindenkit megillessen, hogy „senki azon ügyek elrendezéséből, melyek őt érdeklik, kizárva ne legyen”. A centralistáknak ezt az axiómáját, amely a municipalitás igazi értelmezését foglalja magában, Csengery Antal dolgozza majd ki részletesen a Pesti Hírlapban.

Hasonlóképpen cáfolja Eötvös azt a nemzetkarakterisztikára alapozott megyeapológiát, mely szerint a megye valaminő a priori, a magyarság jelleméből fakadó, változtathatatlan sajátosság lenne. Hangsúlyozza, hogy a nemzetek politikai fejlődése körülményeiknek a függvénye, nem a polgárok vannak egy eleve megszabott, determinisztikusan felfogott alkotmányosságért, hanem az alkotmány van éretttük. A publicista két legfőbb célja alapvetően mond ellent ez elkülönítő nemzetkarakterisztikának. Az egyik: a szabadság végleg győzze le az elnyomást, a másik: az emberi nem forrjon össze egységgé. E két axióma azt kívánja: az ország ne merevedjen bele – a nemzeti elvet mitizálva – egy hajdanvolt igazgatási rendszerbe, ne izolálja magát a többi alkotmányos nemzettől.

A központosítást ellenző nemzetkarakterisztikai hivatkozások sajátos – kultúrkritikai célzatú – változata volt az, amelyet Pulszky Ferenc a Jelenkorban kifejtett. Pulszky azzal érvelt, hogy míg az ó- és középkorban a népek az államot helyezték előtérbe, az egyének személy- és birtokbiztonságával pedig nem sokat törődtek, addig ez az újkorban ellentétére változott, s ez az utóbbi a szabad versenyt és vele a pauperizmust idézte elő. (1845. V. 15.) S fejtegetései azzal folytatódtak, hogy a magyar alkotmányban az ókori szabadság fogalma uralkodik: hazánkban a szabadság a közigazgatásban való személyes részvételben áll, s ez szerinte a sors legbecsesebb ajándéka. A megyerendszert tehát megváltoztatni nem szabad.

Eötvös nagy lendülettel cáfolja meg Pulszky elfogult ítéleteit. Főleg azt az állítást, hogy az ókori ember nem törődött volna az egyén személy- és birtokbiztonságával. Nem fogad el oly álláspontot, mely a közösség vélt érdekét az egyéni jogoknak elébe helyezi. S nem osztja azt a kultúrpeszimizmust sem, amely Pulszky fejtegetéseiben megnyilatkozik. Leszögezi, hogy a pauperizmus régebben is létezett, s azt az újabb századokban nem a központosítás idézte elő. A hazai jogfosztottság, a szabadság hiánya Eötvös szerint a pauperizmus legszörnyűbb fajtája. A Pesti Hírlap publicistája nem tekinti értéknek azt, hogy a magyar alkotmány az ó- és középkor elvéhez hasonlít – előtte nem érték az, hogy a lakosság tizenkilenc huszadát kizárják majd minden jog gyakorlásából. Ami pedig a megyei rendszernek az egész nemzetre való kiszélesítését illeti, az szerinte – minden egyes választónak a közigazgatásba és az utasítások készítésébe adott közvetlen befolyása mellett – a legnagyobb zavarokra vezetne.

A megyei rendszert sokan nemzetiségi téren tekintették biztosítéknak. Eötvös viszont arról győzi meg az olvasót, hogy sok megye többsége már jelenleg sem magyar, így azokat éppenséggel a magyarság ellen lehet felhasználni. S a kormány jogtörő intézkedései elleni garancia? A cikksorozat egyrészt leszögezi: a megyei szerkezetről nem kívánnak addig lemondani, amíg az alkotmánynak más, erősebb biztosítékokat nem szereznek. Másrészt Eötvös joggal aggódik azért, hogy a kormány a megyerendszert, az itt megszerzett többséget az abszolutizmus eszközéül használhatja fel. Az utasítási rendszer a kormány manővereinek lehetőségévé válhat. Kétségtelen: csupán néhány hónap kellett, s Eötvösnek ez az aggodalma beigazolódt.

A megye védőinek kedvelt érve volt a nemesi demokrácia, a lakosság széles körű bevonásának hangoztatása is. Eötvös e nemesi jogegyenlőséget hazugságnak minősíti, mely valójában csupán az oligarchia hatalmi monopóliumát leplezi. A társadalmi egyenlőséget ő is az álmok közé sorolja, de a politikai egyenlőséget célul tűzi ki. Ez azonban éppen nem azonos az állítólagos nemesi jogegyenlőséggel, mely a gyakorlatban azt jelenti, hogy néhány előkelő család az ország érdekeivel nem törődve a megyében kedve szerint alkothat statútumokat.

E cikkekben a megye közmeggyőződés légvárainak, előítéleteinek szétpukasztása megingatja a vezető osztály társadalmi elhivatottságára vonatkozó hiedelmeket. Eötvös verdiktje rendkívül szigorú: a nemességet alkalmatlannak nyilvánítja az ország irányítására, szerinte a polgári átalakulás terén többségükre nem lehet számítani. Ezt igazolja azzal is, amit a nemesi adómentesség indokainak fiktív voltáról kifejt.

Hogyan történhet meg a nemesség történelmi „felváltása” az ország politikai életében? Eötvös a rendi konstitúciót népképviseléttel, minden érdek reprezentációjával kívánja felcserélni. Ezen azonban mást, többet ért, mint Kossuth. Nem elégíti ki a honoráciorok politikai jogokkal való felruházása, mivel ők nem ismerik igazán a népet. A városok törvényhozási befolyását célravezetőbbnek tartja, de szerinte a városi követek nem képviselhetik a nem-nemes népességet. Más kérdés, hogy a városok reformját oly fontosnak látja, hogy azzal kívánja a reformokat kezdeni. A nem-nemes községek megyegyűlési részvételét sem minősíti megoldásnak, mert ezáltal húszezer emberből álló község kap annyi szavazatot, mint egy-két nemes.

A népképviselő Eötvös szerint csak választási cenzussal hozható be, s annak a nemesekre is ki kell terjednie. Az író nem tartja folytathatónak a nemesség személyes részvételét a közügyekben. E kiváltság kiterjesztése a népre csak anarchiát

és káoszt eredményezhet. A kívánt politikai változáshoz tehát a jogkiterjesztés nem elég, ahhoz a kiváltságokról való lemondás is szükséges. A megoldás egyedüli lehetősége a képviselői rendszer, melynek választási feltételei nem-nemesekre és nemesekre egyenlők lennének. Ez a követelmény volt az a sarkpont, amellyel a centralisták a nemesség nagy részét maguk ellen fordították – olvasóik jelentős százaléka számára ez ugyanis a szerzett jogaiktól való megfosztást jelentette. S e posztulátum érvényesítésében – bármennyire is az egyenlőségelv vezette a centralistákat – tagadhatatlanul volt bizonyos fokú politikai utópizmus. Hiszen mit lehetett volna kezdeni egy több mint félmillió tömeggel, amelynek szinte kizárólag jogi szakképzettsége volt – ha volt?

Nem kevésbé kérlelhetetlen Eötvös ítélete a kormányról, annak szellemiségéről és működési mechanizmusáról. „...kormányzásunk módja nem elégítheti ki még a legmérsékeltebb kívánatokat sem” – szögezi le, s az ország legfelsőbb irányítóinak szemükre hányja, hogy a reformok iránt a legjobb esetben is csak közömbösek, az ország bajain segíteni nem akarnak. Programot nem adnak, nem nyilvánítanak ki semminő kormányzási elvet. S Eötvös nem csupán a hivatalban levő kormányt, hanem magát a kormányzási rendszert tartja elégtelennek. Hiányolja belőle az egységet, változó testületek függvényének minősíti, hol minden igazgatói és törvénykezési tárgy összezavart. A főispáni rendszerben nem lát mást, mint abszolutista eszközt. Abban reménykedik, hogy az ország vezetői lelépnek hivatalukról...

Rendiség és kormányzat: a Pesti Hírlap vezércikkírója alapvetően a hatalom gyakorlását szeretné megreformálni hazánkban. Három dolgot kíván vele kapcsolatosan a közéletből kiküszöbölni: a kevesek hatalmát, az ellenőrizetlen hatalmat s a rendszertelen, anarchisztikusan működő hatalmat. Olyan politikai irányító erőt akar teremteni, amely csak az elengedhetetlen kényszereket tartalmazná az egyén számára, s amely nem fölötte, hanem vele élne az emberek együttesével. Meg akarja gyökereztetni azt a felismerést, hogy csupán az a hatalom igazán működőképes, amelyik elnyeri a polgárok bizalmát, ilyen bizalom pedig csak azoktól várható, akiknek e hatalomgyakorlásban valaminő részük van. Eötvös tehát olyan politikai rendszerről álmodik, hol minden hatalmi megnyilvánulást a törvény szabályoz, hol senki sem lehet a törvényen kívül, még kevésbé felül, s hol e törvényesség több és többféle individuális értékteremtő kezdeményezést tesz lehetővé.

Cikksorozatának második részében áttér a megteendő további intézkedések ismertetésére. Erős kormányt kíván, de olyat, amelynek hatalma a polgárok szabadságára veszélyes ne legyen. Ezt a célt szolgálná a kormány felelőssége. A központosításnak csak a felelősséggel együtt van Eötvös szemében értelme – felfogását ez különbözteti meg alapvetően az abszolutista centralizációtól. Valódi municipalitásnak azt tekinti, ha az függ egy magasabb testülettől – az önkormányzat és a központosítás szerinte nem ellentétei egymásnak. A centralizációt az idők méhe eleve magában rejti: Eötvös rámutat arra, hogy a legtöbb gazdasági-társadalmi reformjavaslat (igazságszolgáltatás, börtönügy, közmunkák, közlekedés, szabad községek, egyesületek stb.) magától értetődően szűkíteni fogja a megyék hatáskörét.

Az író a törvényhozásban jelöli meg újjászületésünk legfőbb eszközét. Ebben pillantja meg a nemzeti egység középpontját. Ezért a reformot a törvényhozás rendezésével kívánja kezdeni. Alapelve, hogy az országgyűlésen a nép minden politikai életre képes osztályának képviselőit kell kapnia. Mindenekelőtt rendezendőnek tartja a városi kérdést. Az újfajta törvényhozásból kiküszöbölné az uta-

sítási rendszert, mert az nem engedi érvényesülni a meggyőződést és az elhivatottságot. Az utasítások gépies mechanizmussá változtatják a törvényhozást, így az csupán a megyei közgyűlések meghosszabbításának tekinthető. S a kormányzati abszolutizmus épp az utasítási rendszer által válik végletesen veszélyessé, hiszen az utasítások megváltoztatása csupán hatalmi kérdés. Egy kormányt kizárólag teljesen független törvényhozás ellenőrizhet, maga a törvényes felügyelet pedig csak növelheti az irányítás erejét, mert növeli az intézkedéseibe vetett bizalmat.

A közjogi kérdést illetően Eötvös már itt kinyilvánítja a később megvalósult dualista monarchia két alapelvét. Az egyik: Magyarország jóléte a lehetőségig kifejlődjék; a másik: Magyarország egész hatalma minden pillanatban a birodalom és hazánk közös céljainak megközelítésére használtassék. A monarchiába tartozást ezúttal is értelmes szükségszerűségnek itéli, a külső helyzet által előidézett, hasznos államszerkezetnek, mely védelmet nyújt az országnak az akkori Európában: „...Azok közé tartozom – szögezi le –, kik a monarchiával összeköttetésünket nem valami malum necessariumnak, hanem oly politikai kombinációnak tartják, mely az európai státuszrendszernél és geográfiai helyzetünknel fogva a monarchiának nem kisebb hasznára van, mint hazánkknak ... körülfogva egy szétbomló s egy szüntelen terjedő birodalom által, – minden lehető frigyések között mi nem választanánk, sőt józanul nem is választhatnánk mást, mint a németet.”

Eötvös hazánk és az örökös tartományok kormányzatának teljes elkülönítését javasolja. A már említett politikai utópizmus azonban e kívánalom érvényesítésében is feltűnik: a felelős kormányzást csak a mi országunk számára követeli – szerinte számunkra közömbös az örökös tartományok kormányformája, mint ahogyan az ausztriai tartományok sem törődnének azzal, hogy milyen elvek szerint rendezik el Magyarország különvált végrehajtó hatalmát. A birodalom nem magyar lakosát nem érdekelheti az, hogy nálunk felelős vagy nem felelős kormány áll-e fenn – véli naivan az az Eötvös, aki különben oly jól ismerte a valódi bécsi kormánygyakorlatot. Teljes fokú perszonaluniót kíván Ausztriával egy majdnem reálunió viszonyainak középette, s azt, hogy az előbbi miképpen valósítható meg, fel sem veti.

A realitásérzék nem kellő működése más vonatkozásban is megfigyelhető Eötvös fejtegetéseiben. Túlzó az a megállapítása, hogy a megyei rendszer a közvélemény kifejlődését akadályozza, s az is, hogy nem nevel nagy szónokokat és státusférjfiakat. Az ellenzék tömegeit, de vezérférjfiat is a megyegyűlések nevelték fel. Wesselényi, Kölcsey, Kossuth, Deák nem lettek volna nagy szónokok? Kétségtelen: Eötvös túlságosan kiélezi az ellentétet a nemességgel, túlon túl aláértékeli szerepét az ország jövőjének formálásában – s ezt a valóság nem egészen igazolta. Nem vet eléggé számot azzal a ténnyel, hogy a nemesség volt akkor nálunk az egyetlen politikai osztály, egyelőre egyedüli birtokosa a politikaformáló jártasságnak – az Eötvös kívánta nagyfokú félreszorítása a közügyekből aligha meg nem rendítette volna az állam működését. Arról nem is beszélve, hogy amit a nemességtől várt, az azoktól oly önmegtagadást, önfelszámoló indíttatást kívánt volna, amely társadalomlélektanilag elképzelhetetlen volt.

Egyes utópisztikus elemeivel együtt is magisztrális munka a Pesti Hírlap cikksorozata: a polgári-politikai jogegyenlőség ideájának nem volt e korban elemzőbb és szuggesztívebb kifejtése. Hasábjain Eötvös képes volt a legnehezebb politológiai eljárásra: arra, hogy a szabadságot egyeztesse a renddel, a hatalom erejét a hatalom korlátozásával, az önálló reformcselekvést a törvényesség feltétlen tiszteletével.

A centralista Pesti Hirlap munkatársainak polemikus módszere helyzetüknek is következménye volt: a lap átvételével egy időben a hazai konzervativizmus újjáformálta addigi orgánumát, a Világot, s Budapesti Híradó néven 1844 júliusától kezdve immár hetente négyszer juttatta el az olvasókhöz. 1845 elejétől kezdve megújult a másik konzervatív lap, a Nemzeti Ujság vezetése is. Kettejük közül a Budapesti Híradó volt a szakmailag színvonalasabb – és az ellenzéki célok szempontjából a veszélyesebb. Szellemi irányítója, Dessewffy Emil, ki ekkor már nagymértékben eltávolodott ifjúságának reformintencióitól, igyekezett felvenni a versenyt a Pesti Hirlappal. A Budapesti Híradót „bármilyen jogos bizalmatlansággal vegyük kezünkbe, váratlanul élénk, jól tájékozott, sokfelé figyelő, fővárosi színvonalú politikai orgánumnak fogjuk találni” – írja erről Kosáry Domokos. A Liphthay Sándor pesti ügyvéd és földbirtokos irányította Nemzeti Ujság is az addiginál felkészültebb gárdát toborzott maga köré.

Mindkét orgánum azt tekintette fő feladatának, hogy diszkreditálja az ellenzék eszmei értékeit és politikai gyakorlatát – azon belül természetesen a centralisták törekvéseit is. Többek között a „pusztulásra” vezető nyugati fejlődés utánzásával, a nemzeti jelleg elhanyagolásával, elméletieskedéssel, forradalomra vezető felforgatással vádolták a centralista Pesti Hirlapot. Emellett azt igyekeztek elhíttetni a közvéleménnyel, hogy a fennálló rendhez a konzervatívok nem ragaszkodnak, ők csupán a „stabilitást” védik. Ez az utóbbi azonban mindkét lap számára – Dénes Iván Zoltán több munkában elemezte ezt – a kiváltságrendszer őrzését jelentette. Az arisztokrácia és a nemesség változatlan hatalombirtoklását, a tulajdonviszonyok lehető sértetlenségét, a megyei rendszer glorifikálását, a képviseleti alkotmány elutasítását, a birodalomhoz fűződő kapcsolatok eszményítését. (Ez az utóbbi törekvés a Nemzeti Ujság esetében nem volt egyértelmű.) A „konzervatív reform” pedig, amit kínáltak, beruházások létesítésén, a kereskedelem, a közigazgatás, az igazságszolgáltatás, általában tehát a nemesi gazdaság és államszervezés bizonyos fokú korszerűsítésén nem ment túl. Érintetlenül hagyta volna a feudalizmus lényegét. A polgári átalakulás legfőbb követelményei – a népképvisellettől a nemesi adómentesség eltörléséig, az úrbíriség megszüntetéséig stb. – rendre hiányoztak a Pesti Híradó és a Nemzeti Ujság programjából. Ráadásul Dessewffy lapja élen járt az abszolutizmus erősítése szükségességének hirdetésében is – 1845-ben az ún. adminisztrátori rendszer bevezetésének nemigen volt nála buzgóbb pártolója.

E konzervatív lapok érvei ugyanakkor alkalmasak voltak arra, hogy eltántorítsák az ellenzéki, a centralista törekvésektől a nemesi olvasók ingadozó rétegeit. Hatni tudtak a csoportokra vélt önérdeükre és önszemléletük megrögzött illuzionista elemeire való hivatkozással (például a nemesség eleve elrendelt nemzetfenntartó szerepe, az adómentesség történeti „jogosultsága”, a nemesi birtok veszélyeztetettsége, a megyei rendszer „erényei”, a pauperizmus elkerülésének lehetősége stb.). A konzervatív kihívásra felelni kellett – a válaszadás munkájára Eötvös, Szalay László és Trefort Ágoston egyaránt vállalkoztak. Akként, hogy érvelésükkel rávilágítottak nemcsak a jelzett lapok konzervativizmusának, hanem általában véve az akkori hazai konzervativizmusnak eszmei meddőségére.

Eötvös Dessewffyvel vitázó cikkeiben elemében van: logikájával felhasítja a Budapesti Híradó „méltóságos vezéré”-nek logikátlanságát, a való helyzettel szembesítve annak egyoldalú állításait. Az elvszerűség áll itt szemben a dogmákkal, a valóságösszefüggések hiányával. Érvei magatartás-leleplező erejűek: egy habitus, egyfajta szellemi beállítódás elfogultságát, csoportérdekre korlátozottsá-

gát bizonyítják. Az evidencia élményével mutatnak rá arra, hogy a konzervatív lapok mint merevítik bele magukat a válságba jutott ország status quójának fenntartásába, hogy fennen hirdetett reformhajlandóságuk a gyakorlatban miként válik semmivé. E vitacikkek nyomán az olvasó választhatott tényekből fakadó racionalitás és fokozatosan kiüresedő frazeológia között.

Eötvös ez összecsapásokban is kamatoztatja ritka publicistai erényét: megszólalási módjának apodiktikus lényegretörését, kőtáblaszerű tömörségét. Majd minden megállapítása, hivatkozása kategorikus, szentenciózus – elvszerűen kikapcsol érvelésében minden díszítő elemet, verbalitást, érzelmi retorikát. Írói attitűdjében, hangnemében Petőfi rokona: nem kér, hanem követel, nem engedményekre szólít fel, hanem az élet multhatatlan parancsát szólaltatja meg. A rendszeresség, a módszeresség előadásának másik fő érdeme: a kérdések nála egymásból fejlenek, fő- és mellékkérdések el vannak különítve, s mindegyik a rendszert mozgató főelvnek van alárendelve. Szentenciái – melyek értekező prózastílusát olyannyira jellemezték – ezúttal szinte kátészerű, biblikus formahangzású, revelatív tónusú igazságokként hatnak. Eötvös tudatosan minél pregnánsabb, evokatívabb igazságközlésre, minél zártabb jelentésre törekszik. A mondatok nála többnyire konfigurációkat alkotnak: majd minden mondat tételt nyilvánít ki, definíciót fogalmaz meg, oksági kapcsolatra villant fényt. Egy-egy mondata olyan, mint a kifeszített íj – jelentéstelítettségük maximális. Azért törekszik a hangsúlyozottan kijelölő előadásra, mert a „végső igazságok” krédójához igyekszik eljuttatni az olvasót. A sűrű gondolatritmus, az anafórikus szerkezetek sokasága, az állítások és tagadások pontos megfelelése nagyfokú szimmetriaélményt sugároz – az igazságról meggyőződött személyiség szemléleti elrendezettségét, tisztaságát közvetíti.

A szentenciózusság, a definitív jelleg különben Eötvös szónokiségének is következménye. A cikkek olvastán nemegyszer az az érzésünk, mintha szerzőjük továbbra is a diéta szószékén gondolná magát: kérdései, felkiáltásai, predikatív tézisei egy képzeletbeli hallgatóság előtt folytatott diszkusszió módszereit idézik. Erre vall a többes szám használata, mellyel folyamatosan olvasóihoz fordul, az utóbbiak megszólítása, az ismétlések, fokozások, halmozások sokasága, az ellentétező szerkesztés is. Állítás és tagadás végletesen kiélező-poentírozó szónoki formáival Eötvös arra törekszik, hogy valósággal felbolygassa olvasóinak lelkivilágát, felkavarja tudatukat, szétzúzza öncsaló illúzióik évszázados hálózatát. A szelíd költő haragos, igazságosztó néptribunná válik – nemcsak gondolatokat ébreszt, fejteget, cáfol és meghatároz, hanem az erkölcsi kellés imperatívuszával is szolgál.

Cikkeinek egy részét Eötvös nem a szokásos betűjelével – „E.” – jegyezte, hanem közös címül azt írta föléjük: *Agricola levelei*. Bennük fiktív alakot teremtett, egy falusi nemesember, vidéki gazdálkodó figuráját. Agricola a maga józan eszével, köznapi, átlagos élettapasztalatai segítségével hasonló föl ismerésekhez jut el, mint a centralista politikusok. Alakja – táblabíró, ki falusi kúriájában éli napjait, marháival, gabonájával foglalkozik, nemes társaival cserél eszmét – kiválóan alkalmasnak bizonyult az egykorú hamis tudat konvencióinak kritikai átvilágítására. Maga az ötlet nem volt új – Eötvös Dessewffy Emilnek a Századunk 1839. évfolyamába írott levelei („egy falusi pipás nemesember okoskodásai”), illetve Pulszky Ferenc *Felföldi levelek egy pipás nemesembertől* (1840) című cikksorozata alaphelyzetét használta fel –, az eredetiség a megvalósítás életképszerűségében, a nemesi környezet valósághitelének megteremtésében rejlett. S a megalkotott figura közvetlen humorának, anekdotizálásának kiaknázásában. A rendi mentalitás sablonjainak értelmét ezúttal olyan valaki vitatja, aki azokon nőtt fel, funkciójuk-

ban egy darabig maga is bízott, de aki már felismerte, hogy a „külön magyar világ” képzete zsákutcát jelent.

Az Agricola-cikkekben Eötvös nem ad elő semminő kérdésről, hanem csupán „cseveg” az olvasóval, párbeszédet folytat képzeletbeli szereplőkkel, az élőszó közvetlen és fesztelen természetességére hagyatkozik – azt a falusi miliőt kelte életre, amelyet az olvasók oly jól ismertek. A személyesség, az „alakítatlanság”, a vidéki háztáj emberi atmoszférája jótékonyan oldja, ellenpontozza a vezércikkek elvont-értekező hangnemét, a teremtett figura derűje, a dialógusok elevensége, az apró jelenetek váltakozása pedig a vitatott helyzetek, állapotok komorságát. A kötetlenség, a természetesség, az elemiség válik itt a meggyőzés fő eszközévé. Agricola magatartásának meleg embersége, a meghittség tónusa, a szeszélyes szabálytalanságú közlésmód, a konkrét különösség szférája, a szerep-fikció mind-mind maradandóan építi be az olvasói tudatba az eötvösi fő követelményeket.

A falusi nemesember kritikai attitűdje közvetve magát Eötvöst is érinti. Az író ugyanis az Agricola-levelek során lemondani kényszerül a Sismondi-féle neorousseau-iánus ábrándról, a földművelő életforma képzelt árkádiai idilljéről, kénytelen elismerni azt, hogy a pauperizmus a földművelő országokban is létezik. (*Agricola levelei* IV. és VIII.) Ez írásokban megjelenik az az érzelmi többlet, amely velük egyidejűleg *A falu jegyzőjében* is olyannyira megnyilvánul: a mély részvét a nádfődeles parasztporták nincstelen lakói iránt.

Főképp a nemzetit a haladással ellentétező gondolkodás az, amit Eötvös–Agricola tollhegyre tűz, annál is inkább, mivel álláspontja szerint a veszteglés immár a nép végső nyomorúságát idézi elő. E fiktív levelek nagyrészt 1845-ben, a tömeges éhínség kitörésének évében születtek, így a kolduló parasztok látványa, a szűkségen enyhítő takarékmagtáruk és a német kivándorlók ínségének képkockái cáfolhatatlan érvekként hatottak akkor, amikor a konzervativizmus idehaza még mindig a „magyar génusz” változást nem engedő, külön útjára hivatkozott. A jámbor falusi levelező tekintete élesen látja és az olvasóval beláttatja, hogy a parasztnép, az iparúzóik és a honoráciorok saját dolgaik intézésébe való bevonása nélkül a gazdasági válság megoldása elképzelhetetlen.

2. Szalay László harca az alkotmányos eszmék európai szolidaritásáért

Eötvös publicisztikája az idők folyamán érdemtelenül háttérbe szorította a köz-tudatban a Szalayét. Ennek oka részben az volt, hogy míg az előbbit elsősorban szépíróként és politikusként tartották számon, addig az utóbbit főként tudósként, eleve nehézkességet, szárazságot feltételezve róla, amiről Szalay esetében szó sem volt. S az igaztalan értékelést az is előidézte, hogy míg Eötvös egy nagyszabású összefüggéshálózatban és működési feltételeinek közepette rajzolta meg a reformkori Magyarország képét, addig Szalay – barátja érvelésének hatását elősegítendő – inkább annak egy-egy elemét nagyította ki, a program legszükségesebb pontjainak analízisében mélyedt el. Védve azokat a támadások ellen, vitatva a velük kapcsolatos hamisításokat. Oly szellemesen, frappáns iróniával, hogy elmondhatjuk: az ő publicisztikája méltó kísérte, megerősítése volt az eötvösi szónak.

Dessewffy, illetve Pulszky kezdeményezését átvéve Szalay is megteremtí a maga falusi nemesember-figuráját, ki Agricolától abban különbözik, hogy külföldön tartózkodik, azt igen jól ismeri, s Triesztből írott levelekben tudósítja a Pesti Hir-lapot. Valamint abban, hogy jóval kevésbé egyénített alak az Eötvösénél. E „trieszti” figura első megnyilatkozása, hogy kifejezést ad a szerkesztő legfontosabb

elvén, az európai szolidaritás eszméjének. Annak a gondolatnak, hogy a haladás jegyében egységre kell törekednünk a nyugati alkotmányos országokkal. Híve volt ez ideának valamennyi centralista, de Szalay mindenki másnál nagyobb nyomtérrel képviseli a gondolatot. (*Nyílt levél Triesztből*, 1844. VI. 26.)

A tevékenységüket meghatározó világnézetéről és történetfilozófiájáról egy másik cikkben is vallomást tesz a Pesti Hírlap szerkesztője: *Évfordulatkor* címmel (1845. I. 1.) amellel foglal állást, hogy a történettudomány felismeréseinek a gyakorlati életben hasznukat lehet és kell venni. Szalay – Hegelt követve – a történettudományban az emberi értelem és akarat megnyilatkozását látja. Számára a történelem nem „zárt könyv”, hanem eszmék tanúságtétele az ember és az élet folyamatairól. Olyan folytonos revelációt nyújt, amelynek révén az unokák tanulhatnak az ősök tapasztalataiból. A történelemben alig talál tanulságosabbat, mint a valási és politikai vezéreszmék hanyatlását és újak keletkezését. Úgy ítéli meg, hogy amit a géniusz ígér, azt az élet létesíti.

Feltűnő, hogy a „vezéreszme” fogalmához Szalay mennyire eltökélten társítja a küzdés attitűdjét. Még akkor is, amikor esztendő múltán leköszön a szerkesztői tiszt-ségről, hangsúlyozza, hogy az ideák megvalósításában fegyvernyugvás nem – csupán harc és háború képzelhető el. Ennek megfelelően cikkeinek alapformája az ellentétezés, az álláspontok kisarkított szembefordítása: céljaikat aggályosan elkülöníti más ideáktól. Erre azért is szüksége van, mert a lapban mindenképp az elvi tisztázás, az önmeghatározás, a fogalmi körülhatárolás munkáját vállalta magára. Öntudatosan fenntartja például a maguk számára a „haladó” elnevezést, amelyre a konzervatívok is igényt formáltak, kiemelve azt, hogy Dessewffy Emilék programja csupán a haladó törekvések tagadásából és néhány elutasíthatatlan tételük kellelten elfogadásából áll. (*A Budapesti Híradó pártja a keresztvíz felett*, 1844. VII. 4.) S kezdettől fogva előtérbe állítja azt a tényt, hogy a Budapesti Híradó célkitűzése, a kiváltságrendszer megóvása a hazai politikai élet két pólusára állítja őket: „... önök a kiváltságos osztályok jogai mellett ügyvédkednek, tehát municipalisták; mi az összes nemzet érdekeinek egységét vettük célba, s azért jelszavunk: centralisatio”.

Ezzel ő is kinyilvánítja legfőbb céljait – a felelős kormányt és az alkotmányos központosítást. Ugyanebben a cikkben meg is adja minimális programjukat. A reformot Szalay is az országgyűlés reformjával kívánja kezdeni. Eszerint az évenkénti országgyűlést, az utasítások eltörlését, a verificációnak az országgyűlésre bízását, utóbb a petíciójog megadását szeretnék mielőbb elérni. Arra törekszenek, hogy a főhatalmi jogosultságok birtokosa az országgyűlés legyen, folyamatos működése révén az állam szuverenitása benne összpontosuljon. A petíciójog, azaz az állampolgári kezdeményezés joga az áhított jogegyenlőséget szolgálná e koncepcióban: az állam valamennyi polgára rendelkezne azzal a lehetőséggel, hogy ügyének elbírálására a törvényhozást kérje fel. Az országgyűlés szuverenitását előmozdítaná az is, hogy a verificációt, azaz a követek igazolását az országgyűlésre bíznák – az ily eljárás kiemelné a parlament alkotó hatalmát. Lépés lenne a polgári törvényhozás felé vezető úton továbbá, ha a követek megszűnnének a küldők pusztá megbízottaivá lenni, s a nép által választott követekké válnának, felruházva megválasztásuk idejére a nép hatalmával. (*Pesti Hírlap és Budapesti Híradó*, 1844. VII. 21.; *Követi verificatio*, 1844. VIII. 1.) A centralisták végcélja pedig az, hogy a rendek táblája jusson el fokozatosan odáig, hogy a képviselők táblájává nyilváníthassa magát, az états généraux-ról térjenek át a képviseleti rendszerre. (*Nyílt levél Considérant Victorhoz*, 1845. II. 2.) A központosításnak azután Szalaynál is kiegészítő része a községi rendszer bevezetése, a képviseleti demokráciát ő is a

közvetlen demokrácia esélyeivel kívánja kiegészíteni. (*Zalai szözetek*, 1844. X. 10.) Jellemző különben ellentétező módszerére, hogy központosító törekvéseik kontrasztját is bemutatja: *A schweitzzi diéta s a foederatív-rendszer* című cikkét a svájci kantonális mechanizmus negatívumai ábrázolásának szenteli. (1844. VII. 11.)

A folyamatosan hirdetett legfőbb cél megnyilatkozásra készíti Szalayt is a birodalomhoz való tartozás kérdésében. Állásfoglalása e téren úgyszintén hasonló az Eötvöshöz. Az 1843/44. évi diéta s a befejezések, amikor az udvarban való családós a tetőpontjára hág, a két ország szövetségének kölcsönösen előnyös voltára figyelmezteti az olvasót. Arra, hogy „a monarchiának szüksége van e nemzetre, s e nemzetnek a monarchiára, ma inkább, mint tegnap, holnap inkább, mint ma”. E felismerés meggyökerezése azonban nem megy kölcsönös bizalom nélkül, s az csak akkor ébredhet nemzet és kormánya között, ha a kapcsolat jellege átalakul – ha alkotmányossá fejlődik mindkét részből: „... mi csak úgy történhetik, ha eljárásáról számot adó, ha felelős kormány áll egyrésztől, másrésztől a nemzet plenipotentiariusai: nem az izgatások forgószelének kényére ingadozó mandatarikusok itt, s a hatalomnak oly neme odaát, melynek határszéleit senki sem ismeri”. (*Remény és aggodalom a diétának berekesztésekor*, 1844. XI. 7.) Az átalakulás módjairól azonban ő sem mond többet, mint Eötvös.

Mindez nem jelenti azt, mintha a centralisták ez időben osztották volna Széchenyi álláspontját. Kosáry Domokos joggal mutat rá arra, hogy Szalay egyik „trieszti” levelében leszögezte: nagyon tiszteli Széchenyit, de sokban nem ért egyet vele. (1844. IX. 26.) A centralisták ekkor is megmaradni kívántak az ellenzékben, pártolták – Széchenyivel szemben – az önkéntes adófizetést, nem ellenezték a Védegyletet sem. S Széchenyi sem értett egyet a központosítás programjával: Eötvössel vitázva, az ellenzékiek önkéntes adófizetését helytelenítve „rántott csibé”-nek csúfolta azt.

A centralisták minden időben ellenzékieknek vallották magukat, de kapcsolódásukat a központosító program megítélésétől tették függővé. *Nyílt levél Considérant Victorhoz* című, 1845. február 2-án publikált cikkében Szalay – bevezető cikke témájához visszatérve – félreérthetetlenül meghatározta ezt a viszonyt: „... azt akartam mondani, hogy társaim és én, a magát pozitív ellenzéknek constituált pártból indulunk ki”. Abban az esetben viszont, ha az ellenzék az ő célkitűzéseikben „nem üdvös reformot, hanem vétkes eretnokséget fogna látni, külön ellenzékét fogunk képezni”. A Pesti Hirlapot ők nem tudják, és nem is akarják a régi elvek szerint szerkeszteni, mivel „Az eddigi formáknak meg kell szűnniök, fel kell oldanunk a múlt és a jelen közötti köteleket, ... a múltnak históriává kell válnia elvégre.”

Szalay ideálja, akárcsak a *Codificatio* (1840) című értekezésében, a francia intézmények meghonosítása. Az angol institúciók divatos kultuszával szemben a szigetország eredményeit csupán az ottani közszellemnek nyilvánítja, idegenkedik az Angliában tapasztalható feudális maradványoktól. (*Tévedések II.*, 1845. VII. 18.) A francia törvényhozásban viszont a polgári haladás eszméit találja meg, melynek felét nem tartotta meg magának „a parancsoló osztály”. Franciaország az egyetemes „emberjogok” földje Szalay számára, oly jogegység után vágyódik, mely átívelne az országhatárokon: „... a törvénykönyv... nem mecklenburgi és schwerini jogok alapításával, hanem a jogoknak Mecklenburg és Schwerin számárai rendszerezésével foglalkozik”. (*Tévedések III.*, 1845. VII. 22.)

A Pesti Hirlap szerkesztőjének jutott leginkább osztályrészül az a feladat, hogy megfeleljen a centralisták ellen felhozott vádakra. Markáns öntudattal tett eleget

ennek a nem könnyű kötelességnek. Amikor egy bizonyos „Delta úr” a Budapesti Híradóban „utánzásí viszketeg”-gel vádolta őket, Szalay lényeglátó szellemességgel vágott vissza: ellenfeleik is utánóznak – csak ők a feudális abszolutizmus gyakorlatával teszik ugyanezt. Nem az a lényeg, hogy utánóznak-e, vagy sem, hanem az, hogy mit? „... Igenis, mi utánózzuk Angliát és Franciaországot – kiált fel magabiztosan –, jele, hogy nem akarjuk utánózni Braunschweiget és Schwarzenburg-Rudolstadtot”. Nagy szó volt a nacionalizmussal átítatott korszakban, hogy Szalay leszögezte: választott európai rokonaik vannak, kiket követni szándékoznak, hogy utóbb ők is gazdagítsák sajtóságaikkal „az európai eszmetökét”. (*Eredetiség és utánzás a politika mezején*, 1844. VII. 18.)

A „tudósság” vádjára, mely személyében őt érintette leginkább, többször is imponáló hivatástudattal ríposztzott. *Rólunk és másokról* című cikkében 1845. január 16-án megkérddezte támadóit: „hány gyűszű tudományt nyelhet le az ember journalisticai képességének, ezen, alkalmasint bennszületett eszme veszélyeztetése nélkül? s melyik pontján válik akadállyá a tudomány, ballasztá, melyet a szerkesztői sajkából ki kell vetni”. 1845. december 21-én *Büntető eljárás II.* című cikkében büszkén vágja bírálóinak szemébe azt, hogy ő a tudósnál, amelynek nevezik, szebb címet nem ismer; *Tévedések III.* című cikkében pedig óvja a közönséget attól, hogy visszaborzadjon a „tudós” epithetontól. A tudományosságot az improvizációval, a felületességgel, a pusztán érzelmi politizálással állítja szembe: olyan esz-köznek tekinti, mely elvekhez, irányhoz segíti hozzá a kor emberét.

S a lap állítólagos doktrinérsege? Ez kapta a leghatározottabb választ Szalaytól, hiszen ez az állítás rendszerteremtő törekvésük, s újra csak a nyugati alkotmányosság vívmányait meghonosító igyekezetük értelmét kérdőjelezte meg. Erre válaszolva hitvallásszerűen vállalta azt, hogy a Pesti Hírlap „doctrinair” lap – már ahogyan ezt a fogalmat a centralisták értelmezték. (1845. I. 16.) Amit erről mond, az politikai programjuk és szellemi magatartáserkölcük tömör foglalata: az általa szerkesztett újság „... Doctrinair lap, azaz: nem pusztán empirikus, hanem olyan, mely felsőbb elvek világosságában láttassa a tényeket, mely nem tárgyat tárgyhoz enyvezni, hanem egyet a másikból kifejleszteni akar. Doctrinair lap, azaz: nem az expediensek lapja, hanem olyatén lap, mely nem kiált hosannát a bevégzett tényeknek, csak azért, mert bevégzettek, mely a hatalmasok paripái alá nem hint virágokat, tudván, hogy az ünnepi díszmenet magában még nem úrnappja. Doctrinair lap, azaz: nem barátja oly institutióknak, melyeket csak önmagokkal mérhetni, nem az emberi és polgári jogok mértékével s nem a minden idők és minden alkotmányos népek közéletéből elvont státuszfilozófia nehezékével.” Ugyanakkor Szalay a „doktrinér” fogalmát elhatárolja a juste milieu-től. A maguk vállalt doktrinérségét Sieyès és a francia forradalom időszakának más államférfiai eszmei módszerével hozza kapcsolatba.

Következetes polgári gondolkodása arra készíti őt, hogy néhány időszerű vonatkozásban meghatározza a sajtó követendő feladattudatát, illetve etikáját is. Az újságírásnak éppoly fokozott jelentőséget tulajdonít, mint mikor *Journalistica* (1844. I. 2.) címmel indulásakor nagy megbecsüléssel köszöntötte Kossuth lapját, vagy amikor a *Kelet népe* vitájában Eötvös megvédte azt. Elhárítja viszont ama naiv álláspontot, mely szerint a hírlapoknak kész törvényjavaslatokat kellene megfogalmazniok. Szalay szerint a politikai sajtó teendője az, hogy előkészítse a kérdések országgyűlési megvitatását, ütköztesse a véleményeket, tárjon fel szempontokat, jelölje meg „az eszmék közlekedési hálózatának irányát és határszéleit”. (1844. XI. 27.) Nem híve a tudatformák és műfajok vegyítésének sem: Kossuthal

egyvetértve elveti azt, hogy a politikai sajtó szépirodalmat közöljön. Ha Dessewffy Emil a Budapesti Híradóban erre az eklektikus lépésre vállalkozik, Szalay e téren sem hajlandó őt követni. (*Nyílt levél Considérant Victorhoz*, 1844. XII. 19.) S annak sem híve, ha az újságoknak „vezérük” támad, miként az említett lapnak Dessewffy személyében. Az újságírást ellentétesnek látja bárminemű hierarchiával. (*Nyílt levél Triesztből*, 1845. I. 16.)

A sajtó iránti nagy respektus azonban nem jelenti azt, mintha Szalay huzamosabb ideig szívesen vállalta volna a vesződséges szerkesztői tevékenységet. Elsősorban tudósnak tartotta magát, s hamarosan vissza is vágyott eredeti hivatásához. Pulszky írja visszaemlékezéseiben, hogy a Pesti Hírlap szerkesztője gyűlölte a rendszeres hírlapi munkát, „hol rőfszámra kell írni a vezércikkeket, akár van az embernek kedve, akár nincs”. Szalayt a kodifikáció ügye jobban érdekelte, mint az újságírás – ennek következtében már 1844 decemberében hozzákezdett egy *Büntető törvénykönyv* című sorozathoz, amelyet azután a következő év áprilisától kezdve összesen tíz részben folytatott. E cikksorozat, melyben a büntetőjogi választmány munkájának előzményeit és eredményeit foglalta össze, már jelezte, hogy Szalay visszatérni kíván eredeti hivatásához.

Újra hangsúlyozzuk: a tudomány szeretete az ő esetében nem jelentett tudóskodást, elvont teoretizálást. Amit produkált, az formálás, előadás, stílris kidolgozottság szempontjából is kiemelkedő volt. Szalaynál – akárcsak Eötvösnél – a szólam helyébe a szempont, a frázis helyébe az összefüggés, a hazafiaskodó közhely helyébe az újabb kori európai politikátörténet analóg jelenségeire való utalás lépett. Hatalmas műveltséganyagot mozgat meg, ezzel is jelezve, hogy ami hazánkban történik, illetve aminek történnie kell, az része a világgondolkodás folyamatának. Előszeretettel él a művelődéstörténetből vett metaforákkal, melyeket a szellemi égtájak, korok, nemzetek legkülönbözőbb területeiről választ, a különösség romantikus hangulatiságát keltve fel általuk. Hasonlóképpen kedveli a történelemből vett dialógusokat, aforizmaszerű kijelentéseket – szövegében ezek nemegyszer példabeszéd-értékűvé erősödnek. Előfordul, hogy e dialógusok allegorikus történetekké bővülnek, hol a groteszk helyzetek rajza alátámasztja a szerzői én legsajátabb vonásának, az iróniának gazdag érvényesülését.

Szalay nagy szellemi és erkölcsi fölény birtokában írja cikkeit, s ez a fensőbbiségtudat a gúny változatos formáit hívja életre. Iróniáját legtöbbször az ellenfelek álláspontjaiban rejlő képtelenség pattantja ki – látszat és valóság, esetlegesség és törvény, felszín és lényeg, irrealitás és szükségszerűség szembesítése. Tudja, hogy a nézetek elavultságát komikumuk felvillantásával lehet leginkább megértetni. Valamint azt, hogy a nevetségesség azokat a személyeket is a fölény birtokába juttatja, akik előtt a kinevetetés folyamata történik – közösségteremtő erő tehát. Kevesen értettek jobban az idő tájt az előítéletek, álértekek devalválásához. Nem ritka nála az önirónia sem, illetve annak a látszata: a fájdalmas-lírai reagálás Szalaynál rendszerint a támadás előkészítője vagy éppen megjelenési formája. S akár máson, akár magán csattan az irónia, elkülönülést jelent a szellemi igénytelenségtől, a köznapi banalitások világától.

A hajdani szépíró gyakorta felvillan e cikkekben – igen gazdagok ugyanis képekben, metaforákban. Szalay képei arra hivatottak, hogy kinyissák a távlatokat, egytetemesítsék a gondolatokat, a természeti szükségszerűség érvényével ruházzák fel az érvelést. A látvány, a vizualitás ereje nemcsak láttat, de be is láttatja az igazságot az olvasókkal. Néha e képek megrázó monumentalitásukkal hatnak – mint ahogyan például *Szózat Éjszak-Amerikából* című cikkében a lengyel nép sor-

sáról megemlékeznek: „... 1831-ben, midőn a Karpatokon túl egy ellenséges elemek közé becövekelt nép jobbnak látta végnélküli, lassú agónia helyett vészben és viharban ölelkezni meg a gyors halállal”. (1846. II. 19.) Szalay szívesen alkalmaz olyan végletekig fokozott, poláris ellentétekre alapozott, szimbolikus képeket, melyek a helyzet általánosításával a közönségnek a döntés kényszerét sugallják. Alapelemük a mozgás, a nyugalom és az állapotváltoztatás drámai kontrasztja. Íme ennek két jellegzetes példája: „... Kinek szeme van, az látja az örvényt, melyet csak a leggyászosabb szenvedelem hallucinációi takarhatnak a néző elől. Oly ponton állunk, honnan vagy kibontakozni kell haladék nélkül, vagy leszédelegni a mélységbe”; „... Mindnyájan hallottuk gyermekkorunkban a regét azon üregről, mely alulról közepéig mérges gőzökkel levén eltelve, életben csak úgy marad benne az ember, ha egyenes fővel meghajlás nélkül megy rajta végig”. (1844. X. 10., 1845. I. 2.)

Másik igen gyakori művészi eszköze frappáns, egyes dolgok, állítások abszurdítására rávilágító hasonlatainak sokasága. E hasonlatok úgyszintén kiszélesítik az adott problémát, a jelenséget a teljes valóság áramlásába kapcsolják be, rendszerint részeként Szalay ironikus világlátásának. Az intellektus, az eszmék szféráját az élet sokszínűségével dúsítják fel. A valóság elevensége e hasonlatokban egycsapásra ráeszmélteti az olvasót a hamis tudat elemeinek irracionálisára. Például akkor, amikor a „magyar géniuszt”, „magyar típust” frázisok ürességét érzékelteti. „... Aki külső kinövéseket typosnak, jellemnek mond, az éppen oly helyesen választja a szót, mint az egy hétig mályha nélkül utazó egykori kalmárlégény, ki csokoládészínű ümegét fehérruhának nevezé; vagy mint ama galant magyar, ki a nagyidai cigánynőt fehérszemélynek mondogatá.” (1844. VIII. 15.) A viták során megbélyegző hasonlatai olykor egész bokorra szerveződnek, mind több képi elemet véve magukba. Előfordul, hogy a publicista ítéletét már egész jelenetvillanás hordozza – képkockák a magyar kúriák akkori jelenéből: „... azon házához hasonló, hol a komornyik ruhájába bebújtatt mindenestől tányérváltás közben a hajdú sarkantyúján megbotlik, hol a bort mindjárt ecetnek is használhatni, s hol – mint az angol példabeszéd mondja – az ételek összes melegsége a szegénypiros háziasszony arcába vonult. Jó étvágyat! mi ugyan nem mondjuk fülébe a benedicite-t.” (1845. I. 16.)

S Szalaynak még egy egyedi, megkülönböztető sajátosságáról kell szólnunk: arról, hogy sűrűn iktat be szövegeibe idegen nyelvű szavakat, kifejezéseket. Nemcsak a romantikus író kuriózumkereséséről van az ő esetében szó, hanem főleg arról, hogy az idegen szólások felhasználása jele a világműveltséghez tartozásnak, a szellem határoktól mentes ideávilágba törekedésnek. Megnyilatkozása a felvilágosodás örökségének.

3. Trefort Ágoston a polgári gazdaság megvalósításáért

A harmadik barát, Trefort szintén alaposan kivette a részét a lap munkájából. Önéletírásában megjegyzi, hogy ő volt a centralista Pesti Hírlap legszorgalmasabb munkatársa, hetente legkevesebb egy cikkel jelentkezett, majd mindegyikben nemzetgazdasággal összefüggő kérdésekről. A szerkesztőváltást követően több mint egy éven át szinte egyedül ő vállalkozott a lapban közgazdasági problémák elemzésére, a velük kapcsolatos program megfogalmazására.

Trefort már Kossuth Pesti Hírlapjának folyamatosan munkatársa volt, sőt, mint ugyancsak önéletrajzában említi, a közvélemény éppenséggel ide írott cikkei nyo-

mán könyvelte el nemzetgazdászként. Közgazdasági alapelvei – a polgári gazdaság megteremtésének szolgálatában – már *Az anyagi érdekekről* (1840) és *A nemzeti gazdaságnak rendszerei* (1840) című művei megalkotásának idején kialakultak, s azok most, a Kossuth lapjában közölt vitacikkekben csak részben módosulnak, inkább új elemekkel gazdagodnak. Trefort közgazdasági gondolkodásának változatlanul fontos szempontja a szabad föld eszméje, a szabad kereskedelem, a jobbágyszabadadás, a beruházások kezdeményezése, a tőke- és a szakképzett munkáskéz hiányának a megszüntetése, mindezek mellé azután új igények is kerülnek. Így mindenekelőtt a hitel és a pénzforgalom intézményes megteremtése, a gyáripár feltétlen szükségessége, valamint a birodalmon belüli vámkérdés megoldása – immár azonban a paritás elve alapján.

A negyvenes évek elején már óriási volt idehaza a hitelhiány – a pénzszüke, a tőkeforgalmat szolgáló önálló nemzeti bank hiánya mindennemű gazdasági reformkezdeményezésnek útját állta. Az 1839–40. évi országgyűlés elő is írta egy országos bankintézet felállítását. Megvalósítása bonyolultnak ítélték. Akadtak olyan botcsinálta „közgazdászok”, kik a válságon a bankóprés szüntelen forgatásával szerettek volna segíteni, oly megoldási javaslatokat dolgozva ki, amelyek minden reális alapot nélkülöztek. A hazai közönségnek pedig alig volt racionális ismerete a pénzforgalom, a bank, a bankjegyek természetéről. Az, aki előttük a korlátlan bankóprézkibocsátással, mint a nemesi gazdaság „gyógyírjával” érvelt, esetleg az előbbi az örökváltság fizetőeszközeként jelölte meg, naivságában nagy veszélyeket idézhetett elő. Cáfolatukra Kossuth lapjában, majd önállóan Trefort vállalkozott – elvégezve egyszersmind az elemi pénzügyi ismeretterjesztés munkáját is. (1841. VIII. 28., IX. 15., X. 23.)

A közzétett dilettáns vágyálmokra válaszolva mindenekelőtt azt szögezte le, hogy egy bank kibocsátott jegyeinek legalább egyharmadát a banknak mindig aranyban–ezüstben kell fedeznie. A pénzkeringés eszközeinek hasonlóképpen mindig aranyban kell lennie az ország termelésével is. Ha ezt a pénzügyi intézet nem teszi, bankjegyeinek értéke csökkenni, az árak pedig ugrásszerűen növekedni fognak. Hiába bocsátának ki akárhány milliányi papírpénzt – mint azt a Trefort által kifejezően „papírszépítő-költészet”-nek nevezett eljárás hívei javasolták –, ha emögött nincs produktív fedezet, a milliók értéke műhamar semmivé válik. A külföld pedig az ily papírpénzt nem fogadja el. Hasonló ábrándnak nyilvánítja azt a tervet is, hogy a felállítandó bankról majd az ország egész nemessége fog minden vagyonával kezkeskedni. Az ősiséggel terhelt földbirtok lesz a kezesség? – kérdezi Trefort. S vajon lehet-e ily terveknel a kormányzatot, az ausztriai bankjegyek Bécsből irányított forgalmát kihagyni? Légvárnak tekinti azt az ajánlást is, hogy a háziadót azontúl a létesítendő bankba fizessék. A bank alapja arany és ezüst – elképzelhető-e, szabad-e a háziadó egész összegét a jobbágyságtól abban kívánni? – hangzik Trefort újabb szóbeli kérdése. S a megyei pénztárakat rosszul kezelik, a háziadó egy része néha már a kezelőknél elolvad – villan fel érvelésében a későbbi centralista.

Mindez nem azt jelenti, mintha Trefort ellenezné a bank létesítését, sőt! A kérdésnek *Bankügy* (Pesten, 1842) címmel önálló füzetet szentel, melynek már az elején kijelenti: bankot vagy hitelintézetet tovább nem nélkülözhetünk. „... bank által, milyent mi ohajtunk, tőkétet szerezni fogunk, s éppen a tőkék hiánya az, mi honunkban a nagyobb természetét s iparvállalatokat akadályozza”. A bank létesítését célszerűbbnek tartja a hitelintézeteknél, mivel az előbbi a kereskedelmet és a földművelést egyaránt képes segíteni. Erre pedig a birtokosoknak is

égetően szükségük van – felállításához azonban az ősiség eltörlése sine qua non. A magyar bank alapjának felét Trefort külföldi kölcsön által tartja megszerezhetőnek, emellett a tőkéseket bankrészvények vásárlása révén is érdekeltté akarja tenni. Aligha kell mondani, hogy a külföldi tőke iránti igény nála legnagyobb részt az osztrák bankházakkal való együttműködés szükségességét jelenti. Beszámol – elsőként idehaza! – a pénzkrízis folyamatáról, a ciklikus válságokról, melyeket a túlzott papírpénz-kibocsátás indít el: Trefort olyan stabil és stabilitást teremtő pénzügyi intézet után sóvárog, mely a földbirtokosoknak hosszú lejáratra pénzt kölcsönözne, terményeikre előleget folyósítana, ugyanakkor az iparosítás-hoz, kereskedelemfejlesztéshez szükséges anyagi eszközöket is előteremtene.

Az a közgazdász, aki a *Bankügy* fejtegetéseit írja, már nem azonos azzal, aki két évvel korábban, *Az anyagi érdekekről* lapjain korainak tartotta idehaza gyárak létesítését. A közép-európai politikában időközben olyan folyamatok indultak el, amelyek az ő gazdaságpolitikai elveit éppúgy befolyásolták, mint Kossuthét. 1841-ben megújították a német vámszövetséget, s ezzel kapcsolatosan Ausztriában is, nálunk is számosan elképzelhetőnek tartották a Habsburg-birodalom csatlakozását a Zollvereinhez. A folyamat hatására Trefort is ráébredt arra, hogy így a kormányzati gazdaságpolitika nemzetiségünk jövőjét, önrendelkezésünk utolsó esélyét veszélyezteti. *Vámviszonyok* című cikkében 1842 februárjában már elfogadja a haladéktalan iparosítást, továbbra is vallva azonban azt, hogy a közbeeső vámvonal megszüntetése hazánknak is javára szolgálna. (1842. II. 24.) Az ezért Bécsnek fizetendő kárpótlást azonban – szemben pár hónappal korábban tartott akadémiai székfoglalójával – már irreálisnak minősíti. Trefort 1842–1843-ban Kossuth lapjában, vele egybehangzóan hirdeti, hogy gyári erő nélkül „semmi nemzet független nem lehet”.

Miért nem hajlandó ekkor már kárpótlásra, hiszen a nemesi adómentesség, amelyet épp 1842 tavaszán vetett ismét a magyarság szemére a bécsi politika exponense, dr. Ignaz Wildner, továbbra is fennállt? Vele polemizálva Trefort elismeri, hogy a nemesség adómentességi privilégiuma a régi időknek legkárosabb maradványa. (1842. V. 12., 1843. III. 23.) A közteherviselést nem kevésbé tartja megvalósítandónak, az igazságszolgáltatást és a közigazgatást szintoly rossznak ítéli, mint vitapartnerre. Mi több: Trefort semmi vonzalmat nem érez a hazai feudális rekvizitumok iránt: „... én az insurrectiót a nemesség adómentességével s az ősiséggel együtt a történetekbe akarom relegálni”. De ha hazánk közvetlenül keveset adózik is a monarchiának, megteszi ezt közvetett módon – többek közt a vámrendszer révén, s azáltal, hogy nemzeti pénz- és bankrendszer hiányában a bankok haszna kizárólag az örökös tartományoké.

Trefort azonban nem a viszonyvád, az egyoldalú ellentámadás jegyében utasítja vissza Wildner érvelését. Célja az, hogy a birodalmi vám- és kereskedelmi rendszer átalakítása révén, a kölcsönös gazdaságpolitikai előnyök reményében kiegyenlítést hozzon létre a Lajtántúl és hazánk anyagi érdekei között. Ő is leszögezi, akárcsak a többi centralista, hogy hazánk kapcsolata az örökös tartományokkal „a természettörvény egy neme”, de a kapcsolat egészsége szerinte éppúgy megkívánja azt, hogy Magyarország alkotmányosságát is természettörvénynek tekintsék, mint az örökös tartományok érdekeinek tiszteletben tartását. Ez az álláspont lesz mindvégig Trefort, illetve a centralisták birodalom-politikájának alappillére. Ami pedig az iparosítás távlatait illeti, a magyar közgazdász most már hazai viszonylatban is teljes szívvel osztja egyik mesterének, Michel Chevalier-nek hártalan optimizmusát. (1843. I. 29.)

A centralista lapban a közös célokat a polgári tulajdonviszonyok bevésésével, a termelést akadályozó személyi függőség és alávetettség megváltoztatásának propagálásával, az áru piac és a munkapiac biztonságának gondolatával, főleg pedig az országos, állami, egységes gazdasági intézményrendszer szorgalmazásával igyekezett szolgálni. Az utóbbinak előmozdítására kívánja, hogy a Bécs-Pest vasútvonalat a Duna bal partján építsék, hangsúlyozva, hogy a vasútépítésről a törvényhozásnak kell országgyűlésről országgyűlésre törvények által rendelkeznie. (1844. VII. 7.) Később ezt kiegészíti azzal a követelménnyel, hogy az országos vonalakat csakis az ország létesíthesse és tarthassa fenn. (1844. X. 6.) Az országos szemlélet vezet Trefortot, amikor Széchenyitől eltérően – bár telekdíj-javaslatával és az országos pénztár gondolatával egyetért – Budapest árvíztól való megóvásánál is sürgetőbbnek tartja a hitelintézet létrehozását; ez ugyanis valamennyi gazdasági reform finanszírozását szolgálná. (1844. VII. 18.) Tíz nappal később hozzászól: az államnak kellene ilyen intézetet létrehoznia. (1844. VII. 28.) Egyáltalán: az országos munkák szervezésére-irányítására Trefort multhatatlannak tartja egy központi állami szervezet létrehozását a centralisták által hirdetett felelősség-elv alapján. Azt kívánja, hogy az országos munkák igazgatását miniszteriális rendszer szerint egy egyénre bízzák, kit a király nevezzen ki, de megbízatása megszűnjön, ha az alsótábla vele szemben bizalmatlanná válik. (1844. IX. 15.) Chevalier újabban tartott gazdasági leckéi is az állami irányítás fontosságára intik őt: a *Cours d'économie politique* (1844) nyomán leszögezi, hogy napjainkban mindaz, ami az ország produktóját illeti – államügy. (1844. XII. 8. és 19.) A kormánynak kötelessége velük foglalkozni, a közös munkákban részt venni. Az állam szerepét az iparosításban oly jelentősnek ítéli, hogy a francia ex-saint-simonistával együtt a hadsereg felhasználását is elképzelhetőnek tartja. S Trefort az 1845. évi éhínség nyomorjeleneteinek láttán is igazolva látja a centralista elveket: a szegénység orvoslásának lehetőségeiben egyaránt megmutatkoznak számára egy nagy állam előnyei és a helyhatósági rendszer elégtelensége. (1845. II. 16.)

Az állami irányítás és kezdeményezés sürgetése nem jelenti azt, mintha Trefort nem haladna együtt az ellenzéki magánjogi törekvéseivel. Egy sor vezércikke jelzi újra, hogy gondolkodása mernyire át van hatva az egyéni szabadság gazdasági jelentőségével. Már a szerkesztés átvételének hónapjában ismét leszögezi, hogy bárminemű anyagi modernizációnak alapja az adóügy rendezése, a közteherviseles: „...mindenki, bárminek is született, s bármicsoda természetű birtoka legyen, minden a honban létező adóban birtokához aránylag részt vegyen”. (1844. VII. 28.) Ebbe beletartozik nála a közmunkák terhében való osztozás is. (1844. VIII. 25.) A jobbágyság adóterheim indirekt adók bevezetésével is segíteni kíván: a lajstromozási adó, azaz az ingatlan-átírási illeték, a bélyeg-, szesz- és húsfogyasztási adó rendszeresítése, melyet mindenki fizetni lenne köteles, lépés lenne mind a nemesi adómentesség eltörlése, mind a központosítás útján. (1846. I. 12–16.) E pénz ugyanis az országos pénztár beruházásait szolgálná.

A gazdaság átalakításának hasonlóképpen változatlanul kiindulópontja nála az ősiség kérdésének megoldása. Az elvvel ekkor már sokan egyetértének, a megoldás módjával jóval kevésbé. Trefort álláspontja a teljes és azonnali eltörlés, sőt, ő azt is kívánja, hogy minden, az ősiségen alapuló követelést azonnal és egyszer s mindenkorra hatálytalanítsanak. Az a célja, hogy minél teljesebb gazdasági önállóságot nyerjen a személyiség, ki tulajdonával korlátlanul sajátként rendelkezhesen. (1845. IV. 25., 29.)

A polgári magántulajdon biztonsága a tulajdonosi és elidegenítési, zálogadási és kölcsönviszonyok pontos ismeretét is megkívánja. Az ősiség megszüntetése

után ezért Trefort a létesítendő országos hitelintézetet telekkönyvi hivatallal kötné össze, mely minden helyhatóságnál működne. (1844. VIII. 4.) Aki valaminő kölcsönt kíván, azt a Pesti Hírlap közgazdásza arra kötelezné, hogy tulajdonának jogát, birtokának mennyiségét, minőségét és címét e hivatalnál előzőleg bejegyeztesse, adatait iratokkal igazolja, s e telekkönyvi hatóság minden betáblázást és birtokváltoztatást is gondosan vezessen. Hitelt az ügyfél csak akkor kaphasson, ha a hitelintézet ügyésze kedvezően referálja kérelmét.

Ösiség helyén telekkönyv – a mezőgazdaság kapitalizálásának nélkülözhetetlen eszköze. A tulajdon biztonságához azonban ez sem elegendő. A centralisták pontosan tudták, hogy az osztatlan, a kizárólagos, a biztos tulajdon legszilárdabb alapja az örökösödési jog szabadsága. A kötetlen egyéni végrendelkezés joga, a javak fölötti szabad végintézkedés. Az ösiség megszüntetése csupán része volt náluk ez alapvetően polgári jog érvényesülésének. Trefort kedvelt, barátai nyomán kialakított ellentétező módszerével szembeállítja a megkötött örökösödési joggal a létrehozandót. (1845. I. 30., II. 6., 9.) Az előbbit – a majorátusokkal, a hitbizományokkal, az elsőszülöttség jogával, a leányág kizárásával együtt – mint az arisztokrácia alapját teljesen elveti. Félti tőle az államot, mely a megkötött örökösödési joggal egypár család hitbizományává válik, valamint a birtokbírhatás szabadságát, mivel a vevőket a konkurenciából kizárja. Félti a népet is, mert így kisebb földbirtok nem keletkezhet, s félti a többi osztályt is: a földbirtokok túlnyomó hatalma kiváltja a többiek ellenséges reagálását. Az értekező axiómákban rögzíti a követendő út mérföldköveit: „...A végrendelet az egyéni akarat legmagasabban manifestációja”; „...A végrendelkezési jog a tulajdon oly attribútuma, hogy anélkül megszűnik tulajdon lenni.” Az állam megkövetelheti, hogy az apa gyermekeiről gondoskodjék; ha pedig nincs végrendelet, a gyermekek vagy a rokonok között egyenlően osszák fel az örökséget.

A földbirtokosok túlnyomó hatalmának megakadályozására Trefort nemcsak a holtkéz válfajait veti el, hanem szíve szerint azt tenné a nagybirtokkal is. Akárcsak Eötvös a *Szegénység Irlandban* lapjain (s szintén Sismondira alapozva), a minél több tulajdon és tulajdonos egzisztenciájában látja a társadalom biztonságos jövőjét. A lap 1845. január 12-i számában a mezőgazdasági termelés egyoldalú fokozásával szemben az emberi szempontra hívja fel a figyelmet: „...Mi nem vagyunk az angol földbirtok viszonyainak barátai, mert mi a népet a földbirtokban részesíteni akarjuk, szeretjük a kis földbirtokosokat, habár aránylag kevesebbet is állítanak elő, mert nekünk az ember nemcsak dolgozó gép.” Az ő földművelő ideálja is Viola, a tehetős kisgazda – a szakirodalom joggal állapította meg, hogy Trefort e cikkével ösztönzést adott *A falu jegyzője* genezisének.

Az egyéni kezdeményezés szabadságát gazdasági téren is kiegészíti nála a társulás szabadsága, az összes centralista által emlegetett „associatio”. A céhrendszernek ezért nem megszüntetését javasolja, hanem átalakítását iparúzők társulataivá. (1845. V. 8., 11., 15.) Szerepet szán ugyanis nekik a jövőendő iparosnemzedékek nevelésében, a kézművesek képességeinek megállapításában. Iskolának tekinti az ipartársulatokat; már Széchenyi szerint is csak szakképzett munka révén tarthatunk lépést a többi nemzettel. „...a népek hatalma jelenleg a népek munkájában áll” – e felismerés vezeti Trefortot akkor is, amikor megbecsülő figyelemmel kíséri a bécsi iparkiallítás imponáló produkcióit. (1845. VI. 3.) S nem érezhetjük-e időszerűnek érvelését, amikor arra emlékeztet, hogy az említett kiállításon nemcsak gyakorlati ismereteket szerezhethünk, hanem személyes kapcsolatba is kerülhetünk a külföldi ipari notabilitásaival?

A korszerű munkára és a korszerű társadalmi együttélésre azonban másként is lehet és kell képezni az embereket. Nemigen érdemes azon töprengeni, hogy az iskolaügy modernizációjának fontosságára Eötvös vagy Trefort ébredt-e rá előbb, annyi azonban bizonyos, hogy a Pesti Hírlap 1845. évfolyamában erről szóló Trefort-cikkek elveiben és igényeiben Magyarország két nagy kultuszminisztere találkoztott. „a hon valódi ereje s vagyonossága a nép műveltségi állapotától van feltételezve”; „...Nekünk... nemcsak más institutiókra, hanem más emberekre is van szükségünk” – deklarálja a cikksorozat szerzője 1848 és 1867 iskolapolitikájának két kiindulópontját. (1845. XII. 2., 4., 5.) Való igaz: oktatási javaslatának egy részét, a klasszikus gimnáziumi nevelés átalakítását, a formalizmus kiküszöbölését, a reáliskolák felállítását, az iparosok nevelését akkor már szinte egy kis kórus zengte idehaza. Amit viszont Trefort a közös iskolák nélkülözhetetlenségéről, az állam népnevelő tevékenységének jelentőségéről írt, az nemcsak maradandó, de összefüggéseiben is új. Eszerint az iskolának polgári intézetnek kell lennie, minden vallás hasznára; az állam nem állíthat iskolákat külön minden vallás számára; az államnak a vallásoktatást külön-külön az illető vallások papjaira kell bíznia; s ki kell mondania a tankötelezettséget. Pár hónappal később Eötvös fogja folytatni a lapban ez ideák elemzését-alkalmazását.

A Pesti Hírlap centralistává válása éppen az idő tájt történt, amikor az 1843–44. évi országgyűlés az általa kiküldött kereskedelmi választmány jelentését a vám helyzetéről tárgyalni kezdte. E választmánynak 1843. június 8-a óta Trefort is tagja volt, szemtanúja előbb az itteni vitáknak, majd az országgyűlési összecsapásoknak, a felirati javaslat elutasítását követő, keserűen elszánt reagálásnak, a Védegylet szervezésének. A Védegyletbe ő is belépett – akárcsak a többi centralista –, sőt annak 1845 novemberétől iskolaigazgató-választmányi tagja is lett. Egyike volt azoknak, akik helyet adtak a lapban Madách Imre, illetve Tóth Lőrinc cikkeinek, kik a kossuthi kezdeményezést védték Dessewffy Emil elfogult támadásával szemben. (1844. XI. 17., XII. 26.; 1844. XII. 1., 5., 22.) Utóbb a mozgalom védelmében maga is tollat ragadott, amikor Széchenyi megkérdőjelezte Deák Védegyletet támogató, zalaszentgróti beszédét. Trefort Széchenyi régebbi gondolataival érvelt Széchenyi 1845. évi támadása ellen: nem egy legális összefogás, hanem a fenntarthatatlan régihez való ragaszkodás döntheti sírba a nemzetet. A magyarság jövőjének nincs nagyobb ellensége szerinte a szegénységnél, a műveletlenségnél, a szolgaságnál. (1845. VII. 8., 10., 11., 27.)

Mindez azonban távolról sem jelentette azt, mintha Trefort a védvámok alkalmazását ugyanolyan felhőtlen optimizmussal tekintette volna, vagy hogy a mozgalomtól ugyanannyit várt volna, mint Kossuth. Számára a Védegylet pressziós eszköz volt Ausztriával szemben, hogy az igazságtalan vámpolitikájával hagyjon fel, hogy a bécsi kormányköröket rászorítsa egy mindkét felet kielégítő vámszövetség megkötésére. Ami a védvámrendszert illeti, attól a monarchia viszonyainak közepette kezdettől fogva alig várt valamit. Már a Védegylet létrejöttét követően *Adó és vámviszonyok rendezése* címmel fanyalgással nyilatkozott róla: hangsúlyozva, hogy a védvámrendszer megalkotásához nem elég a pusztá elhatározás. (1844. X. 27.) Közlekedési eszközök, tőkék, technikai ismeretek, nevelés, személyes biztonság nélkül önálló ipar nem jöhet létre. Amikor pedig két héttel később *Magyarország kereskedése az ausztriai tartományokkal* címmel az elszalasztott külkereskedelmi lehetőségeket elemzi, akkor is aláhúzza: a vámviszonyok hatása csakugyan káros, de emellett elszegényedésünknek más okai is vannak. Elsősorban az, hogy termelésünk az ország produktív erejéhez és szükségleteihez képest csekély. (1844. XI. 10., 14.)

Trefort a Védegylet hanyatlásakor sem tagadta meg a mozgalom jogosultságát, csak a védvám realitását illető kétségeit fogalmazta meg – most már a tapasztalatok alapján – újra. *Tájékoztató a vámkérdésben* címmel 1845 márciusában az iparmozgalmak serkentése terén hangoztatta a Védegylet érdemeit, de leszögezte, hogy „Nem valánk barátja a védvámrendszernek azon értelemben, melyben azt a haladó párt nagy része felfogta.” (1845. III. 9.) Tudták, hogy azt hazánk az örökös tartományok iránt nem képes alkalmazni. Egy hónappal később már nem is látja értelmét a védvám melletti további agitációnak. A Védegyletre a kívánt vámszövetség megkötéséig szükség van, de az újabb szónoklatok szerint már csak az erőt és az időt pazarolják. (1845. IV. 17.) A közbenső vámvonal megszüntetéséről továbbra sem mond le, amikor azonban azt 1845 májusában a Budapesti Híradó pénzbeli kárpótlás fizetésével akarja összekötni, élesen szembeszáll vele. (1845. V. 6.) Az ország önrendelkezését – s állásfoglalásába ezúttal már az adminisztrátori rendszer fejleményei is belejátszottak – fontosabbnak tartja az esetleges gazdasági előnyöknél. A kérdés elhalasztása, a status quo fenntartása is célszerűbb számára, mint az, hogy az ország megvásárolja magának a vámszövetséget. Summázva: Trefort nem ért egyet azokkal, akik egypár év alatt nagy gyáripart vélnek pusztá elhatározás alapján létesíthetni, de azokkal sem, akik az anyagi haladás kedvéért az alkotmányos haladásról lemondanának.

A 48 gazdasági tárgyú cikkben, amelyet Trefort másfél év alatt publikált, bőségesen benne van politikai elgondolásainak lényege is. Éppoly ellenzője az arisztokrácia kiváltságainak és barátja a rendiségén kívül állóknak, mint centralista társai. Értéket ő is kizárólag azokban az emberekben lát, akik az anyagi javakat megtermelik. Tollából egyébként a centralista Pesti Hírlapban világnézeti, ideológiai jellegű írások is megjelentek, amelyekben mindezt tételesen is kimondja. 1844. szeptember 8-án *Haladók és conservatívok* címmel „két szomszédvár”-nak rajzolja meg kora magyar társadalmát: „...Az ipar és kereskedés, bármiképpen analysáljuk azt, az a nép socialis functiója, a nép értelmiségének productuma – a műhely s a kastély egymás ellentétei.” *Irányunk* címmel 1845. augusztus 17-én még félreérthetlenebb: a Pesti Hírlap irányja demokrata, „nekünk aristocratia, mint politikai institutio nem kell”. Az arisztokrácia politikai szerepét kizárólag a felsőházra kívánja redukálni. De ezt sem az addigi módon. Friedrich Liebe *Der Grundadel und die neuen Verfassungen* (Braunschweig, 1844) című könyvét ismertetve kiemeli, hogy az arisztokrácia a felsőházban sem szerepelhet közvetítőként nemzet és trón között, feladata csupán az lehet, hogy a törvényhozást a veszélyes rögtönzésektől megóvjá. (1845. III. 9.) A nemesség viszont az általa elgondolt alkotmányban külön képviselőt nem igényelhet, önmagában semmiféle elismerésre nem számíthat. Választójogra igényt tarthat – kivéve egészen vagyontalan és műveletlen rétegét, de politikai jogokra többé a születés fel nem jogosíthat. Ez elvek demokratikus igazság-értvénye – akárcsak Eötvös esetében – aligha vonható kétségbe, reálpolitikai esélyessége viszont igen. A centralisták várhattak-e tömeges támogatást attól a vezető osztálytól, amelynek e cikkekben saját önfelszámolását kellett olvasnia?

A munka, a teljesítmény nála a legfőbb értékmérő. Azok számára, akik azt végzik, el akarja érni, hogy abból valóban, emberi körülmények között, megélhessenek. Velük szemben Trefortot ugyanaz a meleg emberszeretet hatja át, mint Eötvöst. Ettől vezetettve mutatja be az olvasóknak Disraelinek ama *Coningsby* (1844) cím regényét, s ezért szentel cikket Berthold Auerbach parasztnovelláinak is (*Schwarzwälder Dorfgeschichten*, 1844), kézikönyvül ajánlva azoknak, akik a néppel foglalkoznak. (1845. I. 12., I. 26.) A „jeles népkönyv”-et különben szépíróink-

nak is ajánlja, kik szerinte a magyar nép életéből szintén sokat meríthetnének. Eötvös ez idő tájt írja *A falu jegyzője* első fejezeteit...

Mindazonáltal Trefort képviseleti reformprogramja fölött sem múlt el nyomtalanul az elmúlt időszak, az országgyűlésnek és a kormánzatnak a reagálása. Hatásukra a városok, a nem-nemesek országgyűlési jogállásának rendezése terén konciliánsabb, kompromisszumkészebb lett. Már nem ragaszkodik a harmincegy városi szavazathoz, megelégedne a Kossuth, illetve a rendek által javasolt tizenhataltal is, s most már elfogadja egykori vitapartnerének 1841-ben a városi választók vagyoni cenzusára tett javaslatát is. (1845. VI. 13.) Továbbra is kitart azonban amellet, hogy a városok politikai emancipációját adminisztratív rendezésüktől válasszák el – nem kívánja az utóbbit nélkülük megvalósítani, illetve annak idejét „ad usum Delphini” kitolni.

S Ausztria, a közjogi kérdés? Érdekes, hogy Trefort, aki a centralisták közül a leginkább volt elkötelezett híve a monarchiával való kapcsolatoknak, az abszolutizmus támadásának idején igen bátor figyelmeztetésben részesíti a kormányzati köröket. Az, hogy az abszolutista központosítást elutasítja, s kijelenti, hogy a helyhatósági garanciákról csak akkor fognak lemondani, ha helyükbe más, hatékonyabb biztosítékokat tudnak maguknak szerezni, még nem az – ezt Eötvös és Szalay is nemegyszer hangsúlyozták. (1845. III. 13.) Emellett azonban Trefort a Pesti Hirlapban publikált egy tematikájában összefüggő cikksorozatot, amelyben külföldi történettudományi művek alapján az előző két évszázad történetének főbb szakaszainak tanulságait elemezte. E sorozatot az eddigi szakirodalom csupán periferiálisan érintette, s Trefort új monográfiája, Mann Miklós is csak azt jegyzi meg róla, hogy az a közgazdász történeti irodalom iránti szeretetének bizonyossága. Úgy hisszük, ezúttal másról, időszerűbből is szó van. Macaulay esszéinek (1843), F. C. Schlosser XVIII. századi Európa-történetének (1844), Thiers *Histoire du Consulat et de l'Empire* (1845) című művének és Louis Blanc *Histoire de dix ans*-jának (1844) ismertetése az olvasó elé állítja azoknak a forradalmaknak a sorát, amelyeknek véres katalizmáit elsősorban az udvar rövidlátása, esztelen elnyomása idézte elő. (1845. V. 9., 11., VI. 3., 10., 13.; 1845. II. 6.; 1845. V. 1., 2., 4., 18., 30.; 1845. III. 2.) Ha a bemutatott szerzők külföldiek is, s ha az egyes történelmi korszakoknál igyekszik is megbontani az időrendet, Trefort akciója nem volt kockázat nélküli: királyok lefejezését, elűzetését idézte sorozatosan az olvasók elé. A centralisták ismert rezüméjével: a szűkkeblűség, a kormányzati elvakultság szüli a lázadásokat, a despotizmus a tömegek szabadságvágyát. I. Károly és II. Jakab azért értek olyan szomorú véget, mivel megsértették az ország alaptörvényeit...

Trefort ugyanakkor felhasználta az alkalmat a már 1840-ben is ideáljaul vallott angol alkotmányosság népszerűsítésére – az angol forradalom történetéről nem-sokára megkezdett könyvének inspirációja is ide nyúlik vissza –, Apponyi György és a „Kreishauptmann”-ok kinevezése idején arról szólt, hogy a forradalmak hatására Angliában a minisztereket kizárólag az alsóház választja és bocsátja el. (1845. IV. 25.) S hogy milyen áldást hozott más téren is az angol forradalom: a türelmi törvénytől kezdve a költségvetés évi megajánlásáig, a politikai bűnök alkotmányos megítéléséig stb. A szó félreérthetetlen: „...a ministeriumnak nem szabad a fejedelemnek oly tárgyakra engedni, melyek által akár az ország törvényei, akár az ország érdekei megsértetnek”.

Trefort nem volt szépíró, ilyen aspirációi sohasem voltak, sőt az irodalom igazán nem is érdekelte. A stiláris-előadói igényeket el is háritotta önmagától. Szavai, mondatai csoportosításának, fejtegetései szerkesztésének mégis volt egyfajta

művészi ereje. Az ellentézés: a „mi” és „ők”, az „így, és nem másként” félreérthetetlen logikája, a poentírozás, az érvelés plaszticitása és kategorikussága, maga a szónokiság – tehát a centralisták közös stílussajátosságai – az ő cikkeit is jellemzik. A nézetek belső koherenciáján alapuló öntudat, az igazságérzettel telített meggyőződés akkor is hatni képes, ha mögötte nincs tudatosan alkalmazott arisztikus szándék.

4. Csengery Antal és a községek „népelmű” rendezése

A lap általános irányvonalát meghatározó vezércikkek mellett a Pesti Hirlapnak elemi szüksége volt napi híryanagra. Rovatvezetők kellettek – a régiek Kossuthal együtt eltávoztak –, akik a pesti, megyei, külföldi tudósításokat, információkat napról napra megszerzik, megszerkesztik. E téren valósította meg Szalay László legszerencsésebb szerkesztői húzását: az irányítás átvételekor állandó munkatársként a laphoz szerződtette az akkor 22 esztendőes Csengery Antalt. Nemcsak vérbeli újságíró tehetséget nyert benne, hanem azt is, hogy az ő közvetítésével a laphoz csatlakoztak a nagyváradi–debreceni radikális ifjúság legjobbjai, Petőfi barátai, a Fialat Magyarország tagjai, a forradalmi március vezető szereplői, kik a lap rovatainak szerkesztésében (*Országgyűlés, Fővárosi újdonságok, Pest megyei közgyűlések, Külföld*) már oroszlánkörmeiket mutogatták.

Csengeryt Szalay és Eötvös a diétán ismerték meg, ahonnan a fiatal joggyakornok olykor egy-egy országgyűlési tudósítást küldött Kossuth lapjába. Nem tudjuk, hogy találkozásuk milyen körülmények között történt, hogy a Pesti Hirlapban küldött beszámolók, vagy Csengery más írása, esetleg Beöthy Ödön atyai segítsége (Csengery az ő patvaristája volt) hívta-e fel a fiatalember tehetségére Szalay és Eötvös figyelmét. Mindenesetre annyi bizonyos, hogy a Trefort útján történt felkérés nyomán 1844. július 7-től kezdve állandóan Csengery tájékoztatta az olvasókat az országgyűlés fejleményeiről, s valószínűleg ő volt az, akinek közbenjárása révén ugyanakkor Irinyi József is átvette a *Külföld* rovat szemlélését.

A Pesti Hirlapnak küldött országgyűlési tudósítások azt jelzik, hogy Csengery a Kossuth által zseniálisan alkotott módszert mindinkább a centralista törekvések propagálására használja fel. Ő sem írhat másról, mint ami a diétán elhangzik, de szintén megtalálja a lehetőségét annak, hogy hangsúlyokkal, mondatformálással, a liberális és a konzervatív vélemények szembeállításával, nem utolsósorban a beszédek terjedelmével és az alkotmányos elvek kiemelésével érzékeltesse véleményét. Az ellenzéki követek beszédeit egészen részletesen közli – Eötvösnek például mindegyik felsőházi felszólalását szövegében visszaadja azzal a jellegzetes kitéttel, hogy „egy ifjú báró”, vagy „a jobboldal ifjú bárója ekként nyilatkozott”. A reformok ellenzőinek érveit viszont időnként elutasítja azzal, hogy azokat az olvasók már jól ismerik. Módszeréhez tartozik továbbá, hogy egymás után közli a reformokat sürgető beszédeket, majd az elvető rendi (főrendi) határozatot.

A beszédek szöveggondozásában érződik, hogy a fiatal újságíró kiváló stilszta. A nemegyszer dagályos felszólalásokról lehántja a pusztán retorikus elemeket, szövegei pontosak, áttekinthetőek, a szerteágazó érvelések nála minden további nélkül nyomon követhetőek. Néha szinte lakonikusan tömör és precíz, s mindig dísztelenül egyszerű, lényegre koncentráló. Centralista mestereit követve az ellenzék érveit ő is gyakran szentenciákká fogalmazza. Például: „...A status annál betegebb, minél kevesebb tagja bír jogokkal”; „...ok nélkül fosztani meg jogoktól egyetlen polgárát is a státusnak, politikai bűn, jogtalanság”. S a témák között,

amelyekről beszámol, rendre olyanok akadnak, amelyekről később, mint a lap publicistája cikkezni fog: a törvényhozás legfőbb hatalmi funkciója, a vámszövettség megvalósításának esélye, a városi ügy, az esküdtszék, a papi tized eltörlése. Bármennyire számolnia kell a kettős cenzúrával – az országgyűlési híradásokat mind a pozsonyi, mind a budai cenzor ellenőrizte –, megírja, hogy a városok ügyét mindkét táblán igen sokan nem pártolják kellően, hogy a törvényhozás számára szankciós lehetőségre lenne szükség a Helytartótanács ellenében, hogy a papi jószágok hazánkban az állam tulajdonához tartoznak, az egyháziakat az államnak készpénzzel kellene fizetnie.

Vezércikk írására félesztendő múltán, 1845 elején kapott először lehetőséget Szalaytól. A városok ügyének ébren tartása jutott feladatául. Újabb félév elteltével Trefort vállalkozik majd erre ismét. Az ő, illetve Eötvös–Szalay intencióihoz képest Csengery *Városi ügyről* írott cikksorozatában még nem sok az eredetiség. (1845. I. 5., 26., II. 13.) Az attitűd új itt, és a hangnem, amellyel a vidéki birtokos nemesi család sarjából végleg városlakóvá vált köziró megfellebbezhetlenül megállapítja, hogy a polgári elem vagyonban és értelemben felülmúlja az eladósodott nemességet. Csengery egyúttal mestereinél is feltétlenebb érvénnyel tiltakozik a diéta eljárása ellen, azt hangoztatva, hogy a tanácskozó testület egy része önhatalmúlag nem rendezheti a másik rész szavazatjogát. Mindazok, akik a szavazatkérdést a belrendezéstől teszik függővé, a városokat a megyékhez kívánják asszimilálni. Ezzel szemben az ő véleménye szerint a városokat a községi szerkezet szerint kell rendezni. Ez az a gondolata, amely utóbb, kifejtése után, legbecsebb hozzájárulása lesz a Pesti Hírlap érvanyagához. Ha a belrendezést a nemesség a maga szájíze szerint ráoktrojálja a városokra, akkor az osztálygyűlölséget fog kiváltani – ennek felidézését pedig a cikkíró, mestereivel összhangban, éppenséggel nem kívánja.

Eötvösök a képviseleti demokrácia értékeit a közvetett demokrácia hasznosságával szándékoztak összekötni. Híven ahhoz a céljukhoz, hogy a tömegeket bekapcsolják sorsuk intézésébe. A központosítás elveinek meghirdetése mind Szalaynál (*Zalai szövatok*, 1844. X. 9.), mind Eötvösnél (*Centralisatio s valóságos municipalis rendszer*, 1845. I. 9.) párosult a községi rendszer bevezetésének követelményével, s ez az igény Irinyi József cikksorozatában is felmerült. (*Átalakulásunk* I–IV., 1845. II. 16–27.) Valamennyien – miként az őket leginkább inspiráló Tocqueville – a községi önkormányzatot a legjobb lehetőségnek tekintették arra, hogy a képviselet állandó kapcsolatban maradhasson a választókkal, s hogy az egyének közvetlenül részt vehessenek a közügyek szervezésében és irányításában. A polgárok mozgásterét szűkítő kormányzati túlhatalom kialakulása ellen a helyi települések autonóm mozgását tekintették a leghatékonyabb eszköznek.

Instrukciókban tehát nem volt hiány, mégis: Csengery cikksorozata, a *Töredék eszmék a községek rendezése körül* a hazai politikaelmélet becses eredménye volt, mely kihatásában egy új Magyarországot vázolt fel a fennállónak helyébe. (1845. V. 20., 22., 23., 25.) Szekfű Gyula méltán kezdi ezzel az írással a centralista koncepcióról szóló esszéjének elemzéseit. Konklúziója róla a lényegyet ragadja meg: „...ez a rendkívül művelt, tisztára »nyugatos« nemesúr képzelte el a legvilágosabban azt a népi Magyarországot, mely máson nem, mint a parasztközségek ezreinek és néhány száz városnak független önkormányzatán nyugodhatott. ...meg volt győződve, hogy a rendiséget, azt, amit ő és társai »feudalizmusnak« neveztek, a szabad községek rendszerével lehet legbiztosabban megszüntetni és helyébe egységes, szabad magyar nemzetet állítani.”

Csengery a centralisták kedvelt elvéből, az „associatio” jogából indul ki, mely a megye gyámsága alatt élő falvakat is megilletné. A rendi önkormányzatot a szabad községek „népelmű” alapon rendezett, mindenkit felölélő önkormányzattal kívánja felcserélni. A községben jelöli meg az egyén közösségi érületének kezdeti stációját („A szabad községi rendszer az első láncszem, mely a család után az embert a státushoz fűzi”), s Tocqueville megállapítását felhasználva éppúgy a hazafiság és a szabadság elemi iskolájának minősíti, miként társai előbb az esküdtszék intézményét.

A szabad községek működési elvül rögzíti, hogy általuk saját ügyeiben kizárólag a nép kormányozza önmagát. Szervezeti funkciójában két testületet képzel el: egy tanácskozót s egy végrehajtó grémiumot. Az előbbit a lakosok közvetlenül, az utóbbit közvetve választanák, mivel Csengery szerint a nép képes megválasztani képviselőit, de nem mindig képes tisztségviselőit. A szabad községek legfontosabb vonása az, hogy benne megdőlnék majd a társadalmi válaszfalak, a nemesség nem viheti beléjük át előjogait. A községekben a nemes „ugyanolyan kvalifikációk alá essék, melyek a község egyéb lakosaitól kívántatnak”, rendjén való lesz működésükben, hogy történetesen nem-nemes szabja meg a tennivalókat a nemes számára. A nemesség addigi hatalmi pozícióit az is korlátozná, hogy máshol közszolgálati állásban levő egyén a községben hivatalt nem tölthetne be. Választott megbízottai által a község rendelkezni hivatott minden olyan ügyben, amelyben a hatalmat addig a vármegye gyakorolta.

De mi lesz magával a megyével, s miként kapcsolódik majd község, megye és országos vezetés egymáshoz? Csengery csupán adminisztratív szervnek szánja a megyét, megfosztaná minden politikai funkciójától. Feladatkörét csak arra korlátozza, hogy felügyelje a községek adminisztrációját, közvetítse a kormányrendeleteket. „...A megye ... szerintünk nem egyéb, mint a községek öszlete”, azaz pusztán aggregálja az utóbbiaknak. A megyei közgyűlés tagjait szintúgy a községek lakói választják. Ez az új megyegyűlés is a közös, kommunális ügyekkel foglalkozik majd, az országos politikát kizárólag a központi hatalomra hagyja.

Ez volt Csengery elgondolásának gyenge pontja. Mert amennyire imponálóan bátor és a jövő demokratikus öngazgatásának fundamentumát megvető az a célkitűzése, hogy a községekben egygyé olvassza a legkülönbélebb hazai elemeket, annyira kétséges az, hogy a nemesség hatalmának megtörésére a megyéktől minden politikai akaratnyilvánítási lehetőséget megtagad, a tőlük a tájegység egészére, együttes problémáinak megoldására vonatkozó autonómiát is megvonja. A már többször megfogalmazott kérdés újra felmerül: ha a megye politikai szerepe eltűnik, hol politizálhat az egyén, a pártok? Ez az értelmezés minden politikai cselekvést a központi szervekre ruház, abba a fővároson kívül nem biztosít kellő beleszólási lehetőséget. Varga János okkal állapítja meg, hogy vannak középszintű ügyek, amelyeket a község intézni nem képes, s hogy a centralista koncepció megfosztja a megyét törvényhatósági szerepétől. Ezáltal a kormányzat ellenőrzését kizárólag a parlamentre redukálja – az azóta eltelt másfél évszázad bizonyította, hogy az mennyire nem elegendő.

Csengery cikksorozatának közlése 1845 májusában annak is jele volt, hogy a lap irányvonala változatlan marad. Megjelenése két héttel követte ugyanis azt a szerkesztőségi közleményt, amelyben Szalay tudtul adta az olvasóknak a július 1-től esedékes szerkesztőváltást, Csengery szerkesztői megbízatását. A jogtudós ekkorra már végképp nyűgnek érezte a minden energiát lekötő szerkesztőségi munkát – annál is inkább, mivel április 1. óta a feladatok szinte megkétsze-

reződtek. A lap ugyanis, hogy állja a versenyt a Pesti Híradóval, Nemzeti Ujsággal, szintén áttért a heti négyszeri megjelenésre. Vajon miért épp Csengeryre esett a választás? Azon túl, hogy a szerkesztésre termett, ráadásul óriási munkabírással, erre predesztinálta őt kapcsolatteremtő képessége mind az ellenzék többségi, municipalista szárnyával, mind a Pesten összpontosuló fiatal értelmiséggel. Csengery a megyéből indult – remélhető volt, hogy személyének elfogadásához valamelyest jobban hajlik a nemesi ellenzék. Mindenesetre szerkesztői beköszöntő cikkében 1845. július 1-jén újra megígéri, hogy mindaddig féltékenyen fogják oltalmazni „szabadságunk mostani garantiáit”, míg azokat jobb intézményekkel fel nem cserélhetik.

Az ő idejét is egészen igénybe vette a szerkesztés – visszaemlékezve írja, hogy mi minden aprómunkát végzett a lapban hírek írásától névtelenül publikált irodalmi értesítőig, színikritikától Pest megyei tudósításokig –, nagyobb cikkekre az év második felében alig vállalkozott. Amit tőle ekkor a közönség olvashatott, az a községi rendszer és a központosítás, valamint az adórendszer külföldi eredményeinek, az esküdtszéki intézménynek kevés újat adó bemutatása volt. (1845. IX. 21.; 1845. VIII. 8., 10., 14., 15., 17.; 1845. IX. 23.; 1845. VII. 29., 31., VIII. 7.) Kivéve a papi tized eltörléséről publikált cikkét, hol a sajtóban kevéssé érintett kényes kérdés megoldására tesz javaslatot. (1845. VIII. 19.) A protestáns Csengery részben Beöthy Ödön, részben Szalay egyházpolitikai elvei szellemében a tizedet örökre megváltaná, sőt váltság nélküli eltörlését is elképzelhetőnek tartja, ha előzőleg az állam a lelkészek egzisztenciájáról megfelelő módon gondoskodott. A község döntési szerepe itt is felmerül: e megváltásra akkor kerülhetne sor, ha a község emellett határoz. A tized ily megoldásával egyébként a centralisták a személyi függés utolsó nagyobb láncszemét is kiiktatnák a jövedelemtermelésből.

Az új szerkesztő mindössze negyedévig végezhetette zavartalanul munkáját. Neki is, társainak is hamarosan tudomásul kellett venniök az ellenzék erőviszonyainak változását és ahhoz igazítaniok tevékenységüket. Egy ellenzéki újságot akkor is nehéz szerkeszteni, ha csupán a kormány és a kormánypárt nyomásával kell számolni. Még nehezebb, ha az ellenzékével is. 1845 őszétől kezdve Csengeryre ez a feladat várt.

Említettük: a centralisták nem számoltak kellően elveik kinyilvánításakor olvasóik érdekvizonyaival. Azzal, hogy amit ők hirdettek, az a nemesi közönség túlnyomó többsége számára elfogadhatatlan volt. Hogyan is érthettek volna egyet azok a nemesi kiváltságok teljes megszüntetésével, a cenzusnak rájuk való kiterjesztésével, a minden lakos egyenlőségén alapuló községrendszerrel? A megye felszámolásával, amelyet lételemüknek tekintettek, s amelyet a centralista program megjelenésekor a kormányhatalom is teljes erejével ostromolni kezdett?

Tény, hogy a centralisták központosító eszméik meghirdetésére alkalmatlanabb időpontot ki sem választhattak volna. A Pesti Hírlap átvétele után alig néhány hónappal, 1844. november 11-én az udvar tudvalevőleg életbe léptette az ún. adminisztrátori rendszert, melynek intenciói látszatra megegyeztek az Eötvösök hirdette főelvekkel – az erős kormánnyal és a megyék hatalma központi szabályozásával. Az átlagolvasó nemigen volt tudatában annak a különbségnek, amit az abszolutista és az alkotmányos központosítás közti különbség, a felelősség elve, a törvényhozás kezében összpontosuló legfelsőbb hatalom jelent. Csak azt látta, hogy a bevezetésre kerülő adminisztrátori rendszer tűzzel-vassal arra tör, hogy többséget szerezzen magának a megyékben, amelyet azután azok önkormányzati jogainak felszámolására igyekszik felhasználni. S hogy ugyanaz a célja az országgyűléssel is, mely a kormányzat szándékai szerint azontúl szintűgy törekvéseinek

járószalagjára kerülne. Kétségtelen, hogy a centralisták az abszolutizmus ez újabb támadását kezdettől fogva elítélték. Mindez azonban nem változtatott azon, hogy egyidejű kíméletlen bírálatokkal jelentősen gyengítették annak az egyetlen tényezőnek az erejét, amely hazánkban az abszolutista tendenciákkal szembeszállni képes volt.

Az adminisztrátorok tevékenysége, a kormánypárt előretörése folytán múlhatatlanná vált az ellenzék egységének erősítése. 1845. november 18-án Batthyány Lajos elnökletével Pesten 28 ellenzéki vezető gyűlt össze tanácskozásra, amelyen Batthyányt, Deák Ferencet és Szentkirályi Móricot megbízták egy nyilatkozat készítésével az ellenzék egyesítésére. Ezen az értekezleten, hol Eötvös is jelen volt, megállapodtak a Pesti Hírlap irányáról is. Csengery mint szerkesztő elfogadta azt, hogy 1846. január 1-jén az összes ellenzék céljainak megfelelő programot publikál. Eötvös és Trefort becsületszavukat adták, hogy többé a lapba nem írnak. Ez alól azután az 1846 februárjában tartott ellenzéki értekezlet feloldotta őket, azzal, hogy a programnak megfelelően írhatnak, csak a centralizációról nem. Egyidejűleg Csengery is szavát adta, hogy minden lényegesebb kérdést megbeszél Kossuthtal, Batthyányval és Telekivel.

Az egység helyreállt, a Pesti Hírlap újra az egész ellenzék lapja lett. Vajon javára vált-e ez színvonalának? Válaszunk erre egyértelmű: *nem*. Azért tesszük ezt hangsúlyosan, mert a kérdést elemző művek túlnyomó többsége elismeréssel szokott szólni a lapnak ez időszakáról, megemlítve, hogy ekkor sikerült visszaszerezni a régebbi előfizetőknek majd teljes táborát. Nem vitatva ezt, feltennénk a kérdést: milyen áron? Bizony azon, hogy a lap három irányadó publicistája a saját nevének szinte teljesen (vagy a legfontosabb kérdésekről) hallgatni kényszerült. 1846 folyamán – egy egész esztendeig – a lap árnyékává vált régebbi önmagának.

István Fenyő

EDITORIALS IN THE CENTRALIST PESTI HIRLAP (1844–1845)

The editorial genre attained rapid popularity in the Hungarian press through Louis Kossuth's pioneering. When in July 1844 the Centralists took over the editing of *Pesti Hírlap* from Kossuth they carried on the editorial genre *per se* together with the whole structure of the paper. They continued to use editorials to convey the ideas of liberalism of the civic kind. Unlike Kossuth's goals, however, the Centralists' aimed to transform and modernize comprehensively the country's political institutions along with the necessary economic reforms (free land, indemnity, abolishment of entailment, general taxation).

Throughout 1844 and 1845 the editorials of *Pesti Hírlap* were written by a group of four people, calling themselves "Centralists": József Eötvös, László Szalay, Agoston Trefort and Antal Csengery. Eötvös primarily represented the aspiration to reform the existing feudal constitution fundamentally. He wanted to end the nation's division into nobles with privileges and non-nobles with no rights. Eötvös's criticism was at its sharpest in relation to the county-system, which was the basic unit of administration at the time. In his opinion, absolutist municipalities were facing the absolutist government in Hungary. His friend, Szalay (editor of the paper), also advocated the establishment of a responsible government and constitutional centralisation in his leading articles, where the main authority rested on parliament embodying the state's sovereignty. The third friend, Trefort, wrote about the need for economic reform, the establishment of a market economy, free enterprise, industrialisation, free land ownership (landlord free to sell the land, peasants free to buy land), and mutual custom fees. Their follower, Csengery, advocated 'self-government based on the whole population', i.e. the introduction of local-governments, and wished to link the values of representational democracy with the usefulness of indirect democracy. He believed that complete local autonomy was the most effective means to prevent too much government authority, which would limit the civilian sphere.

In their series of editorials, the Centralists presented a vision for a future civic and liberal Hungary.

A KÍSÉRLETEK IDŐSZAKA IGNOTUS PÁLYÁJÁN

Csáth Géza 1910-ben *Három kritikai könyv* címmel írt egy rövid cikket.¹ Érdeemes felidézni, hiszen minden felületesével együtt fontos dokumentuma annak, miképpen látták az arra fogékony kortársak a kritika aktuális jelenségeit, mit tartottak fontosnak és mit utasítottak el. A Csáth emlegette három könyv: Ignotus *Kísérletek*, Hatvany Lajos *Én és a könyvek*, valamint Lukács György *A lélek és a formák* című kötete. Különösen érdekes számunkra az a tény, hogy a cikkíró, noha egy-egy találó jelzővel elkülöníteni igyekszik a három szerzőt, lényegében beilleszthetőnek érzi őket ugyanabba a tágabb értelemben vett jelenség-együttesbe.

Két pólusra redukálva jellemzi az irodalmi életet, szinte magától értetődően különítve el a „hivatalos irodalom” és „a Nyugatot alapító írók” táborát. Ezért a kettészakadásért teljes egészében a „hivatalos” oldalt teszi felelőssé; annak „közönye, ellenségeskedése, lekicsinylése, féltékenysége” idézte elő az adott helyzetet. Ugyanakkor „egészen érthetőnek” nevezi az „akadémikusoknak” ezt a reakcióját. „A Nyugat kritikusai kemény tollú és szigorú legények voltak, akik nem akartak kalapot emelni, csak a tiszta művészet, csak az igazi tehetség előtt. Ellenben visszautasították és leszólták az ízléstelenséget, a tanulatlanságot, a kontárkodást, az együgyűséget és az utánzást.” A harc azonban mostanára eldőlt, mondja, vége tehát az apróbb csetepatéknak, győztek a fiatalok; a Nyugat prominens kritikusai végre hosszabb lélegzetű munkákhoz foghatnak, ennek a helyzetnek a gyümölcse az említett három könyv.

A szekértáborok leírásából szerinte egyáltalán nem következik az, hogy közös nevező alá kellene vonni a három „nyugatos” kritikust. „Ez a három könyv három merőben különböző kritikai szellemet revelál” - írja. „Úgy szeretném megmagyarázni ezt a különbséget, hogy Ignotust az irodalmi kritika tudós újságírójának, Hatvanyt poétájának, Lukácsot pedig okkultistájának nevezem.” Emeljük ki, hogy Ignotus neve egyáltalán nem az impresszionista kritikai módszert juttatja eszébe: írásainak pedagógiai erőnyeit méltatja. Általában véve, a három szerzőt annak alapján különíti el, hogy szerinte „kinek írnak”, vagyis - manapság divatos kifejezéssel élve - írásaik *címzettje* szerint. Márpedig azt világosan látja, hogy Ignotus mások miatt és másoknak ír, magyaráz és tanít. A perzekútor esztétika ellen irányuló cikkeiben a világosságot, a magvasságot értékeli, és úgy véli, hogy a kritikus hírhedett szellemessége csupán ennek a közügynek a szolgálatában áll. Az új irodalmi szempontokat fejtegető tanulmányok középpontjába a nagy port felvert cikket állítja, amely *A fekete zongora* kapcsán védelmezi a modern költészetet az érthetelenség, „jogtalan és helytelen vádja ellen”. Ignotus tehát a nagy közvetítő a szemében, az irodalmi közvélemény, a korszerűbb közízlés alakítója. „Aki nem érti a modern írókat, Ignotus könyvéből mint tankönyvből elsajátíthatja, hogyan kell olvasni őket.”

¹ In Csáth Géza, *Írások az élet jó és rossz dolgairól*. Szabadka, 1975. 128-130.

Sajátos módon Hatvany és Lukács közelebb kerül egymáshoz ennek a szempontnak az alapján, hiszen bizonyos értelemben mindketten „önmaguknak” ír-
nak, nem nagyon törődnek azzal, aki majd olvassa szövegeiket. Ezen túlmenően
azonban igencsak eltérő a stratégiájuk. Hatvany merőben szubjektív esztétizálást
művel, mert „az étől elválasztott esztétizálást” a közvélekedéssel ellentétben
ingatagabbnak érzi a „szeszély átszötte gondolkodásnál” és a „légváraknak rémlő
andalgásoknál”. Cikkei prózában írott költemények kedves könyveiről. Csáth ér-
dekesen fogalmaz, hiszen megállapítja, hogy Hatvany szívósan keresi az igazsá-
got, amelyet ugyanakkor „relatívnak” vél. Pontosan látja, hogy valamiképpen
minden kritika, még a legszubjektívabb is, tartalmazza az igazságra törekvés moz-
zanatát. Csakhogy ezt a célbavett igazságot nagyon sokféleképpen lehet körülírni.
Hatvany az esztétika területén nem hisz az objektivitásban, az úgynevezett *külső*
mérce létezésében, ám mégsem mondhat le valamiféle mélység vagy általánosság
igényéről. Mondanivalóját ezért csak úgy hitelesítheti, ha személyiségének teljes-
ségét állítja garanciául esztétikai ítéletei mögé. (Valami olyasmiben bízva, mint az
Esztétikai kultúra Lukácsa: hogy az, ami igazán következetesen és radikálisan indi-
viduális, mindenképpen túlhaladja magát a partikuláris értelemben vett individu-
alitást.) Csáth szemében Hatvany a Montaigne-tradíció igazi folytatója a három
esszéista közül. Akárcsak a nagy francia, ő is a jóhiszeműséget vagy az őszinteséget
tartja első számú kritériumnak, nem tekintve sem az olvasó hasznát, sem a maga
dicsőségét. Montaigne-t követve önmagát tartja könyve anyagának, még azon az
áron is, ha az olvasó léha és hiú tárgynak véli ezt a célkitűzést és elfordul tőle. Csáth
azonban nem teszi hozzá, hogy Hatvany kimondatlanul is meg van győződve
arról, hogy az egyszeri és megismételhetetlen személyiség, a lelki mezítelenség
minden élményt és értékítéletet hitelesíteni képes; individualizmusa büszkén és
harciasan vállalt individualizmus, amelynek semmi köze ahhoz a – némileg persze
mímelt – szerénységhez és alázathoz, amellyel Montaigne az *Esszék* előszavában
mintegy lebeszéli saját könyvéről a jobbra érdemes olvasót.

A Lukácsra alkalmazott jelző („az esztétika okkultistája”) első pillantásra Babits
nevezetes cikkének visszhangja, és csupán elismétli az emlékezetes homályosság-
tézist. „Magának ír, nem nagyon törődik a világossággal”; akárho beavatottak
szűk csoportjának írta – állítja ő is. Csakhogy Csáthnál ez nem bűn, nem kikü-
szöbölni való hiba, mint Babitsnál, hanem a megközelítésmód egyéni formája,
amely nem kevésbé értékes, mint a korábbi kettő. Lukács „képtalányként” kezeli
a műveket, amelyeket meg kell fejteni, s ez a megfejtés adja majd igazságukat. Az
igazság nála mindig a mélyben van elásva, és csak a szemfényvesztően villózó
felszín alá hatolva lehet megközelíteni. Ami azonnal és közvetlenül érthető, va-
gyis a betű szerinti jelentés, az mindig és minden körülmények között jelentékte-
lenebb, mint a mélységből előbányászott igazság; ezért böngészi Lukács minde-
nekelőtt azt, ami a „betűk között” van, ezért áldoz „óriási gondot és figyelmet”
az aprólékosnak látszó részletekre. Alkimista, aki titkos jelekkel írja le megfigye-
léseit az aranycsinálásról és a drágakövek alakulásáról. Magánya tehát a Hatva-
nyéval ellentétben nem a hedonista műélvező, a reneszánsz módra kiteljesedni
kívánó egyéniség ön-affirmációjának következménye, amely csak azt kívánja az
olvasótól, hogy fogadja el őt olyanak, amilyen, és ismerje el igazságát a többi
elképzelhető igazsággal legalábbis egyenértékűnek. Csáth alkimista-hasonlata ar-
ról az éles szemű felismerésről tanúskodik, hogy észrevette: Lukács látszólagos
szubjektivitása voltaképpen *lényeglátó* attitűdöt takar. Az ifjú esztéta számára
ugyan létezik többféle igazság, többféle lényeg; tisztában van a történelmi korok

szemléletformáinak relativitásával, a nagy kritikus-egyéniségek valóságteremtő erejével. De *A lélek és a forma*kban már egyértelműen egy olyan igazság-szféra irányában tapogatózik, amely a hétköznapi értelemben vett igazságok sokféleségét jelentéktelen felületi effektussá minősíti: ez lenne a mitikus igazság metafizikai birodalma. Azt is jól látja Csáth, hogy Lukács (a kanti kifejezéssel élve) *misztagóg* módjára keresi az igazság és érvényesség metafizikus birodalmát: vagyis a kiválasztott lényeglátó útját követi, akinek bizonyos értelemben kötelessége, hogy elmélyedjen önmagában, hiszen önmagán át vezet az út az igazság felé – mások számára is, akik rászánják magukat a követésére.

Hatvány esetét pillanatnyilag félretéve, Ignótus kötetét talán úgy közelíthetjük meg első lépésben, ha a címéből indulunk ki. Még így is kell tennünk egy kerülőt Lukács irányába, hiszen Ignótus egyetlen írása sem értelmezi a címben szereplő műfajt; Lukácsnál viszont rendelkezésünkre áll a klasszikus esszé, a *Levél a „kísérlet”-ről*. A kérdés természetesen az, hogy miben különbözik a két szerző szóhasználata, pontosabban: amikor ugyanazt a szót használják, mennyiben gondolnak másra? Ne feledjük, hogy a század első évtizedében a literátus magyar olvasó nem talált semmi különöset abban, hogy valaki az „esszé” szó helyett annak tükörfordítását, a „kísérletet” használta.² Elképzelhető, hogy – mint annyi másban – ebben is szerepe volt a német mintának: a német szerzők ugyanis a múlt század közepéig inkább a *Versuch*, semmint az *essai* kifejezést részesítették előnyben. De valami jelentősége azért a századeleji magyar gyakorlatban is volt ennek a választásnak. Ignótusnak 1910-re már kialakult képe volt az irodalmi köztudatban; ekkorra kötött ki végleg az „Ignótus” írói név mellett, elhagyva tucatnyi korábban használt álnevét. Márpedig e név maga is beszélt: egy olyan intellektuel képét sugallta, aki semmit sem tud „bizonyosan”, aki módszeres kétellyel kezeli saját meggyőződéseit is, s ezért végső soron ismeretlen és teljes mértékben kiismerhetetlen még önmaga számára is. A karteziánus racionalizmussal való szembehelyezkedés emblémája volt ez a név; aki így nevezi magát, annak a számára még saját *egója* sem biztos pont a világegyetemben, vagy talán az a legkevésbé biztos. Aki *ignótus*, az a racionalitást is az emberi élet egyik lehetséges kalandjának látja a sok közül, és tisztában van azzal, hogy a végsőig vitt racionalizmus-igény szükségszerűen az irrációba torkollik. Persze az az olvasó, aki már jó másfél évtizede „közönség” volt Ignótusnak, aligha gondolta ezt végig. De az valószínű, hogy amikor kezébe vette az 1910-es kötetet, világos volt előtte, mire utal a cím: elsősorban az esszé szónak arra az ősrégi jelentésére, hogy az értekezés nem merítheti ki választott tárgyát. Másodsorban pedig arra, hogy az írások szerzője saját gyarlóságának tudatában csupán *kísérletet tesz* arra, hogy egy-egy művet vagy jelenséget megközelítsen, és nem ígér semmiféle végleges tanulságot. Rövidre fogva, ez a cím egyértelműen az anti-dogmatikus kritikusi magatartást reprezentálta.

Lukács egészen máshogyan értelmezi a kifejezést. Számára a kritika mélységesen ironikus műfaj, hiszen „az élet végső kérdéseiről beszél minden igazi kritikus, és mégis úgy beszél, mintha csak könyvekről, csak képekről, a nagy élet szép, de felesleges díszeiről lenne szó benne [...] A legnagyobb távolságban látszik lenni minden lélettől a legtöbb kritika, és annál távolabbnak látszik tőle, minél per-

² Ezt bizonyítja az a tény is, hogy a Lukács-kötet – néha kifejezetten kíméletlen – kortárs kritikussai közül senki sem tesz ezzel kapcsolatos kifogást. L. *Az ifjú Lukács a kritika tükrében* című összeállítást. MTA Filozófiai Intézet, Lukács Archivum, 1988. A válogatás, a szövegrendezés és az előszó BENDI Júlia és TIMÁR Árpád munkája (Archívumi füzetek IX.).

zselőbben fájó közelségbe jutott el annak igazi lényegéhez.”³ Lukács tehát nem a szerénység, vagy az emberi gyarlóság, a megismerhetőség szükségszerű korlátozottságának kifejezését látta a „kísérlet” szóban. Szerinte „a nagy sieur de Montaigne” gőgös udvariassága nyilvánult meg benne a szerénység álarca mögött. Amikor arra utal, hogy a „végső pontok megközelítése” úgyszem lehetséges, s hogy „a legmélyebb gondolatmunka” is eltöprekszik az élethez képest, akkor ez a belenyugvó gesztus is ironikus. A kritikus ugyanis csupán modellül használja az életet és a művészetet egyaránt; olyan igazságokat keres, amelyek nem fordíthatók le semmiféle pragmatikus szintre. „Mert nem a közönséges igazságról van itt szó, a naturalizmus igazságáról, aminek hétköznapiaság és trivialiság az igazi értelme, de a mítosz igazságáról, amely évezredekkel túlélő erőt ad ósrégi meséknek és legendáknak.”⁴ Lukács kétségtelenül úgy véli, hogy mindig lehet és kell törekedni a másodikként megnevezett igazság felé, mivel „minden világnak lehet mitológiája”, és az igazi kritikus valójában akkor is ebben a mitologikus vagy metafizikai közegben mozog, amikor látszólag csak mások műveiről, mások által teremtett formákról beszél. (Azért nevezi Platón a legnagyobb kritikusként, mert nem volt szüksége erre a közvetítésre, „mert a közvetlenül előtte lejátszódó élet tragikus és komikus eseményeiben volt képes meglátni mindent, mert eleven életekhez kapcsolta minden követőjénél mélyebb kérdéseit”.)

Mint már utaltam rá, Lukács nem oldja fel (még „dialektikusan” sem) azt az ellentmondást, amely a „végső igazságok”, a „sorskérdések” állandósága és az egyes történelmi korok igazságkeresőinek sokfélesége, vagyis a megelégni vélt igazságok relativitása között feszül. Az általa felvázolt képből az derül ki, hogy az újkori kritika voltaképpen hanyatlás terméke: „anyaghoz ragaszkodása”, vagyis az, hogy nem képes formát adni a fogalmak *fogalmi* tárgyalásának, hanem a műalkotások közvetítését kell igénybe vennie, hogy nem tudja magát kellőképpen elválasztani a tudománytól, hogy technikai kérdésekre technikai válaszokat ad – nos, mindez eltávolította a „végső kérdések” állandóságától, vagyis halandóvá tette. A „kísérletekkel” való kísérletezés célja ezért csakis az lehet, hogy a kritikus visszataláljon műfaja igazi értelméhez, igazi formájához, a formához mint sorsszerűséghez, mint közvetlen valósághoz. Lukács ezen a ponton futtatja ki gondolatmenetét a később oly fontos „világnézet” igényére és követelményére. A formának két fő tulajdonsága van felfogásában: az egyneműség, a homogeneitás – illetve a világnézetszerűség, vagyis az igazi forma „nézőpont, állásfoglalás az élettel szemben, ami létrehozta”.

Talán mondanunk sem kell, hogy ez a formafogalom, ha részleteiben nem is, de a belőle adódó konklúziókat tekintve mélységesen idegen az Ignotusétól. Lukács megemlíti írásának elején, hogy a kritika és a művészet Wilde-féle azonosítását semmitmondónak tartja. Ha ugyanis minden művészet, ami jól van megírva, akkor „a jó napihír, a jó apróhirdetés is az”.⁵ Szerinte is jogos művészetnek nevezni a kritikát, de csak akkor, ha sikerül megragadni azt a törvényszerű formát, amely minden más műfajtól elkülöníti. Ezt nyugodt lélekkel felfoghatjuk az Ignotus-féle magatartással folytatott polémianak is. Lukács persze ennek az esztéta-magatartásnak a karikatúráját alkotja meg, hogy azután elverhesse rajta a port; elmondja, hogy mi taszítja annyira ebben a kritika-felfogásban: „a rendtelenség, az anarchia,

³ LUKÁCS György, *Ifjúkori írások*. Bp., Magvető, 1977. 314.

⁴ I. m. 317.

⁵ I. m. 305.

a formák tagadása azért, hogy egy magát szuverénnek képzelő elme szabadon játszassék minden lehetőséggel". A fiatal Lukács szellemi fejlődése természetesen sokkal összetettebb és kanyargósabb folyamat volt annál, hogysen som-másan egyértelmű ítéletet mondhassunk róla. De annyi talán ebből a vázlatos ismertetésből is kiderül, hogy gondolkodásában két, végső soron nem összebeki-tető tendencia viaskodik, noha a *Levéln*ben látszólag még nem csapnak össze. Az egyik a Törvény keresésének szenvedélye: mondhatnánk Formát, Sorsot, Világ-nézetet – mindez ugyanabba az irányba mutat nála. A mindennapi *élet*, a kisbetűs élet rendetlenségével és anarchiájával szemben a dolgok végső rendjét, az életet állítja, és a kétfajta élet közül egyszerre csak az egyik lehet realitás a számára. Akárcsak öregkorában a nembeliség és a partikularitás között, ifjúkori filozófia-jában is a formaadás, a formateremtés közvetít a két szféra között, függetlenül attól, hogy ez különféle műfajokban más-más módon történik. A forma mindig homogén, koherens, rendezett és nem tűri a belső ellentmondást; határokat szab, értékeket nevez meg, elkülöníti a lényegest a lényegtentől. Igazából nem is köz-vetítésről beszélhetünk; a megtalált forma a művészetben és a kritikában egyaránt *átemel* bennünket az egyik életszférából a másikba.

Nem egészen világos azonban, hogy ama bizonyos lényegszférában, ahová a forma szárnyain jutottunk, miféle viszonyok uralkodnak. Ez a világ minden két-séget kizáróan az igazság birodalma; eme igazság mibenléte, létmódja azonban termékeny homályban marad. És ez a homály otthont ad olyan hangsúlyoknak is, amelyek inkább a relativitás, egyfajta pluralizmus felé mutatnak. Az egyik ilyen vonásra már utaltam: Lukácsnak semmiféle nehézségbe nem kerül elfogadnia azt a tényt (amely Ignotusnál a szemléletmódok relativitásának gyakorta vissza-térő példája), hogy minden kornak más és más görökségre vagy reneszánszra van szüksége, noha „adatok mindig vannak”, és nagyjából mindig ugyanazok. A kri-tika korábban már említett ironiájához az is hozzátartozik, hogy amikor egy nagy kritikus „beleálmódja vágyainkat” egy hajdanvolt kor műalkotásaiba, akkor a tudományos kutatás új eredményeit, feltárási munkálatait és módszereit emlegeti. Lukács nem a pozitivista tudományosság-eszményt akarja száműzni; arra szorinte szükség van és lesz, és ebben a technikai értelemben nyugodtan nevezhető „tudo-mánynak” a kritika (bár a maga részéről szívesebben használja a „művészettudo-mány” kifejezést). A pozitivista igazságfogalmat ellenben a helyére akarja tenni, és ez a hely mélyen az új forma-vízió igazsága alatt keresendő. Ám a nagyszabású interpretációk a *Levéln*ben még „békésen megférnek egymás mellett”; a pozitivista tudományosságban a jobb, a pontosabb, a használhatóbb munka az örök feledésbe taszítja silányabb elődjét; Lessinget viszont mindig olvasni fogjuk, még akkor is, ha egészen más véleményünk van a „tragédie classique”-ról, mint neki. Mondom, Lukács nem fejt ki, hogyan lehetséges ez a békés egymás mellett élés: vajon ugyan-abból a közös, tökéletesen nem kifejezhető mitikus-metafizikai igazságból része-sednek ezek az interpretációk, vagy pedig ennek az igazságfogalomnak a termé-szetéhez tartozik, hogy elviseli a különbözőségeket? Ha ez utóbbi felé hajlana Lukács, akkor vajon mi az igazsághoz-tartozás kritériuma? Világos választ nem kapunk; leginkább egy – meglehetősen avított és tovább nehezen gondolható – metaforával látszik „felelni” erre a kérdésre: az „élőség”, a „közvetlen elevenség” retorikai for-dulatával. Az a kritikai (vagy művészi) teljesítmény bizonyul maradandónak, va-gyis igaznak, amelyet elevennek érzünk. Ez persze tautológiának is felfogható: amit a múltból elevennek érzünk, vagy ami képes megleveníteni a múltat (pél-dául egy „kísérlet”), az egyben igaz is, tehát maradandó.

A másik vonás, amely bizonyos értelemben „nyitva tartja” az értelmezés-horizontot, Lukácsnak az az elgondolása, mely szerint „a világnézet a maga meztelen tisztaságában, mint lelki szenzáció, mint motorikus ereje az életnek” csak kérdések, nem pedig válaszok vagy megoldások formájában jelenhet meg. A szimbólum, a sors, a tragédia sohasem fordítható le tantételekre: csak átélni lehet őket, de semmiféle értelmező gesztust hozzájuk tenni nem lehet. Ha viszont minden egyes individuum a maga kifejezhetetlen, tehát mások számára átadhatatlan módján *éli át* eme nagy formákat, akkor a nagy közös élményen, a nyitva maradó végső kérdések birodalmába való belépésen belül jut némi hely az individuális különbözőségeknél. Nem véletlenül említi Lukács többször is a középkori misztikusokat: a közvetlen igazság terébe mindegyikük a maga módján hatol be, hogy azután elnémuljon minden szó és megszűnjék minden kép. A kimondhatatlan és a kifejezhetetlen, a „Bildlosigkeit aller Bilde” mint örök cél kizárja a dogmatikusan ideologikus „egyetlen igazság” megfogalmazásának lehetőségét is. (Jegyezzük meg, hogy ez az orientáció meglepően korán megjelenik Lukácsnál; 1902-ben, talán a legelső publikált színikritikájában már egyfajta elmosódottságot, vagy inkább „egy bizonyos határtalanságot” nevez a gondolat fő varázsának. Ugyanitt azt az elvárást is kifejezi, hogy a gondolat ne fejeződjék ki szavakban, sőt a kritikus se fogalmazza meg határozottan, hanem „vibráljon, reszkessen ott a gondolat az egész darabban mindig lappangva, sohasem kifejezve...”)⁶

Az impresszionista pofozóbbábu elleni nagy kirohanás, *Az utak elváltak* című tanulmány már meglehetősen eltávolodik a másság iránti toleranciának és a részleges pluralitásnak ettől a meghatározatlanság biztosította minimumától. Különösen megdöbbenő, hogy ezt a kifejezetten brutális programtanulmányt, amely még a Nyugatban jelent meg, illetve a némileg kevésbé szenvedélyes hangvételű, de mondanivalójában rokon *Esztétikai kultúrát*, amelyet, aligha véletlenül, már a Reneszánszban publikált, alig néhány hónap választja el egymástól, illetve *A lélek és a formák* megjelenésétől. Tehát az, amit főntebb két ellentétes tendencia tisztázatlan együttéléseként jellemeztem a *Levél* kapcsán, a jelek szerint véglegesen eldőlt, méghozzá a világnézet doktrínéibb, dogmatikusabb felfogása irányába. Nem lehet feladatunk ezeknek a tanulmányoknak a részletesebb elemzése, noha majdnem bizonyosra vehetjük, hogy *Az utak elváltakban* ellenfélként, sőt ellenségként megjelölt impresszionista gondolkodó és műtész modellje nem volt más, mint Ignotus. (Az az Ignotus, aki Lukács írásait talán egyedül és bizonyosan a legtovább pártolta a Nyugat szerkesztői közül.)

Lukács tulajdonképpen egy korszakváltás körvonalait kívánja felvázolni. Csak-hogy nem a konzervativizmus különböző válfajait támadja egyfajta modernség-eszmény nevében, hanem egy *modernség utáni* állapot bajnokaként lép fel. A meghaladandó modernséget pedig teljes egészében az impresszionizmussal azonosítja. Mivel világnézetként (a világnézet hiányának világnézeteként), vagyis ideologikusan kezeli az impresszionizmust, néhány saját maga megfogalmazta tételre redukálva azt, módja nyílik arra a művészettörténeti szempontból képtelen csúsztatásra, hogy az egész 19. századot alárendelje ennek az absztrakt modellnek. Ez a század a modernség százada a szemében, azé a modernségé, amely megölte a régi művészetet, vagyis a művészetet, és az esztétikum szféráját a stílusok és irányzatok vég nélküli váltakozásának „komédiájává” változtatta. Most azonban

⁶ I. m. 13.

feltámadt ama régi művészet – és élet-halál harcba kezdett „az új, a modern művészet ellen”.

Bírálat tárgyává tesz mindent, ami szerinte az impresszionizmus meghatározó jegye. Készítsünk egy rövid listát ezekről a vonásokról, hiszen az impresszionizmusról szólván a mai napig ezeket a közhelyeket ismétелgetjük, ezeket látjuk viszont még irodalomtörténeti vagy irodalomelméleti munkákban is. (Persze csak azokban, amelyek egyáltalán elfogadják, hogy értelmes dolog impresszionizmusról beszélni az irodalomban vagy az irodalomtudományban.) Az impresszionizmus bűne tehát az, hogy megroppant az a világfelfogás, amelyben még különválasztható volt a dolgok lényege és felszíne. Ezért minden élmény hangulattá vált, s ezzel egyidejűleg elveszítette időbeli és térbeli konzisztenciáját, martalékvá vált az idő mindent nivelláló sodrásának. Megszűntek az értékkülönbségek, ami annak a következménye volt, hogy a dolgok szilárdságával együtt veszendőbe ment a szilárd én is. „De éppen ezért a világ is beleáramlott az énbé, és nem volt semmi, ami határokat állított volna közéjük. És nem volt semmi, ami az elmosódottságában csak sejtett terjedelmű énen belül rendet teremthetett volna.”⁷ Minden szubjektív lett, megszűnt a *tertium non datur* elve; ebben a világban, éppen mivel minden egyéni volt, minden összefért mindennel, *többé semmi sem zárt ki semmit*. (Lukács szenvedélyes tirádája közben nem veszi észre, hogy ellentmond önmagának, amikor egyidejűleg vádolja az impresszionizmust szubjektivizmussal és az én határainak feloldásával.)

A mai olvasó alig hisz a szemének: akárha egy posztmodernizmus elleni vádiratot tartana a kezében. Tovább erősödik ez a benyomás, amikor Lukács rátér az impresszionista világszemlélet művészi következményeinek taglalására. Minden művészi hatás véletlenszerű lett – mondja – mert minden felületté vált; *horribile dictu*, még az is előfordulhatott, hogy amit a művész komolynak szánt, az „a felvevő véletlen hangulatában vidámságnak lett okozója”. Majd ismét megfogalmazza a *Levélből* már ismert gondolatot: „Ennek a művészetnek nincs matériája, mert az megfogható, egyféle és magának teret követelő; szilárd és állandó. Ebben a művészetben nincsenek formák, mert a forma egyértelmű és más formákat és meg nem formáltakat kizáró; mert a forma az értékelés, a különbségtevés és a rendet teremtés principiuma.” Az *utak elválnak* gondolati dramaturgiája ezen a ponton akaratlanul is kis híján komikumba fordul. Amikor a természettudományok és a marxismus új, ismét megfogható bizonyosságokat, értékeket, objektív meggyőződések hozó eredményeit említi, dühödten állapítja meg, hogy a szubjektivista-impresszionista életfelfogás még ezeket az eredményeket is képes tolerálni. „De az impresszionizmus emberei belenyugodtak ezekben az igazságokba is. Mindent megértő eszük ezeket is elfogadta igazságokul – és érzéseikben és élményeikben minden úgy maradt, ahogy volt.”⁸ Míután tehát az impresszionisták nem képesek áttérni az új lényeglátás hitvallására, olyannyira, hogy még a fejükre sújtani készülő dorong láttán is „a lesújtó kéz hatalmas gesztusát” élvezik, Lukács számára nem marad más, mint a fenyegetés, amely mai történelmi tudásunk birtokában nem csupán komikus, de némiképp hátborzongató is. Az impresszionisták fejére ezúttal valóban le fog sújtani a dorong; pusztulniuk kell, jósolja, mert elhangzott a szilárd értékeket hirdető világnézet, a rend, a forma hadüzenete. Érvényesül a *Levélből* már ismert mítikus történelmi séma: az új,

⁷ I. m. 281–282.

⁸ I. m. 283.

architektonikus művészet egyben visszatérés lesz a régi művészethez, amely a rend és megépítettség művészete volt.

Lukács nem mondja ki, de korábbi érveléséből következik, hogy az új művészi-világnézeti korszak véget vet majd az „irányzatok” mechanikus váltakozásának. A „modernség százada” által bevezetett színes, vásári sokféleségnek egyszer s mindenkorra vége. A kritikusnak is döntenie kell, hogy mit támogat, mit részesít előnyben; megszűnik az Ignotus képviselte kritikus-típus létjogosultsága. Ismét csak név nélkül ugyan, de egyértelműen Ignotusra vonatkozik a következő mondat: „Akkor nem mondjuk többé, mint a magyar impresszionizmus egyik legfinomabb elméjű kritikusja mondta: a művész mindent csinálhat, amit csak akar; csak meg tudja csinálni, amit akar.” Mégpedig azért nem „mondjuk”, nem mondhatjuk többé, mert az új világnézet alapján a művész eredendő célkitűzése is kritizálhatóvá válik; lesz alapunk arra, hogy helytelennek, elérsre nem érdemesnek minősítsük a célt is, nemcsak a kivitel esztétikai minőségét. A kifejezés eszközei a végcélból, amivé az impresszionizmus változtatta őket, ismét eszközzé válnak a lényeg kifejezésének szolgálatában. Lukács odáig megy impresszionizmus-ellenességében, hogy kategorikusan tagadja, miszerint valaha is léteztek volna nagy impresszionista művészek. Az impresszionista zsenik valójában annyiban voltak zsenik, amennyiben nem voltak impresszionisták – hiszen képesek voltak egészet, vagyis egy szuverén világot alkotni, és nem ragadtak le az ötletek szintjén. Ez persze ismét csak tautológia; abból a tételből, hogy az impresszionizmus nem képes egészet alkotni, logikusan következik, hogy amennyiben egy művész egészet alkotott, nem lehet impresszionista, még akkor sem, ha annak vallja magát. Az ifjú esztéta így nagyjából arra a konklúzióra jut az impresszionizmussal kapcsolatban, mint Husserl a filozófiai szkepticizmussal összefüggésben: a szkepticizmus, mint modor létezik ugyan, de igazi szkeptikusok nem léteznek, mivel a szkepticizmus, mint filozófiai stratégia, önmagát számolja fel. (Aki valóban szkeptikus, annak legalább egy axiomatikus igazságban hinnie kell, nevezetesen abban, hogy nincsenek axiomatikus igazságok; ekkor viszont megszűnik szkeptikus lenni.)

Az *Esztétikai kultúra* gondolatmenete annyiban tér el mindettől, hogy kevésbé apokaliptikus és nem ígér közösségi megváltást. Megszólal benne a korabeli szocializmusban való csalódottság: nincs meg az egész lelket betöltő, vallásos ereje, mondja Lukács, ezért nem képes a polgári esztéticizmus, a mindent megengedő hangulat-művészet igazi ellenlábásává válni, hanem pusztán annak karikatúráját, gyengébb minőségű másolatát hozhatja létre. Azon kevesek, akik átlátják az aktuális helyzetet, a „teljes bűnösség” korának állapotát, és nincsenek utópikus illúzióik a közelgő megváltást illetően, magányra vannak kárhóztatva. Ez a magány csak azért nem nevezhető tragikusnak, mert adva van számukra a lehetőség, hogy egyénileg induljanak a megváltás felé, s a kanti „als ob” magatartást követve úgy éljenek, *mintha* kultúrában élnének.

Talán nem volt teljesen haszontalan ilyen hosszasan időznünk Lukács e három, 1910-ből származó tanulmányánál. A szerző szédítő hangsúlyváltásai ellenére egyértelműen kiérezhető belőlük az úgynevezett „nyugatos” magatartással szemben érzett ellenszenvének fokozódása, ami nyilván nem független Babits bírálattól és Osvát nyíltan éreztetett ellenszenvétől, de alapvetően kultúrkritikai koncepciójának egyre következetesebb vállalásából adódik. Vagyis abból a radikalizmusra való hajlamból, amelyet a Nyugat szerkesztői az első pillanattól megszi-matoltak egyéniségében. Lukácsot viszont a jelek szerint ebben az időben már

éppen annyira bőszítette Ignotus és Fenyő mindent elfogadó toleranciája, mint Osvát vagy Hatvány azon törekvése, hogy minél távolabb tartsák őt a laptól. Mint ahogyan az már lenni szokott, a hozzá ízlésben és szemléletben közelebb állók elleni polémiát fontosabbnak érezte, mint annak a népi-nemzeti konzervativizmusnak a bírálását, amely teljes mértékben egy kalap alá vette őt a Nyugattal, és amellyel szemben a Nyugat a művészet autonómiáját és a maga liberális szabadságfelfogását védelmezte. (Mely utóbbinak a Lukács által kipellengérezett gáttalan impresszionizmus fontos alkotórészét képezte.)

Ha most közelebről szemügyre vesszük Ignotus „kísérleteit”, valószínűleg arra az eredményre fogunk jutni, hogy a Lukács-féle impresszionizmus a maga szélsőséges kiélezettségében sokkal inkább volt karikatúra, mint az irodalmi élet reális jelensége. Ez nem jelenti azt, hogy a lukácsi bírálat ne tartalmazott volna találót, vagy filozófiailag továbbgondolandó megállapításokat. De ezek legfeljebb annyiban lehetnek a segítségünkre Ignotus írásainak jellemzése során, hogy olyan elvont viszonyítási pontot jelenthetnek, amelyhez képest könnyebben elhelyezhetők és körülhatárolhatók ezek a szövegek. (Különös tekintettel arra, hogy maga Ignotus kevés olyan tanulmányt vagy cikket közölt, amelyben saját írásaira, azoknak módszerére, célkitűzéseire, elméleti bázisára reflektált volna.)

A *Kísérletek* legkorábbi írása (*Vajda János búcsúztatása*) 1897-ből datálódik, az *Előszót* 1909 karácsonyán fogalmazta Ignotus. Ennek a bő egy évtizednek az írásaiból válogatott össze egy kötetre valót, tudván tudva, amit Octave Mirbeau-val kapcsolatban szögezett le: „cikkeknek és vázlatoknak egymás mellé való lenyomtatása még nem könyv”.⁹ „Mentségére” azt hozza fel, hogy a Magyarországon már két évtizede folyó „irodalmi háborúság” nem lényegtelen dokumentumainak tartja ezeket a szövegeket, amelyeknek talán van némi részük az irodalomszemlélet általános módosulásában. S hogy miben áll ez a módosulás? Abban, hogy „vannak dolgok, amiket ma már nem lehet nálunk írónak ellene vetni, s vannak módok, ahogy ma már nálunk se lehet írott dolgot tárgyalni”.¹⁰ Már ebből a rövid utalásból is kiténik, hogy Csáthnak igaza volt: maga Ignotus is az irodalompolitikai-irodalompedagógiai zsurnalizmusban látja munkásságának súlypontját; attitűdje pedig védekező-védelmes jelleget. A „háborúságnak”, sugallja, annyi értelme minden bizonnyal volt, hogy az irodalom kevésbé van kitéve az olyan támadásoknak, amelyek nem-irodalmi szempontokat vesznek figyelembe, vagy legalábbis nincs teljesen magára hagyatva az ellenük folytatott küzdelemben. Tisztult némileg a kép: azok, akik valamilyen ideológiai vagy politikai megfontolás alapján alkotják meg *irodalmi* értékítéleteiket, többé nem álcázhatják magukat irodalomesztétikai fordulatokkal; vagy, ha mégis megteszik, hát könnyebben leleplezhetők, és van, aki leleplezze őket.

Nos, Lukács erről a háborúságról a jelek szerint egyáltalán nem vett tudomást, így elkerülte a figyelmét, hogy az „impresszionizmus” Magyarországon nem egyszerűen az osztályokfelettség és a szubjektív szabadság illúziójában tetszelgő polgári esztéticizmus szemléletmódja volt, hanem védekezés az agresszív ideológiai befolyás, a népi-nemzeti eszmevilág korlátlan hegemóniája ellen. Ahogy öregkori televíziós interjújában mondta, valóban „nem volt tipikus magyar jelenség”; ezt még kiegészíthetjük azzal, hogy egyáltalán nem volt tisztában annak a szellemi és kultúrpolitikai játéktérnek a viszonyaival és játékszabályaival, amelynek

⁹ IGNOTUS, *Kísérletek*. A Nyugat kiadása, 1910. 277.

¹⁰ I. m. *Előszó*, 8.

magyar nyelvű publikációival mégiscsak részese volt. Ezért történhetett meg, hogy a fentebb tárgyalt cikkekben – természetesen nem népi-nemzeti oldalról ugyan – de maga is hozzáfogott az irodalom és általában a művészet relatív autonómiájáról kinnal-keservvel kialakított „nyugatos” koncepció lerombolásához. (Még hozzá nem is teljesen jóhiszeműen, amennyiben az általa karikázott impresszionista világszemlélet ama vegytiszta formában nem létezett.) Csupán az nem dőlt el még ebben a sok szempontból kulcsfontosságú 1910-es évben, hogy az esztétikumot egy metafizikai konstrukciónak, vagy egy marxizáló politikai-szociológiai alapozású üdvtannak kell-e elsősorban alárendelni, vagy esetleg a kettő ötvözetének. Mint tudjuk, az elkövetkező esztendő az utóbbi megoldás felé hajlították Lukács szellemi útvonalát.

Itt és most nem azokról a cikkekről szeretnék beszélni elsősorban, amelyek a „perzekútor esztétika” elleni *szabadságharc* jegyében születtek, tehát fő céljuk az volt, hogy mentesítsék a születő irodalmi műveket a folyamatos magyarság-kontroll alól. (Ignotusnak az irodalom nemzeti jellegéről alkotott *nem finális, hanem kauzális* alapon álló koncepcióját egy külön tanulmányban kell összefoglalnunk.) A következőkben mindenképp Lukács ismertetett tételeivel szeretném szembe-síteni Ignotust; persze, néhány olyan írásra is hivatkoznom kell itt, amely *A perzekútor esztétika* ellen című részben található, nem pedig az *Irodalmi szempontok* vagy az *Írók és könyvek* címszó alatt. (Hozzátenném, hogy a *Kísérletek* egy harmadik szempontból is elemezni kell a későbbiek folyamán, nevezetesen abból a célból, hogy hű képet alkothassunk Ignotus politikai nézeteiről és társadalomfelfogásáról.)

Az *Irodalmi modernség* című vitacikk 1908-ban íródott, és Bársony István bírálatával szemben veszi védelmébe az írók „új gárdáját”, s kivált Ady Endrét. Emeljük ki, hogy tagadja saját állítólagos irodalmi vezérségét, valamint – ami még fontosabb – azt is, hogy a „másként írók” egységes csoportosulást alkotnának. (Nálunk is lezajlott az, ami a hasonló irodalmi beháborúkból azelőtt és azóta is mindenütt azonos forgatókönyv szerint történt: az újat akarók csoportját csak az ellenlábások vélték homogénnek, maguk nagyon is tisztában voltak azzal, mennyire eltérnek egymástól.) Mindenképp a toleranciának, az írói munka iránti tiszteletnek és méltányosságnak azt az elvét fogalmazza meg, amely rendszeres figyelmeztetés-ként tér vissza a kötet írásaiban, s amelyet Lukács oly kevéssé volt képes elfogadni: „...ovatos lettem abban, hogy írói vagy művészi munkától elvitassam az életre való jogot, csak azért, mert nem az én katekizmusom szerint keresi az üdvözülést”.¹¹

Megállapítja, hogy amennyiben Ady Endrét nem sikerült kellőképpen megvédenie, az nem csak a saját hibájából történt, hanem azért is, mert „esztetikai ítéletet nem lehet úgy megokolni, mint a bírót, mivel a művészetnek nincsenek olyan tételes törvényei, mint az álladalomnak”. (Lukács valószínűleg már ezt a hasonlatot sem hagyta volna jóvá; kimutatta volna róla, hogy a világnézeti relativizmus elfogadtatását szolgáló csúsztatás, amely megkérdőjelezi az érvényes esztétikai ítélet lehetőségét.) Ignotus vitapartnere érveim mutatja ki az ilyesfajta ítélkezés képtelenségét. Nem vitatja azt a jogát, hogy ne tessék neki Ady költészete; mind-össze kifogásairól bizonyítja be, hogy azok semmiféle egyetemességre nem tart-hatnak igényt. Nem érv az érthetlenség (mások azt mondják, értik), nem érv az egyszerűségre és világosságra mint alaptörvényre való hivatkozás (ugyan miféle „törvény” az, amely a magyar és a világirodalom nagy alakjainak jelentős részére

¹¹ I. m. 69.

nem lenne alkalmazható?). Az egészségnek és egészséges érzékiségnek mint normának a meghirdetése csak önkényes és irodalmon kívüli szempont lehet, mondja, s ezzel jelentős lépést tesz, hiszen elválasztja egymástól az erkölcsi és az esztétikai szempontokat, amelyeket a konzervatív művészetfelfogás gátlástalanul összemossott. Az etikum abban a művészetfelfogásban a bunkó szerepét játszotta: az esztétikai érvekből kifoggyván, a konzervativizmusnak még mindig volt egy aduja, éppen az erkölcsi normatíva, amely természetesen megkérdőjelezhetetlen volt. Azt a tételt, hogy a korszerű irodalomszemlélet elképzelhetetlen az etikum és az esztétikum megkülönböztetése és relatív szétválasztása nélkül, tudomásom szerint Ignotus mondta ki nálunk először. „Hogy a költő a szeretőjét szereti-e vagy a feleségét, hogy magasztalója-e fájának vagy gyalázója: a felől perbe lehetne vele szállani az erkölcs szempontjából, de ez semmit sem jelent mellette vagy ellene mint művész mellett vagy ellen, s ha versei jók vagy nagyszerűek, a könyveit el lehet égetni, de őt nem lehet kiseprűzni az irodalomból, sőt a nemzeti irodalom történetéből sem.”¹²

A művészetet nem lehet igazgatni, mondja Ignotus, csak tudomásul venni; ami nem feltétlenül jelent elfogadást. Következézetesen érvényesíti a tolerancia-elvet, amennyiben kimondja, hogy modernség szeretetére sem kötelezhető senki; sem az írók, sem az olvasók megváltozni, másként írni vagy mást olvasni, mint annak előtte. „Nem az teszi a költőt, hogy mit akar vagy mit nem akar, hanem az, hogy mit tud vagy mit nem tud.” Ez a sokszor, sokféle formában hangoztatott ignotusi elv valóban hasonlít a Lukácstól elmarasztalt impresszionista szlogenre, és afelől sem lehetnek kétségeink, hiszen *Az utak elválnak*ban egyértelműen megfogalmazta, hogy a filozófus megítélhetőnek vélte azt is, amit a művész akar vagy nem akar. Ennek a polémiának a szövegkörnyezetében azonban ez a kijelentés is egészen más jelentésárnyalatban tűnik fel. Tekintsünk el most attól a nehéz kérdéstől, hogy milyen hermeneutikai eljárással deríthetjük fel a művész eredeti szándékait, s hogy amennyiben ez sikerül (ami az esetek többségében erősen kétséges), azokat kell-e figyelembe vennünk, vagy azt, ahogyan a műalkotás végül is megvalósult. A tét abban rejlik, hogy azok, akik a művészi szándék megítélhetőségét vallják, ellenállhatatlanul siklanak egyfajta cenzúrázó normativitás irányába. Ignotus – szemben Lukáccsal – ezt ismerte fel, és ez nem fért bele „szubjektivista világfelfogásába”.

A művész személyi szabadságának lehető legnagyobb tisztelete voltaképpen nem az ő személye, hanem a művészet fogalmában benne rejlő inherens szabadság-eszmény iránt tanúsított tisztelet, sőt alázat. Ennek híján nem műélvezők, hanem csupán agresszorok vagyunk, akik tudatosan vagy öntudatlanul esztétikán kívüli célokra használjuk a műalkotásokat. Ignotus valóban jó pedagógus módjára sulykolja közönségébe ezt az alapigazságot; szinte tanítóbácsisan magyarázza: „Abban tehát különbözik a művészi termelés és fogyasztás, a művészi vásár a gazdaságitól, hogy míg cipőt a varga olyat szab, amilyen a lábam, verset vagy mi egyebet olyat kell szó és ellenkezés nélkül elfogadnom, amilyenre a művészem keze rájárt. Miért? Mert jó dolgot akarok tőle, s jót ő csak olyat tud csinálni, ami az ő lelkéből lelkezett, s ha jót akarok tőle, az ő gusztusa szerint valót kell elfogadnom, ha tán nem is felel meg az én gusztusomnak.” Ilyen értelemben a művésznek „csak egy kötelessége van a közönség iránt: nem törődni a közönséggel”. Ignotus azonban túlságosan is a liberális szabadságfogalom örököse ahhoz, hogy ne vegye észre ennek a fejtegetésnek az egyoldalúságát, vagyis azt,

¹² I. m. 70–71.

hogy gondolatának következetes végigvitele esetén a másik fél, vagyis a befogadó szabadságjogai sérülnének, mivelhogy mindent és minden formában tetszéssel kellene szemlélnie, amit akárki művésznek mondott vagy magát művésznek mondó egyén elkövet. (Kedvenc Horatius idézete, amelyre többször is hivatkozik a kötetben: „Hanc veniam damus petimusque vicissim”, vagyis „ezt a kegyet megadjuk és viszonzásul mi is kérjük”. Talán nem véletlen, hogy az idézetet úgy változtatta meg, hogy az *adás* mozzanata került előre, noha Horatiusnál fordítva van: „Hanc veniam petimus damusque vicissim”. Akár véletlen ez a szócsere, akár nem, Ignotus kritikusi attitűdjére jellemző, hogy szerinte az olvasó és a bíráló egyaránt elébe kell menjen a műalkotásnak, meg kell adnia neki ugyanazt a figyelmet és toleranciát, amit *azután* önmaga irányában is elvárhat.) Ezért hozzáteszi azt is, hogy végleges össze nem illőség esetén az olvasónak mindig módja van arra, hogy kilépjen a művel folytatott dialógusból, hogy tehát felszámolja magát mint befogadót: „az irodalom csak à prendre ou à laisser”.¹³ Mindebből természetesen az is kiderül – Ignotus többször céloz is rá –, hogy megítélése szerint a befogadó és a műalkotás viszonya sohasem lehet egyenlőség alapján álló „demokratikus” kölcsönviszony. Az egyik félnek, a művésznek joga, sőt kötelessége, hogy megpróbáljon erőszakot tenni befogadóján, hiszen csakis így tághatja ki annak világát új horizontok felé. A befogadó nem élhet viszont-agresszióval, mivel ez esetben megszűnik nyitott lenni az új minőségek irányában; akkor csak hiszi, hogy a művet fogadta be: valójában saját elvárásait vetítette bele. De bármikor joga van arra, hogy individuális szabadságának védelmében kijelentse: „*nekem* erre és erre a műre nincs szükségem”. Ignotus egy állandóan visszatérő félreértést igyekszik eloszlatni, midőn újra és újra elmagyarázza, hogy az előbbi kijelentésnek *van* általánosítható mozzanata, ám az éppen az egyén integritásának és szabadságának kinyilvánításában rejlik, nem pedig a „*nekem*” szócskában. (Amely akkor is partikuláris érvényű, ha „*nekünk*”-re módosítják – mint a népi-nemzeti tradicionalizmus hívei, vagy az ifjú Lukács az elváló utakról szólván.)

Szorosan a témánkhoz tartozik a Gyulai Pált búcsúztató emlékbeszéd is (1909). Ignotus célja persze elsősorban az, hogy a Nyugatot legitimálja; azt igyekszik kimutatni, hogy a minőségérzékkel rendelkező, nagyformátumú, elveit tisztességesen képviselő konzervativizmus a látszólagos távolság ellenére mindenkor természetes szövetségese az újat akaróknak. Azzal, hogy Gyulai nevét a Nyugatéhoz társítja, egy állandó hivatkozási alaptól kívánja megfosztani azokat, akik folyóiratát a nemzetietlenség vagy a tradicionális értékek rombolásának vádjával kizárnák a nemzet kultúrájából. Emellett azonban magához képest is meglepő határozottsággal tesz hitet a Lukács által „szubjektivitásnak” bélyegzett kritikafelfogás mellett.

Mindenekelőtt leszögezi, hogy Gyulai Pál birtokában volt annak a képességnek, amely a jó kritikust teszi: kiváló értékelő volt, aminek az a bizonyítéka, hogy ítéletei néha fél évszázad múltán is megállanak. De azért, teszi hozzá rögtön, Gyulai is „benyomósos” bíráló volt, mint bárki más, hiszen „a művészi dolgot sem mérni, sem megítélni nem lehet pontosan”. Amit az a tény tanúsít a legjobban, hogy ezeknek a ma is megálló ítéleteknek az indokolása, „megokolása” már nem elfogadható. Ezen a ponton Ignotus nagyjából ugyanazt az összefüggést érinti, amit Lukács is tárgyalt a *Levélben*. A remekmű időtállósága és a hozzá kapcsolódó interpretációk történelemhez és generációkhoz kötöttsége mindkettejük számára kétségbevonhatatlan tényyszerűség. „Minden újabb nemzedék egy-egy fel-

¹³ *Író és közönség*, 1909. L. IGNOTUS, i. m. 106–107.

lebbviteli bíróság, mely még ugyanazon ítéletet is más okoknál fogva hagy helyben, mint amelyekre az első bíróság építette"- jelenti ki Ignotus Vasari példájára hivatkozva. A nagy rejtély természetesen az, hogy miképpen lehet ennyire állandó a remekművekre vonatkozó ítélet, vagyis (Lukács *Heidelbergi esztétikájának* kiindulópontját némileg parafrázálva): remekművek vannak, hogyan lehetségesek? Ignotus és Lukács kétségtelenül nagyon különböző választ ad erre a kérdésre. Az előbbi gyakorlatilag bevallja, hogy fogalma sincs a megoldásról: szerinte „jószemű és arravaló” embernek „valahogy és valahonnan, de megvan a maga ösztönszerű, mert egyéniségéből fakadó ítélete”, amely találkozik a szintén egyéniségből és ösztönösségből fakadt művészi alkotással. Teoretikus szinten természetesen ez nem válasz, hanem a válasz elutasítása, egyfajta Montaigne-i „Mit tudom én?” szellemében, ami persze magában foglalja azt a feltételezést is, hogy amennyiben ezt a kétségkívül irracionális ösztönszerűséget racionális tételekkel óhajtom felváltani, azzal túl sokat kockáztatok és túl keveset nyerek. Veszélyeztetem a művészi szabadságot, hiszen dedukív értékítéleteket kívánok megalapozni, miközben alig-alig nyerek valamit a bizonyosság szintjén. Akár Lukácsot is hozhatná erre példának: a filozófus ugyan nem az ösztönösségre, hanem egyfajta metafizikai érvényességre hivatkozik, a „végső kérdések” esztétikai végigvitelére, a sors és a forma egybeforrására, amely csupán a remekművek esetében következik be. Horváth Jánosnak *A lélek és a formákról* írott, egyébiránt sok tekintetben értetlen bírálata ebben a tekintetben találó: Lukács nemigen tudja megindokolni, miért nevezi kritikának „a metafizika egy speciális alkalmazását”. A kritika metafizikai „megalapozása” pedig csak annak a számára jelent bizonyosságot, aki maga is hasonló metafizikai elveket vall, és semmi esetre sem tekinti a filozófiai vonatkozásokat esztétikán kívüli szempontnak.

Ignotus a kritika lélektanát fordított sorrendűnek látja: először megérint a mű, vagyis megérezzük jelentőségét, a hatása alá kerülünk, s csak *hozzárendeljük* ehhez az élményhez a racionális magyarázatot, „katekizmusos vagy törvénytáras okot”. „Így nem nehéz az egymásra következő nemzedékeknek új meg új végérvényes megoldást találniok ugyanazon művészetbeli megállapítás vagy értékelés megtagadására, de valójában és velejében ez a kritikabeli objektivitás éppúgy szubjektív, éppúgy merő líra, mint a kimondottan impresszionista kritika [...] Figyeld meg az örök törvények szerint ítélő objektív kritikust, s hamar észreveheted, hogy múlhatatlan törvényeinek csodálatosképpen az nem felel meg, ami nem felel meg múlandó ízlésének, nem felel meg hajlandóságának, nem felel meg egyéniségének. Viszont ahol a tehetség hódító hatalma olyan nagy, hogy legyőzi a bírálóban még az egyéni ízlés ellenkezését is, ott az örök törvények szépen hozzáilleszkednek a mértékük alá tett extravaganciához.”¹⁴ Mindezzel nem egyszerűen azt a trivialitást hangsúlyozza Ignotus, hogy előbb van a hatás, s csak azután jön a magyarázat. Ennél többet állít, nevezetesen azt, hogy az interpretáció sohasem képes kimeríteni az élményt, tudományos törvényszerűség gyanánt bebizonyítani azt, hogy miért kellett ennek vagy annak a hatás-effektusnak bekövetkeznie. Minden különbözőség ellenére ezen a ponton felfedezhetünk egy formális azonosságot Lukács és Ignotus eljárása között: mindketten külön életet élőnek látják a kritikát mint műfajt. Egyikőjükénél sem merül ki a kritika funkciója abban, hogy számot adjon az élményről. Lukácsnál azért nem, mivel a műalkotás csupán modell a kritika számára, bizonyos értelemben csak a formát szolgáltatja, amit aztán

¹⁴ I. m. 114.

a kritikus a sajátjává alakít. Ignotusnál viszont azért nem, mert az élményről racionálisan nem is lehet számot adni; hiába a műélmény az esztétikai fejtegetés kiindulópontja, közte és a teória között nincs és nem is lehet leszármazási viszony. De ebből az is következik, hogy a nagy kritikai teljesítménynek lényeges feltétele ugyan a minőségérzék, ám jelentőségét mégsem az szabja meg, hogy mennyire bizonyítja „objektíve” az értékítélet érvényességét. Hanem mi? Erre az itt tárgyalt szövegben nem tér ki Ignotus; de feltehetően hasonló tényezőket nevezne meg, mint Lukács, vagyis azt hangsúlyozná, hogy a jelentős kritikát akkor is újraolvassuk, ha egyes megállapításaival nem értünk egyet. A jó kritika bizonyos értelemben éppen olyan „kimeríthetetlen” mint a műalkotás, amelynek kapcsán megfogalmazódik.

Ignotus érvelésének kétségtelenül az a gyengéje, hogy szubjektívizmus és szubjektívizmus között nem tesz különbséget. Nála végső soron minden kritika impresszionista, és csak két típus létezik ezen belül: a tudatos és az öntudatlan impresszionizmus. Gyulai, írja, azért hihetett vakon az objektív kritika lehetőségében, „mert született impresszionista, tehát született lírikus lévén, vakon hitt önmagában”. Ez a nézőpont nemigen teszi lehetővé, hogy a különféle kritikai módszerek között mélyebb eltéréseket állapíthassunk meg. A kritikátípusok különbözőségei voltaképpen egyéniség- vagy temperamentum-típusok modalitásaira vezethetők vissza. Kritikusai gyakorlatában persze nem elégszik meg Ignotus ezzel a lapos pszichologizmussal. A Gyulai-nekrológban pedig maga adja meg „egyéniség-kultuszának”, mondjuk így, taktikai magyarázatát. „Mert a művészetben mi a modernség s mi a forradalom? Irány? Az nem lehet, mert a művészetben nincsenek irányok, csak emberek vannak. Új törvények? Az sem lehet, mert a művészetben nincsenek törvények, csak lehetőségek. A modernség s a forradalom a művészetben sohasem jelenthet egyebet, mint újra meg újra biztosítani, minden politikai vagy iskolai tolokodás ellen a művész szabadságát, a művészet lehetőségeit...”¹⁵ Gyulai ilyen értelemben minősíthető szövetségesnek, hiszen sohasem azon az alapon akart kikergetni embereket az irodalom berkeiből, hogy azok nem magyarok. „Sok mindenre mondta, hogy nem szép, nem jó, de semmire sem mondta, hogy nem szabad.” Ignotus tehát pontos ösztönnel érezte: lehet, hogy „az utak elváltak”, de nem létezik olyan út, amelyen ne lenne szabad elindulni.

Gergely Angyalosi

L'ÉPOQUE DES ESSAIS DANS L'ŒUVRE D'IGNOTUS

Journaliste, poète, mais surtout critique d'art, Ignotus jouait un rôle primordiale dans la vie littéraire de la Hongrie au début de ce siècle. En tant qu'un des dirigeants de la revue Nyugat, il combattait le conservatisme littéraire et politique; mais en même temps, il se portait ennemi de tous les phénomènes d'intolérance rencontrés dans n'importe quel domaine de la vie sociale. L'étude de Gergely Angyalosi analyse les rapports entre ses opinions et ses jugements esthétiques et ses positions prises dans des questions politiques et sociologiques. En esquissant une comparaison entre la conception sur l'art de l'essai du jeune Georges Lukács et celle d'Ignotus (dans la mesure où cette dernière se manifeste dans son recueil intitulé *Essais*, paru en 1910) l'auteur vient à la conclusion que le soi-disant « impressionisme » du critique correspond à une vision du monde libérale bien fondée du point de vue théorético-politique. Aussi les attaques de Lukács contre le « relativisme » impressioniste témoignent-elles d'une intransigeance théorétique qui peut expliquer son évolution ultérieure vers marxisme « révolutionnaire ».

¹⁵ I. m. 116.

KECSKÉS ANDRÁS

SZŐNYI BENJÁMIN ISTENNEK TROMBITÁJA CÍMŰ ÉNEKESKÖNYVÉNEK VERSFORMÁI

Ütemhangsúlyos szakaszmértékek a versújító hagyományteremtés folyamatában

„Molnár Albert verseiben olyan magyar ütemfigurák vannak, amelyekkel a tizenkilencedik század költői sosem próbálkoztak” – állapította meg Németh László a *Zsoltárkönyv* ritmikájáról szóló esszéjében, 1928-ban.¹ Úgy vélte, „ha valakiben van fantázia, hogy a dolgokat gyöngéikből kihántva lássa, Szenci Molnár Albert zsoltáiraiban a magyar vers géniuszához tapint”.² Ugyanő 1940-ben, az új magyar református énekeskönyv ügyében elhangzott előadásában³ irodalomtörténeti összefüggésbe ágyazva beszélt arról, hogy „Ady költészete sosem lett volna az, ami, ha gyerekkora zsoltárai nyelvét és ritmusát meg nem kötik és föl nem szabadítják”.⁴ Bár „ritmikai leleménye nem lesz Adyig senkinek nagyobb”, a Molnár Albert nyomába lépő, egymást követő „dicséretíró nemzedékek” törekvése mégis „milliókat tartott meg abban, amit az ezek haladásnak tartottak elfeledni”. A magyar köntösbe öltöztetett zsoltárok „a magyar lírából már-már kiütő, bizarr szerkezetű strófákban hangzanak, melyek sokféle sorfajtajukat a francia költőkön kívül a francia néma „e”-nek is köszönhetik”. Az utódokat ez sem zavarja: „örülnek, ha a maguk szavaiból és a maguk áhítatából tudják a Molnár Albert zsoltárát újból felépíteni, ... szív és fül boldog hagyományát” követve.⁵ Molnár Alberttről és „iskolájáról” (többek között Szőnyi Benjáminról is) szólva a protestáns énekszerzésnek ezt a jellegzetes vonulatát „konzervatív színvonalú ... félirodalmi áramlatként” jellemezte Kerékgyártó Elemér.⁶ Áttekintést adott a zsoltárszövegekben megvalósuló szakaszmértékekről („strófákról”) is, igaz, a rímszerkezetet figyelmen kívül hagyva.⁷ Gáldi László – Szenci Molnár Albert zsoltárverséről értekezve – nem annyira a strófák felépítését, mint inkább a változatos sortípusokat vizsgálta és rendszerezte, új szempontként vetve fel a *szimultán* sorértelmezések lehetőségét.⁸

Az *énekvers* a 17. század végéig uralkodó szövegformája volt a magyar költészetnek. Az énekszövegek költészettani jellegét, hangvételét az énekelt (esetenként hangszerrel kísért) előadásmód mint közléshelyzet határozta meg, versmértékét, ritmikai sajátosságait pedig a választott (a „nótajelzésben” kinyilvánított)

¹ NÉMETH László, *Molnár Albert zsoltárai és ritmikájuk*. Protestáns Szemle, 1928. 82–88. Kötetben: *Az én katedrám. Tanulmányok*. Bp., Magvető és Szépirodalmi Könyvkiadó, 1969. 96.

² Uo. 9.

³ NÉMETH László, *A református énekeskönyv* [1940]. In *Az én katedrám*, Bp., 1969. 105–115.

⁴ Uo. 107.

⁵ Uo. 111. és 107.

⁶ KERÉKGYÁRTÓ Elemér, *Szenci Molnár Albert zsoltárai magyar vers-történeti szempontból*. Bp., 1941. 79.

⁷ Uo. 27–28.

⁸ GÁLDI László, *Szenci Molnár Albert zsoltárverse*. Bp., Akadémiai Kiadó, 1958. 131. (Irodalomtörténeti Füzetek, 18.) A sortípusok táblázata, 13–15. A zsoltárversre vonatkozó szakirodalmi előzményekből l. még FARKAS Lajos, *Az énekeskönyv reformja zenészeti szempontból*. Protestáns Szemle 1895. 1–77. és 137–190.; HALMY Ferenc, *A magyar zsoltárformák francia előzményei*. Bp., 1939. (Bibliothèque de l'Institut Français à l'Université de Budapest.)

dallamminta. A 18. század zsolotárkövető református énekszerzői – különösen a legtermékenyebb, legnagyobb hatású dicséretírók, mint Ráday Pál, Losonczi István, Szőnyi Benjámín⁹ – ennek a költői hagyománynak a folyamatos továbbélését biztosították egy olyan korszakban, amikor az egyházi, felekezeti szempontból nem kifejezetten elkötelezett költészet fokozatosan elszakadt a „nótajelzés” költőiségeitől.

A magyar *versújítás* korának kezdetét általános értelemben a 18. század második felére, jelképesen pedig Molnár János programadó nyilatkozatának, a *Bévezető levélnek* megjelenési évére, 1760-ra tehetjük.¹⁰ A versújító törekvések azoknak a hagyományteremtő szellemi folyamatoknak a szerves részét képezik, amelyek során kialakult a magyar szépirodalom (a *poézis*, a *szépliteratúra*) szöveg- és közlésformáinak, műfajainak, kifejezőmódjainak színskálája és eszközrendszere. A magyar verselés története szempontjából ez elsősorban a *szövegversnek* az énekversonstól való elkülönülését, a hazai költészet három alapvető mértékrendszerének önállósulását, egyenértékűvé válását és elterjedését jelentette. Az *énekvers* a szellemi élet néhány szűkebben körülhatárolt területére (egyes társadalmi csoportok, közösségek, egyházak életébe) szorult vissza mint az *alkalmazott költészet* kifejezési formája.

Ugyanakkor azt is látnunk kell, hogy – Németh László idézett szavaival – „a szív és fül boldog hagyománya”, melyet a protestáns énekszerzők legjobbjai oly hűséges odaadással követtek, akarva-akaratlanul a *költészet* síkján is érvényesült, esetenként sajátosan szépirodalmi, *esztétikai értékeket* is létrehívott. Szőnyi Benjámín például – akinek munkásságára halála 200. évfordulója alkalmából egy Hódmezővásárhelyen rendezett tudományos konferencia irányította rá a figyelmet¹¹ – bár mindvégig következetesen megjelölte énekszövegeinek dallammintáját, az éneklést korántsem csupán hagyományos istentiszteleti formának tekintette. A lelki odaszánás, a vallásos áhítat, amely e szövegek legszebb részleteiben költői módon is kifejeződik, az Isten és ember közötti személyes, bensőséges viszony megnyilvánulása, így tehát – az irodalom felől értelmezve – esztétikai célú és tartalmú *lírai közlésformát* feltételez. Szőnyi Benjámín *Introitus* címet viselő *Előljáró éneke* szerint (*Szentek hegedűje*, 1762) „Az ének sok bút elhajt, | Tűrhetővé tész nagy bajt, | Háborus lelket csendesít, | Keserű szívet édesít”. Ugyanez – ugyanott – még tömörebb fogalmazásban: „Ideje az Éneklésnek, | A Kegyelem ideje”.

Szőnyi Benjámín (1717–1794) énekszerzői munkásságát egészében véve lírai jellegű, szépirodalmi igénnyel megformált *alkalmazott költészetnek* tekinthetjük, melynek tartalmát elsődlegesen bibliai hivatkozások, felekezeti hitelvek, vallási ismeretek és erkölcsi tanítások képezik. Az egyes énekek formai szövetén ugyanakkor újra és újra átüt a lírai közlésformára jellemző személyesség, életszerűség, az önfeltárás és az önkifejezés belső igénye, a kor szóhasználata szerint értelmezett „poézis”, mely bizonyíthatóan a *költészet* eszköztárának tudatos és helyenként

⁹ RÁDAY Pál, *Lelki hódolás, avagy az igaz keresztényhez illő buzgó imádságok istenes új énekekkel*. Debrecen, 1715.; HÁNYOKI LOSONCZI István, *Éneklésben tanuló mester*. Pozsony, 1754.; SZŐNYI Benjámín, *Szentek hegedűje*. Kolozsvár, 1762. A legnépszerűbb énekgyűjtemények több, fokozatosan bővülő kiadásban láttak napvilágot.

¹⁰ MOLNÁR János, *A régi jeles épületekről*. Nagyszombat, 1760. *Bévezető levél*. Bővebben l. KECSKÉS András, *A magyar verselméleti gondolkodás története. A kezdetektől 1898-ig*. Bp., Akadémiai Kiadó, 1991. 133.

¹¹ „Szőnyi Benjámín és kora”. 1794–1994. Tudományos konferencia. Hódmezővásárhely, 1994. október 22-én. Ott elhangzott előadásom kibővített szövege, *Szőnyi Benjámín énekszövegeinek ritmikája* címmel megjelenés előtt áll a konferencia anyagában.

meglepően választékos felhasználása által érvényesül. E célt szolgálják a barokkos színezetű, néhol szinte túlbujánzó retorikai formák és fordulatok csakúgy, mint a kiválasztott dallammintához igazodó, de soronként meglehetősen nagy szabadsággal kezelt *versmértékek*.

Mínthogy a protestáns énekköltészet nem (vagy alig) élt a szótagok hajlításának és a dallamhangok aprózásának prozódiai lehetőségével, a szövegekben következetesen érvényesül a *szótagszámtartó dallamkövetés* elve. Mind Szenci Molnár „franciai nótákra” írott zsolttárai, mind Szőnyi Benjámín nagyrészt ugyanezeket a dallamokat alapul vevő énekei pontosan követik az eredeti szótagszámot, beleértve a francia lejtő sorzárlatok (*rimés féminines*) „néma” e-jének önálló dallamhangját. Ugyanez a formahűség érvényesül az énekelt versszakok (*strófák*, a korabeli szóhasználat szerint „versek”) és a rímelő verssorok („ritmusok”) változatosságát illetően is. Molnár *Psalterium Ungaricum*-ában (1607) „az zsolttárok százharminc különböző nótákra vadnak, és majd megannyi az versek nemei”¹², Szőnyi Benjámín saját, egyszerezős énekeskönyvének, a *Szentelek hegedűjének* 1784-es, bővített kiadásában pedig a 210 énekszöveg 112 különböző „nótára” énekelhető, és ezek 91 – sorszerkezetben vagy legalább rímképletben különböző – szakaszmértéket képviselnek.

Molnár Albertnek és követőinek zsolttárversére ugyanakkor az is jellemző, hogy benne a versforma dallamtól független, *szövegritmikai tényezői* sem a zenei dallamritmust, sem az eredeti nyelv ritmuselvén alapuló versmértéket nem hordozzák felismerhető következetességgel. Ez a kétségtelen tény mindmáig súlyos zavarokat okoz a protestáns gyülekezeti éneklésben. Pedig – mint Németh László teljes joggal állította – a zsolttárfordítások verssorainak *van* érzékelhető, nagyon is jellegzetes szövegritmusa. Nem felel meg ez a szövegritmus sem a latin időmértékes, sem a német hangsúlyváltó verslábak lejtésének, sőt még a miénkhez hasonlóan szólamtagoláson alapuló, de véghangsúlyos francia ütemek rendjének sem. A szólamtagoló elvű, zömmel *élhangsúlyos* ütemrendet érvényesítő régi magyar költészet eredeti formakészletétől viszont egyáltalán nem idegen a zsolttárversek ritmikája, csak éppen jóval gazdagabb és változatosabb.

A *szólamtagolás* és a *szólamnyomaték* mondatszerkezeti elvén alapul a magyar *ütemhangsúlyos verselés* értelmezésének az a verselméleti irányzata, amely – Arany János sejtéséből kibontakozva – elsődlegesen nyelvi (mondattani és hangtani) magyarázatot ad a legrégebb, minden fennmaradt írott emlékünknél korábbi eredetű magyar versrendszer jelenségeire. Ennek lényege a jelentésükben és hangzásukban is viszonylag zárt egységet alkotó szavak vagy szócsoportok, a *szólamok* elkülönülése és tagolódása. A szólam kezdetét – a beszélt nyelvben és a versben is – az első tartalmas szó első szótagjára eső *főnyomaték*, *hangsúly* jelzi. (Alapvetően más jelenség ez, mint több ismert európai nyelv jelentésmegkülönböztető *szóhangsúlya*.) Egy viszonylag rövid (legfeljebb 4–5 szótagnyi terjedelmű) szólam önálló *ütemet* alkot. Az ennél hosszabb (de legfeljebb 8–9 szótagnyi terjedelmű) szólamok viszont egy belső, nem feltétlenül szóhatárra eső *ritmikai melléknomaték* által hangzásukban ketté osztódnak, *ütempárt* képeznek. Ha egy sor hosszabb, mint egy ütempár, a benne érvényesülő mondatszerkezeti megszakítás (beszédszünet) még érzékletesebb módon tagolja. Ez a *sormetszet*, mely az egymást követő sorok meghatározott pontján sorozatosan ismétlődve kevésbé éles formában, akár puszta szóközzel is megvalósulhat. A szólamokból alakult versütemek abban is hason-

¹² SZENCI MOLNÁR Albert, *Psalterium Ungaricum* [Herbom, 1607]. Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1984. 13.

lítanak a zenei ütemekhez, hogy kimondásuk időtartama némileg igazodik egymáshoz. Az egyetlen ütemből vagy egyetlen ütempárból álló verssorokat *elemi soroknak* tekinthetjük. A *metszetes sorokban* egy ütempárhoz még legalább egy ütem csatlakozik. A még ezeknél is terjedelmesebb *nagysorokban* (például a 6||6||7 szerkezetű Balassi-sorban) két sormetszet hallható.¹³

A magyar ütemhangsúlyos versrendszer formakészletét olyan táblázatba foglalhatjuk, amely feltűnteti a költészetünkben előforduló (vagy valószínűsíthető) ütemek és ütempárok szótagszám szerinti eloszlását, valamint a metszetes sorok és a nagysorok szerkezetét, vastagabb számmal kiemelve az arány- és ritmusérzékünknek leginkább megfelelő *természetes*, épp ezért viszonylag gyakori változatokat. A táblázatba foglalt egységek első tagját a bal oldali, függőleges számoszlop határozza meg, második tagját pedig a vízszintes kiterjedésű számsor. Elméletileg a táblázat minden rovata „kitölthető”, a költői gyakorlat azonban – történeti vagy esztétikai szempontból jellemző módon és mértékben – mintegy „válogat” a felkínált lehetőségek közül. Más a régebbi századok metrikai „színképe”, mint a későbbieké, ezen belül is más-más képet mutat az egyes szerzők (például az itt vizsgált Szőnyi Benjámint) formakészlete.

A magyar ütemhangsúlyos versrendszer formakészlete

ELEMI SOROK:								
Ütemek:	1	2	3	4	5	szótag		
Ütempárok:								
	1	2	3	4	5			
5		5 2	5 3	5 4				
4	4 1	4 2	4 3	4 4	4 5			
3	3 1	3 2	3 3	3 4	3 5			
2		2 2	2 3	2 4				
1								
METSZETES SOROK:								
	1	2	3	4	5	6	7	8
8			8 3	8 4	8 5	8 6	8 7	8 8
7			7 3	7 4	7 5	7 6	7 7	7 8
6			6 3	6 4	6 5	6 6	6 7	6 8
5			5 3	5 4	5 5	5 6	5 7	5 8
4				4 4	4 5	4 6	4 7	4 8
3						3 6		
NAGYSOROK:								
	1	2	3	4	5	6	7	8
6 6				6 6 4		6 6 6	6 6 7	
6 4						6 4 6		
5 5					5 5 5	5 5 6		
4 4				4 4 4		4 4 6		

¹³ Részletesebben l. KECSKÉS András, *A magyar ütemhangsúlyos verselés*. Irodalomtörténet, 1984. 334–363.

A régi magyar énekvers hagyományában e lehetséges sortípusoknak csupán egy kis hányada szerepelt. Az elemi sorok közül gyakori volt a *nyolcas* (mind felező, 4|4-es, mind 5|3 osztású, felemás változatban), előfordult a soralkotó *hatos* és *hetes* ütempár is. A metszetes sorok közül gyakoriságával messze kiemelkedett a *felező tizenkettős* (6||6). Megszóltak a régi magyar énekek strófáiban a *felező tízesek* (5||5), valamint még néhány további *négyes*, *ötös*, *hatos* és *nyolcas alapú* metszetes sortípus (leginkább a 4||7, 5||6, 6||5, 6||7, 8||5, 8||6). A *nagysorok* közül a felező tizenkettős alapú *Balassi-sor* mellett kedvelt volt még a hasonló szerkezetű, felező tízes alapú „*kis Balassi-sor*”, az 5||5||6 is. A metszetes sorokból többnyire négy, a nagysorokból néha három alkotott egy nagyobb, rímekkel is egybeszerkesztett egységet, *strófát*.

A *Szentek hegedűje* énekszövegeiben – mint már Szenci Molnár *Psalterium*ában is – a külföldi minták nyomán több olyan sortípus is megjelenik, amely ugyan tökéletesen beleillik a magyar vershagyomány rendszerébe, de a korábbi hazai gyakorlatból nem vagy alig ismert. Az énekeskönyv 1784-es, ötödik kiadásában az alábbi mértékváltozatokkal találkozhatunk:

A *Szentek hegedűje* 1784-es kiadásának sortípusai

Alap	ELEMISOROK				METSZETES SOROK					NAGYSOROK		
	Ütem	Ütempár			4	5	6	7	8	4	6	6 7
2	3	4	5									
12												6 6 7
10												6 4 6 5 5 6
8											4 4 4	
6					6 4	6 5	6 6	6 7	6 8			
5	5	5 2	5 3	5 4	5 4	5 5	5 6					
4	4	4 2	4 3	4 4		4 5	4 6	4 7				
3		3 2	3 3	3 4	3 5							
2		2 2	2 3	2 4								

A sorok szótagszáma szerint csoportosítva:

I. ELEMISOROK

Négyesek: 4 2|2
 Ötösök: 5 2|3 3|2
 Hatosok: 2|4 3|3 4|2
 Hetesek: 3|4 4|3 5|2
 Nyolcasok: 3|5 4|4 5|3
 Kilencesek: 4|5 5|4

II. METSZETES SOROK

Kilencesek: 3||6 4||5 5||4
 Tízesek: 4||6 5||5 6||4
 Tizenegyesek: 4||7 5||6 6||5
 Tizenkettesek: 6||6
 Tizenhármasok: 6||7
 Tizennégyesek: 6||8

III. NAGYSOROK

Tizenkettes: 4||4||4
 Tizenhatos: 5||5||6 6||4||6
 Tizenkilences: 6||6||7

A klasszikus időmértékes és a többségükben nyugat-európai eredetű újmértékes versformák meghonosításához, a tulajdonképpeni *versújítás* folyamatához képest a magyar irodalomtörténeti és verstörténeti közfelfogásban mindig is háttérbe szorultak a 18. század második felében érvényesülő *hagyományörző* törekvések. Pedig – mint a protestáns énekköltészet versformáinak töretlen továbbélése is jelzi – a régi magyar énekvers szólamtagoláson alapuló *ütemhangsúlyos* mértékrend-szerének rímes strófái nemcsak hogy fennmaradtak, hanem bizonyos társadalmi rétegekben, közösségekben egyre inkább terjedtek, újabb változatokkal gazdagodtak. Verstörténetünk eddig is számon tartott olyan jelenségeket, amelyek – a versújítás törekvéseivel párhuzamosan – a hagyományos hazai versformák körében is újdonságot, változást jelentettek. Ilyen volt például a „kétsarkú”, páros rímű szakaszmértékek alkalmazása, francia mintára, a hagyományos négyes csoportrímekek szemben, az eredeti ütemhangsúlyos sorszerkezetet változatlanul hagyva. Szőnyi Benjámint énekszövegeinek metrikai vizsgálatából azonban arra következtethetünk, hogy a hagyományörzéshez szorosan társuló *hagyománykövetés* jelentősebb szerepet játszott verselésünk történetében, mint korábban gondoltuk. Szőnyi – néhány énekszerző kortársához és elődjéhez hasonlóan – nagy mennyiségű és figyelemre méltó esztétikai minőségű *eredeti énekszöveget* írt azokban a versformákban, amelyek korábban inkább csak a szűkebb felekezeti használatban, ott is főként franciából vagy németből magyarra fordított szövegekben éltek. A nyugat-európai protestáns énekköltészet formakészletének, változatos szerkezetű sor- és szakaszmértékeinek, rímszerkezeteinek meghonosításával a magyar *nemzeti költészet* lett gazdagabb, miközben híven és változatlanul őrizte a régi magyar énekvers, a „magyar ritmusok” rímes-szótagszámtartó, *ütemhangsúlyos* metrikai jellegét. Többek között erre a *vershagyományra* is gondolhatott Földi János, mikor „más nemzetekre” hivatkozva ajánlotta hazai költőtársainak az egymástól távolabb eső és eltérő szótagszámú sorok rímeltetését, melyekkel élve „annyi sort és annyi hangzatot vehet fel egy-egy versre az író, amennyi tetszik”. (A *vers* ebben az összefüggésben teljes rímes-ütemhangsúlyos versszakot, *strófát* jelent.)¹⁴

Szőnyi Benjámint egyéni és családi használatra szánt, az újabb kiadásokban egyre bővített, mintegy másfél évszázadon keresztül töretlenül népszerű énekeskönyve, a *Szentek hegedűje* jól példázza azt a sajátos szerepet, amelyet szerzőjének felekezeti hagyománykövetése játszott a *nemzeti hagyományteremtés* szellemi áramlatában. A továbbiakban mégis egy kevésbé ismert, későbbi, három évvel a szerző halála előtt (1791-ben) megjelent munkáját szeretném felidézni. Már a részletes címléírásból kiderül, hogy nem szokványos énekyűjteményről van szó, hanem személyes indítékból megszerkesztett, tudatosan válogatott és tematikusan rendezett verseskötetről, mely a szerző eredeti szándéka szerint is túllép az alkalmazott költészet egyházi hagyományán és a tulajdonképpeni költészet, a *szépirodalom* esztétikai mércéjével is mérhető. A kötet belső címlapjának szövege:

¹⁴ FÖLDI JÁNOS, *A magyar versekről*. Magyar Músa, 1787. 238.

ISTENNEK TROMBITÁJA
MELLYET AZ ÚR FÚVALL ÉS HARSOGTAT AZ ÖRÖKKÉ VALÓ
ÉVANGYÉLIOMBAN KÖZÖNSÉGESEN E' RÖVID ÉLET-UTÁNN BÉ-ÁLLÓ
ÖRÖKKÉ-VALÓSÁGRÓL.

KÜLÖNÖSEN

1. Az utolsó nagy Itéletről, és abban
2. A' jók és gonoszok külömb' végekről.
3. A' Mennyszágról, és Pokolról.
4. Az Idvezülendőknek szép tzimereiről.
5. Az el-kárhozandók rút tzégérjeiről.

KÉSZÍTETTE

Isteni és felebaráti szeretetéből,
Magát, és másokat
Serkenteni, ébreszteni
A' szoros vígyázásra,
A' Nagy Isten eleibe való menésre.
Vallyon színed eleibe
Mikor jutok élő Isten?
Fel. Imé hamar el jövök;
Bóldog, a' ki vígyáz.

S Z Ö N Y I B É N J Á M I N ,
H. M. Vásárhelyi Préd. és esperest.
Budán, Landerer Katalin' betűivel 1791.

A címlap hátoldalán bibliai hivatkozások sorakoznak: a könyv szerzője egy konkordancia-szótár alaposságával gyűjti csokorba mindazokat az ó- és újszövetségi igeszakaszokat, amelyek *trombita* (vagy *kiürt*, *harsona*) zengésére utalnak. A címet ihlető apostoli látomás lényege: „Az ÚR le-száll az égből – Istennek Trombitájával”.¹⁵ Mintegy a kötet mottójaként idézi Szőnyi a 4. században élt egyházatyja, Szent Jeromos („*Szent Hieronimus*”) szavait: „Akár eszem, akár iszom, akár mást egyebet tselekszem: mindenkor az Istennek ama' rettenetesen harsogó trombitájának a' szava hangzik az én füleimben: *Keljetek-fel holtak! Jöjjetek az Itéletre.*”¹⁶

Az előszóban Szőnyi a kötet tartalmáról, céljáról és megformálásának módjáról nyilatkozik.¹⁷ A tartalom lényege az isteni kijelentés két fő iránya: Isten ígéretei „az igazán meg-térőknek, és hívőknek”, valamint Isten fenyegetése „a bűnben élőknél, és abban holtokig igaz meg-térés nélkül maradóknak”. Néhány további, előre jelzett téma: „a fő, és sarkalatos Keresztényi (sic!) virtusok” (4.), „a' szent Sákramentomok-is, mint a' Sz. életnek segítő eszközei”, ezen kívül „az Isten szép teremtéséről való kegyes elmélkedés”, továbbá kérések, esedezések, fogadástelepek, intések, tanácsadások (5.), a bűnök „kút fejei” (különösképpen a csalárd szív és a csalárd nyelv), mindezek pedig elsődlegesen bibliai példák alapján, melyek „bizonyosan azt mutatják, hogy az *Itéletről*, *Mennyszágról*, *Pokolról* való figyel-

¹⁵ Szőnyi hivatkozásai: *Mát.* 24,31; *1Thessz.* 4,16; *1Kor.* 15,52; *Ésa.* 58,1; *Jer.* 6,17; *Jer.* 4,19; *Jel.* 10,6-7; *Jel.* 11,15-18; *Zsolt.* 98,6; *Ezék.* 33,4-6. A kötet cím alapjául szolgáló részlet: „maga az Ur riadóval, arkangyal szózatával és isteni harsonával leszáll az égből: és feltámadnak először a kik meghaltak volt a Krisztusban;” (*1Thessz.* 4,16).

¹⁶ A Hieronimus-idézethez kapcsolódó bibliai hivatkozás: „mert trombita fog szólni, és a halottak feltámadnak romolhatatlanságban” (*1Kor.* 15,52).

¹⁷ Szükséges elő-jelentések e' kis könyv summujarol, idvösséges tzélljáról (3-14.).

metes elmélkedést egyik eszközül rendelte az Isteni kegyelem, a' bűnben sokáig élő ember meg-térítésére" (12.).

A könyvecske kinyilvánított célja az, hogy a figyelmes elmélkedés segítségével „a' jók ugyan erőről erőre menvén épüllyenek; a' nyavalyás, bűnben élők pedig, meg-térjenek és idvezüljenek" (13.). A kétségkívül elsődleges lelkipásztori küldetésűtudat és evangélizáló szándék mellett azonban nem lehet nem észrevenni az „elő-jelentések" hangvételén, stílusán átsugárzó személyes indítékot, a *költői* megnyilatkozás belső igényét. Ennek egyik összetevője a szemléletes leírás, a képzetet megmozgató *látatás*: hogy tudniillik „le-rajzoltatnak itt, a' Sz. Írásból summáson, a' Menny-országoknak ditsőséges gyönyörűségei, és a' Pokolnak rettenetes kínnyai, nem tsak; hanem meg-mutattatnak az Istentől szabott utak, és eszközök-is, mind a' Pokol el kerülésére, mind meg nyerésére a' Menny-országnak" (6.). A másik összetevő pedig a belső élet nem csupán tudati, hanem érzelmi síkon is kívánatos *mozgósítására* való törekvés, a lelki hatás, Isten szabadító hatalmának, megmentő akarátának mintegy személyre szabott közvetítése. Ennek a hatékony közvetítésnek az eredménye lehet „az újja születésnek első mozdúlattya azokban, kikben e' mód szerént munkálkodni kezd a' kegyelem: az a' szél, mellynek zúgását hallod, az az: munkáját érzed, ha nem tudod-is titkos módját, mint ered, és mint mégyen elébb Ján. 3.8." (8.).

A tartalom és a cél tömör ismertetéséhez a *megformálás* módjára vonatkozó megjegyzés is csatlakozik: „Végre jelentem, hogy ez nagy dolgokról való rövid elmélkedéseket, esmértesen nótájú 'Sóltári énekekhez szabogattam; és így versekbe foglaltam, tudván, hogy így könnyebben meg-ragadnak; és így édes Magyar Nemzetünk a' kegyes versekkel készült könyveket szereti, és azokban gyönyörködik." (14.)

„Nagy dolgokról": az emberi lét végső nagy kérdéseiről szól tehát a könyv, „rövid elmélkedések" vagyis a Szentírás kijelentéseire alapozott (és a lapszéleken mindvégig sűrű hivatkozásokkal hitelesített) személyes gondolatsorok és lelki tanítások formájában, „versekbe", azaz rímes-szótagszámtartó versszakokba (strófákba) foglalva, melyeknek mintája a magyar kálvinista közösségek („reformáta Eklésiák") körében közismert és közkedvelt *Zsoltárkönyv*, Szenci Molnár Albert fordításában. A szűkszavú utalásból nem egészen világos, mi lehetett a könyvecske felhasználásának a szerző szerint legmegfelelőbb, legtermészetesebb módja, de azt joggal feltételezhetjük, hogy akár egyénileg, akár családi vagy gyülekezeti közösségben, akár csöndben, akár fennhangon, akár csak szöveg szerint, akár dallamukkal együtt jutottak célba ezek az énekszövegek, befogadásukhoz, hatásukhoz mindenképpen szorosan hozzá tartozott a francia zsoltárdallamokhoz igazított, ismerősen csengő, „gyönyörködtető" versforma, mely nem csupán a protestáns hitéletben otthonos beavatottak, hanem „édes Magyar Nemzetünk" irodalmi ízlésének is megfelelt.

Az alábbiakban Szőnyi Benjámin *Istennek Trombitája* címmel egybegyűjtött énekszövegeinek (verses elmélkedéseinek) *ritmikai* jellegét, a bennük hangzó tettet öltő *ütemhangsúlyos sor- és szakaszmértékek* szerkezeti rendjét, előfordulásuk gyakoriságát, nyelvi megvalósulásuk néhány figyelemre méltó mozzanatát kívánom áttekinteni, a kötet tematikus felépítését követve. A könyvben sorszámozás nem szerepel, a könnyebb azonosítás kedvéért azonban a címek előtt az ének sorszámát is megadom (I.)-től (XXI.)-ig. A cím után az 1791-es kiadás oldalszámait közlöm (zárójelben), majd a *Szentelek hegedüje* (SzH) megfelelő sorszámát, ha az ének ott is előfordul. – A nótajelzésben Szőnyi eredeti dallammegjelölése után,

ahol szükséges, kiegészítő adattal is segítem az eligazodást. A dallaminták többsége Szenci Molnár Albert *Zsoltárkönyvéből* származik. Ezekben az esetekben a kiadást külön nem jelölöm. A dallamok megtalálhatók a Református Egyház ma is használatos *Énekeskönyvében*. Szőnyi közvetlen dallamforrásai azonban a korabeli gyülekezeti énekeskönyvek voltak. Ezekre – ahol nem a 150 zsoltár valamelyikéről van szó – az alábbi betűjelekkel hivatkozom:

DÉ *Debreceni Énekeskönyv*, 1778-as kiadás,

DH *Halottas Énekeskönyv*, Debrecen, 1780-as kiadás,

MG Maróthi György: *A' Soltároknak négyes notájik*. Debrecen, 1743.

A dallamra utaló adatokat a versformára vonatkozó *metrikai* adatok követik: a *szakaszmérték* sor- és rímszerkezetének képlete (a sorok szótagszáma mellett a rímes megfeleléseket szemléltető betűjelekkel, azonos szótagszámú sorok ismétlődése esetén csak betűjellel), egy versszak sorainak száma, zárójelben az adott ének versszakainak száma; majd a legjellegzetesebb *sormértékek* és *mértékváltozatok* képlete (metszetes sorok esetében tagolatlanul hagyva az ütempárok szótagszám-adatát). Az adott ének hangzásvilágát a szövegből kiemelt egy-két strófányi *szemelvény* érzékelteti (esetenként rövid megjegyzéssel kísérve).

(I.) Az Utolsó Ítéletről közönségesen, és különösen az Igazak kegyelmes ítéletekről. (15–22.)

Nóta: 'Sólt. 50. Az erős Isten Uraknak Ura.

Szakaszmérték: 10aabb11cc 6 soros (26 versszak)

Sormértékek: 5||5 ~ 4||6 ~ 6||4, 5||6 ~ 6||5

1. E' földön tűz, és Víz közöt' lakunk,
A' Levegő Ég fel-nyílt ablakunk,
Ezen által látunk nagy tüzeket;
Ezek alatt a' bosszús Vizeket,
Mellyek e' földet el boríták régen.
Oh föld! sok tűz kész égtedre az égen. (15.)

6. Napnál fényesb a' Király ortzája Jel. 1. 16.
Fejér hónál tündöklöb' ruhája Mát.17. 2.
Két élű hegyes tör nyúl szájából Jel. 1. 16.
Két szeme mint az égő tűz lángol. Jel. 1. 14.
A' Királyi szék tüzel villámokkal, Jel. 4. 5.
Zeng, zúg, dörög, ordít nagy szózatokkal. Jób 37.3. (17.)

(II.) A' Gonoszok meg Ítéltetéséről, és a' Pokolról. (23–29.)

Nóta: 'Sólt. 137. Hogy a' Babilóni vizeknél últünk.

Szakaszmérték: 11aa10bb11cc 6 soros (23 versszak)

Sormértékek: 5||6 ~ 6||5, 5||5 ~ 4||6 ~ 6||4

1. El-menvén a' Jók az örök életre, Mát. 25. 45.
A' gonoszok vonatnak ítéletre,
Tudják magok, hogy Istentelenek,
A' Nagy Székre menni kéntelenek;
JÉBUS sem tart őket maga népének;
Nem látván nyomát benne szent képének. (23.)

7. Oh! szörnyű oh! rettentő ordítások!
 Jajgatások és fog tsikorgatások! Mát. 8. 12.
 Mellyeket e' kárhoztattak tésznek,
 Már is, hogy Pokolra útat vésznek.
 Oh mint akarnák, hogy jókká lennének!
 De nints már idő, hogy meg-térhetnének. (24.)
11. Lelki esméretek vélek perben száll,
 Soha meg-nem haló rút féreggé vál, Ésa. 66. 24.
 Ellenek Bíró, tanú, vádlójok,
 Poroszló, kínoz-szerszám, hóhérjok,
 Tömlözt, mérges kígyó, vipera, sárkány, Jób 20. 16.
 Kiből méreg tenger forr száján farkán. Jel. 9. 18.
12. Azonban pokol felé hurtzoltatnak;
 Már pokol, hogy ők Istent nem láthatnak,
 Pokol, hogy nints térítő kegyelem,
 Pokol, hogy nints pokoltól védelem,
 Pokol, hogy az időt el vesztegették,
 A' meg térést lehetlenné tették. (25-26.)
20. Szól az Ég: a' Pokol záratik rájok,
 Örök gyalázat borító ruhájok, Ésa. 66. 24.
 Örök rabjai a' kárhozatnak, 'Sólt. 71. 13.
 Örökkön örökké kínoztatnak,
 Nints szünzte vége az égő inségnek,
 Örökké égvén soha meg nem égnék. (28.)

Megjegyzés: Figyelemre méltó sorképző mozzanat a retorikai alakzatok nyomán fellépő élrímes, *anaforikus* sorkezdetek viszonylagos gyakorisága.

(III.) Más ének azonról. Tudni-illik: Az el-kárhozottaknak boldogtalan állapotokról. (30-35.)

Nóta: 'Sólt. 144. Áldott az Úr, ki kezemet tanítja, vagy: „Négy rendenként a' 8dik 'Sóltár Nótájára.”

Szakaszmérték: **11aa10bb11cc10dd** 8 soros (13 versszak)

Sormértékek: 5||6 ~ 6||5, 5||5 ~ 4||6 ~ 6||4

1. Óh örökké való boldogtalanság!
 Mellyben ejt gonoszokat a' bolondság,
 Mellyet a' bűnben látnak magok-is;
 Lát Isten, Angyal, látnak mások-is;
 De a' Sátán titkos mesterségével,
 A' test tsiklándó ketsegtetésével,
 A' meg-vakúlt bűnöst bűnre vészi,
 S ha meg nem tér majd rabjává tész. (30.)

(IV.) Más ének, arról. Mint kell élni Pokol 's kárhozatot kerülő, és Mennysországra vágyó keresztyén embernek. (36–47.)

Nóta: 'Sólt. 8. *Oh Felséges Ur mi kegyes Istenünk. vagy: Nyóltz nyóltz soronként 'Sólt. 144. vagy 'Sólt. 32.*

Szakaszmérték: **11aa10bb** 4 soros (49 versszak)

Sormértékek: 5||6 ~ 6||5, 5||5 ~ 4||6 ~ 6||4

1. Oh melly drága e' kegyelem ideje! *Efés. 5.16.*
Az Isten jó kedvének esztendeje, *Ésa. 61. 2.*
Melly bár rövid; de elég a' végre,
Hogy ember juthasson idvességre.

2. Az idő Istennek jó adománya,
Tanító; kinek ember tanítványa, *'Sólt. 19. 3. 4.*
Pitvar és tornázt a' Mennysországra: *'Sólt. 84. 3. 4. 5.*
Keskeny út, 's kapú a' bődögságra. *Mát. 7. (36.)*

15. Hogy szeretlek jobban nem jelenthetem,
Mint ha jó s szép munkáid emlegetem (*)
Kiket ember javára formáltál,
Tanító Mesterül mellé adtál.

16. Hiszem: hogy TE teremtél mindeneket,
Mind látható, mind láttatlan miveket, *'Sid.11. 3.*
Ég, föld, tenger, Nap, hóld, tsillag sokság,
A' Nagy Istent hirdető bizonyság.

(*) A' többek között egyik jele ez az Isten szeretetének. (39.)

Megjegyzés: A vagyagos nótajelzés itt és az előző énekben is a *strófaszerkezet* jellegzetességére utal: a 8 soros ikerszakasz két azonos sorszerkezetű négysorosból képezhető.

Az ének tartalmi érdekessége, hogy Isten teremtő munkájának dicséretéhez – viszonylag terjedelmes lábjegyzetben (40–41.) – szakszerű *természetismereti* magyarázatot csatol Szőnyi az égitestek mozgásának, valamint a szivárvány keletkezésének fizikai törvényeiről.

(V.) A' kegyelemnek állapotjáról, és abban lételnek igaz jeleiről, mellyek szerint tartozik a' jó keresztyén ember magát szorossan meg vizgálni, mellyik úton jár. (47–54.)

Nóta: 'Sólt. 8. *Oh Felséges Ur mi kegyes Istenünk.*

Szakaszmérték: **11aa10bb** 4 soros (33 versszak)

Sormértékek: 5||6 ~ 6||5, 5||5 ~ 4||6 ~ 6||4

1. Térek már kegyelem állapotjára,
Istennek lelkeimmel tett jó dolgára, *'Sólt. 66. 16.*
A' Sátán markából azt ki-véven, *Tsel. 26. 18.*
'S kegyelmének edénnyévé téven. (47.)

8. Bár én ezeket tsetsemő koromba
Nem érzem, lévén még elmém goromba,
De a' mi az Úrnak nagy jósága:
Észben vételt meg-előz országa. Luk. 17. 20. (49.)
33. Mert magamtól semmi jót nem tehetek, Ján.15.3.
Jésushoz ha ő nem von, nem mehetek.
Vony URAM JÉSZUS! utánnad futok, Ének. 1.4.
Vony! Vony! mind addig míg hozzád jutok. Amen. (54.)

(VI.) A' Mennyei Ditsőségről. (54-69.)

Azon Notára. ('Sólt. 8. Oh Felsőges Ur mi kegyes Istenünk)

Szakaszmérték: 11aa10bb 4 soros (72 versszak)

Sormértékek: 5||6 ~6||5, 5||5 ~ 4||6 ~ 6||4

1. Emelkedj Lelkem! repűly sebességgel, Ésa. 40. 31.
Két Sasi szárnyal; Híttel, Reménységgel.
Menj fel a' felső SION Hegyére,
A' Mennyei Ditsőség helyére. (54.)
4. Itt lész a' Hitnek látássá válása,
Az Istennek színűről színre látása;
A' Reménység itt válik várt jóvá;
Az Öröm tsep, mérhetetlen tóvá. (55.)
15. Szent, Szent, Szent, Nagy Királlya az Egeknek,
'S Minden Mennyei, földi Seregeknek,
Széles föld helye Ditsőségének: Ésa. 6. 4.
Öröm zengést hoz Mennyben ez Ének. (57.)
37. Nints itt mint e' földön Templomnak helye,
Mert az egész hely, egyaránt műhelye
A' Mindenható Ditséretének, Jel. 21. 22.
'S Bárány JÉSZUS, zengő Énekének. (61.)
63. E' most Lelkes test, lelki testé léssen, 1 Kor. 15. 44.
Lelki természet tetszik minden részen,
Lelkiek ottan az érzemények,
Lelki minden tzellyok és törvények. (67.)
70. Ezt meg-találván, az innét valókat,
Ahoz szabd, mint arra sebes futókat;
Mert a' miben a' végső Nap talál:
Úgy lész a' jó, vagy a' nem jó halál. Préd. 11. 3. (68.)

(VII.) A' Bűnöknek első eredetéről és folyamattyáról, a' tsalárd szívről *Jer. 17. 9.* mellyből származnak az életnek tselekedeti, *Péld. 4. 23.* ki jönnek a' gonosz gondolatok és minden vétkek *Mát. 15. 19.* mellyek a' bűnösnek, ha meg nem tér, a' pokolra való utak *Péld. 7. 27.* (69–81.)

Ugyan Azon Nótára, 'Sólt. 8. (Oh Felséges Ur mi kegyes Istenünk)
 Szakaszmérték: **11aa10bb** 4 soros (50 versszak)
 Sormértékek: 5||6 ~6||5, 5||5 ~ 4||6 ~ 6||4

1. Lásd ember előbbi veszet' sorsodat,
 Míg Jó Isten fel nem vette pártodat. *Efés. 5. 8.*
 Meg-lévén bűnös fogantatásod, *'Sólt. 51.*
 Ganéj 's vizellet közt vólt lakásod.
(Petr. Moulin in Heraclito)¹⁸
- (69.)
9. Mi vagy míg nem juttz Isten kegyelmére?
 Egy irigy 's gyilkos Kainnak testvére, *1 Ján. 3. 12.*
 Ördög atyától származott fajzás, *Ján. 8. 44.*
 Mérges kígyótól nemzett származás. *Mát. 23. 33. (71.)*
49. Uram teremts én bennem tiszta szívet, *'Sólt. 51.*
 Ronts-el test, világ, és ördögi mívet
 Tűz, 's pöröly erejű szent ígéddel, *Jer. 23. 29.*
 A' bűnt meg-emésztű Szent Lelkeddel. *Ésa. 4. 3. (81.)*

(VIII.) A' Pokolt kerülő, és Mennyországra vágyó, hívő és meg tévő keresztyén embernek esmértető jelei, és igaz tzimmerel. (81–91.)

Azon Nótára. 'Sólt. 8. (Oh Felséges Ur mi kegyes Istenünk)
 Szakaszmérték: **11aa10bb** 4 soros (43 versszak)
 Sormértékek: 5||6 ~6||5, 5||5 ~ 4||6 ~ 6||4

1. Hald meg-már millyen emberré kell lenned:
 Hogy bődög életre lehessen menned;
 Meg-futván élted' ki-mért pályáját: *2 Tim. 4. 7, 8.*
 Mint nyerhetsz igasság' koronáját. (81.)
12. Illy szegény lévén SIRASD szegénységed, *Mát.5.4.*
Sirasd, hogy egész pokol ellenséged;
Sírj Péterrel, óh sírj keservesen,
Sírj, hogy Isten, téged el-ne vessen. (84.)
42. Oh JESUS! Bődög Mennyország Királya,
 Rajtam e' dög test óltsó rongy ruhája;
 'S ha majd le-vetkezése lesz ennek:
 Adj fejér ruhát drága Lelkemnek. *Jel. 3. 18. (91.)*

¹⁸ A hivatkozás alapja Pierre Du MOULIN (1568–1658) francia reformátor, charentoni lelkész könyve: *Héraclite, ou de la vanité et misère de la vie humaine, par P. D. M. ministre. S. l. 1609. (Ua. Genève, 1624.)*

(IX.) BÉ-REKESZTÉS

(91–95.)

Nóta: 'Sólt. 42. *Mint a' szép híves patakra.*

Szakaszmérték: 8a7b8a7bcc8dd 8 soros (14 versszak)

Sormértékek: 4||4 ~ 5||3 ~ 3||5, 4||3 ~ 3||4

1. Óh Nagy Isten mind ezekben,
Életet, halált látván, 5 Mós. 30. 19.
Mind poklokban, mind Egekben,
Elmémet meg-jártatván:
Pokolban igasságod',
Mennyben irgalmasságod'
Tsudáalom álmélkodással,
Utaid igazítással. (91.)
6. Uram! van Mennyben vágyása,
Szegény bűnös Lelkemnek;
De ezen van sok sírása,
Búban epedt szívemnek:
Hogy óltom mennél jobban;
Annál inkább' fel-lobban: Róm. 7. 15–21.
A' szív sok rossz gondolatya,
És sok heves indulatya. (93.)

(X.) Az el-esett Angyalok bűnéről, azoknak első büntetésekről, és utolsó ítéletekről. (96–109.)Nóta: 'Sólt. 137. *Hogy a' Babilóni vizeknél ültünk.*

Szakaszmérték: 11aa10bb11cc 6 soros (51 versszak)

Sormértékek: 5||6 ~ 6||5, 5||5 ~ 4||6 ~ 6||4

1. Éneklek a' Nagy Isten' nagy tsudáját,
Ítéletének rettentő példáját,
Mellyet végben vitt az Angyalokon,
Eredeteket meg-nem tartókon. Júdás Ap. 1. 6.
Kik esvén kezdetkor nagy kevélységben: 1 Tim. 3. 6.
A' magos égből estek nagy mélységben. (96.)
15. Így lón az ördög Isten e' Világnak, 2 Kor. 4. 4.
Földön el-terjedt minden népnek ágnak,
'S oka a' meg-romlott természetnek;
Ezt még-is ma mint Vezért követnek,
A' kiknek nem szent írás a' Vallások;
Hanem * természet, mellyben van romlások.
* Ez a' mai naturalismus. (100.)

49. Oh erős Isten! én frígyes Istenem!
Mikor e' gyilkos, hartzot úz ellenem,
S meg késért gonosz kivánságokkal,
Ostrommal sok rosz indúlatokkal;
Öltöztess engem' is lelki fegyverben,
Víjv véle mellettem ez új emberben.
50. Légy védelmező sisakom paisom,
Igéd 's Szent Lelked légyen Szív mej Vasom.
Segíts hartzomban a' vérig végig,
Ebből holtomkor vigy mind az égig;
Fel-támadván a' le vert Sátánt lássam,
'S örülvén *véreben lábaim mossam.* 'Sólt. 58. 11.(109.)

(XI.) Az Halálról, Itéletről, és mind kettőre-való készületről. (110-114.)

SzH 1784, LVI

Nóta: 'Sólt. 38. *Haragodnak nagy vóltában.*

Szakaszmérték: **8a4a7b8c4c7b** 6 soros (22 versszak)

Sormértékek: 4|4 ~ 5|3 ~ 3|5, 4, 4|3 ~ 3|4

1. Az én időm mint a' szép nyár,
Mentenn el jár:
Nem meszsze tőlem a' vég.
Tudom, a' lélek el-nem-vész,
Sőt bére lész
Jó, vagy jaj, pokol, vagy ég. (110.)
7. A' kürt-zengés már-is hallik,
Már hajnallik,
Már útban az Angyalok.
Létem és végem közt a' köz
Kitsiny eszköz.
Im' ezentül meg halok. (111.)
21. Időm kevés; de sok a' baj.
Három a' Jaj. Jel. 8.13.
Ki ne kívánná végét?
Bóldog, a' ki pályát futott,
Tzélra jutott,
'S meg tartotta hűségét! (114.)

(XII.) A' mennyei Bóldogságról. (115-120.)

SzH 1784, LVII

Nóta: 'Sólt. 84. *Óh Seregeknek Istene!*

Szakaszmérték: **8aa9b8cc9b8dd** 8 soros (16 versszak)

Sormértékek: 4|4 ~ 5|3 ~ 3|5, 5|4 ~ 4|5

1. Itt tsak vándorlás életem,
 Még itt tsak a' tzélt kergetem.
 Utam van Jérusálem felé,
 Mellyet az Úr maga formált,
 A' Báránynak vérén fundált.
 Óh mint kívánok menni belé.
 Itt tsak vándorlás életem.
 Még itt tsak a' tzélt kergetem. (115.)

4. Oh Bárány! hajlékod melly szép,
 E' sok nemzet, nyelv, ág és nép,
 E' sok száz ezer mind te néped.
 Mind értünk véred ki-ontád,
 Az hét petsétet fel-bontád.
 Benned vagyunk, bennünk van képed.
 Mind örökké téged áldunk,
 Dítsérünk, félünk, imádunk. (116.)

7. Én itt sokszor járok sirva;
 A' kik ott bé-vagynak irva,
 Uram! ortzád fényében járnak:
 Itt szomjúhozna, éheznek.
 Ott e' félét nem éreznek.
 Itt kár; ott híre sints a' kárnak,
 Én itt sok nyavalyát látok,
 Ott az áldás; itt az átok. (117.)

14. Fejér ruhákat viselnek, *Jel. 7. 9.*
 Kies helyeken legelnek, *Jel. 7. 17.*
 Kezek ékes pálma-ágakkal, *Jel. 7. 9.*
 Hasonlók a' nap' fényéhez,
 A' Kristus' ditső testéhez,
 Ragyognak arany koronákkal. *Jel. 4. 4.*
 Zeng a' Menny nagy énekléssel,
 'S arany hegedű zengéssel. *Jel. 5. 8.* (119.)

(XIII.) A' bódog Fel-Támadásról. (120-123.)

SzH 1784, LVIII

Nóta: *E' világ miólta* (MG 1743, 172.)

Szakaszmérték: 6aa5b6cc5b8dd 8 soros (12 versszak)

Sormértékek: 4|2 ~ 3|3 ~ 2|4, 3|2 ~ 2|3, 4|4 ~ 5|3 ~ 3|5

1. Egy reménység táplál;
 Az idő elő-áll,
 Az Istent mellyben
 Szinről színre látom,
 Oh Jésus barátom!

Ha adsz tellyes szabadságot!
E' testnek tellyes váltságot! (120.)

(XIV.) Más azonról. (123–127.)

SzH 1784, LIX

Azon nótára. (E' világ miólta, MG 1743, 172.)

Szakaszmérték: 6aa5b6cc5b8dd 8 soros (13 versszak)

Sormértékek: 4|2 ~ 3|3 ~ 2|4, 3|2 ~ 2|3, 4|4 ~ 5|3 ~ 3|5

1. Meg-bízott Jésumom,
Éltedhez nagy jussom
Vagyon holtomban:
Élted' erejével,
Hóltod' érdemével,
Szállok bóltomban:
Társa halálad holtomnak,
Él'ted fel-támadásomnak. (123.)

12. JÉSUMom elében,
A' levegő-égben,
Így ragadtatom:
Az halált tapodom;
Pokolt alatt hagyom.
Meszszünnen látom
Az itt hagyott föld' égését,
'S el-mulandók enyészését. (127.)

(XV.) Az örök élet kívánásáról. (127–129.)

SzH 1784, LX

Nóta: 'Sólt. 55. Halgasd-meg Uram! könyörgésem.

Szakaszmérték: 9aab8cc9b 6 soros (7 versszak)

Sormértékek: 5|4 ~ 4|5, 4|4 ~ 5|3 ~ 3|5

1. Kettőn van szorongattatásom:
Itt kívánjam-é még lakásom;
Vagy e' sátorból ki-költözsem,
Melly töredékeny 's romlandó.
Oda-fel van az állandó,
Tsak az hijja, hogy fel-öltözsem. (127.)

5. Job' az haza a' bújdosásnál,
A' nyereség a' kárvallásnál,
A' nyavalyánál az egészség:
Job' a' kints a' szegénységnél,
A' birt jó a' reménységnél,
A' keserúnél az édesség. (128.)

(XVI.) Halálos Beteg Ember nyögése Ésa. 38.

(129–136.)

SzH 1784, CC

Nóta: 'Sólt. 8. Oh Felséges Ur mi kegyes Istenünk.

Szakaszmérték: **11aa10bb** 4 soros (37 versszak)

Sormértékek: 5||6 ~ 6||5, 5||5 ~ 4||6 ~ 6||4

1. Betegséggel embert Isten látogat. Jób 5.
Rajta gonoszszal jót csak ő váltogat.
Mint a' fény után jó a' setétség:
Igy egésség után a' betegség. (129.)
37. 'S mint János a' vég-vatsora idején,
Édesden el nyugodtt Felséged' mellyén,
Oly édes nyugvássá tedd halálom,
Ekképpen lész halálom tsak álom. (136.)

(XVII.) Bóldog halálról való elmélkedés.

(136–142.)

SzH 1784, CCIII

Nóta: Szomorú az halál a' gyarló embernek. (DH, 132) vagy: Semmit ne bánkodjál
Kristus Szent Serege. (DÉ, 325)

Szakaszmérték: **12aaaa** 4 soros (28 versszak)

Sormérték: **6||6**

1. A' szomorú halál sokszor szívem' állya,
Mert, a' mint Bildád szoll, félelmek' Királyja, Jób 18. 14.
'S utólsó ellenség, a' kinek szabjája
Egygyé lett lelkem' és testem' ketté vágja. (136.)
26. Várom azért holtom' jó hittel tsendesen,
Kivánom az Urat meg-látni szívesen,
Oh Uram! Felséged engem' meg-ne-vessen;
Halálig 's halálban Szent Lelked vezessen. 'Sólt. 48.15. (141.)

(XVIII.) Idő, Halál, Örökké-valóság.

(142–144.)

SzH 1784, CCIV

Nóta: 'Sólt. 50. Az erős Isten Uraknak Ura.

Szakaszmérték: **10aabb11cc** 6 soros (10 versszak)

Sormértékek: 5||5 ~ 4||6 ~ 6||4, 5||6 ~ 6||5

1. Oh idő, óh örökké-valóság!
Ez idő tsak tündér mulandóság,
Az örökké-valóság a' való.
Bóldog az Urban élő 's meg-haló.
Uram! segíts, hogy úgy folyon életem,
Hogy irgalmas légyen én itéletem. (142.)

(XIX.) Bóldog meg-halásért.

(145–148.)

SzH 1784, CCV

Nóta: *Hartz ember' élete tellyes életében.* (DH, 180; RMDT II, 125/b)

Szakaszmérték: 12aa10a4b6b12b 6 soros (11 versszak)

Sormértékek: 6||6, 4||6 ~ 5||5, 4, 4|2 ~ 3|3 ~ 2|4

1. Mint kergetett madár, vígyázok szüntelen,
Kerget a' bűn, 's félő, hogy el-fog hirtelen,
Vélem jár, kél, mar, gyötör szertelen.
Majd rám talál,
A' keserű halál.
Óh éltem gyilkosa, Sátán mint meg-tsalál!

(145.)

10. A' míg meg-nem halnék, halni addig szoktass';
Napjaim számlálni minden napon oktass.
Vale Világ! engem ne tsalogass.
Oh Meg Váltóm!
Színed mikor látom?
Mikor Lelkem te szent kezedbe botsátom.

(148.)

(XX.) Más: a' hívő embernek Halálra-való készülete, a' Léleknek testel-való beszélgetése: és attól-való bútsúzása.

(148–152.)

SzH 1784, CCVI

Nóta: *Sólt. 42. (Mint a' szép híves patakra)*

Szakaszmérték: 8a7b8a7bcc8dd 8 soros (12 versszak)

Sormértékek: 4|4 ~ 5|3 ~ 3|5, 4|3 ~ 3|4

1. Jésus, én meg-hóltt életem,
Halálomban vezetöm!
Reménységem' benned vetem,
Kedveljed az én Hitem':
Oh Jésus, benned hiszek!
'S ha meg-halok is élek;
Benned élek, hiszek, vagyok:
'S az halálban nem maradok.

'Sólt. 68. 21.

Ján. 11. 25, 26.

(148.)

(XXI.) A' hívő Léleknek e' világtól-való bútsúzása (*Hatyúí Éneke*) és az Istenhez való kívánczása.

(153–161.)

SzH 1784, CCVII

Nóta: *Sólt. 103. Áldjad Lelkem! Úradat [Istenedet].*

Szakaszmérték: 11aa10b11cc10b 6 soros (28 versszak)

Sormértékek: 5||6 ~ 6||5, 5||5 ~ 4||6 ~ 6||4

1. Oh Mennynek és Földnek leg-főbb Királyja!
Élőknek 's hóltaknak igaz Birája,
Imé közelget vége él'temnek.
E' nyavalyák te töled jött követek.
Isten' Angyali! óh ti-is jövetek:
Légyetek késérői Lelkemnek.

(153.)

28. Immár szívemet vetem tsak az égre.
 Oh Atya, Fiú! jövel segítségre.
 Te pedig adjad áldott Szent Lélek!
 Hogy szájamnak leg végső pihegése,
 Légyen a 'Bárány' Eneke' kezdése,
 Mellyet ott fenn vég nélkül éneklek.
 Amen. Amen.

(161.)

E szükségyszerűen hézagos, szemelvényes áttekintésből is kitűnik, hogy a könyvecske összállításakor már hetvenes éveiben járó énekszerző számára nem elvont hittudományi vagy valláserkölcsi probléma, hanem személyes megtapasztalás, tudati és érzelmi valóság volt „a hívő léleknek e világtól való búcsúzása és az Istenhez való kívánczása”. Ez a belső érintettség, a téma iránti fokozott érzékenység emeli ezeket a verseket a *költészet* világába. Figyelemre méltó a *kötetszerkesztés* tudatossága, a megénekelt témáknak a részletező címléírásokból kirajzolódó gondolati és hangulati íve. Az utolsó ítéletre vonatkozó bibliai jövődölések összefüggésébe helyezve „járta elmét” az élet és halál evilági gondjaitól a „poklok és egek” természetfeletti valóságáig (IX. ének 1. verse), lélekben felemelkedik „a mennyei boldogság” és a „boldog feltámadás” reményének elragadtatott, látomásos túlvilági létrendjébe (XII. ének 14. verse), a csúcsról azonban visszaeresszük a földre, a halálosan beteg, haláltól rettegő, de boldog halálról elmélkedő, világtól búcsúzó, Istenhez kívánczó ember állapotához és lelki élményeihez.

A belső azonosulás nyelvi formát ölt az egyes szám első személyben fogalmazott részletekben (például: V/33, VII/49, IX/6, X/49–50, XIII/1, XIX/1, XX–XXI.). Az egyes bibliai könyvektől (próféták, Jelenések) sem idegen színes, érzékletes, látomásos képzeletvilág is esztétikai síkra emeli az énekek néhány kiemelkedően hatásos részletét (például: I/6, XII/14). Felvillan egy-egy utalásban vagy a szöveghez fűzött szerzői megjegyzetben Szőnyi Benjámin *természeti világképének* néhány meghatározó mozzanata is. A teremtő Isten és a teremtett világ, a teológia és a fizika tudománya között Szőnyi világképében nincs zavaró ellentmondás. (L. a IV/15–16-hoz fűzött megjegyzést!) Elutasítja viszont a kor divatos, *természetelví* világképét, a „mai naturalismust”, mely az „elesett angyalok” démoni erői által megrontott természetet Isten helyére állítja, *Vezérként* tiszteli és követi (X/15).

Barokkosan széles ívelésű, párhuzamos vagy lépcsőzetes szerkezetű körmondatok, szónokiasan emelkedett, indulatokkal telített nyelvi fordulatok hordozzák a legsúlyosabb hitelvi állásfoglalásokat, a meggyőzés szándékával és szenvedélyével fogalmazott kijelentéseket. Ezek a mondat szerkezetek a versformálást, a metrikai *sorképzést* is erősen befolyásolják, néhol pedig – egybehangzó, anaforikus sorkezdetekkel (például: II/12, II/20, VIII/12, XII/7, XV/5) – egyenesen meghatározzák. A dallamminták által közvetített, változatosan indázó rím szerkezetekben természetesen túlsúlyban vannak a toldalékrímek, de előfordulnak egyéni leleménynek ható, mind fogalmi, mind hangzati szempontból választékos rímpárok is (például: régen – égen, Pokol – okol, koromba – goromba, féreg – érek, talál – halál, issza – vissza, futnál – kútnál, szép – nép, látok – átok, haláalom – álom). Néhány szövegrész megformálása a verhangzás szempontjából telitalálat: szótöisméttelssel, soron belüli hangmegfelelésekkel dúsítja a költői hatást. Például: „Nints szünte vége az égő inségnek, | Örökké égvén soha meg nem égnék” (II/20).

Az *Istennek trombitája* 21 énekében szótagszám szempontjából kilenc, a belső tagolódás szempontját is figyelembe véve éppen huszonegy különböző ütemhangsúlyos *sortípus* fordul elő. A *Szentek hegedűje* 1784-es kiadásának 210 énekében szótagszám szerint tizenhárom, belső tagolódás szerint harminckettő *sortípus* szerepelt. A kései kötet tematikusan rendezett, belső arányait tekintve viszonylag több leíró és elmélkedő mozzanatot tartalmazó hosszú énekeiben nincsenek sem négy szótagúnál rövidebb, sem tizenkét szótagúnál terjedelmesebb verssorok, teljesen hiányoznak a két ütempárnál hosszabb nagysorok, kevesebb változattal szerepelnek a metszetes sorok is:

Az *Istennek trombitája* 1791-es kiadásának *sortípusai*

Alap	ELEMI SOROK					METSZETES SOROK				
	Ütem	Ütempár				4	5	6	7	8
		12	13	14	15					
6						6 4	6 5	6 6		
5		5 2	5 3	5 4			5 5	5 6		
4	4	4 2	4 3	4 4	4 5		4 6	4 7		
3		3 2	3 3	3 4	3 5					
2			2 3	2 4						

A sorok szótagszáma szerint csoportosítva:

I. ELEMI SOROK

Négyesek: 4

Ötösök: 2|3 3|2

Hatosok: 2|4 3|3 4|2

Hetesek: 3|4 4|3 5|2

Nyolcasok: 3|5 4|4 5|3

Kilencesek: 4|5 5|4

II. METSZETES SOROK

Tízesek: 4||6 5||5 6||4

Tizenegyesek: 4||7 5||6 6||5

Tizenkettesek: 6||6

Ezekből a *sortípusokból* szerveződnek a kötet strófái, *szakaszmértékei*, oly módon, hogy 4, 6, illetve 8 sor alkot egy strófát. A (XVII.) énekben egyetlen *sortípus* ismétlődik (a felező tizenkettős), a többiben azonban legalább 2 vagy 3 különböző *sortípus* változtatja egymást. Legbonyolultabb szerkezetű a (XIX.) ének, 4 különböző szótagszámú sor mértékváltozataival (12aa10a4b6b12b). A 21 éneknek 12 különböző dallammintája és ennek megfelelően ugyancsak 12 különböző *szakaszmértéke* van. Leggyakoribb a 11aa10bb szerkezetű 4 soros versszak (dallammintája a 8. zsoltár: *Oh Felséges Ur mi kegyes Istenünk*), amely 6 ének összesen 284 strófájában érvényesül. Figyelemre méltó, hogy ez a forma a *Szentek hegedűjében* is az első helyre került: ott 11 ének összesen 199 strófájában szólt meg. A két gyűjtemény gyakorisági mutatóinak további adatai azonban erősen eltérnek egymástól. A *Szentek hegedűjében* második helyen áll a 42. zsoltár (*Mint a' szép híves patakra*) *szakaszmértéke*, 18 ének összesen 174 strófájával. Az *Istennek trombitája* viszont olyan dallammintákat emel ki, amelyek a korábbi nagy gyűjteményben

viszonylag ritkán tűntek fel. A *hagyományteremtés* folyamatát tekintve érdemes megfigyelnünk, milyen gyakorisággal alkalmazta Szőnyi az egyes formákat.

Az Istennek trombitája szakaszmértékeinek gyakorisága

Szakaszmérték	Sor	Dallamminta	Ének Vers- szak
11aa10bb	4	8. zs. Oh Felséges Ur mi kegyes Istenünk	(IV.) 49 (V.) 33 (VI.) 72 (VII.) 50 (VIII.) 43 (XVI.) 37 284
11aa10bb11cc	6	137. zs. Hogy a' Babilóni vizeknél ültünk	(II.) 23 (X.) 51 74
10aabb11cc	6	50. zs. Az erős Isten Uraknak Ura	(I.) 26 (XVIII.) 10 36
11aa10b11cc10b	6	103. zs. Áldjad Lelkem! Úradat Istenedet (XXI.)	28
12aaaa	4	Szomorú az halál a' gyarló embernek (DH, 132)	(XVII.) 28
8a7b8a7bcc8dd	8	42. zs. Mint a' szép híves patakra	(IX.) 14 (XX.) 12 26
6aa5b6cc5b8dd	8	E' világ miólta (Maróthi 1743, 172.)	(XIII.) 12 (XIV.) 13 25
8a4a7b8c4c7b	6	38. zs. Haragodnak nagy vóltában	(XI.) 22
8aa9b8cc9b8dd	8	84. zs. Oh Seregeknek Istene!	(XII.) 16
11aa10bb11cc10dd	8	144. zs. Áldott az Úr, ki kezemet tanítja	(III.) 13
12aa10a4b6b12b	6	Hartz ember' élete tellyes életében (DH, 180)	(XIX.) 11
9aab8cc9b	6	55. zs. Halgasd-meg Úram! könyörgésem	(XV.) 7

Végül egy olyan lehetőségre szeretném felhívni a figyelmet, amely túlmutat Szőnyi Benjámintól költeményeinek irodalom- és verstörténeti jelentőségén. A protestáns énekköltészet versformáinak hagyományteremtő szerepét Szőnyi munkásságában, a versújítás korának nemzeti kultúránk kiteljesedését megalapozó szellemi folyamataiban is felismerve, Szőnyi énekszövegeiből kiindulva megkísérelhetjük a magyar ütemhangsúlyos verselés szakaszmértékeinek az eddigieknél árnyaltabb, átfogóbb, célszerűbb rendszerezését. A minél gazdagabb választék kedvéért ebbe az áttekintésbe érdemes bevonnunk az *Istennek trombitája* (1791) mellett a *Szentek hegedűje* (1784) formakészletét is. Rendszerezésünk *elvi alapja* és alkalmazott *módszere* más költőkre, más korszakokra, végső soron a teljes magyar költészetre kiterjeszhető.

A szakaszmértékek rendszerezésének alapszempontjai – a vizsgált anyag belső logikája szerint – a következők lehetnek.

1. Az ismétlődő szakaszmérték verssorainak száma

A 8, illetve a 12 sorból álló szakaszmértékek között olyanok is vannak, amelyek szigorúan formális szempontok alapján nem egy, hanem két önálló, azonos szerkezetű strofát alkotnak. (Más szóval: ismétlődő ritmusegységük a *félszakasz*.) Áttekintésünkben ezeket *ikerszakasznak* nevezzük és megkülönböztetjük az azonos számú sorból álló, de *egyedi sorszerkezettel* rendelkező szakaszmértékektől.

2. A strofaépítő verssorok egymáshoz való viszonya

Ebből a szempontból vizsgálva egy adott számú verssorból álló szakaszmérték lehet sorlánc vagy sorkapcsolat. A sorlánc kizárólag *azonos szótagszámú* sorokat tartalmaz (például: 10aabb), a sorkapcsolat viszont legalább két *eltérő szótagszámú* sortípusból szerveződik (például: 9aab8cc9b). A szakaszmértéket alkotó sorkapcsolat lehet *egyszerű* (szerkezetileg tovább nem tagolható) vagy *összetett sorkapcsolat* (két vagy több egyszerű sorkapcsolatból, ismétlődő szerkezeti mozzanatokkal). Például: egyszerű sorkapcsolat: 8a6ax; összetett sorkapcsolat: 9a8bb9a, 6aa7b6cc7b, 8aa9b8cc9b8dd.

3. A verssorok közötti kapcsolatrendszer: a sorszerkezet jellege

A *sorlánc* sorszerkezete értelemszerűen eleve adott (egyetlen sortípus ismétlődése), a *sorkapcsolatok* azonban igen sokfélék lehetnek. Vizsgált anyagunk ebből a szempontból feltűnően gazdag. Az előforduló változatok:

a) egyszerű sorkapcsolat záróssorral

Azonos sortípusok kapcsolatához még egy, az előzőektől eltérő záróssor csatlakozik. Például: 10aa11a.

b) egyszerű sorkapcsolat záró sorpárral

Azonos sortípusok kapcsolatához két azonos típusú, de az előzőektől eltérő sor csatlakozik. Például: 9a8aa, 10aabb11cc.

c) egyszerű sorkapcsolat nyitó sorpárral

A szakaszmértéket két egymáshoz kapcsolódó, azonos típusú sor nyitja, ezeket pedig ugyancsak azonos típusú, de tőlük eltérő sorok láncszerű sorozata követi. Például: 9aa8bbcc.

d) összetett sorkapcsolat kétfonatú sorszerkezettel

A szakaszmérték páros számú sorból épül, szerkezetileg két azonos terjedelmű és azonos felépítésű, de önmagában nem zárt szerkezetű részre tagolódik, más szóval: két párhuzamos szerkezetű egyszerű sorkapcsolatból, „periódusból” áll, amelyek egymást feltételezik, csak együtt alkotnak ismétlődő szakaszmértéket. (Ez utóbbi mozzanatban különbözik a kétfonatú sorszerkezet az *ikerszakasztól*.)¹⁹

Például: 11a10b11a10b, 8a4a7b8c4c7b.

¹⁹ A *sor* és a *szak* közötti szerkezeti egységet Négyesy László nyomán a magyar verstani szakirodalom is *periódus*nak szokta nevezni. (NÉGYESY László, *A magyar vers*. A cisterci rend egri kath. főgymnasiumának Értesítője az 1886–87. iskolai évről. Eger, 1887. 85–86.) Nem egyértelmű azonban, hogy a *periódus* csak ismétlődő „félszakot” jelenthet-e vagy más, ismétlődő szerkezetű sorkapcsolatot is. A *kétfonatú* szerkezet mindenestre két azonos felépítésű, de önmagában nem lezárt egyszerű sorkapcsolatból áll, függetlenül attól, hogy kitölti-e a teljes szakaszmértéket.

e) összetett sorkapcsolat tükrös sorszerkezettel

A szakaszmérték páros számú sorból épül, szerkezetileg két azonos terjedelmű, önmagában nem zárt szerkezetű részre tagolódik, mintegy „feleződik” oly módon, hogy egy képzeletbeli középtengelyhez viszonyítva a két félszakasz egymásnak szerkezeti tükörképe. (A középvonaltól mindkét irányban azonos sorrendben követik egymást a megfelelő sortípusok.)

Például: 10a11bb10a, 11aa10bb11cc.

f) összetett sorkapcsolat felemás sorszerkezettel

A szakaszmérték vagy nem azonos terjedelmű részekre tagolódik (tehát nem feleződik) vagy ha a két – valamilyen szempontból elkülöníthető – szerkezeti egység mégis azonos terjedelmű, akkor sorszerkezetük nem azonos, nem is tükrös felépítésű, hanem mindkét félszakasz sortípusai más-más sorrendben, egyedi módon kapcsolódnak egymáshoz.

Például: 5aa6b11b, 5a6b5acc6b, 6aabccbdd7e6ff7e, 7aa6b7cc8b, 9aa8b9a8b, 11aa10bb, 12aa10a4b6b12b.

g) összetett sorkapcsolat háromfonatú sorszerkezettel

A szakaszmérték három azonos terjedelmű és azonos felépítésű, de önmagában nem zárt szerkezetű részre tagolódik, más szóval: három párhuzamos szerkezetű egyszerű sorkapcsolatból, „periódusból” áll, amelyek egymást feltételezik, csak együtt alkotnak ismétlődő szakaszmértéket.

Például: 10a8a10b8b10c8c, 11a10b11a10b11c10c.

h) összetett sorkapcsolat kétfonatú alapszerkezettel és záró sorpárral

A szakaszmérték zömét egy kétfonatú alapszerkezetű (l. a d) pontban!) sorkapcsolat alkotja, ehhez kapcsolódik egy tőle szerkezetileg elkülönülő, azonos sortípusokból álló záró sorpár (l. a b) pontban!).

Például: 7a8b7a8b7cc, 8aa9b8cc9b8dd.

i) összetett sorkapcsolat kétfonatú alapszerkezettel és nyitó sorpárral

A szakaszmérték zömét egy kétfonatú alapszerkezetű (l. a d) pontban!) sorkapcsolat alkotja, ezt előzi meg egy tőle szerkezetileg elkülönülő, azonos sortípusokból álló nyitó sorpár (l. a c) pontban!).

Például: 8aa9b8c9b8c.

j) összetett sorkapcsolat kétfonatú alapszerkezettel és záró sorkapcsolattal

A szakaszmérték zömét egy kétfonatú alapszerkezetű (l. a d) pontban!) sorkapcsolat alkotja, ehhez kapcsolódik egy tőle szerkezetileg elkülönülő, különböző sortípusokból álló záró sorkapcsolat.

Például: 8aa7b8cc7b4(2dd)12(4ee4)f8f.

k) összetett sorkapcsolat tükrös alapszerkezettel és zárósorral

A szakaszmérték páratlan számú sorból épül: zömét egy páros számú sorból álló, tükrös alapszerkezetű (l. az e) pontban!) sorkapcsolat alkotja, ehhez kapcsolódik egy tőle szerkezetileg elkülönülő zárósor (l. az a) pontban!).

Például: 9a8bb9a5a.

l) összetett sorkapcsolat tükrös alapszerkezettel és záró sorpárral

A szakaszmérték páros számú sorból épül: zömét egy páros számú sorból álló, tükrös alapszerkezetű (l. az e) pontban!) sorkapcsolat alkotja, ehhez kapcsolódik

egy tőle szerkezetileg elkülönülő, azonos sortípusokból álló záró sorpár (l. a b) pontban!).

Például: 8a7bb8a6cc, 9a6bb9a7cc.

m) összetett sorkapcsolat tükrös alapszerkezettel és nyitó sorpárral

A szakaszmérték zömét egy tükrös alapszerkezetű (l. az e) pontban!) sorkapcsolat alkotja, ezt előzi meg egy tőle szerkezetileg elkülönülő, azonos sortípusokból álló nyitó sorpár (l. a c) pontban!).

Például: 11aa8b10b10c8c.

n) összetett sorkapcsolat felemás alapszerkezettel és záró sorral

A szakaszmérték zömét egy felemás alapszerkezetű (l. az f) pontban!) sorkapcsolat alkotja, ehhez kapcsolódik egy tőle szerkezetileg elkülönülő záró sor (l. az a) pontban!).

Például: 7a6b7a6b7cc6x, 9a8b9aa8b6b.

o) ikerszakasz kétfonató alapszerkezettel

Két önálló, zárt szerkezeti egységet alkotó, azonos felépítésű, kétfonató alapszerkezetű (l. a d) pontban!) *félszakasz* kapcsolódása.

Például: 7a6b7a6b|7c6d7c6d, 8aa7b8cc7b|8dd7e8ff7e.

p) ikerszakasz tükrös alapszerkezettel

Két önálló, zárt szerkezeti egységet alkotó, azonos felépítésű, tükrös alapszerkezetű (l. az e) pontban!) *félszakasz* kapcsolódása.

Például: 6a8bb6a|6c8dd6c.

r) ikerszakasz felemás alapszerkezettel

Két önálló, zárt szerkezeti egységet alkotó, azonos felépítésű, felemás alapszerkezetű (l. az f) pontban!) *félszakasz* kapcsolódása.

Például: 10aa11bb|10cc11dd.

4. A határjelző egybecsengések kapcsolatrendszer: a szakaszmérték rímszerkezete

A magyar ütemhangsúlyos versrendszerben a szakaszmértékek sorszerkezetének elvileg ugyan nem szükségszerű, de a költői gyakorlatban csaknem elmaradhatatlan kísérőjelensége a sorvégeknek (ritkábban egyes sorrészek végének) rímes egybecsengése. Rendszerezésünk negyedik alapszempontja a sorszerkezetben felismerhető *rímszerkezet*, a hívó- és a válaszírmek ismétlődő sorrendje és eloszlása. A rímes hangmegfeleléseket a metrikai hagyománynak megfelelően, a sorok szótagszámát jelző számértékek mellett *betűjelekkel* rögzíthetjük. (Az egymással közvetlenül szomszédos, azonos sortípusok szótagszámát a képletben nem ismétlem.)

Táblázatomban a rímszerkezetek *megnevezése* is hagyományos (*csoportrím*, *páros rím*, *keresztírm*, *félrím*, *ölelkező rím*, *visszatérő rím*, *ráütő rím*, *belső rím*, *vaksor stb.*). Egyetlen új megnevezést ajánlok: a szakirodalomban helyenként felbukkanó *farkos rím*²⁰ helyett *emeletes rím*nek nevezem azt a szerkezetet, melyben két párhuzamos felépítésű, de önmagában nem zárt szerkezetű sorkapcsolat *záró sorai* rímeknek egymással, mintegy azonos kiterjedésű *szintekre* („emeletekre”) tagolva

²⁰ L. például SZEPES Erika-SZERDAHELYI István, *Verstan*. Bp., Gondolat, 1981. 95. (Feltehetően a német *Schweifreim* tükörfordításaként.)

a szakaszmértéket. Például: 9aabccb, 8a4a7b8c4c7b, 9aab8cc9b, 11aa10b11cc10b, 6aabccbdd7e6ff7e. Ez a jellegzetes (többnyire sorlánchoz vagy kétfonatú alapszerkezetekhez társuló) rímszerkezet a középkori latin himnuszoktól kezdve (például *Stabat mater dolorosa*)²¹ végigvonul az európai (és benne a magyar) költészet történetén, szerepet játszik a *Balassi-strófa* kialakulásában is.

A fentiek alapján Szőnyi Benjámint két énekgyűjteményének formakészletét így foglalhatjuk a különféle történeti és összehasonlító vizsgálatokhoz alapul szolgáló rendszerbe:

A Szentek hegedűje 1784-es kiadásának szakaszmértékei

3 soros szakaszok

hármassorlanc

csoportrímmel: 8aaa
11aaa
16aaa

hármassorlanc (egyszerű) sorkapcsolat
zárósorral

csoportrímmel: 10aa11a
13aa19a

záró sorpárral

csoportrímmel: 9a8aa
páros rímmel és vaksorral: 8a6ax

4 soros szakaszok

négyessorlanc

csoportrímmel: 8aaaa
11aaaa
12aaaa
páros rímmel: 8aabb
10aabb

négyes (összetett) sorkapcsolat
kétfonatú sorszerkezettel

csoportrímmel: 10a11a10a11a
keresztrímmel: 9a8b9a8b
11a10b11a10b
félrímekkel és belső rímmel: 8(4aa)7b8(4cc)7b

tükrös sorszerkezettel

keresztrímmel: 10a11b11a10b
ölelkező rímmel: 9a8bb9a
10a11bb10a

felemás sorszerkezettel

csoportrímmel: 11aa8a11a
11aa9a10a
páros rímmel: 5aa6b11b
8aa9bb

keresztrímmel: 11aa10bb
5ab6a11b

²¹ PAPP Géza, *A XVII. század énekelt dallamai. RMDT II. Bp., Akadémiai Kiadó, 1970. 17a-b.*

5 soros szakaszok

ötös sorlánc

páros és visszatérő rímmel: 8aabba
kereszt-rímmel: 6ababa
ölelkező és visszatérő rímmel: 8abbab

ötös (összetett) sorkapcsolat

felemás sorszerkezettel

páros és ráütő rímmel: 14aa9bbb
visszatérő rímmel: 8a9b8aa9b
9aa8b9a8b
10aa11b10a11b

tükrös alapszerkezettel és záróssorral

ölelkező és ráütő rímmel: 9a8bb9a5a

6 soros szakaszok

hatos sorlánc

páros rímmel 8aabbcc
11aabbcc
emeletes rímmel 9aabccb
ölelkező és páros rímmel 7abbacc

hatos (egyszerű) sorkapcsolat

záró sorpárral (4+2-es sorszerkezettel)

páros rímmel 8aabb9cc
9aabb8cc
10aabb11cc

nyitó sorpárral (2+4-es sorszerkezettel)

páros rímmel 9aa8bbcc

hatos (összetett) sorkapcsolat

kétfonatóú (3+3-as) sorszerkezettel

emeletes rímmel 6aa7b6cc7b
8a4a7b8c4c7b
8aa9b8cc9b
11aa10b11cc10b

tükrös sorszerkezettel

páros rímmel 10aa11bb10cc
11aa10bb11cc

felemás sorszerkezettel

emeletes rímmel 6aa8b7cc8b
7aa6b7cc8b
8a7a6b7cc6b
9aa8bccb
9aab8cc9b

hármás csoportrímmel

visszatérő rímmel 12aa10a4b6b12b

háromfonatóú (2+2+2es) sorszerkezettel

páros rímmel 10a8a10b8b10c8c
10a11a10b11b10c11c
kereszt- és páros rímmel 10a11b10a11b10c11c
11a10b11a10b11c10c

kétfonatú alapszerkezettel és záró sorpárral	
kereszt- és páros rímmel	7a8b7a8b7cc 8a7b8a7bcc 10a11b10a11bcc
nyitó sorpárral és kétfonatú alapszerkezettel	
páros és keresztímmel	8aa9b8c9b8c
tükrös alapszerkezettel és záró sorpárral	
ölelkező és páros rímmel	8a7bb8a6cc 9a6bb9a7cc
nyitó sorpárral és tükrös alapszerkezettel	
páros rímmel	11aa8b10b10c8c
felemás alapszerkezettel és zárósorral	
kereszt- és páros rímmel	9a8b9ab8c6c
visszatérő és ráütő rímmel	9a8b9aa8b6b

7 soros szakasz

hetes (összetett) sorkapcsolat	
felemás alapszerkezettel és zárósorral (4+3-as szerkezet)	
kereszt- és páros rímmel, záró vaksorral	7a6b7a6b7cc6x

8 soros ikerszakaszok (két azonos szerkezetű sorkapcsolattal)

nyolcas sorlánc	
páros rímmel	9aabbj9ccdd
nyolcas (összetett) sorkapcsolat	
kétfonatú alapszerkezettel	
keresztímmel	7a6b7a6b 7c6d7c6d 8a7b8a7b 8c7d8c7d 9a6b9a6b 9c6d9c6d 9a8b9a8b 9c8d9c8d
tükrös alapszerkezettel	
ölelkező rímmel	6a8bb6a 6c8dd6c 7a6bb7a 7c6dd7c
felemás alapszerkezettel	
páros rímmel	8aa7bb 8cc7dd 10aa11bb 10cc11dd 11aa10bb 11cc10dd

8 soros szakaszok (egyedi sorszerkezettel)

nyolcas (összetett) sorkapcsolat	
tükrös sorszerkezettel	
keresztímmel	7a6b7a6bc7d6c7d 8a7b8a7bc8d7c8d
kereszt- és ölelkező rímmel	7a6b7a6bc7d6d7c
felemás sorszerkezettel	
páros rímmel	7aabb8ccdd 8aa7bb8ccdd 8aa9bb8ccdd 10aabb11ccdd
páros és ölelkező rímmel	7aabb8c7dd8c
kereszt- és páros rímmel	8a7b8a7bcc8dd
kereszt- és ölelkező rímmel	11a10b11a10bccddc

ölelkező rímmel	8a9bb8a9c8dd9c
ölelkező és keresztímmel	10a11bb10ac11d10c11d
kétfonatú alapszerkezettel és záró sorpárral	
emeletes és páros rímmel	6aa5b6cc5b8dd
	8aa9b8cc9b8dd

9 soros szakasz (egyedi sorszerkezettel)

kilences (összetett) sorkapcsolat	
kétfonatú alapszerkezettel és záró sorkapcsolattal	
emeletes és páros rímmel,	
belső rímekkel	8aa7b8cc7b4(2dd)12(4ee4)f8f

12 soros ikerszakasz (két azonos szerkezetű sorkapcsolattal)

tizenkettes (összetett) sorkapcsolat	
kétfonatú alapszerkezettel	
emeletes rímmel	8aa7b8cc7b18dd7e8ff7e

12 soros szakasz (egyedi sorszerkezettel)

tizenkettes (összetett) sorkapcsolat	
felemás sorszerkezettel	
emeletes rímmel	6aabccbdd7e6ff7e

A jelen dolgozatban közelebbről vizsgált kötet (*Istennek trombitája, 1791*) a *Szentelek hegedűjében* felsorakoztatott formaváltozatok közül csak néhányat alkalmaz. A fentebb idézett szövegpéldák azonosíthatósága céljából itt megnevezem az illető szakaszmértékhez tartozó dallammintát (*dőlt betűvel*), valamint megadom az előforduló alkalmazások kezdősorát és az ének sorszámát (zárójelben, római számmal).

Az Istennek trombitája 1791-es kiadásában alkalmazott szakaszmértékek típusai

4 soros szakaszok

négyes sorlánc		
csoportrímmel:	12aaaa	
<i>Szomorú az halál a' gyarló embernek</i>		(DH, 132.)
v. <i>Semmit ne bánkodjál Kristus Szent Serege</i>		(DÉ, 325.)
<i>A' szomorú halál sokszor szívem' álla</i>		(XVII.)
négyes (összetett) sorkapcsolat		
felemás sorszerkezettel		
páros rímmel:	11aa10bb	
<i>'Sólt. 8. Oh Felséges Ur mi kegyes Istenünk</i>		
v. <i>„Nyóltz nyóltz soronként 'Sólt. 144. vagy 'Sólt. 32.”</i>		
<i>Oh melly drága e' kegyelem ideje!</i>		(IV.)
<i>Térek már kegyelem állapottyára</i>		(V.)
<i>Emelkedj Lelkem! repűly sebességgel</i>		(VI.)
<i>Lásd ember előbbi veszet' sorsodat</i>		(VII.)
<i>Hald meg-már millyen emberré kell lenned</i>		(VIII.)
<i>Betegséggel embert Isten látogat</i>		(XVI.)

6 soros szakaszok

- hatos (egyszerű) sorkapcsolat
záró sorpárral (4+2-es sorszerkezettel)
páros rímekkel 10aabb11cc
'Sólt. 50. Az erős Isten Uraknak Úra
E' földön tűz, és Víz közöt' lakunk (I.)
Óh idő, óh örökké-valóság! (XVIII.)
- hatos (összetett) sorkapcsolat
kétfonatóú (3+3-as) sorszerkezettel
emeletes rímekkel 8a4a7b8c4c7b
'Sólt. 38. Haragodnak nagy vóltában
Az én időm mint a' szép nyár (XI.)
- hatos (összetett) sorkapcsolat
kétfonatóú (3+3-as) sorszerkezettel
emeletes rímekkel 11aa10b11cc10b
'Sólt. 103. Áldjad Lelkem! Úradat [Istenedet]
Oh Mennynek és Földnek leg-főbb Királyja! (XXI.)
- hatos (összetett) sorkapcsolat
tükrös sorszerkezettel
páros rímekkel 11aa10bb11cc
'Sólt. 137. Hogy a' Babilóni vizeknél álltünk
El-menvén a' Jók az örök életre (II.)
Éneklek a' Nagy Isten' nagy tsudáját (X.)
- hatos (összetett) sorkapcsolat
felemás sorszerkezettel
emeletes rímekkel 9aab8cc9b
'Sólt. 55. Halgasd-meg Uram! könyörgésem
Kettőn van szorongattatásom (XV.)
- hatos (összetett) sorkapcsolat
felemás sorszerkezettel
hármás csoportrímekkel 12aa10a4b6b12b
Hartz ember' élete tellyes életében (DH,180)
Mint kergetett madár, vigyázok szüntelen (XIX.)

8 soros ikerszakaszok (két azonos szerkezetű sorkapcsolattal)

- nyolcas (összetett) sorkapcsolat
felemás alapszerkezettel
páros rímekkel 11aa10bb|11cc10dd
'Sólt. 144. Áldott az Úr, ki kezemet tanítja
" vagy „Négy rendenként a' 8dik 'Sóltár Nótájára."
Óh örökké való bóldogtalanság! (III.)

8 soros szakaszok (egyedi sorszerkezettel)

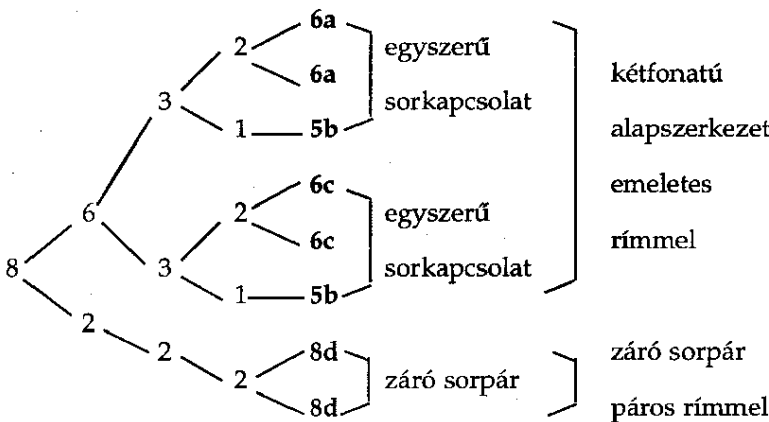
- nyolcas (összetett) sorkapcsolat
felemás sorszerkezettel
kereszt- és páros rímekkel 8a7b8a7bcc8dd
'Sólt. 42. Mint a' szép híves patakra
Óh Nagy Isten mind ezekben (IX.)
Jésus, én meghóltt életem (XX.)

- nyolcas (összetett) sorkapcsolat
 kétfonátú alapszerkezettel és záró sorpárral
 emeletes és páros rímmel 6aa5b6cc5b8dd
E' világ miólta, MG 1743, 172. l.
 Egy reménység táplál; (XIII.)
 Meg-bízott Jésumom! (XIV.)
- nyolcas (összetett) sorkapcsolat
 kétfonátú alapszerkezettel és záró sorpárral
 emeletes és páros rímmel 8aa9b8cc9b8dd
 'Sólt. 84. Óh Seregeknek Istene!
 Itt tsak vándorlás életem (XII.)

Az a módszer és fogalomkészlet, amelyet itt Szőnyi Benjámín énekköltészetével kapcsolatban alkalmaztunk, hozzásegíthet az ütemhangsúlyos szakaszmértékek jellegét, ritmikai arculatát kialakító belső vonzásrendszer („kohéziós rendszer”) természetének feltárásához. Bármely szakaszmérték (vagy kötött szerkezetű sorkapcsolat) felépítését, sorszerkezetének jellegét oly módon állapíthatjuk meg, hogy a benne előforduló sortípusok szorosabb összetartozása, az egyszerű sorkapcsolatok egymásutánja vagy ismétlődési rendje, végül és különösképpen pedig a rímelő sorvégek kölcsönös megfeleléseiben mutatkozó rendezettség alapján a szakaszmérték sorait fokozatosan egyre kisebb és kisebb szerkezeti egységekre tagoljuk, megfigyelve és megnevezve (vagy ábrázolva, képletben kifejezve) a közöttük felismerhető szerkezeti viszonyok természetét. Ez sohasem pusztán mechanikusan alkalmazható logikai lépéseket jelent, hanem a természetes vers- és ritmusérzékünkben, verstani és verstörténeti ismereteinkben adott tényezők szabad, alkotó jellegű társítását. Egy lehetséges példa a jelen dolgozatban vizsgált formakészletből: az *Istennek trombitája* című énekyűjtemény (XIII.) és (XIV.) számú darabjában alkalmazott szakaszmérték elemzése (az idézett szövegpéldákat l. fentebb!).

Dallamminta: *E' világ miólta (Maróthi György, 1743, 172.)*
 Kezdősorok: Egy reménység táplál (XIII.)
 Meg-bízott Jésumom (XIV.)

A 8 soros szakaszmérték felépítése:

MESURES STROPHIQUES DANS LA TROMPETTE DE DIEU, CANTIONNAIRE
ÉDITÉ PAR BENJÁMIN SZÓNYI EN 1791

Mesures strophiques au rythme traditionnel syllabotonique dans le courant des
tendances rénovatrices de la versification hongroise

Jusqu'à la fin du 17e siècle les rythmes traditionnels syllabotoniques passaient pour la forme dominante des textes poétiques hongrois en vers chantés. Dans son *Psautier Hongrois (Psalterium Ungaricum, 1607)* le fameux poète et traducteur protestant Albert Szenci Molnár avait adapté ses textes aux « airs de France », c'est-à-dire aux exigences des formes strophiques et syllabiques du *Psautier calviniste de Genève (1562)*. Pendant les siècles suivants les auteurs de cantiques protestants ne faisaient que l'imiter. C'était aussi le cas de Benjámín Szónyi (1717–1794), archidiacre de l'Église Réformée, qui a publié plusieurs livres de cantiques aux textes composés par lui-même en vers traditionnels hongrois mais en mesures strophiques suivants rigoureusement les modèles du psautier huguenot.

L'activité ecclésiastique et poétique de Szónyi se déroulait justement à l'époque des tendances rénovatrices de la littérature hongroise y compris la réforme du système de la versification. Au temps où les hommes de lettre de son pays faisaient des efforts pour implanter dans l'expression poétique hongroise des systèmes quantitatifs d'origine classique et étrangère, lui, il cultivait les rythmes traditionnels syllabotoniques. Et quand même, on aurait tort de le prendre pour un conservateur démodé. L'analyse systématique des mesures très variées de ses cantionnaires (surtout la *Trompette de Dieu*, contenant tout un cycle de textes méditatifs écrits en vers chantés, traitant les sujets de la mort et de l'éternité) peut démontrer son talent de versificateur et révéler l'importance de son oeuvre de chansonnier dans le progrès et même dans le renouvellement de la versification hongroise. Depuis le *Psalterium* de Szenci Molnár jusqu'à l'oeuvre poétique du génie moderne du 20e siècle, Endre Ady (élevé lui aussi dans la tradition culturelle calviniste) personne ne produisait une variété aussi multiple des mesures strophiques que l'auteur du *Violon des Saints (Szentek hegedűje, 1784)* et de la *Trompette de Dieu (Istennek trombitája, 1791)*.

1590-es lengyel feljegyzés Balassi Bálintról és katonáiról

Amikor Balassi Bálint 1589 szeptemberében „bujdosásra adta a fejét”, azaz Lengyelország felé vette az útját, magyarországi barátaival és ismerőseivel nem közölte, vagy csak célzás formájában közölte azt, hogy mihez kezd majd idegenben. Illyésházy István lipthói főispán 1589. szeptember 29-én kelt levelének szövegösszefüggéséből ez ugyan kielemezhető: ebben Illyésházy arról értesíti az alsó-ausztriai kamarát, hogy a volt egri hadnagy „lóra ülven éjnek idején eltávozott ebből az országból Krakkó felé”, majd két mondattal később ezt írja: „A lengyeleket a tatárok és a törökök erősen nyugtalanítják.”¹ Más szóval Balassi, meglehetősen azért ment lengyel földre, mivel szükség volt katonai szakértelmére, hiszen a tatár-török betörések veszélyeztetik a lengyel állam biztonságát.

Úgy gondoljuk, Illyésházy, ha nem is volt velük teljesen tisztában, sejtethet valamit Balassi Bálint terveiről. Forgách Simon szolgája ezzel szemben elhitte azt a – szerintem kizárólag ködösítésnek szánt – szöveget, amely szerint a csalódott költő „oda megyen, ahol a két szemével ellát” és „az tengeren túl megyen”.² Bár mindkét forrásból kitűnik, Balassi hosszabb távollétre készül (Illyésházynek négy évet mond, Forgách Simon szolgájának pedig azt állítja, soha vissza nem tér hazájába), csak a második, egyes irodalomtörténészek által komolyan vett verzióban álcázza magát vándorló szegénylegénynek, akit egyáltalán nem érdekel, mi lesz a további sorsa. Szinte biztosra vehetjük, hogy lengyel földről erős ígéretei lehettek alkalmazását illetően, még akkor is, ha ezek részleteivel ekkor még nem lehetett tisztában.

Később, mint ezt fennmaradt leveléből tudjuk,³ közölte Zamojszki lengyel kancellárral, hogy még mielőtt a kancellár „igen nyájas levélben” meghívta őt a készülő török háborúba, három úr meghívása alapján erre már korábban készen állott, sőt feltételeket is javasolt a Magyarországról összeszedhető katonák zsoldját illetően. Három meghívója Báthori András, Warmia bíborosa, Mikołaj Zebrzydowski lublini nádor és Wesselényi Ferenc volt. Közülük 1590 elején legszorosabb kapcsolatban Wesselényi Ferencsel lehetett; Wesselényi Báthori István királysága idején a király főkamarása és bizalmi embere volt, de még annak halála után is évekig fontos szerepet játszott a lengyel államügyekben. Zamojszki bízott benne és – mint ez a már említett Balassi köszönőlevélből kitűnik – lényegében teljhatalmat adott neki a magyar segédcsapatok toborzása ügyében. S nem véletlen, hogy Wesselényi Ferencsel függ össze az az újabb adalék, amit legutóbbi lengyel kutatótútamon a varsói Állami Levéltárban sikerült találnom.

Még hozzá az I/1. számú fond-gyűjteményben. Ebben található az ún. királyi számadáskönyvek (*Rachunki Królewskie*). A logika, ami ezek átnézéséhez vezetett, azon alapult, hogy amennyiben Jan Zamojszki és szövetségesei valóban készültek a végül is meg nem valósult török háborúra 1589/90-ben, akkor ennek valami nyoma kellett, hogy maradjon a korabeli számadáskönyvekben. Jan Zamojszki kancellár

¹ Balassi Bálint összes versei, Szép Magyar Comodiája és levelzése. Bp., 1974. 404.

² Idezi KOVÁCS Sándor Iván, ItK 1976. 5/6. 667.

³ BALASSI, i. m. 400–409.

számadáskönyveinek a sorsa ismeretlen, viszont a királyi költségeket megörökítő számadáskönyvek kisebb-nagyobb hézagokkal fennmaradtak. Ezek áttanulmányozása közben jutottam el az 1590. évi számadások háromlappos kivonatához, pontosabban az 1590 tavaszán Varsóban rendezett szejmre készült költségek és bevételek kimutatásához. Ennek a lengyel címe „Krotkie zebanie lidzby przyjęcia y wydania gothowych pieniedzy” (A befolyt és kiadott készpénzek összegének rövid kimutatása), és a 344/5-ös jelzetű számadásgyűjtemény 83–84. lapjain található. A háromoldalas kimutatásban Wesselényi Ferenc neve több ízben is szerepel, de bennünket igazából csak az a részlet érdekel, amelyik a katonák zsoldjára kiadott pénzeket összegezi. Itt, a 83/v oldalon, a lap aljától számított harmadik bekezdésben a következőt olvashatjuk: „Panu Franchiskowy Weszeline[mu] na zadatek (?) kony tissiacz którzy iusz byli na graniczach polskich s Panem Balasym i Piesznych 169 ktore do Jego Mosci Pana Hetmana poslal wydalo sie zł 2276/12/6”.⁴ Magyar fordításban ez így hangzik: „Wesselényi Ferenc úrnak foglalólul ezer lóra, amelyek már ott voltak a magyar határon Balassi úrral és 169 gyalogosra, akiket a Hetman úr [Zamojszki] őméltóságához küldött, kiadott 2276 zloty 12 és fél groszyt”.

Mivel a szejm által jóváhagyott költséglista fent idézett tétele elég tetemes összegre rúg, az „ezer ló” itt alighanem ezer lovat jelent. Ez viszont arra mutat, hogy Balassi Bálintnak viszonylag rövid idő alatt sikerült jelentős magyar zsoldoscsapatot összehoznia. Az 1590 tavaszán megtartott szejmen Zamojszki programjában még kitüntetett helyen szerepelt a török háború, amelynek költségvetését bemutatta, s amelynek költségeihez újabb adó kivetését kérte.⁵ Ezt ugyan az országgyűlés megszavazta, viszont az adó (mint minden adó) ettől még nagyon népszerűtlen maradt és behajtását nem lehetett véghezvinni. Az, hogy a török háború elmarad, csak a következő, 1590/1591. évi téli szejmen derül ki végérvényesen, hogy aztán 1591 októberében a két uralkodó, III. Zsigmond és III. Murád szultán aláírja a két ország közötti fegyverszünet meghosszabbítását.⁶ Maga Balassi Bálint már 1591 tavaszán vagy nyarán visszatért Magyarországra. Érdekes lenne tudni, mi történt az általa toborzott zsoldosokkal?

Sokan közülük még egy ideig lengyel szolgálatban maradtak. Balassin kívül volt még egy kapitánya a lengyel hadseregnek, aki a lengyel mellett magyarul is értett, és akinek századában voltak magyarok: Bekes Gáspár fia, Bekes László. Az 1591 második felében a lublini táborban összegyűjtött csapatok zsoldjának kimutatása, ami az AGAD *Konsygnacja Akt Dawnych Wojskowych* aktái között maradt fenn (I/6, Oddział 86, Nr. 734) Bekes László századában meg is nevezi ezeket a lengyel zsoldban álló magyarokat. A Bekes-századból két tisztet tüntet fel: „Lippozy Dzyones”-t (Lippóczy Dénes) és „Bekessi Andreas”-t. (Utóbbi lehet Bekes-rokon, de lehet Bekesi András is.) A tiszték 100, illetve 200 zloty zsoldot kapnak. A magyar zsoldoskatonák névsorában számos „Nagy” vezetéknevű magyar mellett (Benedek, Kálmán, Máté és Mátyás) szerepel még egy Almási Benedek és egy Mészáros Miklós („Miklusz Misarius”) is.⁷ Szinte biztosra vehető, hogy ezeket a katonákat, vagy legalábbis egy részüket még Balassi Bálint toborozta össze 1589/90-ben, s adta át aztán az általa jól ismert Bekes László hadnagynak, III. Zsigmond katonájának, aki később számos fegyverténnyel öregbítette az idegen szolgálatban álló magyar vitézek hírnevét.

Gömöri György

⁴ AGAD, Varsó, *Rachunki Królewskie*, I/1, 334/5, fol. 83/v.

⁵ Stanisław GRZYBOWSKI, *Jan Zamojski*. Warsaw, 1994. 235.

⁶ *Ibid.* 246.

⁷ AGAD, Varsó, I/6, Oddział 86, Nr. 734, fol. 13.

Szenci Molnár Albert és a magyar időmértékes vers Egy frissen felfedezett alkalmi költemény margójára¹

Szenci Molnár Albert *Naplójának* új fordításán dolgozva figyeltem fel Johann Textor von Haiger (1582–1626) személyére, akit a *Napló* 1601-ben kétszer is említ mint herborni iskolatársat (az egyik esetben „carissimus meus” jelzővel érzékelte a közeli barátságot), s akitől két hozzá írt levél is fennmaradt.² Nem túlságosan jelentős személyiségről van szó, aki azonban mégis hosszú ideig érdekes színpontja volt Szenci Molnár baráti körének. A Herborntól északnyugatra fekvő kisváros, Haiger szülőtteként futotta be helyi jelentőségű életpályáját: 1601 és 1604 között Herbornban, 1604-től 1607-ig a heidelbergi egyetemen végzett jogi tanulmányokat, majd Dillenburchban, a nassauai grófok székhelyén és szülővárosában lett lúvatalnok.³ Rokona volt Johann Heidfeld feleségének, Heidfeld nevezetes rejtvényes könyve, *Sphinx-e*, rá és magyar barátjára is nagy hatással volt: Szenci Molnár kiegészítése a műhöz először az 1608-as ötödik kiadás mellett jelent meg, a hatodik, 1612-es edíció pedig már tartalmazta Textor függelékét is, amelyet szerzője 1616-ban egy bővített kiadásban Matthäus Merian emblemikus metszeivel díszítve külön is megjelentetett.⁴ Fő művét, az 1617-ben kiadott „Nassauai króniká”-t,⁵ csak azért akartam megnézni, mert egyik fontos forrása a herborni főiskola egyébként rendkívül rosszul dokumentált történetének: felsorolja ugyanis a tanintézmény harmincöt korabeli tanárának nevét szakterületükkel együtt. A könyvet Christoph Corvinus (Rab) a magyar *Zsoltárkönyv* nyomdása (s úgy mellékesen a későbbi gyulafehérvári tanár, Johann Heinrich Alsted apósa) nyomtatta ki Herbornban, ezt a kiadást azonban nem találtam meg Wolfenbüttelben, ahol 1994 októberében a témán dolgoztam. Szerencsére van a műnek egy 1712-es változatlan utánnyomása is,⁶ ezt felütve túlságosan nagy meglepetést nem okozott, amikor megláttam az elején Szenci Molnár Albert latin üdvözlőversét több más hasonló, közte Johann Heinrich Alstedé, mellett. Az igazi újdonság a latin vers után következett, *Aliud Ungarice* (Más, magyarul) címmel ugyanis magyar disztichonok olvashatók itt. A teljes szöveg a következő:

EPIGRAMMA

ad

Clariss. et Eruditissimum virum, Dn. JOANNEM
TEXTOREM Heygeranum, Illustrium et Gene-
rosissimorum Comitum Nassovicorum Ge-
nealogiam et Ditionis Nassovicae de-

¹ A cikk első változata 1995. május 23-án Miskolcon hangzott el előadásként a „Retorikák, poétikák, drámaelméletek” című konferencián, az ott kapott bírálatokat és kiegészítéseket beépítettem a végleges szövegbe. Hasznos segítségükért köszönettel tartozom Horváth Ivánnak, Imre Mihálynak, Pirmát Antalnak és Vadai Istvánnak.

² Szenci Molnár Albert *naplója, levelezése és irományai*. Jegyzetekkel ellátva kiadta Dézsi Lajos. Bp., 1898. 32–33., 126–128. (A továbbiakban: NLI.)

³ Karl LÖBER, *Johann Textor von Haiger*. [Haiger, 1974.] (Haigerer Hefte VII.)

⁴ P. VÁSÁRHELYI Judit, *Szenci Molnár Albert aenigmái*. ItK 1994. 365–374. – Karl LÖBER, i. m. 64–65.

⁵ *Nassauische Chronick... beschriben und publicirt durch Joannem TEXTOREM von Häger*, Gedruckt zu Herborn... durch Christoff Raaben MDCXVII.

⁶ *Nassauische Chronick... zusammen gezogen und publicirt durch Johann TEXTORN von Häger... zum Zweytenmahl wiederum aufgelegt von Georg Ernst Wincklern*, Buchdruck- und Buchhändlern zu Wetzlar anno MDCCXII.

scriptionem eleganti libro
edentem.

NASSOVICAE Gentis dum fulgida Stemmata pandis,

Et patriae fines, TEXTOR amande, notas:

Sic tu praecelsis Patronis debita solvis,

Atque pii civis munia gratus obis.

Perge tuis patriam scriptis decorare venustis,

Te juvet alma Trias, NASSOVIAMQUE beet!

Aliud Ungarice:

Az mire kérsz engem, jó TEXTOR, régi barátom,

Hogy verset Mag'aról nékedis írjac, ihon:

Ezt irom szivból: Tartson meg téged az Isten,

Hozzad mindennec mindenha kedve leg'en.

Sinceri amoris et veteris amicitiae ergo scripsi

ALBERTUS MOLNAR SZENCIENSIS

Ungarus.⁷

A latin szöveggel itt nem foglalkozom, viszont már most felhívom a figyelmet a magyar vers egyik részletére: „verset magyaról néked is írjac”, tehát másoknak már szerzett ilyen korábban, ami azt jelenti, hogy számíthatunk még hasonló fedezésekre.

Hazajöve Németországból P. Vásárhelyi Judit segítségét kértem a szövegek azonosításához, aki megerősítette, hogy a latin és magyar vers egyaránt ismeretlen, s egyúttal küldte is a fénymásolatokat a „Nassau krónika” mindkét kiadásából, amelyek nem másuttalálhatóak, mint az Országos Széchényi Könyvtárban.⁸

Szenci Molnár Albert tollából idáig is ismertünk magyar nyelvű disztichonokat, összesen három alkalmi verset. Kettő közülük kétsoros epigramma, Thúri Farkas Pál latinjának fordításai, amelyek az 1617-es *Postilla Sculteticá*ban jelentek meg nyomtatásban:

Számkivetésben járt ez földön Christus Urunkis,
Járjuc el ez járást hát miis ő tagai.

Illetve a másik, Kálvin *Institutió*járól szóló, amely az 1624-es magyar fordítás címlapján is olvasható:

Az szent könyvec után, kiket az nagy Apastaloc irtac,
Ennél jób könyvet még soha senki nem írt.

A harmadik Théodor de Bèze nyolcsoros epigrammájának fordítása tíz sorban:

Anglusok és Belgác, és Francia, Scotia népe,
S-az Renus mellett minden igaz Nemetec.
Czeh, Mág'ar, és Leng'él, soc Dánus, Svecica nemzet,
Ezec után az erős hires Helveciusoc.

⁷ A versek a „Nassau krónika” idézett két kiadásában a b1r. illetve a 20. lapon találhatóak.

⁸ Ezúton szeretnék köszönetet mondani P. Vásárhelyi Juditnak segítségéért. A két kiadás cédulái a régi, ún. „Müncheni katalógus”-ban voltak.

Mind eretnec népec. Mert azt ítélte magában
 Öt vag' hat ostoba rab, Mysniabéli bitang.
 Mond megis ennec okát: Szájockal rágni tagadg'ác
 Christus testét: mert tiszta hitöckkel eszic.
 Oh szent tevölgés! az mellyel hog'ha ki vétend,
 Öllyé bár az ember, De Istene véle vag'on.⁹

Éz utóbbi vers Szenci Csene Péter *Második Helvét Hitvallás*-fordítása előtt jelent meg 1616-ban Oppenheimban,¹⁰ a művet egy heidelbergi diák, Kanizsai Mihály vitte el Szenci Molnárnak 1616. május 13-án, egy hét múlva ide érkezett két másik heidelbergiánus, Velechinus István és Komáromi Szerafin Pál is.¹¹ Ők lettek a további magyar nyelvű üdvözlőversek írói: Kanizsai és Velechinus disztichonokkal, Komáromi Szerafin alkaioszi strófával próbálkozott, s mellékelték még Pécseli Király Imre otthonról hozott disztichonait is.¹² Pécseli Király korábban szintén Szenci Molnár Albert németországi baráti köréhez tartozott, valószínűleg részt vett az 1612-es oppenheimeri Biblia előkészítésében, erre az időre már az ő utódja volt a komáromi lelkészségben.¹³ Őtük közül egyedül Szenci Molnár tudott jó időmértékes verset írni, a többiek teljesítményét Négyesy László „igen gyarló”-nak nevezte, kiemelve Komáromi Szerafin Pál rossz alkaioszi strófáját.¹⁴ Erdemes még megjegyezni, hogy a hitvallás ugyanezen évben napvilágot látott debreceni utánnomásából jellemző módon eltűntek a versek.¹⁵

Ha jobban körülnézünk Szenci Molnár Albert környezetében, az 1610-es és 1620-as években még az említettekén kívül is több klasszikus versmértékű kísérletet találunk. Az első közülük Szepsi Korocs György fordítása, I. Jakab angol király „Királyi ajándék”-ából (*Baszilikon dórón-jából*), amely Oppenheimban jelent meg 1612-ben Szenci Molnár munkaadójánál és nyomdászájánál, Hieronymus Gallernél.¹⁶ A műhöz üdvözlőverset írt (hangsúlyos magyar versben!) Szenci Molnár Albert, valamint hibátlanak mondható disztichonokban Kertvélyesi (Pastoris) János; a kötetben magában a fordító tollából is olvashatók időmértékes versrészek.¹⁷ 1620-ban ismét Velechinus István jelentkezett, ezúttal egy öt szapphói versszakból álló üdvözlőverssel, amelyet Szepsi Csombor Márton *Europica varie-*

⁹ Szenci Molnár Albert költői művei. S. a. r. STOLL Béla. Bp., Akadémiai Kiadó, 1971. 363–364. (*Régi Magyar Költők Tára* XVII. század – a továbbiakban RMKT XVII/6.)

¹⁰ *Confessio Helvetica...* Magyarul fordítottat... SZENCI CSENE Péter által. Oppenheimban MDCXVI. Galler (RMNY 1115.)

¹¹ NLI, 76. – HELTAI János, *Adattár a heidelbergi egyetemen 1595–1621 között tanult magyarországi diákokról és pártfogóikról*. Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve, 1980. Bp., 1982. 285., 294., 344–345.

¹² Pécseli Király Imre, Miskolczi Csulyak István és Nyéki Vörös Máttyás versei. S. a. r. JENEI Ferenc, KLANICZAY Tibor, KOVÁCS József és STOLL Béla. Bp., Akadémiai Kiadó, 1962. 15. (RMKT XVII/2.) – Bethlen Gábor korának költészete. S. a. r. KOMLOVSZKI Tibor és STOLL Béla. Bp., Akadémiai Kiadó, 1976. 227–228. (RMKT XVII/8.)

¹³ HELTAI János, *i. m.* 310–311.

¹⁴ NÉGYESY László, *A mértékes magyar verselés története. A klasszikai és nyugat-európai versformák irodalmunkban*. Bp., 1892. 31., 35.

¹⁵ *Confessio et expositio fidei Christianae ...* Deakbol magyarra fordítottat SZENCI CSENE Peter által... Debrecenben MDCXVI. Rheda Pál (RMNY 1109.)

¹⁶ *Baszilikon dórón... első Jacob Királynac... királyi ajandeka, mellyet ... magyar nyelvre fordított* SZEPSI KOROTZ Geörgy. Oppenheimban 1612. Galler (RMNY 1038.)

¹⁷ RMKT XVII/6. 363. – RMKT VII/8. 151–154.

tásához szerzett. Ez a költemény már sikerültebb a korábinál, s később Kölcsey Ferenc figyelmét is felkeltette.¹⁸ Szenci Molnár Albert adta ki a bekecsi református templom felszentelésére 1625-ben a *Consecratio templi novi* című antológiát,¹⁹ ebben a már megismert Kertvélyesi (Pastoris) János gördülékeny magyar disztichonjait és hexameterit olvashatjuk.²⁰ Pataki Fűsűs János 1626-ban megjelent fejedelmi tükrében, a *Királyoknak tükrében* latin és görög versek formahű fordításait helyezte el,²¹ művét a Kassán lakó Szenci Molnár 1625-ös keltezésű latin epigrammával üdvözölte.²² S végül ide kell sorolnunk Prágai András 1628-ban kiadott Guevarafordítását, a *Fejedelmeknek serkentő óráját*, amely szintén formahűnek szánt magyar versfordításokat tartalmaz,²³ bár disztichonjai tökéletlenek, s alkaioszi strófái rosszak.²⁴ Prágai 1616 és 1618 között tanult Heidelbergben, kapcsolatban állt Szenci Molnárral, a *Napló* tanúsága szerint egy pénzküldeményt adott át neki.²⁵

A csak futólag felsorolt adatokat tekintve igazat kell adnunk Négyesy Lászlónak, aki így összegezte tapasztalatait: „a XVII. század első negyedében aránylag feltűnő csoportosan vannak a verselők, mi annak a jele, hogy tudomással bírtak egymásról és előzőikről”. Az ezt követő megállapítással azonban már vitatkoznak: „e szerzők néhány kivétellel protestáns írók, leginkább prédikátorok, kik közlekedésben álltak Németországgal, s divatjukkal az ottani példát követték”. Bár megállapítja, hogy „Az egyetlen jelentékeny költő köztük Szenci Molnár Albert...”,²⁶ nem veszi észre, hogy ő és oppenheimi tartózkodásai jelentik a közös pontot. Német mintáról nemigen tudunk (a német nyelv sajátosságai ugyanis nem teszik lehetővé a tökéletes időmértékes verselést), s így logikusnak tűnik a következtetés, hogy maga Szenci Molnár fedezte fel a maga számára nyelvtudományi munkálatai során, hogy a magyar nyelv kiválóan alkalmas az időmértékes verselésre is.

Szenci Molnár Albert 1611 augusztusától 1612 áprilisáig tartózkodott először Oppenheimban Hieronymus Galler nyomdász korrektorként, itt vette feleségül Kunigunda Ferinariát. Másodszor a hazai letelepedés kudarca után, 1615 novemberétől 1618-ig lakott itt már mint kántor, majd mint az iskola rektora.²⁷ Nem lehet véletlen, hogy az idáig ismertté vált négy időmértékes magyar verse ehhez az időszakhoz köthető, sem előtte sem utána nem írt ilyet. Miért volt ez a város különleges Szenci Molnár számára? A magyar kutatás már korábban is gyanította, hogy hatással voltak rá a pfalzi választófejedelemségben elszaporodott, s Op-

¹⁸ Szepsi Csombor Márton *összes művei*. S. a. r. KOVÁCS Sándor Iván és KULCSÁR Péter. Bp., Akadémiai Kiadó, 1968. 121., 458. (Régi Magyar Próza Emlékek 1.)

¹⁹ *Consecratio templi novi, azaz az ugyanannak feleppitet bekeczi templummac dedicalása...* Cassan, 1625. Schultz. (RMNY 1334.)

²⁰ RMKT XVII/8. 156–157.

²¹ PATAKI Fűsűs János, *Királyoknak tükrében...* Bartfan MDCXXVI. Klösz jun. (RMNY 1347.) – A versek kritikai kiadása: RMKT XVII/8. 297–299.

²² RMKT XVII/6. 450.

²³ *Fejedelmeknek serkentő orai* ... magyar nyelven tolmacsolta Pragay Andras ... Bartphan 1628. Klösz jun. (RMNY 1400.) – A versek kritikai kiadása: RMKT XVII/8. 9–36.

²⁴ BORSOS István, *Adatok a magyar időmértékes verselés történetéhez*. ItK 1899. 101–104.

²⁵ HELTAI János, *i. m.* 313–314. – NLI, 76.

²⁶ NÉGYESI László, *i. m.* 33.

²⁷ NLI, 53–56., 74–78.

penheimban különösen erőteljesen jelentkező okkult irányzatok, bizonyítékot azonban idáig nem találtak erre.²⁸ Az itteni szellemi pezsgés érdekességét – néhány esztendővel a teljes összeomlás és pusztulás előtt – az adta, hogy együtt és egyszerre volt benne jelen a református orthodoxia, az alkimista érdeklődés és az angol puritanizmus hatásának előszele. Oppenheimban két könyvkiadó működött 1610-től kezdve, az egyikük, Levinus Hulsius özvegye, Kunigunda Ferinaria esküvői tanúja volt,²⁹ s sorozatban adta ki az angol teológiai műveket, főként William Perkins munkáit. A másik könyvkiadó, Theodor de Bry hadászati, földrajzi, emblémás, orvosi és alkimista könyvekre szakosodott, kiadványait 1616-tól a korszak legjobb német grafikusa, Matthäus Merian illusztrálta, aki 1617-ben a családjába is bekerült, elvette a lányát feleségül. Volt a városnak egy nyomdása, a már említett Hieronymus Galler, aki szintén adott ki önállóan könyveket, ezek főként egyházi jellegűek, de köztük vannak Szenci Molnár Albert és a többi magyar (Pécseli Király Imre, Szepesi Korocs György, Szenci Csene Péter) munkái is. Idáig senki sem figyelt fel arra, hogy Levinus Hulsius özvegye és Theodor de Bry üzlettársakként érkeztek Frankfurt am Mainból Oppenheimba, s az 1611-től itt dolgozó Hieronymus Galler nyomtatta ki mindkettőjük kiadványait.³⁰ Ez azt jelenti, hogy az okkult és korai rózsakeresztes könyvek ugyanabban a nyomdában készültek, mint a magyarok művei, tehát megvan a keresett bizonyíték, az összekötő kapocs. Szenci Molnár Albertnek és baráti körének költeményei ebben a pfalzi szellemi légkörben fogantak, erre vezethető vissza a teológiai művekben feltűnő játékos kedv, a rejtvényel, képverssel és a magyar időmértékes verseléssel – mint kuriózitásokkal – való kísérletezés. Heidelberg eleste és a katolikus zsoldosok által végrehajtott kínvallatás fordulópontot jelentett Szenci Molnár munkásságában: a kísérletező kedv eltűnt, s maradt a református orthodoxia, majd kisebb részben a puritanizmus – még mindig eléggé ellentmondásos – kettős hatása.

Ha most már megpróbáljuk nagyobb összefüggésekbe elhelyezni Szenci Molnárék próbálkozásait, azt is világosan látnunk kell, hogy nem ők voltak az egyetlenek, akik ilyesmivel kísérleteztek. Jelenlegi ismereteink alapján feltételezhető, hogy az 1530-as és 1550-es évek között jelentkezett először az az irodalmi irányzat, amely az ókori klasszikusok műveit, műfajait és versformáit magyar nyelven is olvashatóvá akarta tenni (Sylvester János és Vilmányi Libecz Mihály verse, Bornemisza Péter *Magyar Elektrája*). A humanista iskoláztatású iskolamesterek, protestáns prédikátorok, művelt nemesek és katolikus papok ettől az időtől fogva többé-kevésbé birtokában voltak a tudásnak, azonban ezt nemigen használták (hogy miért volt így, azt nem tudjuk). Szegedi Lőrinc 1571-ben tíz soros disztichonnal vezette be *Theophaniáját*, ismerünk egy tökéletlen hexameteres sort, amelynek talán a Balassi-követő Széchy Tamás a szerzője, a legtöbb 16. század

²⁸ SZÓNYI György Endre, *Molnár Albert és a titkos tudományok*. In *Szenci Molnár Albert és a magyar késő-renaisszánsz*. Szerk. CSANDA Sándor, KESERŰ Bálint. Szeged, 1978. 49–57. (Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 4.) – VÁSÁRHELYI Judit, *Eszmei áramlatok és politika Szenci Molnár Albert életművében*. Bp., Akadémiai Kiadó, 1985. 73–75. (Humanizmus és reformáció 12.)

²⁹ NLI, 54.

³⁰ JOZEF BENZING, *Johann Theodor de Bry, Levinus Hulsius Witwe und Hieronymus Galler als Verleger und Drucker zu Oppenheim (1610–1620)*. Archiv für Geschichte des Buchwesens, 9. 1969. 550–642.

második felében keletkezett időmértékes költemény azonban nem más mint nap-tárvers³¹ – ezek nagy példányszámban és sok kiadásban tették ismertté, hogy így is lehet verset írni. Az 1590-es években, a késő humanizmus idején új lendületet kapott az antikizáló törekvés, elegendő itt csak Baranyai Decsi János Sallustiusfordítására utalnom. A magyar időmértékes verset Magyar István 1600-ban megjelent *Képbeli könyvecskéjében* láthatjuk ismét nagyobb mennyiségben viszont, ahol a verses betétek egy része klasszikus mértékben lefordítva olvasható, s a dögő pentameteres és hexameteres mellett néhány egészen jól sikerült sort is találhatunk.³² A legjobb fordítást Stoll Béla is felvette *Koporso-felirat* címmel legfrissebb 16. századi versantológiájába:

Életemet nékem jó bor tartotta, az is ölt meg,
Hajnalt nem láttam józanon én soha is.
Csontom szomjúzik; bort most hints ez temetésre,
S idd ki pohár borodat, s úti barátom eredj.³³

Az 1610-es években még egy szerző van, akinek prédikációs kötete többek között időmértékes versfordítás-betéteket tartalmaz, ő a domidoctus (csak itthon tanult) váci református prédikátor, Foktövi János.³⁴ Foktövi – bár később Rimay Jánossal is barátságba került³⁵ – nem tartozott Szenci Molnár Albert köréhez, klasszikus mértékű verseinek színvonalát Négyesy László tűrhetetlennek minősítette.³⁶ Az ő esetét látva komolyan el kell gondolkoznunk azon, honnan vette a példát próbálkozásához – azt kell feltételeznünk, hogy valamilyen mintát követett, talán Magyar Istvánét.

Van még több példánk is az 1610-es évekből (Zvonarich Mihály, és Háportoni Forró Pál verssorai),³⁷ ezek valamint Magyar és Szenci Molnárék egymástól független jelentkezése azt a kérdést is felvetik, hogy vajon létezett-e a magyar nyelvű időmértékes verselésnek valamilyen szabályzata a 17. század elején. Ha valaki megfogalmazhatott volna egy ilyen poétikát, az éppen Szenci Molnár Albert; nyomtatásban megjelent művei között azonban ezt nem találjuk. Szótárának 1604-es első (és ugyanígy az 1611-es, valamint az 1621-es) kiadásában megvannak a legfontosabb verslábak leírásai (én tizenhetet számoltam össze), ott van a *Prosodia* szó fordítása („Az Igékben minden syllabának jo moddal valo ki mondása, hangolása”), azonban hiába keressük a strófafajtákat, maga a *strophé* is csak „megfor-

³¹ A kevésbé közismert 16. századi időmértékes verseket lásd: *Répertoire de la poésie hongroise ancienne. Manuel de correction d'erreurs dans la base de données.* Tome I–II., Direction Iván HORVÁTH assisté par Gabriella H. HUBERT, Paris, Nouvel Objet, 1992. 68., 173., 174., 203., 205., 277., 304., 342., 367., 477., 614., 615., 654., 656.

³² *Kezbeli könyvetske az iol és bodogol valo meg halasnac mesterségeröl.* Mostan uyonnan Bevst Ioachimnac irasabol magyarra fordittatot MAGYARI István által... Sarvarat MDC. Manlivs (RMNY 869.) – A versbetétek modern szövegközlése: DÉZSI Lajos, *Magyar István irodalmi működéséhez. Adalék a mértékes vers történetéhez.* ItK 1903. 467–474.

³³ XVI. századi költőkből. [Sajtó alá rendezte STOLL Béla.] Bp., Unikornis Kiadó, 1994. 290. (A magyar költészet kincsestára 20.)

³⁴ H. HUBERT Gabriella, *Egy morális antropológia 1614-ből. Foktövi János kéziratot prédikáció-gyűjteménye.* ItK 1986. 209–221. – A versbetétek kritikai kiadása: RMKT XVII/8. 158–175.

³⁵ JAKUS Lajos, *Életképek és mozaikok a XVII–XVIII. századi Vácraól.* In *Életmódkutatások Pest megyéből.* Szerkesztette IKVAI Nándor. Szentendre, 1987. 59. (Studia Comitensia 18.)

³⁶ NÉGYESI László, i. m. 35.

³⁷ RMKT XVII/8. 215., 248.

dítás" értelemben szerepel, s a *Cólon* valamint a *Periodus* magyarázata sem kielégítő verstani szempontból.³⁸ 1610-ben megjelent *Nova grammatica Ungaricá*jának (Új magyar nyelvtanának) eszmefuttatása a szótagok hosszúságáról és az „accentusokról” (vesszőkről), azt mutatja, hogy foglalkoztatta már a probléma.³⁹ Kecskés András szerint itt téves és verstani szempontból használhatatlan következtetésre jutott;⁴⁰ Balázs János ennél árnyaltabban fogalmazva rámutat: Szenci Molnár rájött arra, hogy nálunk a vessző – más nyelvekkel ellentétben – a magánhangzók hosszúságát jelöli, s hogy a magyarban a szavak hangsúlya független a magánhangzók hosszúságától, azt semmiféle írásjel nem jelöli.⁴¹ Igaz tehát, hogy „A magyar hangsúlyrendszer természetét nem ismerte fel”,⁴² azaz nem jutott közelebb a hangsúlyos verselés elméleti alapjaihoz, ez azonban semmit nem von le érde-meiből. Sokatmondó az időrend is: ő és körének kísérletei zömmel a nyelvtan megjelenését követő évtizedben láttak napvilágot – először volt az elméleti felismerés, s utána következett a gyakorlati alkalmazás.

Még merészebb következtetések levonását teszi lehetővé az Országos Széchényi Könyvtár egyik kézirata, amely magyarországi, de nem magyar időmértékes poétikát tartalmaz a zólyomi születésű (Balassi Bálint földijei!) Jeremiáš Parlagi tollából a 16/17. század fordulója körüli időkből *De litteratura Slavorum germanissima* címen.⁴³ Nem más ez, mint egy kis huszonkét levélnyi terjedelmű alapfokú grammatikai tankönyv, mégpedig két nyelven, latinul és a szlovákok korabeli irodalmi nyelvén, a cseh nyelv szlovakizáló változatán. A kézirat magyarországi eredetét az is bizonyítja, hogy megkülönbözteti egymástól a cseh (Bohemicus) és a saját (Slavonicus) nyelvet. Az első fejezet a „Slavonicus” helyesírást tárgyalja, a második rész címe: „De compositione versuum” (A versszerzésről) – itt rögtön leszögezi, hogy két fajta vers létezik, a hangsúlyos (vagy rímes), amit rhythmusnak nevez, és az időmértékes, a metrum. A hangsúlyos (rímes) verselésre hoz is rögtön példaként egy költeményt, amely az úrvacsoráról szól helvét értelmezésben, ezzel azonban tovább nem foglalkozik, mert „Plus artificii est in metro quam in rythmo” (az időmértékes verselés művészebb mint a hangsúlyos/rímes). Tehát következik egy verstan klasszikus versmértékekre, a szlovákok által használt cseh irodalmi nyelven, bőséges példákkal, a végén külön példaversekkel, amelyek részben egyházi, részben világi témájúak. Parlagi életpályáját nem ismerjük, így nem tudhatjuk, melyik magyarországi iskolában tanította verstanát. Az biztos, hogy 1588-ban iratkozott be a wittenbergi egyetemre, a helvét irányú teológia híve volt, s levelezett Johann Jakob Grynaeus-sal.⁴⁴ Szoros kapcsolatban állhatott az

³⁸ SZENCI MOLNÁR Albert, *Dictionarium Latinoungaricum... Norimbergae MDCIV*. Hutterus (RMNY 919.) – Uő., *Lexicon Latino-Graeco-Hungaricum... Hanoviae MDCXI*. Villerianus et Heidelbergae MDCXXI. Geyderus (RMNY 1012. és 1239.)

³⁹ SZENCI MOLNÁR Albert, *Novae grammaticae Ungaricae libri duo*. Hanau, 1610. In *Régi magyar nyelvészek Erdősitől Tsétsüig*. Kiadta TOLDY Ferencz. Pest, 1866. 123–124.

⁴⁰ KECSKÉS András, *A magyar verselméleti gondolkodás története a kezdetektől 1898-ig*. Bp., Akadémiai Kiadó, 1991. 46–47. (Irodalomtudomány és kritika)

⁴¹ BALÁZS János, *Szenci Molnár Albert és az európai nyelvtudomány*. In *Szenci Molnár Albert és a magyar késő-reneszánsz, 73–74.* – Uő., *Magyar deákság. Anyanyelvünk és az európai nyelvi modell*. Bp., Magvető Könyvkiadó, 1980. 565–566. (Elvek és utak)

⁴² KECSKÉS András, *i. m. i. h.*

⁴³ Jeremias PARLAGIUS, *De litteratura Slavorum germanissima*. In *usum puerorum naturali methodo edita*. Országos Széchényi Könyvtár kézirattára, Duod. Lat. 15.

⁴⁴ *Johann Jakob Grynaeus magyar kapcsolatai*. Közreadja SZABÓ András. Szeged, 1989. 111–112., 160. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 22.)

észak-magyarországi késő humanizmus képviselőivel, ezt látszik igazolni, hogy ő vitte el 1592-ben Forgách Imrének (Pallas egyik magyar ivadékanak) a levelét Genfbe Théodore de Bèze-hez.⁴⁵ Kéziratának végén egy más kéztől származó latin vers, Horatius egyik ódájának „parodiája”, szintén erre felé, Sebastian Ambrosius Lahm készmárki köre irányába mutat, ennek tagjai között egyaránt voltak németek (cipszerek), szlovákok és magyarok. Ambrosius Lahm írta az első ismert, magyarországi szerzőtől származó parodiát („Deo, vitae mortisque arbitro...”),⁴⁶ amely Balassi Bálint egyik versének irodalmi mintájául szolgált.⁴⁷ A cseh irodalomban 1500 előtt is volt már próbálkozás az időmértékes vers meghonosítására, legközelebb a célhoz azonban a 17. században jutottak, amikor alapos elméletre támaszkodva a szótagok hosszúságára és rövidségére építettek. Ez a verselési mód később kiment a divatból, a cseh (és a szlovák) irodalmi nyelv a 19. századtól hangsúlyokkal és szótagszámlálással igyekezett visszaadni az antik versformákat.⁴⁸ Jeremiáš Parlagi verstana nyilvánvalóan a 17. századi típus korai elméleti megalapozása, ugyanakkor magyar szempontból is fontos, megerősíti azt a feltételezést, hogy léteztek magyar nyelvű időmértékes poétikák – akár maga a Sebastian Ambrosius Lahmmal szintén kapcsolatban állt Szenci Molnár Albert is eljuthatott odáig az 1610-es években, hogy egy ilyet (legalább kéziratban) megfogalmazzon. Magyar nyelvtant írni görög és latin mintára, illetve magyar verstant írni szintén görög és latin mintára (átvéve még a néma „h”-t is, amely Sylvesternél és Szenci Molnárnál egyaránt megtalálható) – e két dolog egymásból következik és csak egy kis lépés választja el őket egymástól.

Hogy Szenci Molnár Albert valóban megtette-e ezt a kis lépést, azt már valószínűleg sohasem fogjuk megtudni. A lehetőséget felismerte, használta, terjesztette, de ez nála is csak kuriózum volt, mértékhű fordítások és alkalmi költemények műfaja. A hazai humanizmus és késő humanizmus fejletlensége folytán a magyar időmértékes verselés igazi felfedezése így a 18. század íróira maradt.

Szabó András

⁴⁵ Théodore de Bèze levele Forgách Imréhez, Genf 1592. május 20. Universitätsbibliothek Bern (Bürgerbibliothek), Bongarsiana, A 46. ff. 586–589. (No. 166.)

⁴⁶ TARNAI ANDOR, *A paródia a XVI–XVIII. századi Magyarországon*. ItK 1990. 455–456.

⁴⁷ *Balassi Bálint versei*. A szöveget gondozta és a jegyzeteket írta KŐSZEGHY Péter és SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza. Bp., Balassi Kiadó, 1993. 190., 255. (Régi Magyar Könyvtár, Források 4.)

⁴⁸ JULIE NOVÁKOVÁ, *Staročeský hexametr s přihlédnutím k hexametru novočeskému*. In *Teorie verše I. Sborník Brněnské versologické konference 13–16. května 1964*. Redigováno JIRÍ LEVÝ. Brno, 1966. 195–201.

Ki lehetett Petőfi aszódi „Borcsá”-ja?

Petőfi Sándor életrajzának ma is megvannak a fehér foltjai, bár ezzel korántsem a születés és a halál – úgy látszik, megunthatatlan – vitáira vagy a szibériai túlélés legendájára kívánunk utalni. A költő tüzetes biográfiája Ferenczi Zoltántól éppen százesztendősz,¹ és annak is 23 éve már, hogy megjelent az új kísérlet mindmáig egyetlen megmaradt kötete, Fekete Sándor tollából.² Ideje tehát, hogy az egyik életrajzi mozzanatot visszavegyük újbóli vitatásra: ki volt Petrovics Sándor gimnáziumi tanuló színész-szerelme, az Aszódon látott Borcsa? Alkalmat adhat erre, hogy túl vagyunk az új *Színházművészeti Lexikon* és az 1790–1873 évkört tárgyaló színháztörténeti kézikönyv anyaggyűjtésén, sőt megjelenésén, rendelkezünk a Petőfi-adattár három kötetével, és örvendetesen meggyarapodott a Petőfi-re vonatkozó helytörténeti szakirodalom is.

Miért nem Erdélyiné Borbála?

Fekete Sándor komoly terjedelmet szentelt a kérdésnek,³ s végül arra a következtetésre jutott, hogy Borcsa Erdélyi Györgyné Sáska Borbálával azonos. Ez azonban az újabb (és a régebbi) színészeti irodalom alapján nem állja meg a helyét. A színész maga is vándorkomédiások gyermeke: Sáska János és Koronka Borbála leánya, 1800-ban született Kolozsvárott, és ugyanott gyermekszínészként kezdte meg a pályát, először 1803. máj. 8-án lépve színpadra.⁴ Beceneve – a színlapon is – Sáska *Biri* volt; Déryné ugyanezen a néven emlegeti naplójában, amikor együtt szerepeltek 1810 után a második pesti társulatban.⁵ A színész a vélhető aszódi fellépések idején tehát 37 vagy 38 éves (s nem a Fekete feltételezte 27), azaz a diák rajongónak akár anyja is lehetne, hiszen Hrúz Máriánál mindössze kilenc évvel fiatalabb.⁶ Ráadásul középtársulatok vezető színésznője már 1820 óta, aki ugyan nem jött szóba a Pesti Magyar Színház társulat alapításánál, de faluzó társulatoknak sem volt tagja. A tehetséges, fiatal hősszerelmeseket játszó Erdélyi György halála után (Debrecen, 1836. márc. 7.) nevezhető ugyan özvegynek, de „magányos színésznő”-nek nem; ekkor ugyanis visszatért első férjéhez, Ujfaluassy Sándor direktorhoz, akinek együttesében egyébként Erdélyi is játszott, bár az Erdélyiné nevet továbbra is használta, amint azt Fekete Sándor helyesen észrevette és rögzítette.⁷

A „Ferenczitől Dienesig” megrótt Petőfi-irodalom⁸ mentségére szolgáljon, hogy maga a koronatanú, Petőfi megszólalt ugyan versben és prózában, de sem nevet, sem évszámot nem adott színészkalandja jobb azonosításához. Az *Uti jegyzetekben* (1845) így örököltette meg a gimnázium elhagyásának kudarcos kísérletét: „Professzorom (Isten áldja meg őt!) jónak látta tettbe menedő tervemet egy olly férfinak

¹ FERENCZI Zoltán, *Petőfi életrajza I–III*. Bp., 1896. (A továbbiakban: FPÉ.)

² FEKETE Sándor, *Petőfi Sándor életrajza I*. Bp., 1973. (A továbbiakban: PSÉ.)

³ PSÉ, 96–109.

⁴ Vö.: FERENCZI Zoltán, *A kolozsvári színészet és színház története*. Kolozsvár, 1897. 132.

⁵ *Déryné naplója*. S. a. r. BAYER József. Bp., 1900. I. 110.

⁶ Petőfi anyjának születési anyakönyvi bejegyzése: *Petőfi-adattár III*. Gyűjtötte, s. a. r. és a jegyzeteket írta KISS József. Bp., 1992. 150. (A továbbiakban: PAI.)

⁷ PSÉ, 105.

⁸ FPÉ, I. 91.; DIENES András, *A fiatal Petőfi*. Bp., 1968. 231. A vonatkozó emlékezések HATVANY Lajosnál: *Így élt Petőfi*. Bp., 1967². I. 203–210. (A továbbiakban az itt közöltekre külön nem hivatkozunk; a kiadvány hivatkozása ezentúl: IÉP.)

megírni, kinek eléggé nem dicsérhető tulajdonsága volt: a színészetet csodálatra méltó képen való módon gyűlölni. Ezen ritka tulajdonú férfi történetesen épen az atyám volt, ki – mint jó atyához illik – a veszedelmes hírvétel után egy percig sem késett pokoli örvénybe sülyedendő fija megmentésére rohanni. S istentelen szándékomtól csakugyan eltérítettek atyai tanácsai, melyek még hetek mulva is meglátszottak... hátamon és lelkem porsátorának egyéb részén.”⁹ Az *Első esküm* című, hagyományosan 1847 áprilisára datált vers kiegészíti ugyan az események rajzát (tanára, Koren István bezárta, hogy ne szökhessen el a társulattal), ám témánk szempontjából a diákkori lázadást és fogságot szabadságprogrammá emelő költemény csak egyetlen adattal szolgál, mindjárt első és második sorában: „Fiú valék még, iskolás fiú, / Tizenöt éves...”¹⁰ A dátum és a színésznév kérdésében ezért értékelődhetnek föl az emlékezések, amelyeket – a maguk ellentmondásosságában – közvetett dokumentumokkal igyekszünk az alábbiakban szembesíteni.

Melyik év, melyik színtársulat?

Az *Első esküm* idézett sorai alapján a történeteket 1838-ra datálhatnánk. Csak hogy Petőfi 1837 júniusában is 14 és fél éves, és kerekíthet fölfelé, kivált, ha komoly érzelmekre érettnek, felnőttebbnek akarja magát mutatni. Az életkor kérdése – érdekes módon – a hivatalos aszódi iskolai okmányokban sem egyértelmű: az 1835/36. tanév bizonyítványában 13, az 836/37. éviben 14 évesnek írja őt Koren (tehát eddig a betöltött éveket számolta), az 1838. jún. 27-én kiállított végbizonyítvány azonban váratlan ugrással 16 évesnek írja a diákot,¹¹ aki eszerint 1837-ben volt 15 éves...

Koren maga 1875-ben szólalt meg a Vasárnapi Ujság május 30-i számában. Évet nem mondott, kikövetkeztethető dátumai pedig ellentmondásosak: a színtársulat Petőfi „harmadik tanulói évének vége felé” érkezett Aszódra (eszerint 1838 tavaszának végén). Ez után meséli el a katonának állás szándékát, megjegyezve, hogy azért „Sándor elvégezte Aszódon a negyedik nyelvtani osztályt.” (Eszerint 1837-ben színésznek, 1838-ban katonának akart állni?) A Koren István többszöri szóbeli közlésére hivatkozó Verner László (Vasárnapi Ujság 1893. máj. 14.) határozottan 1838-at írt. A költő osztálytársai közül az 1837-ben eltávozott Dömök Elek Petőfi „másodikos syntaxista” korára, azaz az 1837/38-as tanévre tette az esetet; hasonlóképpen a szintén eltávozott, tanulmányait Szarvason folytató Kemény Mihály is.¹² A megbízható emlékezőnek tartott osztálytárs, Dlhányi Zsigmond nem említett évet. A másodkézből értesülők általában (Vernerhez hasonlóan) 1838-at írtak; a Dlhányi szóbeli közlésére hagyatkozó Török Aurél viszont 1837-et.

Meglehető változatosságot mutat a Petőfit az iskolától elcsábító színtársulat igazgatójának neve is az emlékezésekben. Dlhányi Tóth nevű direktort említett, a rá hivatkozó Török Aurél szintén; a Portier-család hagyományában Hetényi József neve élt. Kemény János, aki Pozsonyban magától Petőfitől hallotta a történetet, „Balogh vagy Gaál” színtársulatáról beszél, emlékezése jegyzetében. A Petőfi-kutatók (Ferenczi és őt elfogadva Dienes) abból indultak ki, hogy 1837-

⁹ Petőfi Sándor összes művei (kritikai kiadás). S. a. r. V. NYILASSY Vilma, KISS József. Bp., 1956. V. 19.

¹⁰ Petőfi Sándor összes űvei (kritikai kiadás). II. S. a. r. VARIAS Béla. Bp., 1951. 180.

¹¹ PAf, III. 14–17.

¹² Az aszódi kisgimnáziumra nézve kitűnő, korszerű áttekintéssel rendelkezünk ASZTALOS Istvántól: *Petőfi aszódi iskolája*. Studia Comitatus Pestiensis, 19. Szerk. IKVAI Nándor. Szentendre, 1989. 210–274. Önálló füzetként is, a Múzeumi Füzetek 40. számaként: Aszód, 1989.

ben igazolhatóan Balog(h) István társulata játszott Aszódon, ismerjük máj. 30. és jún. 11. közötti műsorukat és bevételeiket is.¹³ Egy évvel későbbi visszatérésük sem tűnhet tehát valószerűtlennek. Fekete Sándornak viszont igaza van abban, hogy az 1837. évi jelenlét nem vetíthető át egy évvel későbbre, kivált a vándorszínészet instabil viszonyai között nem.

Viszonylagos egyetértés uralkodik a színész-ideál utónevét illetően. Kemény János szerint maga Petőfi nevezte meg *Borcsát*, és ez az egyetlen név köszön vissza másoknál is. Családnevét csupán a másodkézből dolgozó Tahy János írta le 1897-ben: *Thuri Boriska*. Egyetérthetünk tehát Fekete Sándorral: „A *Thuri* névnek egyébként nem kell jelentőséget tulajdonítanunk, csak a *Borcsának*, mert az utóbbit többen is említik, míg a *Thuri* nevet csak a teljességgel megbízhatatlan Tahy.”¹⁴

Kísérlet az év és a társulat meghatározására

1837-ben és 1838-ban Aszódon változatlanul egyetlen színtársulat jelenlétét tudjuk dokumentálni, s ez Balog Istváné. Naplójában azonban érdemes nemcsak az itteni feljegyzéseket vizsgálni, amint azt a kutatás eddig tette. Baracskáról ugyanis 1837. február 4-én az alábbi bejegyzés olvasható: „Gal Bortsa jöttek.” A sajtó alá rendezett szövegben: „Gál, Bortsa jöttek.”¹⁵ Ekkortól szerepel tehát Balog társulatánál a Petőfi elbeszélésére hivatkozó Kemény János említette „Gaál”, és először bukkan elénk – immár dokumentumban – a *Borcsa* név. Aszódon nem volt nyomda, a kézzel írott egykori színlapokból nem maradt ránk példány. Gál azonban a társulattal maradt; a következő állomáshelyen, Turán 1837. június 23-án rögzítette a direktor, Balog István a naplóban: „... einamja [juttalom-játéki bevétele] Gálnak 22 [forint]”.¹⁶

A másik két említett színgazgató közül a csak másodlagos forrásban, 1907-ben említett Hetényi Józsefről nem állapítható meg, hogy 1837-ben vagy 1838-ban Aszódon megfordult volna. A „Tóth” jelentheti Tóth Istvánt, aki 1835 és 1838 között Kassán játszott, és az együttessel nyaranta rendszeresen Balatonfüreden vendégszerepelt, amikor is minden bizonnyal évente kétszer átutazott Aszódra, a Kassa–Miskolc–Pest útvonalat járva. Talán ennek emlékeként merült fel neve. Igaz, ő nem volt színgazgató, hanem a Komlóssy Ferenc vezette társulat hősszínésze. A színháztörténet számon tart egy Tóth János nevű színészt is, aki 1836 után kistársulatok igazgatójaként járta a vidéket. Nem lehet viszont azonos az emlegetett Tóth a Fekete Sándor által egyedüli lehetőségként számon tartott Tóth Józseffel,¹⁷ a Nemzeti Színház majdani vezető művészeivel, mert ő csak 1841-ben lépett a világot jelentő deszkákra.

A helytörténeti kutatásnak köszönhető, hogy a Balog István vezette társulat aszódi, 1837. máj. 30. és jún. 11. közötti szereplése kapcsolatba hozható Petőfi Sándor lázadásával és szökési kísérletével. Jelesül Tóth Sándornak, aki 1945-ben összegyűjtötte, ezzel megmentette, majd rendezte Szabadszállás szétszórt levéltárából a Petrovics-iratokat, belőlük utóbb külön fondot formált, és azt közgyűjte-

¹³ *Balogh István naplója*. S. a. r. és kiad. BARNÁ János. Makó, 1928. 41. Idézi: IÉP, I. 202. (jegyzetben). A napló kézírata: OSZK Kt. Oct. Hung. 671. Az Aszódra vonatkozó bejegyzések: 42. f. r.

¹⁴ PSE, 104. (jegyzetben).

¹⁵ OSZK Kt. Oct. Hung. 671. 40. f. r.; i. m. 40.

¹⁶ Uo. 42. f. r. és i. m. 41.

¹⁷ PSE, 97.

ménybe adta. Kutatásait a közelmúltban könyvben foglalta össze.¹⁸ Ebben közreadta, a vásárokra járó, sokféle utazó mészárszék-, bolt-, föld- és kocsmabérlő Petrovics István belföldi útlevél-kérelmeit is, amelyekkel az utazásokat igyekeztek biztonságosabbá tenni. Az 1836-tól vezetett „Utazó Levelek Jegyző Könyvé”-ből megállapítható, hogy Petrovics 1837. jún. 19-én kért és kapott útlevelet a 167. jegyzőkönyvi szám alatt – Aszódra. Ezt ugyan máskor is megtette, hiszen fiai ott tanultak, ám ezúttal nem keresett föl vásárokat, nem tért ki Pest-Budára sem, hanem szemlátomást igen sietett. Június 29-én már nemcsak otthon volt, hanem újabb útlevelet kapott (170. jegyzőkönyvi szám) „vásárokra” menendő, azaz a szokott gazdasági tevékenységet folytatva.¹⁹ Idevonva Petőfi tanúságtételeit, hiánytalan időrendi láncolatot kapunk: a rekordbevételű búcsúelőadást 1837. jún. 11-én tartó Balog-társulat feltehetően másnap, azaz jún. 12-én indulhatott következő állomáshelyére, a szomszédos Turára, ahol jún. 15-én kezdtek játszani. Ekkorra tehető Petőfi szökési kísérlete, elzárása Koren által, a szövegében nem ismert tanári levél megírása és elküldése, amire Petrovics István soronkívüli, jún. 19-i útlevélkérelme volt az azonnali válasz. Az apa sietsége a maga szempontjából tökéletesen érthető. Ne feledjük: Koren István szavai szerint már 1835-ben is azért hozta fiát Pestről Aszódra, mert az ott „a színházak körül ólálkodott”.²⁰

Tegyünk ellenpróbát: 1838 hasonló, tanév végi időszakában az árvízkárosult, eladósodott, a csőd szélére került Petrovics jún. 23-án kért ugyan útlevelet, de Pest-Budára. Ami nem zárja ki ugyan Aszód fölkeresését sem, ám véleményünk szerint inkább anyagi viszonyaival állhatott összefüggésben, mivelhogy az előző napon, 1838. jún. 22-én adott ki Szabadszállás tanácsulése vagyongigazolást Petrovics kérésére.²¹

Ki lehetett Borcsa?

Gál Mihály a vándorszínészet egyik legendás alakja volt, aki nem véletlenül került éppen Balog István társulatához: a marosvásárhelyi kollégium volt diákjaként nála kezdte a pályát 1814-ben Nagykárolyban. Majdnem egyivásúak voltak: Balog 1790-ben, az „ákosfalvi” előnévvel büszkélkedő, székely nemesi családból származó Gál (neve ebben a formában a gyakoribb) 1791-ben született. Barátságuk később is tartott: 1856-ban Balog rendezte sajtó alá Gál naplóját és együtt emlegették őket Pesten is, egészen Gál 1866. ápr. 27-i haláláig.²² Gál naplója azonban csak kb. 1820-ig terjedt, a róla feljegyzett anekdoták is vagy ekkoriak vagy időskoriak. A köztes vidéki vándorévekről szinte semmit nem tudunk; Baloggal ellentétben azonban ő nem lett a Nemzeti Színház tagja. Az aszódi időzékorkor tehát már nem volt fiatal ember, ráadásul szerepköre is öregítette, mert ifjan is idős karakterfigurákat alakított.

Feleségéről, családjáról sem a fiatalkori, sem az időskori történetek nem szólnak, holott a Schöpflin Aladár szerkesztette *Magyar Színházművészeti Lexikon* szerint szinte dinasztiaalapítónak tekinthető. 1844-ben, Marosvásárhelyen született Ida lánya 1861 és 1884 között játszott; veje, Kendi Gusztáv szintén színész volt,

¹⁸ TÓTH Sándor, *Petőfi és szülei Szabadszálláson*. Szabadszállás, 1994. Recenziónk róla: ItK 1995. 261–263.

¹⁹ I. m. 51.

²⁰ Vö.: PSE, 81. Az emlékezés: IÉP, I. 172–173.

²¹ TÓTH Sándor, i. m. 54., 57–58.

²² *Gyámbot*. Szerk. és kiad. FUTÓ János. Pest, 1858. 19–48. Gál életrajza ennek alapján BATHORY ROMÁNCSIK Mihálynál: *Magyar színészek és színésznők életrajzai*. Kassa, 1883. 117–119.

aminthogy ezt a pályát választotta Boriska, Piroska és Andor nevű három unokája, és színész volt unokaveje is.²³ Az eset inkább tipikus, mint egyedi. A vándorszínészeti életforma és a művészi pálya alacsony társadalmi presztízse miatt a színészek általában egymás között házasodtak; sőt, a reformkorból arra is van több példánk, hogy az egyik leánytestvér színész-párválasztása hasonló körre határolta be nővérei házassági lehetőségeit.

A vándorszínészek életének anyakönyvi kutatása rendkívül nehéz feladat. A Fekete Sándor által is forgatott, Benkő Kálmán szerkesztette *Magyar színvilág* című kötet kb. 900 neve (1790 és 1872 évkörben) és a színházi zsebkönyvek, valamint a nyomtatott színlapok névanyagáca csak a jelentősebb társulatok személyzetét ölelte föl, a számos kis- és törpetársulatokét nem – tehát egyazon színész életrajzában is lehetnek terjedelmes „lyukak”, ha történetesen utóbbiak tagja volt. (Erre a forráshiányra vezethetők vissza Petőfi színészéletének 1841. nyári fehér foltjai is.) A lexikonadatok között feltűnő, hogy Gál Mihály unokáját Boriskának hívták, holott a név a színpadon nem volt gyakori.²⁴ A magyar névadási gyakorlatot figyelembe véve feltételezhető volt, hogy Kendi Gusztáv és Gál Ida leánygyermeké anyai nagyanyja nevét kapta. Ezért a területileg illetékes közgyűjteménytől, a Maros megyei Levéltártól (Arhivele Statului jud. Mureș, Tirgu-Mureș) megkértük a református születési anyakönyvet, amelynek tartalmaznia kellett az anya, Gálné nevét is. (Gál maga említette naplójában kálomista voltát.) A Marosvásárhelyről megküldött bejegyzés a következő:

„1845. 28 Febr. – Színész Akosfalvi Nemes Gál Mihálynak László Borbárától Ida. K[ereszt]. Apj[a]. Színész Igazgató Kilényi Dávid. K[ereszt]. Any[a]. Nagy Laura Kis Asszony. Bába Somboriné”²⁵

A bejegyzésből, amely pontosítja a lexikon adatát is, a következőket állapíthatjuk meg:

– a keresztelés és a születés napja azonos, a házasság pedig törvényes volt, az ettől eltérő eseteket ui. az anyakönyvben rögzítették,

– nagyon képbe illő a kereszttapa, Kilényi Dávid személye: 1814-ben Baloggal és Gállal együtt Nagykárolyban találjuk őt is, a barátság tehát évtizedesnek mondható.

Ha az anya 1845-ben még szülőképes korban volt, 1837-ben igen fiatalnak, férjénél jóval fiatalabbnak kellett lennie. Márpedig csekély a valószínűsége annak, hogy 1837-ben Gállal már együtt szerződő „Bortsa” és az 1845-ben szülő Gálné (akinek utónevére, mint láttuk, semmi előfeltevésünk nem volt), azaz *László Borbála* két különböző személy lenne.

*

Ki volt Petőfi aszódi Borcsája? Teljes bizonyossággal nem tudjuk. Ki lehetett ő? Újabb adatok napfényre kerüléséig az 1837-re datálható színészkaland hősnőjét László Borbála személyében gyaníthatjuk.

Kerényi Ferenc

²³ *Magyar Színművészeti Lexikon*. Szerk. SCHÖPFLIN Aladár. Bp., 1929. II. 404. „Kendi Gusztáv” címszó. Kendi többkötetesre tervezett emlékirataiból egyetlen jelent meg (*Hullott levelek egy vén színész életéből*. I. Ds., 1908.); ebben azonban sem házasságáról, sem felesége családjáról nem szól.

²⁴ Vö.: PSE, 104. (jegyzetben).

²⁵ Az adatért dr. Ioan Scurtu professzor úrnak, a Román Köztársaság Belügyminisztériuma Levéltári Főigazgatósága vezetőjének és Liviu Boar igazgató úrnak, a Maros megyei Állami Levéltár vezetőjének tartozunk köszönettel. – A bejegyzés aláhúzásai az eredetiben.

SZILÁGYI MÁRTON

SCHEDIUS LAJOS SZEREPE AZ URÁNIA KÖRÜL

Toldy Ferenc 1843-as, Kisfaludy Társaságban elhangzott emlékbeszéde teremtette meg a magyar irodalomtörténet Kármán-paradigmáját, megkonstruálva egy szerzőt és életművet.¹ Ennek a rendkívül nagyhatású és nagy jelentőségű gesztusnak azonban voltak igen komoly előzményei, sőt filológiai kritériumai is – nem egy szabad manipulációs önkény működéséről van itt szó, ahogyan ezt az újabb, Foucault tanulságait is megfontoló dekonstruktív elemzések sugallják (bár ezen tanulmányok esetében inkább egy teória szemléltetéséről van szó, mint egy konkrét irodalomtörténeti probléma exponálásáról).² Érdemes ugyanis figyelmet szentelni annak, hogy Toldy az emlékbeszédben „kortanú”-ra hivatkozott³ – ez pedig aligha lehetett más, mint Schedius Lajos.⁴ Megkerülhetetlen tehát annak fölmérése, mit tudhatott meg Toldy Schediustól, s az idős professzor információi mennyire erősíthetők meg egyéb forrásokból.

Az ifjú Toldy Ferenc eljárása teljesen logikusnak látszik, amikor bővebb tudnivalóért Schedius Lajoshoz fordult: az *Uránia* három kötetét átlapozva ugyanis csak egyetlen cikk alatt találhatott a szerzőt megnevező aláírást, mégpedig szerencsés módon az ekkor még élő és aktív professzorét,⁵ akivel ráadásul a Kisfaludy Társaságban szoros munkakapcsolatban is volt: Schedius Lajost 1842. március 16-án választották be a társaságba, október 12-én pedig három évre helytartó elnök is lett, míg Toldy igazgató.⁶ A rejtélyes orgánurnról tehát valóban tőle lehetett fölvilágosítást remélni. Schedius ekkor már jóval hetven fölött volt: 1768-ban született – halála majd 1847-ben következik be. Kérdéses lehet már az is, mennyire megbízható a memóriája; s egyáltalán, Toldy emlékbeszédének mely elemei vezethetők vissza bizonyosan az informátorra. Ennek ugyanis az egyes kijelentések hitelessége szempontjából lehet jelentősége: Waldapfel József például azért tekinti hitelesnek a Toldy felhozta adatokat, mert hiszen egy Kármánt bizonyíthatóan

¹ Erről részletesebben l. korábbi tanulmányomat: *Kármán József XIX. századi újralfelfedezése*. ItK 1993. 248–255.

² A legerőteljesebben: MILBACHER Róbert, *D. Schedel (Toldy) Ferenc úr hagyományai avagy a filológia dicsősége és bukása képekben*. In *Fanni hagyományai*. Szerk. ODORICS Ferenc és SZILÁSI László. Szeged, 1995. kül. 118. skk. (deKÖN-KÖNYVEK. Irodalomelméleti és interpretációs sorozat 2.); nagyobb filológiai műveltség birtokában, kevésbé végtelenen: DEVESCOVI Balázs, *A mítosz és Fanni*. OTDK-dolgozat, 1995. Kéziratban.

³ D. SCHEDEL [TOLDY] Ferenc, *Kármán J.* és *Fanni emlékezetök*. In *Kármán József írásai és Fanni hagyományai*. Újra kiadta és bevezette D. SCHEDEL [TOLDY] Ferenc. Pest, 1843. XVI. Toldy írásának későbbi kiadása, amely néhány ponton – stílárisan és tartalmilag – eltér az 1843-astól: *Kármán és Fanni emlékezete*. In *Toldy Ferenc irodalmi beszédei*. II. kötet. Pest, 1872. 144–151.

⁴ Schediusra nézve alapvető: DOROMBY Karola, *Schedius Lajos mint német–magyar kultúrközvetítő*. Bp., 1933. (Német Philológiai Dolgozatok LVI.); az újabb szakirodalomból kiemelendő: FRIED István, *Schedius Lajos és folyóirata* (Zeitschrift von und für Ungern, 1802–1804). MKszle 1981. 81–94.

⁵ Prof. SCHEDIUS Lajos, *A Vallás Szeretetre-méltó-volta*. *Uránia*, I. 1–14.

⁶ KÉKY Lajos, *A Kisfaludy-Társaság története (1836–1936)*. In *A százéves Kisfaludy-Társaság (1836–1936)*. Kiad. KÉKY Lajos. Bp., 1936. 54.

ismerő kortárs jelenlétében hangoztak el.⁷ Ettől még természetesen sok mindenben kételkedhetnénk, ám bizonyos támpontok remélhetők.

Bodnár Zsigmond 1880-ban úgy vélte, Schedius személyesen tájékoztatta Toldyt Kármán iratairól; ezt a feltevést egy levélre alapította: „Toldy Ferenc iratai között Schedius egy levelét olvastuk, melyben az öreg tudós azt írja, hogy sajnálatára nem volt otthon, mikor Toldy meglátogatta és így nem adhatott tájékozást abban a bizonyos ügyben. A levél keltét tekintve, valószínű, hogy e tájékozás Kármán iratait illeti.”⁸ Nos, ezt a levelet lehet azonosítani, bár a szerző semmiféle forráshivatkozást nem ad; a dátuma (1843. jan. 29.) valóban nincs messze a Kisfaludy Társaság ülésének időpontjától.⁹ Mindazonáltal Bodnár ötlete kevésbé valószínű, hiszen – éppen a Társaságban viselt tisztségek miatt is – lehetett bőven egyéb megszélnivalója Schediusnak és Toldynak; a levél pedig annyira semmitmondó, hogy se pro, se kontra nem bizonyít semmit. Ráadásul Toldy nem – vagy nem kizárólag – szóbeli információkra támaszkodott, Schedius Lajos írásban készített el egy emlékezést az ifjú tudós kérésére: ennek töredéke fennmaradt az MTA Kézirattárának Toldy-hagyatékában.¹⁰ Az egylapos, autográf tisztázat versóján a 3. szám olvasható, ami arra mutathat, hogy legalább egy kétoldalas lap elkallódhatott. Igaz viszont, hogy a szöveg egy olyan mondattal kezdődik, amely akár egy teljes szöveg kezdete is lehetne. A kézirat keltezetlen és szignót sem tartalmaz – tartalmilag s a kézírást illetően azonban kétségtelenül Schediushoz köthető, valamint a körülötte lévő egyéb iratok (ti. Toldynak a Kármánra vonatkozó anyaggyűjtése és jegyzetei) is ezt erősítik. A függelékben teljes terjedelmében közölt szöveg egyik szembetűnő sajátossága, hogy milyen kevéssé adatszerű; sokkal inkább egy érzelmi hatásra törekvő, irodalmias formában megjelenő felidézésre vállalkozik. Schedius például kipontozza az Uránia megjelenésének évét (nyilván nem emlékszik rá, s utána sem néz); nem adja meg pontosan Kármán születésének és halálának idejét, még az évszám szintjén sem. Erdemes összefoglalni a visszaemlékezés konkrétumait:

1. Kármán elragadó fiatalember és élénk szellem.
  2. Losoncon született, apja református prédikátor és szuperintendens, aki 1792-ben nemességet kap az uralkodótól.
  3. Pesten jár egyetemre, jogi tanulmányokat végez.
  4. Tanulmányait a bécsi egyetemen folytatja.
  5. Az 1790/91-es országgyűlés után Pestre megy, és ügyvédi pályára lép.
  6. Maradtak hátrahagyott följegyzései és írásai, amelyek bizonyítják tudományos és szépirodalmi törekvéseit.
  7. Barátjával, Dr. Pajorral megalapítja az Urániát.
  8. 1795-ben „reménytelen állapotban” elhagyja Pestet, mert egy „életveszélyes” betegség fejlődik ki benne.
  9. Losoncon, szüleinek karjai között adja ki a lelkét.
- Ezeknek az információknak a birtokában aztán többszörösen zavarban lehetünk. Ha ugyanis abból a szempontból vizsgáljuk meg őket, hogy mennyire állják

⁷ WALDAFEL József, *Ötven év Buda és Pest irodalmi életéből 1780–1830*. Bp., 1935. 100. skk.

⁸ BODNÁR Zsigmond, *Uránia. Kármán és Pajor*. Bp., 1880. 79–80.

⁹ MTAK Kt. M. Irod. Levelezés 4-r. 90. sz. (Schedius Lajos Toldyhoz – 1843. jan. 29.)

¹⁰ MTAK Kt. Történel. 2-r. 11. sz. (*Kármán József életére és műveire vonatkozóak*. TOLDY Ferencz jegyzetei és gyűjtése); a kéziratot már GALOS Rezső is felhasználta bizonyos szempontból: *Kármán József*. Bp., 1954. 132–133.

ki a forráskritika próbáját, egyaránt találunk hitelesíthető, valamint jelenlegi tudásunk szerint ellenőrizhetetlen, sőt, alaposan kétségbevonható adatokat is. Kármánra vonatkozó tudásunk ugyanis eredendően meglehetősen hiányos; az 1849. évi losonci tűzvész pusztítása miatt a szóba jöhető helyi forrásanyag is jórészt megsemmisült, ez magyarázza azokat a hézagokat, amelyeket az egyébként széleskörű kutatásokat végző Gálos Rezső sem tudott megnyugtatóan pótolni az életrajzban.¹¹ A feltétlenül megerősíthető információk közé tartoznak Kármán pesti jogi tanulmányai, valamint ügyvédi működése; ám nem ismerjük ügyvédi vizsgájának idejét (a Királyi Tábla előtt tett ügyvédi censurák jegyzőkönyvei éppen 1783 és 1791 között hiányoznak,¹² pedig a valószínűsíthető időpont éppen 1790 lenne),¹³ sőt, munkaadójának pontos kiléte is megmaradt ez ideig a valószínűsítés szintjén. Bécsi tartózkodásának céljaként az egyetem látogatása legalábbis megkérdőjelezhető: az egyetem anyakönyve nem tartalmazza a nevét a beiratkozott hallgatók között.¹⁴ Kármán születési helyének és a családi háttérnek az érzékeltetése pontosnak tekinthető; igaz, a tömörség miatt olyannyira egymás mellé rendelődik az apa hitszónok és szuperintendens mivolta, hogy nem válik egyértelművé: Kármán nem egy református püspök fiaként született – apját csak 1794. május 13-án választották meg superintendensnek Rév-Komáromban.¹⁵ Az író külsejéről és szellemének elevenségéről egyetlen korabeli leírást sem ismerünk, sőt, egyetlen egyéb, későbbi visszaemlékezést sem; ez az állítás tehát bizonyosan ellenőrizhetetlen. Mivel nem tudjuk Kármán tartózkodásainak biztos kronológiáját, nem szembesíthetjük semmivel Schedius emlékezésének azon mozzanatát sem, hogy az író az országgyűlés után tért volna vissza Pestre (igaz, Schedius nyitva hagyja a kérdést, honnan tért vissza: Bécsből-e, vagy éppen Pozsonyból – hiszen nem világos, az országgyűlés említése csak időpontot vagy esetleg helyszínt is jelöl). A Kármán hátrahagyott följegyzéseire való hivatkozás azonban sokatmondó: a jelenleg az MTA Kézirattárában őrzött, Kármánnak tulajdonított irategyüttes provenienciáját, bekerülési körülményeit ugyanis nem ismerjük, egy-két közvetett adatból következtethetünk csupán. Például amikor Székely József először publikálta szelektálva és lefordítva a Markovicsné-levelezést, Toldynak mondott köszönetet: „Az itt közzétett levelek eredetijéhez a magyar akadémia [sic!] érdemes titoknok, Toldy Ferencz ur szívésségéből jutottam, kivéve a két utósó autographiát, melyel [sic!] Kármán egyetlen még élő nőrokonja személyesen tisztelt meg.”¹⁶ Vagyis a levelezés legnagyobb egybefüggő tömbje, a Markovicsné-levelek valamiféleképpen Toldyval függtek össze; igaz, az nem világos, hogy ő volt-e a kéziratok tulajdonosa, vagy ezek ekkor már az Akadémia birtokában voltak, s ő csak figyelmeztette Székelyt az iratok létezésére. Székely másik utalása a két,

¹¹ A forrásanyag pusztulására több helyütt utal: GÁLOS Rezső, *i. m.* 168., 189. A Kármán-életrajz újragondolására kísérletet tettem egy újabb dolgozatomban: *Kármán József: ami tudható és ami nem.* Palócföld, 1995. 6. sz. 492–498.

¹² Dr. BADICS Ferenc, *Magyar írók ügyvédi vizsgálatai.* ItK 1901. 204.

¹³ Erre l. GÁLOS Rezső, *i. m.* 27. sk.

¹⁴ Archiv der Universität Wien, Univ. Hauptmatrikel. Mikrofilm 20. M11 1779 – M12 1843; a tekercsen az anyakönyv ábécérendbe és évkörökbe van rendezve, a C és a K betű egynek számít. Kármán nevét azonban semmilyen formában nem tartalmazza a mátrikula. Ugyanerre a következtetésre jutott korábban Gálos is, aki Gerézdi Rabán másolata alapján tekintette át az egyetemi anyakönyvet: GÁLOS Rezső, *i. m.* 173.

¹⁵ TÓTH Ferencz, *A helvétziai vallástételt tartó Tul a Dunai főtiszteletű superintendenciájában élt superintendentsek, vagy református püspökök élete, e jelen való időkhöz.* Győr, 1808. 196–201.

¹⁶ *Kármán és M... grófné levelei,* kiad. SZÉKELY József. Pest, 1860. III–V.

Gálóss Gáborhoz szóló családi levélre vonatkozik; eszerint ezek a jelenleg az MTA tulajdonában lévő kéziratok valóban a familiánál maradtak meg. A másik következtetés a szabadkőműves-iratokra nézvést adódik: ezek feltehetőleg Abafi Lajosnak, a kérdés monográfiájának érdemből kerülhettek be az Akadémiára. Emellett szól, hogy ő közölte ezeket a kéziratokat, először magyarul,¹⁷ majd rá egy évre eredeti nyelvükön, németül is; bár ez utóbbi publikációja egy gyakorlatilag hozzáférhetetlen, általa szerkesztett szabadkőműves-folyóiratban jelent meg, így kimaradt az irodalomtörténeti bibliográfiákból is.¹⁸ Egyéb, biztosabb adat azonban nem áll rendelkezésünkre, az MTA Kézirattárában nem található információ a kéziratok bekerülésének időpontjáról és körülményeiről.¹⁹ Mivel azonban Schediusnak 1843-ban tudomása van ilyen iratok létéről, feltehető, hogy akár az ő birtokában is lehetett némelyik – kár, hogy erről többet nem árul el. Tudjuk ugyanis, hogy Schedius hagyatékában maradtak e korból származó kéziratok: például Kelemen László feljegyzéseire, amelyek az első magyar színtársulat történetét tárgyalták, Bayer József „a Schedius Lajos egyik hagyatéka révén”, „antiquariusi uton” jutott.²⁰ Az Uránia megindulásának háttéréről Schedius annyit közöl, hogy Kármán Pajorral együtt fogott hozzá a laphoz – vagyis saját magát nem nevezi szerkesztőnek. Ez a megállapítás – ahogyan később látni fogjuk – összhangban van a korabeli forrásokkal is, messzemenően hitelesíthető. Homályos marad viszont Kármán halála: Schedius szerint betegség végzett vele (ám ennek jellegéről semmit sem árul el), a halál pedig Losoncon, még szülei életében köszöntött volna be. Ez utóbbi mozzanatként mint terminus ante quem-nek van jelentősége, hiszen az idősebb Kármán József halálának időpontját ismerjük: 1795. április 5-én hunyt el.²¹ Ezek szerint az író élete még ezelőtt ért volna véget. Mindazonáltal a halál időpontja sincs még megnyugtatóan tisztázva,²² így aligha rostálhatók meg kellőképpen az adatok.

Toldy beszédének felépítése koncepciósan egészen más logikát követ, mint ez a feljegyzés, ám adataiban is eltér tőle olykor. Kármán családi háttérének föl-vázolásakor nem elégszik meg Schedius szűkös információival: megadja a hozzávetőleges születési dátumot („1770 körül”), az apáról és a nagyapáról szólva pedig egyéb forrásokat is bevon. Tóth Ferenc már citált református egyháztörténetére hivatkozik, s lábjegyzetben idéz az idősebbik Kármán József nemesleveléből. Átveszi Schediustól az egyetemi tanulmányokra vonatkozó ismereteket („Pesten törvényt hallgatott, s innen Bécsbe ment, hol az egyetemen bővebb kiformaltást vón...”), valamint a logikailag idekapcsolt ügyvédi pálya körülményeit („A nagy és örök emlékezetű 1790/1-diki országgyűlés után lejövén Pestre, itt ügyvédi pályára lépett ugyan, de kenyérszakától fenmaradott minden óráit ismer-

¹⁷ *Szjetelmei egy fiatalabb testvérnek a szabadkőművesi rend céljairól.* Kármán levele egy szabadkőművesi főmesterhez. In KÁRMÁN József művei, kiad. ABAFI Lajos, II. kötet. Bp., 1880. 102–108., ill. 150. (Ez utóbbi az újrakezdett lapszámozás szerint!)

¹⁸ ABAFI Lajos, *Kármán József mint szabadkőműves.* Hajnal. Magyarország Nagy-Oriensének hivatalos közlönye. Szerk. ABAFI Lajos. 1881. máj.–jún. (VII. 5–6. sz.) 82–94. Itt megtalálható a „Das philosophische Testament” és a „I lochwürdiger Meister vom Stuhl!” megszólítású levél.

¹⁹ Ennek kérésére a kéziratár munkatársai néztek utána, de semmiféle pozitív adattal nem tudtak szolgálni.

²⁰ Bayer József kiadatlan, cím nélküli tanulmányát l.: *Kelemen László naplója és feljegyzései*, kiad. STAUD Géza. Bp., 1961. (Színháztörténeti könyvtár 1.). Az idézet: 22.

²¹ TÓTH FERENCZ, *i. m.* 196–201.

²² Vö. GÁLÓSS REZSŐ, *i. m.* 128. skk.

retei gazdagításában, ízlése művelésében töltötte, mint azt hátrahagyott kivonatai, jegyzései s latin és német nyelven vázolt philosophiai írásai tanusítják”). Ám olyan lényeges téziseket is megfogalmaz, amelyek bizonyosan nem ebből a följegyzésből veszik eredetüket. Ebből a szempontból a következő részlet a legfontosabb: „Három kötetig folyt a munka; tovább vinni a pártolás hiánya mellett nem engedé egy életemészto betegség, melly a fiatal, szép férfit, barátjai s a szép társaságok örömét, Pestnek Alcibiádját, idő előtt elhervasztván, 1795-ben szüleihez vonulni kényszeríté, kiknek ápoló karjai közt ifjonti bűnök áldozatául nem sokára elhunyt.”²³ Schedius ugyanis nem alkalmazta Kármánra az Alkibiadész-metaforát, amely nyugtalanítóan kétértelmű: hiszen a platóni szövegek tükrében valóban az elragadó és szép ifjút, a közkedvelt társasági embert jelöli – csakhogy a görög elbeszélő források Alkibiadészt a politikai kalandorság, a hazaárulás példájaként állították be. Nem biztos, hogy a kontextusnak az első jelentést erősítő jellege teljesen ki tudja oltani a másodikat; s bizonytalan, mert kifejtetlen, mit is akart Toldy ezzel érzékeltetni. Meglehet, csak a saját hibájából bűnhődő, nagy életvággyal rendelkező férfi toposzára akart rájátszani. Toldy jelentősen eltér Schediustól a halál okainak megadásában: ő az életemészto betegséget ifjonti bűnök következményének nevezi, ami a nemi betegség körülírásának tűnik. Ez a megállapítás amúgy is megerősítést kap Kármán külsejének leírásától, tehát aligha érthető félre. Csakhogy Schedius semmi konkrétumot nem mond erről (legalábbis ebben az írásban nem), kérdéses tehát, Toldy honnan vette az adatot. Amennyiben informális volt az értesülés, természetesen ellenőrizhetetlen marad. Gálos Rezső adatolatlan állítását, miszerint Schedius „[é]lőszóval azonban elmondta Toldy Ferencnek, hogy az életveszélyes betegség venerus baj volt”,²⁴ sem megerősíteni, sem cáfolni nem lehet.

Toldy emlékbeszédének az elhangzásakor – ahogyan ezt a jegyzőkönyv bizonyítja²⁵ – Schedius elnökölt. Ez a szituáció magyarázza, hogy a szónok beleszó beszédébe egy kisebb laudációt is, amely a levezető elnöknek szól. Ezek a mondatok úgy is értelmezhetőek, mintha Schedius személyében az Uránia harmadik szerkesztőjét kellene tisztelnünk. Amikor Toldy bizonyítja Kármán irodalmi vezérszerepét, emlegeti a Pesten alapított irodalmi társaságot. A tagok „Kármán József ügyvéd, Pajor Gáspár orvos és a széptannak kevéssel az előtt kinevezett kir. tanítója, kit benső szívbéli örömmel tisztelünk ma is intézetünk elnöki székében, Schedius Lajos” – vidékről pedig csatlakozik hozzájuk Csokonai.²⁶ Mivel Toldy később azt mondja, hogy „ők” – ti. a társaság – indították meg az Urániát, megvolt az alapja annak, hogy Schediusban a folyóirat egyik szerkesztőjét lássák. Pedig Toldy ezt egyáltalán nem mondta, hanem megnevezte a szerkesztőket: „Így

²³ A Toldy-idézetek: KÁRMÁN József, *i. m.* XI–XIII.

²⁴ GÁLOS Rezső, *i. m.* 133.

²⁵ Az ülés jegyzőkönyve a következőket tartalmazza:

„1843
Első Ülés márc. 25.

Schedius Lajos elnökle alatt: Schedel F. igazgató, Bajza József, Bártfay László, Garay János, Kiss Károl, Lukács Móricz, Székács József, Szemere Pál; Tóth Lőrincz jegyző

1.) Schedel Ferencz igazgató Kármán Jósefnek, a’ korán elhalt jeles fiatal írónak emlékezetét nyitván-meg, ennek munkáit, mellyek általa összeszedve a’ Nemzeti Könyvtár második folyamában jelentek meg, bemutatá a’ társaságnak.

A’ társaság örömmel hallgatá végig a’ jeles Emlékszavakat ‘s Mutatványokat.”

A Kisfaludy-Társaság jegyzőkönyvei 1843–48. MTAK Kt. Ms 5766 1. folio.

²⁶ KÁRMÁN József, *i. m.* X.

fogta fel Kármán a maga korát, e kor szükségeinek akart ő áldozni erejével, s Pajor tanárt szerkesztő társnak meghíván, 1794 elejével az *Urania* megindult.²⁷ Az emlékbeszédnek persze tagadhatatlanul megmaradt a belső feszültsége. Toldy azonban már 1826-ban, az *Élet és Literaturában* publikált tanulmányában sem nevezte Schediust szerkesztőnek, hanem ragaszkodván Sándor István bibliográfiai hagyományához, így emlegette a folyóiratot: „URANIA. Vác. 1794. Kármán József és Pajor Gáspár”.²⁸ 1843-as előadása első, szerencsésen fennmaradt fogalmazványában viszont a megszövegezés már és még nem egyértelmű, akár az 1826-os tanulmányhoz, akár a valóban elhangzott orációhoz mérjük; igaz, hogy *expressis verbis* itt sem minősül Schedius szerkesztőnek: „Sokat igére egy kisedeg egyesület Pesten, mellynek tagjai Kármán József egy fiatal pesti prókátor, Pajor Gáspár és Schedius Lajos asth. prof. voltak. Ez egy negyedes írást indított meg, Vácon Marmarosi Gottlieb Antal műhelyében, *Urania* cím alatt, melly leginkább az asszonyi közönségnek volt szánva.”²⁹ A Schedius fölött elmondott gyászbeszédben aztán 1848. február 28-án megint a munkatársi kapcsolat hangoztatásához tér vissza: „Barátja Kármán egy, előkelőleg szépirodalmi irányú, folyóiratot indított meg 1794-ben, az *Urániát*; Schedius munkatársul kezet fogott, s az adalékok sorát egy »a vallásnak szeretetre méltó voltát« tárgyaló cikkel nyitotta meg, melyben a szépek és jónak frígyét, mint a humanitás valódi fogalmát, terjeszté elő. Nyílt karokkal fogadtatott, mint új hódolt, a magyar írók egyetemétől, levelezésbe szövődött velők; s remény vala, hogy nekik munkás társok leend; de a még azon évben fölfedezett martinovicsi frígy és sok magyar írónak azzal összefüggése oly kényessé tevé a magyar író állását azon időben, hogy sokan elhallgatának; s ezek közé tartozék Schedius is.”³⁰

A korabeli források alapján pedig valóban nem minősíthető Schedius Lajos harmadik szerkesztőnek. Az *Urania* szerkesztőinek nevét a folyóirat sehol sem tartalmazza, közvetetten azonban tudomása kideríthető a nevek, s erről a kortársaknak s a közvetlen utókornak volt tudomása. Kazinczy sokat idézett, témánkba vágó levelei közül az első (1794. máj. 11.) Kármánt nevezi szerkesztőnek, Schediust csak mint felvilágosítással szolgáló, lehetséges informátort említi: „Az *Urania* kiadóit nem ismerem. Úgy tartom, Kármán közöttök vagyon, és talán éppen Direktorok. Ez egy fiatal Pesti Prókátor. Nekem iránta nem írtak, és gyanítom, hogy reá okok, jó okok volt. Az ide való Collectorok, Fő szolgabíró Darvas János Úr sem tudja kik légyenek. Schédiusz Barátunk bizonyosan fogja tudni; ha nyughatatlan lettem volna éránta, tudnám én is eddig.”³¹ Ezen a véleményén az első kötet megjelenése után sem változtat, pedig addigra már rendelkezésére állhattak bővebb információk; Schediust kizárólag szerzőként bírálja, a folyóiratért felelősséget vállaló személynek viszont továbbra is Kármánt tekinti: „*Urániának* első darabját láttad. Az nem érdemli az *Urania* nevet. – Schédiusztól is egyebet vártam; azt, hogy a’

²⁷ KÁRMÁN József, *i. m.* XI–XIII.

²⁸ TOLDY Ferenc, [*Kritika nélkül nincs Literatura...*] *Élet és Literatura*, 1826. 4. rész. XIII. közlemény. 309.

²⁹ A fogalmazvány szövege számos törlést, javítást tartalmaz; ezeket az egyszerűség kedvéért nem reprodukálom, ez egy későbbi szövegkiadás feladata lesz. Jelzete: MTAK Kt. Történi. 2-r. 11. sz. (*Kármán József életére és műveire vonatkozóak*. TOLDY Ferencz jegyzete és gyűjtése) I. f. recto.

³⁰ TOLDY Ferenc, *Gyászbeszéd Schedius Lajos felett*. In *Toldy Ferenc irodalmi beszédei*. Első kötet. Pest, 1872. 241–242.

³¹ Kazinczy Kis Jánosnak (Regmec, Maj. 11dikén, 1794.) In *Kazinczy Ferenc levelezése* [a továbbiakban: *KazLev*] II. kötet. Kiad. VÁCZY János. Bp., 1891. 363.

Vallást más oldalról fogja szépnek, szeretetre méltónak festeni! és másképpen! – Azonban tisztelem a’ szándékot, és igyekezni fogok rajta, ha igyekezni szabad lesz, hogy többet nyújtsan Kármán, kitől sok fog kitelhetni, ha vezető Barátjai lesznek.”³² Sándor István és Pápay Sámuel éppígy nem sorolja Schediust a szerkesztők közé, ám náluk már olvasható Pajor Gáspár neve is. Sándor István a *Magyar Könyvesház* bibliográfiai részében az Uránia harmadik kötetét regisztrálja az 1794-es évben, az első kettőről nála nincs adat: „Ott [Vácon] *Urania* III. Kötet. 8. Kiadák Kármán és Pajor Gáspár.”³³ Pápay irodalomtörténete pedig néhány évvel később így említi az Urániát: „A’ Magyar Nyelv’ és Literatúra’ gyarapodásának nem kis akadályt vetett még eddig az, hogy a’ magyar Aszszonyi Nem az idegen ízhez és olvasáshoz szokván, magyarul éppen nem olvasott; de az is igaz, hogy az eddig való Írások jobbára tsak a’ férfiak’ oktatását ’s mulatságát tárgyazták. Hogy tehát e’ részben se szenvedgyen rövidséget a’ Magyar Literatúra, két buzgó Hazafiak *Ifj. Kármán József és Pajor Gáspár* 1794ben Pestenn *Uránia* név alatt kezdettek, különösebben az Aszszonyi Nem’ számára, fertály esztendőnként kiadni egy olly Folyó Munkát, melly minden megkivántató tökéletességgel fel lévén ruházva, beillett volna Európa’ elsőbb Dámáinak tsinos kezeibe is, és mégis, ámbár a’ nagyra törekedő Kiadók 289. Előfizetővel is megelégedtek volna, nem lehetett szerentséjek ezen kis számot is öszveszerezni, ’s ezen angyali munka, két három Darabja utánn félben szakadott.”³⁴ Hasonlóképpen jár el Kazinczy idézett leveleinek egykori címzettje, Kis János is, aki még 1842-ben, tehát a Toldy-émlékbeszéd előtt kezdte el írni emlékezéseit, a megjelenésre pedig 1845–46-ban került sor. Akár már Toldy ismeretében, akár még anélkül foglalta össze azonban a magyar folyóiratok történetét, szempontunkból lényeges, hogy Schedius nevét ő sem említi a szerkesztők között: „Kármán és Pajor Urániájok”-ról beszél.³⁵ A csak 1961-ben publikált, Festetics Györgyhöz intézett levél aláírója (az Uránia kiadóiként) Kármán és Pajor,³⁶ mint ahogy a másolatban fennmaradt, az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társasághoz, illetve Aranka Györgyhöz szóló két misszillist is ők jegyzik.³⁷ Schedius szerkesztői mivoltának föltételezése tehát Toldy 1843-as szövegének idézett, valóban kétértelműen felfogható részeire épül, amelyet ráadásul maga a nagy irodalomtörténész későbbi szintéziseiben megerősített. Hiszen Toldy 1867-ben „Kármán és Pajor *Uránia*-jok”-ról beszél,³⁸ más helyütt pedig a folyóirathoz csatlakozók – ez egyébként is eléggé homályos fogalom – felsorolása Pajor és Schedius nevéből áll.³⁹ Mindehhez persze hozzájárult egy analógia is. Toldy 1843-

³² Kazinczy Kis Jánosnak („Bacchusznak Pataki hegyeiről, Octób. 6-dikán, 1794.”) *KazLev* II. kötet. Kiad. VÁCZY János. Bp., 1891. 384.

³³ SÁNDOR István, *Magyar Könyvesház, avagy a’ magyar könyveknek kinyomatások ideje szerént való rövid említések*. Győr, 1802. 207.

³⁴ PÁPAY Sámuel, *A’ magyar literatúra’ esmérete*. I. kötet. I–II. rész. Veszprém, 1808. 412–413.

³⁵ Kis János szuperintendens emlékezései életéből maga által feljegyezve. In *Berzsenyi Dániel művei – Kis János emlékezései*. Kiad. OROSZ László. Bp., 1985. 960. (Magyar Remekírók)

³⁶ KOSTYÁL István, *Kármán József levele gróf Festetics Györgyhöz az Urániáról*. OSZK Évkönyv, 1959. Bp., 1961. 316–320.

³⁷ A két levelet Vass József másolata alapján Toldy hagyatékából közölte: WALDAPFEL József, *Kármán és Pajor levelei az erdélyi nyelvművelőkhöz*. ItK 1933. 137–140.

³⁸ TOLDY Ferenc, *A magyar költészet története. Az ősidőktől Kisfaludy Sándorig – 1867*. Kiad. SZALAI Anna. Bp., 1987. 250.

³⁹ TOLDY Ferenc (1867), *i. m.* 308–309.

ban az Uránia körét az „azon idétt hangadó kassai kör mellett” helyezi el; az olvasó hajlamos lehet – s ez Toldytól sem idegen, hiszen remek retorikai lehetőséget teremt – itt is (Kármán, Pajor, Schedius), ott is (Batsányi, Kazinczy, Baróti Szabó) három személyt feltételezni. Az implicit szimmetria annál inkább kiemelődik, mivel Toldy össze is hasonlítja ezt a két társaságot – természetesen úgy, hogy a beszéd funkciójának megfelelően az Uránia legyen a győztes.⁴⁰

Feltűnő egyébként, hogy Schedius nem íróként méltatja Kármánt ebben a feljegyzésében: műveit nem is említi. Toldy nyilván ezen a ponton kapcsolódik hozzá a legkevésbé. Kérdéses viszont éppen emiatt, hogy milyen szerepet játszott Schedius Kármán emlékezetének fönntartásában. Egyáltalán, minek vagy kinek az emlékezetét tartotta fönnt: egy szerkesztőt, egy lelkes hazafiét vagy egy literátorét? Az újráfelfedezés 1843-as aktusa ebből a szempontból vízválasztó: ettől kezdve már a Toldy megteremtette paradigma érvényesül. Vajon Schedius csupán ezen jelentős interpretáció egyik forrásaként fogható fel? Mi indokolná majd fél-évszázados látszólagos hallgatását; éppen neki, az egyetlen élő koronatanúnak miért volt szüksége külső ösztönzésre emlékei – mégoly vázlatos – papírra vetéséhez?

Ezek a kérdések nagyrészt új fénybe állíthatók. Karl-Heinz Jügel azonosította a jénai Allgemeine Literatur-Zeitungban 1798-ban névtelenül megjelent irodalomtörténetet Schedius munkájaként.⁴¹ Arról, hogy Schediusnak lehetett egy lap-pangó áttekintése a magyar irodalomról, korábban is volt sejtése a szakirodalomnak: Baros Gyula már 1928-ban fölhívta a figyelmet Johann Christian Engel egy 1797-es utalására, amely szerint a professzor egy ilyen munkán dolgozik.⁴² Engel nagy, négykötetes történeti munkájának előszavában (dátuma: 1797. márc. 20.) áttekintette a magyar történelem és országismeret fellendülő szakirodalmát, s Schedius ilyen formán egy rendkívül előkelő névsor utolsó tagja lett: „Im Ganzen darf man doch Vergnügen daraus schöpfen, zu sehen, wie durch Privatfleiß, ohne große Ermunterung, sehr viel in der Ungrischen Vaterlandskunde ausgeräumt wird. Vom Hr. Canonicus Pray hat man eine pragmatische Geschichte von Ungern, vom Hr. Statthalterey-Rath v. Lakics ein Staats-Recht dieses Reichs zu erwarten; beiden ist diese Arbeit von Allerhöchsten Orten auf Einrathen eines würdigen Ministers schon vor mehreren Jahren übertragen worden; vielleicht erscheint die schon fertige Prayische Geschichte bald im Druck, vielleicht kann ich sie bey meiner Deutschen Bearbeitung benutzen. Der unermüdete Herr von Kovachich (dessen Supplementa ad vestigia Comitiorum von der Ofner Censur schon über 2 Jahre aufgehalten werden), fördert allerhand Subsidia Juris publici, municipalis et privati an den Tag. Vom geschickten Prof. Kövy zu Patak ist schon ein Handbuch des Ungrischen Privatrechts angekündigt worden. Die Herren Görög und Kereky [sic!] sorgen für gute Ungrische Charten und für eine brauchbare Geographie, und Hr. Prof. Schedius arbeitet an einer Geschichte der Ungrischen

⁴⁰ KÁRMÁN József, i. m. X.

⁴¹ Karl-Heinz JÜGEL, *Eine wiederentdeckte ungarische Literaturgeschichte aus dem Jahre 1798*. In *Német Filológiai Tanulmányok* IX. Debrecen, 1975. 65–94. L. még: NÉMEDI Lajos, *Schedius Lajos magyar irodalomtörténetéről*. ItK 1979. 282–286.

⁴² BAROS Gyula, *Lappangó irodalomtörténetek*. It 1928. 147.

Literatur.⁴³ Engel és Schedius kapcsolata igen szoros volt, jórészt még a közös göttingai diákéveknek köszönhetően⁴⁴ – Göttingában egyszerre nyerték el III. György angol király ösztöndíját is⁴⁵ –, így az információ nyilván eleve komolyan veendőnek látszott, Baros Gyula is ennek tételezte. Az anonim irodalomtörténet azonosítása utólag valóban igazolta mindezt. Ebben az áttekintésben Schedius az Orpheushoz kapcsolta hozzá az Urániát: „Eine neue Monatschrift, *Orpheus*, gab Franz Kazintzy, einer unserer geschmackvollsten Schriftsteller, vom J[ahr] 1790 an, heraus, die bis 1793 fort dauerte. Nach einiger Zeit, 1795 [vielmehr 1794], trat wieder in Pest eine andere Gesellschaft zusammen zur Herausgabe einer neuen Zeitschrift, unter der Aufschrift: *Urania*, die sehr treffliche Aufsätze lieferte; sie gerieth aber durch den Tod eines ihrer Hauptverfasser, Jo[seph] Kármán, in Stecken, so dass nur 3 Hefte davon ans Licht kamen.”⁴⁶ Vagyis Schedius már ekkor, 1798-ben megfogalmaz néhány olyan tételt, amely majd Toldy közvetítésével kerül bele a Kármán-paradigmába – ezen információk tehát visszavezethetők Schedius korabeli nézeteire, nem a majdnem ötven évvel későbbi emlékezés visszavetítései. Ilyen a Pesten föllálló társaság, amely az Uránia mögé képzelendő; valamint az, hogy a folyóirat Kármán halála miatt szűnt meg. Ez utóbbi akkor is figyelemre méltó, ha Mályuszné Császár Edit a korabeli cenzúraanyag áttekintése után joggal utalt arra, hogy a megszűnés „nyilvánvalóan összefüggött a jakobinus mozgalom leleplezését követő szigorú rendelkezésekkel”.⁴⁷ Nyilván a lap akkor is áldozatul esett volna a szigorításoknak, ha Kármán életben marad; ám a valóban koronatanú Schedius a két esemény egybeesését jelentőségtelének látta már ekkor is. Ennek a rövid részletnek a másik lényeges mozzanata, hogy Kármán mint a folyóirat egyik „fő szerzője” szerepel. Tehát Kármán írói mivoltának elismerése itt nyilvánosan megtörténik. Ennek pedig az ad jelentőséget, hogy Kármán nevének említései Toldy emlékbeszédéig voltaképp kizárólagosan a szerkesztői érdemeire korlátozódnak. Ezekbe az érdemekbe természetesen közvetve mindig beleértendő az írói munkásság – ám ez explicité nem vált.

A helyzet azonban némileg még ennél is bonyolultabb. A német nyelvű irodalomtörténetnek Schedius megírta a folytatását is az Allgemeine Literatur-Zeitung 1798. október 20-i számában – az azonosítás ebben az esetben is Karl-Heinz Jügel érdeme. Ez a színháztörténeti áttekintés kitér a drámai irodalomra is, értékelve a fordításokat és az eredeti műveket. A szempontomból lényeges részlet a következő: „Einzelne Übersetzungen französischer und deutscher Dramen hatte Ungarn schon lange aufzuweisen; z.B. Corneille's *Cid* übersetzte schon 1773. Graf Adam Teleki; Voltaire's *Mahomet*, Racine's *Mithridat*, *Phädra* und *Hippolitus*, u.a. übersetzte Anton Zechenter; Voltaire's *Merope* und *Tancred*, so wie dessen *Zayre*

⁴³ Johann Christian von ENGEL, *Geschichte des Ungarischen Reichs und seine Korrespondenz 1770–1814*. München und Leipzig, 1915.

⁴⁴ Ennek általános jelentőségére l. BORZSÁK István, *Budai Ézsaiás és klasszika-filológiánk kezdetei*. Bp., 1955. 27–63.

⁴⁵ DOROMBY Karola, i. m. 14–15., valamint 49., 56.; Engelle l. még: Ludwig von THALLÓCZY, *Johann Christian von Engel und seine Korrespondenz 1770–1814*. München und Leipzig, 1915.

⁴⁶ Karl-Heinz JÜGEL, i. m. 85.

⁴⁷ *Megbíráltak és bírálók. A cenzúra hivatal aktáiból (1780–1867)*. Kiad. MÁLYUSZNÉ CSÁSZÁR Edit. Bp., 1985. 126.

haben wir seit 1784. von Péczeli ungrisch erhalten – u.d.m. Auch einige Originale, wie *Hunyadi László* von Georg v. Bessenyei (1773); *Mesterséges Ravaszság*, von Christoph Simai (1775) u.a. – Aber während dieser fünf Jahre erschienen, nach einem ziemlich genauen Verzeichnisse mehr als drittehalb Hundert Theater-Stücke in ungrisch[er] Sprache; ungefähr hundert derselben sind gedruckt; die übrigen circuliren noch alle in Handschriften. – Die meisten sind nun freylich Übersetzungen, vorzüglich aus dem Deutschen und Französischen. Unter diesen zeichnen sich aus die Arbeiten von Georg v. Aranka, Beysitzer der königl. Gerichtstafel in Siebenbürgen zu Maros Vásárhely, einem sehr thätigen Literator; von Ladislaus Bartsai, und Alex[ander] Boér, beide in Siebenbürgen; von Georg Fejér, Joseph Gindl, Baronesse Rudnyánszky (welche die *wüste Insel* von Metastasio mit einigen Versen vortrefflich übersetzt hat.) Franz und Niclas v. Kazinczy, Franz Kováts, Joseph Péczeli; Paul Ráth, der *Minna Barnhelm* von Lessing sehr gut übersetzt; Christoph Simai; Anton Szalkay, Carl Seelmann, Franz Versegi u.a. Unter denen, die Original-Stücke, deren ungefähr 60 sind, geliefert haben, verdienen erwähnt zu werden: Georg Bessenyei, der schon vor 20 Jahren den ersten wohlthätigen Stoss der ungrischen Literatur gab; Christoph Simai: Ladisl[aus] Szabó von Szent-Jób (+ als Staatsgefangener auf der Festung Kufstein 1795.), Franz Versegi, Joseph Kármán u.a.⁴⁸ E részlet legfőbb meglepetése, hogy itt Kármán már egyértelműen és félreérthetetlenül íróként szerepel, csakhogy drámaíróként, még hozzá eredeti műveket alkotó drámaíróként. A drámaírói munkásság akár csak említészerű számontartása is teljesen hiányzik majd Toldy koncepciójából, s nem adatolható 1843 előtről sem – természetesen Schediust kivéve. Mindazonáltal nem légből kapott ez az állítás, Schedius forrása elég pontosan felderíthető.⁴⁹

Mérey Sándor 1796-ig vezetett könyvtárlistája az első színtársulatban őrzött színművekről tartalmazza ugyanis a következő adatot: „Kármán Jós. Mária Magyarak Királynéja Sz[omorújáték]. 5 F[elvonás] Ms [= Manuscriptum]”.⁵⁰ A lista kézírata Bayer József tulajdonában volt; a hagyatékából azonban már csak a másolat került be az OSZK gyűjteményébe.⁵¹ A másolatra Bayer rávezette az irat eredetét: „A Schedius-féle gyűjteményből”; ez az adat a közölt szövegből hiányzik. Biztonsággal kijelenthető, hogy az első magyar színtársulat birtokában lévő kéziratgyűjteményből származik Schedius információja. Sőt, minden valószínűség szerint éppen a Mérey-féle listán alapul ez a kijelentés. A jegyzék ugyanis három szakaszba osztotta a drámaszerzőket, ahogyan ezt a cím is elárulja: „Magyar Játékszini Darabok Lajstroma / A Magyar Fordítók és Szerzők Neveik / Rendgyében / Három Szakaszokba osztva”. Az eredetinek minősített szerzők a harmadik szakaszban olvashatók. Schedius német színháztörténete pedig pontosan abban a sorrendben sorolja fel a drámaírókat, ahogyan a Mérey-lista. Eszerint Bessenyei négy darabbal („Hunyadi László, Buda, Ágis, Pontyi v. a Filozofus”), Simai Kristóf kettővel („A mesterséges Ravaszság, Gyapai Márton v. a feleségét féltő gyáva

⁴⁸ Karl-Heinz JÜGELT, *Die erste Geschichte des ungarischen Theaters aus dem Jahre 1798*. In Német Filológiai Tanulmányok, XIII. Szerk. NÉMEDI Lajos. Debrecen, 1979. 125.

⁴⁹ Az itt következő színháztörténeti ismereteket Kerényi Ferenc baráti segítségének köszönhetem.

⁵⁰ BAYER József, *A magyar drámairodalom története. A legrégebb nyomokon 1867-ig*. II. kötet. Bp., 1897. 425.

⁵¹ Jelenlegi jelzete: OSZK Kt. Quart. Hung. 4182. 139–151. f.; Vö. STAUD Géza, *Bayer József tudományos munkássága*. Bp., 1979. 63. (Színháztörténeti Könyvtár 9.)

lélek”), Szentjóni Szabó eggyel („Mátyás király”), Verseggy pedig szintén eggyel („Szécsi Mária”) került be az illusztris névsorba – ahogyan Kármán is. Sokatmondó a sorrend is: a Mérey-lista ugyan ábécérendben tartalmazza az írókat, Kármán azonban – furcsa módon – a legutolsó helyen áll. Éppen úgy, ahogyan Schediusnál is. Erre pedig aligha lehet más magyarázat, mint a forrás szigorú követése. Schedius egyébként meglehetősen sok névből válogatta ki az eredeti magyar színműveket reprezentáló öt nevet: pontosan 21 szerzőtől tekintett el.⁵² A kiválasztásnak nyilván volt koncepciója: sokatmondó például, hogy Szentjónit említi, nem felejtve el a kufsteini fogságban bekövetkezett halálát sem – bár ha politikailag semleges neveket akart volna választani, Faludi Ferenctől Soós Mártonig bőségesen szemelgethetett volna a Mérey-lista neveiből.⁵³ A Kármán-darab egyébként elveszett, későbbi említése sincs, mint ahogy előadásáról sincs információ, kéziratban sem bukkant föl.⁵⁴ Schedius a színtársulat dramaturgjaként („A’ Tudomány’ Igazgatója”-ként, ahogy Endrődynél olvashatjuk)⁵⁵ természetesen közvetlen információkkal rendelkezhetett az ott őrzött színművekről.⁵⁶ Kármán drámaírói kísérlete pedig egyáltalán nem meglepő, hiszen az író egy ideig szoros kapcsolatban volt a színtársulattal. Időnként helyettesítette az igazgató Ráday Pált – s ezt már a kortárs Endrődy János is kiemelte 1793-as színháztörténeti áttekintésében, tehát még Kármán életében: „Olly állapotban vala Gróf Rádai Pál Igazgatása alatt a’ Játszó Társaság, hogy azt méltán egy dülő építményhez lehetett hasonlítani, mellyet hogy a’ végső omladéktól meg-mentsen, aztat Kármán Jósef Úr vállalival támogatta. Ezen már másutt említett jó szívű Hazafi, gyakorta a’ Gróf Igazgatónak, kit olykor házi kötelességei Pestről el-távoztatattak [sic!], a’ Társaságnál személyét viselte. – A’ ravasz ’s alattomban koholt ollyas Tagok törekedéseinek, kik ismét más Igazgatásért ásétoztak [sic!], melly alatt tudni illik nagyobb jutalommal lehessen a’ Zavarosban halászni; az illyes mondám mesterségeknek melly állhatatos igyekezettel álltat légyen ellent, azok jól tudják, kik az akkori környül állásait a’ Társaságnak közelebből szemlélték.”⁵⁷ A téma-választás (Mária királynő élete) egyébként nem tekinthető tipikusnak. Az első mű, amely önálló témává avatta a királynőt, csak 1786-os: Baróti Szabó Dávid latinból fordított verses levele (*Mária királynő férjéhez, Zsigmondhoz*). Ezek után (nem számítva Pálóczi Horváth Adám *Hunniását*, amelyben Mária csak egy emlékezésben előkerülő mellékszereplő) Szentjóni Szabó László *Első Mária’ Magyar Királynak élete* című prózai műve említhető a Magyar Museumból, 1792-ből.⁵⁸ Vagyis Kármán elveszett drámakísérlete először próbálta meg ebben a műfajban megragadni a témát. Szépszámu, elszórt krónikáselőzménye volt ugyan Mária királynő éle-

⁵² A nevek a következők: Demeter János, Dugonics András, Endrődi János, Faludi Ferentz, Gindl József, Horváth Adám, Horváth János, Ihási Imre, Illei János, Kramer Boldizsár, Kunits [sic!], Kajdócsy Fer[enc], Kozma Ferentz, Lakos János, Hatvany István, Nagy Joannes, Névtelen, Sággy Ferentz, Soós Márton, Teleky László, Vida László (BAYER József, *i. m.* II. kötet 425.)

⁵³ Schedius irodalomtörténeti felfogásáról l. még: NÉMEDI Lajos, *i. m.*

⁵⁴ BAYER József, *i. m.* I. kötet. Bp., 1897. 179.

⁵⁵ ENDRŐDY János, *A’ magyar játék-szín*. Első esztendő. Harmadik kötet. Pest, 1793. XVIII–XIX.

⁵⁶ Vö. *Magyar színháztörténet 1790–1873*. Szerk. KERÉNYI Ferenc. Bp., 1990. 65. (A vonatkozó fejezet Kerényi Ferenc munkája.)

⁵⁷ ENDRŐDY János, *i. m.* Első esztendő. Második kötet. XLI.

⁵⁸ Kritikai kiadása: SZENTJÓBI SZABÓ László *Költeményei*, életrajzi bevezetéssel és jegyzetekkel. Kiad. GÁLOS Rezső, Bp., 1911. 187–206.

tének, hiányzott viszont egy jól kidolgozott tematikus váz, amelyre biztonsággal ráépülhetett volna a dráma; éppen ezért következtetni sem nagyon lehet Kármán szomorújátékának mozzanataira.⁵⁹ A dráma léte és Kármánnak a színházhoz fűződő kapcsolata alapján nem meglepő, hogy a színháztörténet Kármán munkájának tartja a pesti színtársulat 1792. november 27-i köriratát a vármegyékhez; szöveganalógiák és egyéb stiláris bizonyítékok alapján meggyőzően érvelt emellett Solt Andor.⁶⁰

Schedius színháztörténete azonban nem maradt ismeretlen Magyarországon, sőt, rövidített fordítása néhány éven belül magyarul is olvasható lett. Sándor István ugyanis 1801-ben – bevallottan – erre támaszkodott a *Sokféle* egyik cikkének („A Magyar Játékmeséről és Játékszínről”) megfogalmazáskor; igaz, ő a szerző nevét nem ismerte: „A Frantz és Német Játékmeséknek egynehány Fordításaival már jóval az előtt birtunk. *Corneille*, *Racine*, *Voltaire* némely Játékmeséik Nyelvünkön is olvastattak. Sőt eredetiek sem hibáztak tellyességgel, úgymint Bessenyeinek Hunyadi Lászlója; (:1773:) Simainak Mesterséges Ravaszsa; (:1775:) ’s még egynehány. De ezen öt Esztendőök alatt, bizonyos Laistrom szerint, 250 Teátromi Darabok jelentekmeg [sic!] Nyelvünkön; közel száz Darab ki is nyomtattatott, a többi Kéziratokban maradt. A való, hogy ezek többire tsak Fordítások Németből ’s Frantzból, de ki is várhatott egyebet eleinten. A fordítók valának: Aranka, Bárány, Boér, Fejér, Gindl, a két Kazintzi, Kováts, Mérei, Pétzeli, Ráth, Sági, Sebestyén, Simai, Sós, Szalkai, Szerelemhegyi, Seelmann, Ungvári, Versegi, Zsitvai, ’s a t. Azok közül, kik eredeti Darabokat készítettek, emlegetésre méltók: Bessenyei, Kármán, Simai, Szabó, Versegi. [...] A Magyar Játékszínnel ezen Történeteit nagyobbára a Jénai Tudós Hírekben megjelentt Német Tudósításból vettem. Annak ki lett légyen Szerzője, nem tudom, de hogy igaz és valóban tudós Hazafi lehetett, abban bizonyos vagyok.”⁶¹ S hogy a visszacsatolás teljes legyen: a *Sokféle* ezen kötetét a jénai Allgemeine Literatur-Zeitung 1803. április 23-án recenziálta is.⁶² Az ismertető pedig nem volt más, mint a Schediust jól ismerő Engel, aki kifogásolta is a forrás pontos megnevezését és az ehhez szorosan kapcsolódó magyar irodalomtörténet említetlenül hagyását.⁶³

Vagyis nyilvánvalóan meglett volna a filológiai alapja annak, hogy Kármán drámaszerzői mivolta belekerüljön már a XIX. század első felében a magyar irodalom történetébe. Csakhogy a Toldy-emlékbeszédből kimaradván, ez még 1843 után sem következett be. Az íróra vonatkozó adatok közül éppen ez mutatja a leglátványosabban a paradigma működését: az ezt megteremtő szövegen való – akár koncepcionális, akár véletlenszerű – kívülrekedése megakadályozta a későbbi beépülését is a szakirodalmi hagyományba. A Kármánt tárgyazó értekezések annak ellenére nem tudnak róla, hogy – ha máshol nem – Sándor Istvánnál rábukkanhattak volna az adatra, vagy a kiváló filológus Bayer Józsefnél még kommentárt is találhattak volna róla.⁶⁴ Ez a jelenség azonban nem egyéni figyelmet-

⁵⁹ A tárgyátörténetre I. LAHMANN György, *Mária királynő alakja a magyar irodalomban*. Pécs, 1927. 19. skk.

⁶⁰ SOLT Andor, *Dramaturgiai irodalmunk kezdetei (1772–1826)*. Bp., 1970. 72. skk.

⁶¹ *Sokféle*. Írá SÁNDOR István. Hetedik darab. Győr, 1801. 58–66.

⁶² Karl-Heinz JÜGELT, *Die Rezensionen der ungarischen und Ungarn betreffenden Schriften in der „Allgemeinen Literatur-Zeitung“ 1785–1803*. Rostock, 1975. Anhang: 38–39.; a recenzió szerzőjének azonosítása: 93.

⁶³ Karl-Heinz JÜGELT (Debrecen, 1975.), i. m. 68–69.

⁶⁴ BAYER József, i. m. I. kötet 178. sk.

lenségeknek köszönhető, hanem alapvetően annak, hogy a Toldyt követő, azt paradigmaként kezelő Kármán-szakirodalom elsőrendűen nem filológiai természetű problémaként kezelte a témát, hanem az 1843-as emlékbeszéd újrafogalmazására törekedett – a XIX. században szinte kizárólagosan, de néhány fontos kivételtől eltekintve jórészt a XX. században is.

Ráadásul Schedius szerepét a Kármán-hagyományban még ennél is magasabbra értékelhetjük, ha figyelembe vesszük azt a datálatlan jegyzetet, amelyet a professzor egyik tanítványa készített a latin nyelvű egyetemi előadásából („Lineae Primae Litteraturae Antiquorum et Recentiorum Populorum ex Praelectionibus Ludivici Schedius”), s amely Horvát István hagyatékából került be közgyűjteménybe.⁶⁵ A feljegyzést Dorombly Karola 1797-re tette, annak alapján, hogy „[a]z előadásban Uz János Péterről, mint az előző évben elhunyt költőről emlékezik meg († 1796)”,⁶⁶ ezzel szemben Fried István 1797 és 1801 között készültnek tartja, igaz, indokait nem fejt ki.⁶⁷ Az 1801-es dátum azonban valóban hitelesíthetőnek látszik, hiszen az előadásban Schedius említi már Himfyt,⁶⁸ amely 1801-es (megjelenéséről az első híradás augusztus 4-i).⁶⁹ Ezen adat alapján valószínűbbnek látszik a – legalább részben – 1801-es feljegyzést valószínűsíteni. Ez a kézirat azonban mindenképpen segít abban, hogy legyen valamiféle képünk Schedius XVIII. század végi, XIX. század eleji nézeteiről. Egyéb támpontunk igen kevés akad ebből az időszakból Schedius esztétikai felfogásának rekonstruálásához, hiszen a tudós saját esztétikáját csak 1828-ban adta ki, egészen más szituációban.⁷⁰ Ebben az előadásjegyzetben Schedius – egyfajta retorikai alapú irodalomfelfogásnak megfelelően – műfajok szerint tekinti át az irodalmat, s az egyes műfajokhoz (például episztolák, dialógusok stb.) a különböző nyelvek sorrendjében hoz példákat. Ez a megoldás erősen emlékeztet Szerdahely György esztétikai munkáinak szerkezetére, ami persze nem meglepő, hiszen Schedius gyakorlatilag az őt megelőző esztétikaprofesszor tananyagát követte. Szépirodalmi példaanyagát tekintve azonban Schedius már jóval naprakészebb az – egyébként szintén rendkívül tájékozott – elődjénél.⁷¹ A – mindenhol elsőnek tekintett – görög és latin szerzők mellé sorolódna be mint ugyanazon időtlen műfaji kánon illusztrációi a német, francia, angol stb. irodalom példái. Nem marad ki természetesen a magyar irodalom sem, s Schedius itt jóval bőségebb anyagot hoz, mint majd kifejtett esztétikájában. Szempontomból legnagyobb jelentősége a „Fabulae Romanenses” magyar névsorának van. Itt ugyanis a következő névsor szerepel: „1.) Báróty. 2.) Mészáros Ignázt. 3.) Dugonits. 4.) Kazintzy Bátsmegyei Levelei. 5.) Kálmány [sic!] in Urania opere periodico. 6.) Kis János. 7.) Rozsa szín Gyűjtemény.”⁷² Vagyis Schedius Kármánt az Urániában megjelent írások alapján prózaírónak minősíti, ráadásul nyilvánosan, egyetemi előadás keretében – még az is sokatmondó, hogy

⁶⁵ OSZK Kt Quart. Lat. 1477. A possessorról a kéziratár munkatársaitól kaptam tájékoztatást. Horvát és Schedius kapcsolatára fontos adalékok találhatóak: Horvát István és Ferenczy János levelezése. Kiad. Soós István. Bp., 1990. passim. (Magyarországi tudósok levelezése II)

⁶⁶ DOROMBLY Karola, i. m. 36–37.

⁶⁷ FRIED István, i. m. 84.

⁶⁸ OSZK Kt Quart. Lat. 1477. 36. számozott lap.

⁶⁹ FENYŐ István, *Kisfaludy Sándor*. Bp., 1961. 96.

⁷⁰ LUDOVICUS SCHEDIUS, *Principia philologiae, seu doctrinae pulcri* (...). Pest, 1828. Értékelésére I. JÁNOSI Béla, *Schedius Lajos esztétikai elmélete*. Bp., 1916.

⁷¹ MARGÓCSY István, *Szerdahely György művészetelmélete*. ItK 1989. 5.

⁷² OSZK Kt Quart. Lat. 1477. 36. számozott lap.

a lejegyzőnek nem sokat jelenthetett a név, hiszen ez az egyetlen névalak, amelyet hibásan írt le. Ráadásul Kármán itt tagja lesz egy olyan sornak, amely fikciós prózát alkotó szerzőket tartalmaz, sőt, közvetlenül a *Bácsmegyey* mellé rendelődik, ami kifejtetlen formában is egyazon regénytípus két megvalósulásaként tételezheti Kazinczy levélregényét s Kármán – itt meg nem nevezett, de aligha félreérthető módon a *Fannival* azonosítható – művét. A kontraszt kedvéért érdemes arra is figyelni, hogy Szerdahely számára a „románok” korabeli magyar példái közé a Schedius említette első három szerző tartozott bele, vagyis Mészáros (a *Kártigámmal*), Dugonics (az *Argonauticával*) és Báróczi (a *Cassandrával*);⁷³ tehát Schedius ehhez képest látványosan bővítette a példaanyagát akár a művek megjelenését, akár a szerzőket, akár a regénytípusokat nézzük. Az előadásjegyzet ezen felsorolása azért is fontos, mert a Kármánra vonatkozatható szemlélet jelentősen eltér majd Toldy jellegzetesen az 1840-es évekre mutató felfogásától, amely Kármán műveit elválasztotta Fanni feltételezett naplójegyzeteitől,⁷⁴ sőt, ne feledjük, Kármán szerzőségét igazából csak Gyulai Pál fogja 1875-ben bevezetni a Kármán-paradigmába.⁷⁵

Kétségtelen, hogy Schediusnak Kármánra vonatkozó, időben komoly szóródást mutató megjegyzései meglehetősen eltérőek. Sőt, az 1798-as történeti áttekintések és az 1801 táján keletkezett előadásjegyzet után a Toldy számára készített feljegyzés szinte semmitmondónak látszik, különösen Kármán írói életművének tekintetében. Ennek természetesen oka lehet a professzor előrehaladott kora is, de akár a szöveg eltérő funkciója is szerepet játszhatott a semlegesebb, a korábbi véleményeknél szegényesebb megfogalmazásban. Azt is számításba kell persze venni, hogy az esetlegesen szóban átadott információkat nem ismerjük – márpedig ilyenek lehettek, hiszen egyhelyütt maga Toldy utal erre: „Míg hiteles forrásból nem értesültem K. [Kármán] és Fanni viszonyukról s a „Hagyományok”-ban letett történetről, többekkel együtt fordított munkának tartottam azt; mintegy akaratlannul is kételkedve, hogy illy szellemvirágok magyar földön teremhettek. E kétségem örömmel hátráltattak egy kortanú bizonyításai előtt.”⁷⁶ Márpedig ez a „kortanú” – ahogy már említettem – aligha lehet más, mint Schedius; és az információ pedig nem vezethető vissza a feljegyzésre. Mindazonáltal akár azt tételezzük föl, hogy a professzor valamilyen okból nem közölte Toldyval mindazt, amit körülbelül negyven évvel ezelőtt még tudott, akár azt, hogy közölte ugyan, csakhogy Toldy ettől egyszerűen eltekintett, igen látványosan demonstrálható: Toldy interpretációjának korhoz kötöttsége, a Kisfaludy Társaság és a negyvenes évek irodalomfelfogásának érezhető hatása jelentősen eltér attól a XVIII. század végi értelmezési hagyománytól, amelyet Schedius akkori megjegyzései reprezentálnak. Mert természetesen ebben az esetben a személyes ismeretség is közrejátszhatott ugyan, ám Schedius számára Kármán regényírói, méghozzá a *Bácsmegyey* kijelölte poétikában alkotó regényírói mivolta nem volt kérdéses, tehát – amennyire egy ennyire kifejtetlen előfeltevésből következtetni lehet – a narrátornak a műben

⁷³ MARGÓCSY István, i. m. 10.

⁷⁴ Vö. SZILÁGYI Márton, i. m. 251.

⁷⁵ GYULAI Pál, *Előszó Kármán József: Fanni hagyományai c. munkájához*. In Uő., *Bírálatok – Cikkok – Tanulmányok*. S. a. r. BISZTRAY Gyula és KOMLÓS Aladár. Bp., 1961. 325–326. (A magyar irodalomtörténetírás forrásai 5.)

⁷⁶ KÁRMÁN József, i. m. XVI.

megalkotódó személyisége az ő számára nem bizonyult azonosnak a művet megalkotó személyiséggel. A fikció elfogadásában Schedius jóval műközpontúbbnak bizonyult, mint az 1843-mal induló Kármán-paradigma egésze – legalábbis az 1870-es évekig. Hasonlóképpen sokatmondó, hogy Toldy – meglehet, a felvázolt személyiségkép és irodalmi életmű egysége érdekében – eltekint a drámaszerző Kármántól; hiszen ha nem ismerte is a német nyelvű színház történetét, az nehezen képzelhető el, hogy Kármánnak és a magyar színtársulatnak a kapcsolattáról ne értesült volna (ha máshonnan nem, Endrődy munkájából). 1843-as emlékbeszédében azonban utalás sincs a színházra, a föltételezés szintjén sem merül föl, hogy Kármánnak esetleg köze lehetett volna a magyar drámai irodalomhoz is. Bár itt sem lehet egyértelműen bizonyítani a koncepciózus eltérést az esetleges forrástól – hogy tehát Toldy elhallgatna valami általa ismert adatot –, az interpretáció mégis egészen más arányokat látszik követni, mint a Kármán halálához képest első évtized egyik lehetséges, ám teljes egészében ki nem fejtett értelmezése, a Schediusé. Ilyenformán az is jobban megragadható, hogy az adatoknak gyakorlatilag a majdnem teljes zárvánnyá válását okozhatta, ha nem kerültek bele a Toldy koncepciójára épülő szakirodalmi paradigmába: Schedius információi közül azok mentek tovább, amelyek – a forrás pontos megnevezése nélkül – beépültek az emlékbeszédbe. Az onnan kívülrekedő koncepcionális elemeket azonban teljesen elfedte az a nagyszabású és hatalmas ívű konstrukció, amely hézagmentesen illeszkedhetett bele a későbbi irodalomtörténeti szintézisek fejlődéskoncepciójába.

Az előadásjegyzet másik tanulsága pedig immár túlnő az ott szereplő magyar írók névsorán. A Schedius emlegette német, francia és angol írókat áttekintve föltűnik, hogy szinte az összes, az Urániában a forrás megnevezésével vagy anélkül lefordított szerzőt megtalálhatjuk itt.⁷⁷ Moses Mendelssohnt mind az episztoláknál, mind a dialógusoknál, mind a szónoklattannál kiemelten méltatja a professzor⁷⁸ – Pajor Gáspár 1793-ban éppen egy Mendelssohn-művet, a dialógusformában megírt *Phädont* fordítja le.⁷⁹ Az episztoláknál az angolok közül az egyik példa Pope⁸⁰ – az Uránia III. kötetében pedig olvasható egy leíró költemény Pope-tól (*A' Windsori Erdő. Mylord Lansdownhoz*).⁸¹ Szintén a dialógusoknál találjuk meg a prágai professzornak, Meissnernek a nevét⁸² – tőle az Urániában két anekdotát olvashatunk (*Nagy Sándor, és a' Halhatatlanság' Forrása; Maan, és a' Katona*).⁸³ A történetíróknál rábukkanhatunk Raynalra is⁸⁴ – az Urániában ő két szöveggel is képviselve van: az első egy, a XVIII. században általában neki tulajdonított, valójában Diderot-tól származó mű, amelynél fel is tünteti a fordító Raynal nevét (*Eliza*),⁸⁵ a másik egy névtelenül közölt részlete a *L'Histoire des deux Indes*-nek, a francia szerző főművének (*A' két Szeretseny*

⁷⁷ A források vázlatos kimutatását l. egy megjelenés előtt álló tanulmányomban: *Az Uránia eszméletörténeti helye a források tükrében*. Előadásként elhangzott 1995. márc. 24-én Debrecenben, az „A felvilágosodás fordulata a magyar irodalomban” c. konferencián. Vö. még egy másik dolgozatommal: *Az Uránia egyik közleményének forrása*. ItK 1993. 585–599.

⁷⁸ OSZK Kt Quart. Lat. 1477. 4-6., 8-10., 14-15. számozott oldal.

⁷⁹ A fordítás névtelenül jelent meg: *Fédon, vagy a' Lélek Halhatatlanságáról*. Három Beszélgetésekbe írta Német nyelven MENDELSSOHN Móses. Magyarra fordított egy Hazafi által. Pest, 1793.

⁸⁰ OSZK Kt Quart. Lat. 1477. 4. számozott oldal.

⁸¹ Uránia, III. 112–136.

⁸² OSZK Kt Quart. Lat. 1477. 8–10. számozott oldal.

⁸³ Uránia, II. 256–277.; III. 250–257.

⁸⁴ OSZK Kt Quart. Lat. 1477. 18.

⁸⁵ Uránia, II. 111–117.

Iffjú).⁸⁶ Az aesopusi fabuláknál ott van természetesen Magnus Gottfried Lichtwer⁸⁷, akitől az Uránia éppen egy ilyen típusú szöveget közöl, ezúttal megnevezve a szerzőt (A' Vándorló. Lichtwer szerént).⁸⁸ A bukolikához van besorolva Kleist (természetesen Ewald Christian)⁸⁹ – tőle az Urániában egy idillt (*Lalage. Kleist szerént németből*)⁹⁰ és egy epigrammát (*Eggy festett Vén-asszonyra Kleist után*)⁹¹ olvashatunk. Mindehhez hozzászámíthatjuk még azt is, hogy az Urániában a forrás megnevezése nélkül szerepel egy részlet Georg Forster *Ansichten vom Niederrhein* című művéből (*Remek a' Düsseldorffi Képpalotában*);⁹² Forsterre, s ráadásul pontosan erre a műre Schedius az esztétikájában többször is hivatkozik.⁹³ Az Uránia legtöbbet fordított szerzője azonban mégiscsak Carl Gottlieb von Windisch – az *Anzeigen*ből rendre az ő monogramjával ellátott cikkeket veszik át a szerkesztők⁹⁴ –, márpedig ő nem más, mint Schedius apósa: Windisch Erzsébetet Göttingából való hazaérkezése (1791) után vette nőül Schedius.⁹⁵ Gyakorlatilag csak egyetlen szerzőnk van, akire nem találunk valamiféle utalást Schedius esztétikai, irodalomtörténeti áttekintéseiben: Cajetan Tschink, aki két terjedelmes novellával is képviselve van az Urániában (*Az által-változott törpe*;⁹⁶ *A' Kintsásó*);⁹⁷ ő igazán nem számít közismert figurának, hatásáról, recepciójáról – leszámítva az Urániát – nincs is egyéb adata a filológiának.

Természetesen egyes szerzők nem számítottak ismeretlennek Magyarországon korábban sem. Pope például már a 70-es évek nemzedéke számára alapvető szerző volt, Bessenyei átültetése az *Essay on Man*-ből pedig széleskörű visszhangra talált, de fordította egyéb műveit Czirjek Mihály, Dayka Gábor, olvasható műve a Mindenke Gyűjteményben éppúgy, mint az Orpheusban.⁹⁸ Mendelssohnra már Szerdahely György is hivatkozott esztétikai traktátusaiban.⁹⁹ Raynal hatása a magyar irodalomra korábban szintén kimutatható, Batsányi fordított tőle a Magyar Museumban, Kis Jánosnál és Bárány Péternél is megvan az ismerete;¹⁰⁰ az Urániában közölt *Elizát* 1797-ben Kazinczy újr fordítja *Raynalnak keserve Eliza után* címmel, de a szerző ismertségét számos adat bizonyítja Martinovicsnál, Laczkovicsnál, Batsányinál vagy éppen a kivonatokat is készítő Őz Pálnál;¹⁰¹ II. József alatt,

⁸⁶ Uránia, III. 243–246. Az azonosítás PENKE Olga érdeme: *La fortune de l'Histoire des Deux Indes au XVIIIe siècle en Hongrie. Contribution au portrait de Pál Óz. Klny.* In Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominate. Acta Romanica, Tomus VIII. Szeged, 1985. 9–10.; valamint: Uő., *L'Histoire des deux Indes en Hongrie au siècle des Lumières.* In *Lectures de Raynal. L'Histoire des deux Indes en Europe et en Amérique au XVIIIe siècle.* Éd. par H.-J. LÜSCHBRINK et M. TIETZ. Oxford, 1991. 267. Ezúton mondok köszönetet Penke Olgának, hogy e tanulmányaira felhívta a figyelmemet. PENKE Olga legújabbban magyarul is publikálta eredményeit: *Az Uránia Raynal-fordításai.* Palócföld, 1995. 6. sz. 486–491.

⁸⁷ OSZK Kt Quart. Lat. 1477. 31. számozott oldal.

⁸⁸ Uránia, I. 126–128.

⁸⁹ OSZK Kt Quart. Lat. 1477. 31. számozott oldal.

⁹⁰ Uránia, I. 284–285.

⁹¹ Uránia, I. 283.

⁹² Uránia, II. 119–131.

⁹³ Ludovicus SCHEDIUS, *i. m.* 135., 138., 146.; Schedius hivatkozásai az *Ansichten vom Niederrhein* I. részére vonatkoznak.

⁹⁴ Bővebben I. SZILÁGYI Márton, *i. m.* (Az Uránia eszmetörténeti...) 7. skk.

⁹⁵ DOROMBY Karola, *i. m.* 29.

⁹⁶ Uránia, I. 20–101., II. 1–23.

⁹⁷ Uránia, III. 1–68.

⁹⁸ Alapvető összefoglalás: FEST Sándor, *Pope és a magyar költők.* EPHK 1916. 535–546., 623–630.; tömörített változata: Uő., *Angol irodalmi hatások hazánkban Széchenyi fellépéséig.* Bp., 1917. 70–80.

⁹⁹ MARGÓCSY István, *i. m.* 13., 15.

¹⁰⁰ L. bővebben BARANYAI Zoltán, *Francia eredetű széppróza-fordításaink a XVIII. században* (Bibliográfiai vázlat). MNy 1927. 435.

¹⁰¹ PENKE Olga (1985), *i. m.* 9. skk.; Uő., (1991) 267. skk.

1781-ben pedig be is tiltották egyszer a két Indiáról szóló főművét, a *Histoire...t*, politikai veszélyessége miatt.¹⁰² Ha nem nagyszámban is, de Kleist-¹⁰³ és Lichtwerfordítások¹⁰⁴ láttak már korábban napvilágot, vagy éppen Meissner egyik történetét Kazinczy Miklós átültette magyarra az Orpheusban (*Vallás-türedelem. Persiai rege. Saadinak Bustan nevű könyvéből, Meissner után*).¹⁰⁵ Az egybeeséseknek ez a sorozata azonban – ideszámítva a közismertnek egyáltalán nem tekinthető Forstert, akit éppen Schedius idéz majd esztétikai szaktekintélyként – megengedi azt a hipotézist, hogy az Uránia szerkesztőinek Schedius adta az ötleteket, kiket érdemes átültetni; ő közvetítette a folyóiratnak lefordítandó szerzőket. Az ugyanis bízást kizárható, hogy a német kultúrában elsődrendűen tájékozott, egykori göttingai diáknak a csupán néhány évvel későbbi előadásaiban azért kaptak volna helyet ezek a szerzők, mert az Uránia – jórészt forrásmegjelölés nélküli – magyar fordításai hívták fel rájuk a figyelmét; véletlennek pedig aligha lehetne tartani egy ennyire tendenciaszerű párhuzamot. A folyamat csakis úgy képzelhető el, ha Schediust tételezzük az eredeti ötletadóknak. Az Uránia tájékozódásában tehát Schedius ízlésirányának és műveltségének fontos szerep jutott; a nyilván komoly szaktekintélynek tekintett ifjú esztétikaprofesszor jóval erőteljesebben határozhatta meg a folyóirat tartalmát, mint eddig a szakirodalom gondolta. Mert jóval többről van itt szó, mint hogy Schedius odatartozott a lap szűkebb – s valóban igen szűk – munkatársi bázisához, ahogyan ezt az Urániában közölt egyetlen, igaz, hangsúlyos helyen álló cikke mutatja. Ez az írás egyébként nyilván szintűgy fordítás, mint a folyóirat cikkeinek nagy többsége. Jánosi Béla ugyan az esztéta magyarul publikált cikkei között eltelt huszonhárom évről beszél, hiszen 1794 után csak 1817-ben, a Tudományos Gyűjteményben jelenik meg Schediustól újra magyar nyelvű cikk;¹⁰⁶ ezt a hézagot azonban nem sok minden indokolná, ha saját fogalmazványú lenne valóban az 1794-es értekezés. Logikusabbnak látszik azt föltételezni, hogy Schedius német írását az Uránia szerkesztői lefordították, s a szerző magyar nyelvű munkálkodása valóban nem korábbi az 1810-es éveknél. Csakhogy a professzor szellemi védjegyét ennek ellenére valamiféleképpen a folyóirat egésze is hordozza – bár a szó szoros értelmében Schedius valóban nem számított szerkesztőnek, ahogyan ezt a kortársi és néhány évvel későbbi megnyilatkozások elemzése bizonyíthatta. Az Uránia néhány meglepően korszerű tájékozási pontját (például Forster, bizonyos mértékig Tschink) éppúgy, mint az évtizedekkel korábbi tendenciák folytatását (például Windisch, Mendelssohn, Lichtwer, Raynal) egyaránt Schedius érdemének tarthatjuk – legalábbis nagyrészt. Az Uránia bizonyos fokig tehát reprezentálja magának Schediusnak az ízlésirányát és tükrözi műveltségének szerkezetét is.

¹⁰² KOSÁRY Domokos, *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. Bp., 1983. 526. A betiltásról hírt adott az *Ephemerides Vindobonenses* 1781. júl. 19-i számának Appendixe; a *Histoire des deux Indes* egyik példányát egyébként Hajnóczy József is birtokolta, a könyv jelzete: OSZK III. Eur. 1814 ab. (Ezekre az adatokra Hadarits József kéziratos kandidátusi disszertációja hívta fel a figyelmemet.)

¹⁰³ Az Urániában is szereplő Kleist-epigrammát (*An die geschminkte Vetulla*) néhány évvel korábban lefordította Szűts István *A' kendőzött Vetula* címen. In [Szűts István], *Erköltsi és elegyes versek; mellyek némelly jelesbb német vers-költőköl: Gelleriből, Hágedornból, Kleistből, Cronegkből, és Höltyből, fordították Sz. I. által*. Pozsonban és Komáromban, 1791. 178.

¹⁰⁴ CSÁSZÁR Elemér a *Sokféleből* (1791) említ egy fabula-fordítást: Cs. E., *Deutsche Elemente in der ungarischen Dichtung des 18. Jahrhunderts*. Sonderdruck. Südost-Forschungen [Leipzig, 1941.] 146.

¹⁰⁵ Orpheus, 1790. I. kötet. 382–384.

¹⁰⁶ JÁNOSI Béla, i. m. 4–5.

[1r]

„3.)

Unter die freundlichsten, lieblichsten Erscheinungen, welche mir auf meinem langen Lebenswege vorgekom[m]en sind, die aber wie es das Loos der Schönen ist auf Erden meist auch schnell dahin schwanden, gehörte Joseph von Kármán. Ein herrlicher Jüngling, von sehr einnehmender Gestalt, von lebhaftem, stets nach höherer Bildung strebendem Geiste nur von dem edelsten Gemüthe, hatte er bald meine ganze Zuneigung desto leichter gewonnen, da wir beinahe in gleichem Alter und von gleichem Temperamente waren. Zu Loschontz geboren, wo sein Vater, Joseph v[on] Kármán, reform[atischer] Prediger, ein ausgezeichnete Kanzelredner und verdienstvoller Superintendent war, auch im J[ahre] 1792 von Kaiser u[nd] König Franz I. in den Adelstand erhoben wurde, hatte er sich nach geendigten Schulstudien, an der Universität in Pesth für die juridisch-politische Laufbahn vorbereitet, nur hernach¹⁰⁸ an der Universität in Wien sich weiter auszubilden gesucht, wo er sich viele Freunde u[nd] Gönner erwarb. Bald nach dem wichtigen Reichstag v[om] Jahre 1790/1 kam er nach Pesth, um sich eine anfänglich dem juridischen Geschäftsleben, als Advocat, zu widmen. Aber neben seinen Berufsarbeiten benützte er alle übrige Zeit¹⁰⁹ zu wissenschaftlichen, besonders belletristischen¹¹⁰ Beschäftigungen, überhaupt zur fortwährende Ausbildung seines Geistes und Erweiterung seiner Kenntnisse – wie sein hinterlassenen Excerpte u[nd] Schriften zeigen. Dabei fühlte er sich den edelsten Drang, die Früchte seiner Studien und die Erzeugnisse seines Geistes auch andern mitzutheilen und dem Vaterland durch Vorbeireitung besserer Begriffe und Grundsätze, so wie durch Ausbildung und Verfeinerung der auf Wissenschaft und Kunst damals noch so wenig angewandten ungarischen Sprache nach seinen Kräften¹¹¹ zu nützen. Zu dieser Absicht verband er sich mit seinem vertrauten Freunde, Dr Pajor, zur Herausgabe einer Zeitschrift, „Urania“, wozu ihm [1v] unser gleichgesinnte Literatur ihre Beihilfe zusagten. Diese erschien in den Jahren – –

Ach! wie herrlich hätte dieses vortreffliche Talent auf unsern Literatur einwirken können, wäre es uns nicht so bald vom naidischen Geschick aufzogen worden. Aber mitten unter den eifrigsten Bemühungen dieses edlen Geistes hatte sich der Keim einer lebensgefährlichen Krankheit in ihm entwickelt,¹¹² und bald in einen hoffnungslosen Zustand versetzt, sah er sich genöthigt, im J[ahre] 1795 Pesth zu verlassen und zu seinen damals noch lebenden würdigen Eltern sich zu verfügen, in deren Armen er auch, zu ihren unbeschreiblichen Schmerze, so wie zum herzlichsten Leidwesen seiner vielen treuen, zärtlich liebenden¹¹³ Freunde, er auch bald in Loschontz seinen Geist aufgab.¹¹⁴

¹⁰⁷ Jelzete: MTAK Kt. Történi. 2-r. 11. sz. (Kármán József életére és műveire vonatkozó). TOLDY Ferencz jegyzetei és gyűjtése). A kézirat autográf, néhány apróbb javítástól eltekintve, gondosan írt tisztázat.

¹⁰⁸ Jav. ebből: dann.

¹⁰⁹ E szó után két betű olvashatatlanul áthúzva.

¹¹⁰ E szó után három betű áthúzva: Ael.

¹¹¹ Három szó beszúrás a szövegben.

¹¹² E szó után feltehetőleg két betű olvashatatlanul áthúzva.

¹¹³ A szókezdő betű h-ból jav.

¹¹⁴ Ezután két lendületes hullámvonal jelzi, hogy a textus valóban véget ért.

NAGY PÉTER

EGY DERÉK HONFI EMLÉKKOSZORÚJA*
(Vas Gerebenről)

„Miért éppen Vas Gereben?”

Azokban a hónapokban, amelyekben e munka előkészületeivel foglalkoztam, ha megkérdezték, mit csinálok éppen s megmondtam, hogy Vas Gerebenről szeretnék valamit írni, szinte szabályszerűen a fenti mondatot kaptam válaszul. Szakmabelitől, laikustól egyaránt; ami jól mutatja, hogy e derék múlt század közepi szerző ma valójában nem tartozik az irodalmi problémák közé; elfedte az idő pora, behullott abba az irodalmi avarba, amely az erdő talaját fedi s láthatatlan, titkos szájakon táplálja a felhajtó suhángokat. A mai fiatalok, még az irodalom iránt fogékonyak is, tapasztalatom szerint még a nevét se, vagy legföljebb a nevét hallották: sem nekik nem jutott eszükbe kezükbe venni műveit, sem mestereiknek, kezükbe adni azt. E tekintetben Vas Gereben valóban kortársai jelentős részének sorsára jutott: aktív irodalmi létezése megszűnt.

De nem volt ez mindig így. Ha eszembe jutott a szerző, azért volt, mert fiatalágomban, a gyermekkor és a kamaszkor határán, lelkesen és örömmel olvastam műveit. Nem mondhatnám, hogy bármire is emlékeztem volna belőlük több mint félévszázad múltán – ezért is vettem kézbe újra –, csak az íze maradt meg az olvasmányok: a jóize. S érdeklődésemre hamarosan kiderült, hogy nem vagyok egyedi eset: kortársaim s nálam fiatalabbak is, mindazok, akiknek kora kamaszkora a második világháború előtti időre esett, szinte kivétel nélkül arról számoltak be, hogy nekik is kedves gyermekkori olvasmányuk volt Vas Gereben – csak a fiatalabb nemzedékek számára vált holt adattá. Mint annyi másban, a második világháború ebben is döntő és eltörölhetetlen választóvonalként jelentkezett.

Ez a hirtelen változó magasságú és mélységű hullámvonal, amellyel Vas Gereben olvasottságának, népszerűségének mutatóit ábrázolni lehetne, már életében és korai utókorában is megmutatkozott. Életében hiába törekedett: a „magas irodalom” művelői és korifeusai bár ismerték, tán emberileg nem egy esetben kedvelték is, de igazán komolyan soha nem vették. Nem így az olvasóközönség: művei – hogy most számos lap-kezdeményéről és adoma gyűjteményéről szó se essék – általában két-három kiadásban jelentek meg *Összes munkái* századfordulós kiadása előtt, ami nem kis népszerűsége, olvasottságra mutat. S maga a tény: hogy a századfordulón kiadói üzlet, sikeres vállalkozás volt tizenkét illusztrált kötetben kiadni *Összes munkáit*, azt mutatja, hogy ez idő tájt még szilárd és komoly olvasóbázisra támaszkodhatott az író híre, amely csak az elkövetkező évtizedekben csúszott a felnőtt és ifjúsági irodalom határára.

A továbbiakban tehát nem valamiféle irodalmi „Justizmord”-ot próbálok jóvátenni; ellenkezőleg, inkább azt bizonyítani, hogy megítélése, elhelyezése elég korán és elég igazságosan megtörtént. Ha mégis érdemes vele foglalkozni, talán döntően azért, mert a múlt század közepi magyar társadalom nem jelentéktelen

* Elhangzott a Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának 1996. január 15-i felolvasó ülésén.

részének ízlésvilágára, gondolatvilágára vet hű és érdekes fényt Vas Gereben munkássága; éppen arra az időre, amelyről mindmáig a legkevesebbet tudunk, az ötvenes, hatvanas évekre.

A víg pajtás

Mintha későbbi életrajzírói szeméremből hallgatnák el: Vas Gereben a „nagy nemzedék” tagja volt, egyidős Petőfivel, két évvel öregebb Jókainál – körülbelül velük együtt is indult, bár másfelé tartó életpályán.

És más sorból: apja Batthyány herceg dunántúli birtokán, Fürged pusztán volt ispán. Vas Gereben gyermekora fél-paraszti, fél-úri helyzetben telik, s amennyire a visszaemlékezésekből kivehető, ezzel a helyzetével vissza is élt. Fékezhetetlen, rabiátus gyerek volt, akitől kortársai félték; ugyanakkor kedves pajtás, aki könnyen vezéri szerepre jutott. A család háttere eléggé zavaros: szinte bizonyos, hogy paraszti sorból jött az öreg Radankovics, s neki nagy társadalmi emelkedés volt előbb az urasági huszár, majd az urasági ispán rangja. Nagy a valószínűsége, hogy *Az életúnt ember* egyik főalakja, Marci, a csikósbojtár története apja életének kissé idealizált, kissé regényesített változata: magyarul az öreg Radankovics bizony szökött jobbagy volt-lehetett, aki valahogyan beverekedte magát a herceg kegyeibe, huszár lett s a többi: sikerült kiemelkednie a paraszti sorból, de éppen hogy csak a szélére kapaszkodott fel az úri világnak.

Mélyen vallásos, katolikus volt a család: anyja álma, hogy a fia pap legyen. Neki is indult ennek az útnak, de – valószínűleg szerencséjére – csődöt mond: amikor fel akarja vétetni magát,¹ a Veszprémben végzett hat gimnáziumi osztály kevés. Szülei ezért Pécsre adják az utolsó két osztály elvégzésére, hogy ott közvetlenül átléphessen a teológiára.

Itt azonban élete második kudarca éri: a sikere válik bukásává. Az ifjúság vezére minden csibészességben és korhelykedésben; többszöri büntetés után végül is az iskola elvégzése előtt kicsapják. A papi pályának befellegzett.

Apja beszerzi a Batthyány-uradalomba írnoknak; de itt sem „embereli meg magát”. Ellenkezőleg: a tisztartó uraskodása felháborítja, a sivár írnoki munka elkészeríti, színészkedéseivel, gunyoros írásaival mulattatja a hozzá hasonlóan görbedő írnokokat és bősziíti fel a felsőbbiséget. Innen is kicsapják – illetve maga mond le egy vizsgálat következtében, de a tisztartó nemcsak rajta, a családján is bosszút áll; apját nyugdíjaztatja. S mert a baj nem jár egyedül, felelőtlenül aláírt nyugtáiváltói is a családra zúdulnak: szinte teljesen tönkremennek belé.²

A maga fellengzős módján elhatározza, hogy tovább nem lesz a szülei terhére, sőt dicsőséget hoz a családra: ügyvéd lesz. De nincs meg az érettségije. Ezen ne múljék: már ekkor is megkezdett, s élete folyamán sűrűn folytatott vándorlása során Sárvárrott összetalálkozik egy Radákovits Bódog nevű ifjúval, aki éppen letette az érettségét, de mivel állást kapott közben, ki se akarja váltani a bizonyítványt. Radankovics Józsefnek ez kapóra jön: újdonsült barátja-rokona nevé-

¹ Vas Gereben életének tényeit túlnyomórészt VÁLI 1883-ból veszem. Tudtommal eddig a legalapabb feldolgozása életrajzának, azzal a különös előnnyel, hogy Váli az írónak még számos kortársával beszélhetett – s azzal a hátránnyal, hogy a kor általános gyakorlata szerint forrásait nem nevezi meg. Ennek ellenére adatszerűségében általában igen megbízhatónak és lelküismeretesnek látszik.

² Megint szinte bizonyos, hogy *A nemzet napszámásai* egyik nyomatékos mellékalakja, a később Megyeri színésszé lévő Stand története, harcai írnok korában a tisztartóval ennek az ifjúkori élménynek a nem is nagyon áttételes megörökítése.

ben kiváltja a bizonyítványt, a Bódog mellé odakanyarítja a Józsefet s így iratkozik be a győri jogakadémiára.

Ne széptsítsük a dolgot: a jövődő Vas Gereben, aki ekkor még korántsem író, csak tréfamester, okirathamisítással lép az ügyvédi pályára. Ígéretes kezdet. De úgy látszik, a sorozatos bukások ekkor hasznára válnak: megmarad a tanulmányai mellett, sok nélkülözés közben sikeresen végzi iskoláit, egyben a fiatal-ságnak is vezérévé válik: itt is, majd Sopronban, elkövetkező patvarista korában ő a fiatalság hangadója.

Már jogakadémista korában írogat, elsősorban abban a nemben, amely írnok korában is a kétélű dicsőséget biztosította számára: humoreszkeket. Ezekre felfigyelt Kovács Pál, a maga korában nagytekintélyű orvos-író, s nagy jövőt jósol neki. Innen s ekkortájt veszi fel írói álnevét, mely szinte nevévé válik; s e név elsősorban arra utal, hogy szerzője a kemény, sőt durva humortól, gúnytól sem riad vissza.

Győrött az akadémiai ifjúság hangadója, Sopronban sikeres patvarista, s a győri híre elkíséri: érthető, ha teljes mellet veti magát a forradalom előtti hangulathul-lámokba. Már ettől megnőtt öntudattal Pesten, jurátusi esküje alkalmával, 1846-ban felkeresi Frankenburg Adolfot,³ aki szintén írásra biztatja; ettől kezdve mind gyakrabban – elsősorban humoros írások alatt és álneven – szerepel az Életképek, a Pesti Divatlap, a Pesti Hírlap, a Jelenkor lapjain.

Sorsa megint felmenő hullámban van: hamarosan ügyvédi vizsgát tesz, sikerrel kezdi ügyvédi pályáját Győrött, ahol „a város legszebb lányát” veszi feleségül. Így éri a forradalom: azonnal teljes mellet beléveti magát, megírja a forradalom támogatására az *Öreg ABC vénembernek számára* című, vívmányokat és célokat népszerűsítő kiadványát; a kiadvány anyagilag is sikeres volt, mert a megye magas példányszámban rendelte meg és osztotta szét a falusi nótáriusok között.

Szóban is agítál a forradalom kitörése után, Győrött és a környező falvakban népgyűléseket tart; logikus tehát, hogy amikor megalakul a kormány, és a forradalom intézkedéseit, céljait a falusi nép között népszerűsítő lapot tervez „A Nép Barátja” címmel, rá – rá is – gondolnak, mint szerkesztőre. Petőfi azonban kezdetűl fogva gyanakvással szemléli kor- és pályatársát: ha nem tudja rávenni barátját, Aranyt, hogy vállalja a lap szerkesztését, legalább azt sikerült elérnie, hogy társszerzőként jegyezze. Ha Arany szerkesztőtársként jegyzi is a lapot, a munkát teljesen Vas Gereben kezében hagyja; rövidesen keserűen megbánja, nem ért egyet sem az irányával, sem a modorával a lapnak, amelyen rajta a neve: szájbarágó, „hallja kend”-esen lekezelő, fölületesen és hitványul szerkesztett lap. Kidolgozza a maga elképzelését arról, milyennek kellene lennie egy igazi néplapnak.⁴ Máiig érvényes elveket, szempontokat szögez le kisebb esszévé kerekedő levelében. De tenni nem tehet semmit: félnék, visszahúzódo természete lehetetlenné teszi a botrányos nyílt törést, talán a csurranó-csöppenő, onnan származó forintok is béketűrésre intik; bezzeg Petőfit nem, aki levelezésükben néhány élesen vágó mondat-tal szinte egy életre jellemzi a lapot és Vas Gerebent.⁵

³ VÁLI, 1883. 21–22.

⁴ *Arany levelezése*, 1975. 214–217.

⁵ „A legpecsovicsabb lap széles e hazában a nép barátja, értvén benne kedves collegád royalistico-ministerialis cikkeit. Ezt én mindjárt eleinte vagyis előre sejtettem sőt neked is megmondtam, hogy Vas Gereben ha nem gazember is, de éretlen legény. – De én ökelme becsületében sem bízom határtalanul, azért hatalmazz föl engem világosan legközelebbi leveledben, hogy megszámlaltassam őt a lap jövedelméről, ha jónak látod. Én jónak látom.” Petőfi Arany-nak 1848 augusztusában. Uo. 225.

Nem tudjuk rekonstruálni írónk jövését-menését, mozgását a forradalom és szabadságharc hónapjaiban, de nyilvánvaló – a lapból s a kortársak levelezéséből egyaránt –, hogy szerkesztési munkáját félkézzel, kutyafuttában látta el; anyagiakban pedig már ekkor is határtalan felelőtlenséggel viseltetett. Erről Arany is, Petőfi is többször panaszkodnak – ki-ki a maga vérmérséklete szerint. Annyira, hogy Arany egy másik néplap elindítását fontolgatja,⁶ de ennek a lehetőségét elsöpri a történelem.

A szabadságharc bukásával mindenki léte elbizonytalanodott, mindenki feje fölött ott lebegett a hóhér kötele: fokozottan érezhette ezt Vas Gereben, aki mégiscsak egy, a függetlenség, a kormány mellett, sőt egy időben az uralkodó ellen nyíltan agitáló néplapot szerkesztett. Elhagyja családját, s eleinte Deák Ferencsel, komájával együtt bujdosol a Dunántúlon paplakról paplakra; előbb Deák tér vissza a „legalitásba”, kehidai birtokára, majd – egy évi bujdosás után – Vas Gereben is jelentkezik a császári hatóságoknál. Vizsgálati fogságba vetik, de rövidesen szabadul; azonban az ügyvédi gyakorlattól eltiltják.

Szabadulásának körülményei máig tisztázatlanok, valószínűleg ma már tisztázhatatlanok. Ő maga azt híresztelte, hogy a periratokhoz csatolt humoreszkjei enyhítették meg iránta a vizsgálatot folytatókat; a szóbeszédben erősen tartotta magát a hír, hogy besúgást vállalt. A legvalószínűbb Váli Béla sejtése: hogy a „firkászokkal” nem sokat törődtek akkoriban, inkább megnyerni, mint megbüntetni akarták őket.⁷ Akárhogyan is volt, Vas Gereben az ötvenes évekbe kenyér és hivatás nélkül, a rendőrség előtt gyanús elemként lépett be; fogsága alatt felesége is súlyos beteg lett, s rövidesen meg is hal, két kis gyereket hagyva rá. Ha ügyvéd maradhat, talán sose lesz belőle regényíró, megmarad írásban-szóban társasági mulattatónak, legföljebb két nemzedékkel korábbi Tóth Béla lesz belőle; így azonban, eléggé kétségbeesett helyzetben, szinte kénytelen volt íróvá lenni. Annál is inkább, mert ekkor ez népszerű és áhított pálya volt, különösen a lap- vagy folyóirat-szerkesztői munka: erre „a legtöbb magyar író szinte lázasan vágyódott. A névleges sajtószabadság idején, amikor a kormányhivatalokhoz nem férhetett, vagy nem akart férni az író, amidőn képviselőnek vagy megyei tisztviselőnek senkit sem választhattak, a szerkesztőség meglehetősen biztos jövedelmű és tisztességes hivatalnak látszott.”⁸

Tizenkét esztendei lázas munka kezdődött: a tizenkét év alatt – 1855-től 1867-ig – tizenegy regénye jelent meg, s ezekkel alaposan lehorgonyozta magát az olvasóközönség szívében; közben számos kisebb írása, adomagyűjteménye is napvilágot látott, újra meg újra felbuzdul és újra meg újra hamvába haló szerkesztői, lapalapítói vállalkozásairól és sikertelen drámaírói kísérleteiről nem is beszélve.

Első felesége halála után hamarosan újra nősül – a gyerekeknek anya kell – de ezzel is csak a gondjait szaporítja: fiai nem férhetnek össze az új asszonnyal, s Vas Gereben egyre gyakrabban keres menedéket hol hosszas vándorlásokban a Dunántúlon és az Alföldön, hol a pesti irodalmi élet kocsmái asztaltársaságaiban.

Írásai népszerűsége, kiadói vállalkozásai tulajdonképpen nyugodt, kényelmes életet biztosíthattak volna neki; de erről szó sem lehetett. A fékevesztett grüנדolásnak az a légköre, amelyet majd Tolnai Lajos ír meg maradandóan, az ő könnyen felforró lelkesedését is magával sodorta: kétes barátok biztatására új meg új vál-

⁶ Uo. 258–259.

⁷ VÁLI, 1883. 32.

⁸ ANGYAL, 1925. 106–107.

lalkozásba fog, sorra megbukik. Ezekről ma már nem sokat tudhatni; de azt igen, hogy ezek következtében az anyagi bizonytalanság egy pillanatra sem hagyja el, és az írói társaságokban mind notórius „tarháló” vált nevezetessé.

Valószínűleg ennek tudható be, hogy a hatvanas évek elejére – éppen ügyvédi ismeretei révén – főúri pártfogókra-barátokra tesz szert s azok biztatására megint A Nép Barátja írásába-szerkesztésébe-kiadásába fog: de mennyire más lap ez, mint ami az elődje volt! Ez már bizony aulikus kiadvány, némi hasznosítható praktikus tanácsokkal: ekkori kiadása elégséges arra, hogy Vas Gereben neve ne szeplőtlenül lépje át a kiegyezés küszöbét.

Szerencsére már nem kellett sokat küzdenie a történelemmel: egy év múlva, az első delegációs tárgyalások során, amelyeket mint riporter követett Bécsben, egy hirtelen rosszullet során negyvenöt éves korában elvitte a szíve, mielőtt segíthettek volna rajta.

Ha a történelem felől nézzük, azt hiszem joggal mondhatni, hogy Vas Gereben kora hű gyermeke volt: a feudális társadalmi rend széttöredezése, a forradalmi hullám sodrása felkapta, földhöz vágta, újra talpra segítette: saját képességeit, lehetőségeit mindig túlbecsülve hitte azt, hogy bármikor bármire képes. Lelkesedett, fellobogott, összetört, apátiába esett: a kortársak emlékezései-leírásai egy jellegzetesen mániás-depressziós alkatról szólnak, aki – legalábbis a társadalom szempontjából – a normalitás határán járt sokszor. Kedves, vidám pajtás volt: ha otthon sokszor morózus és hamvába holt, amint társaságba került, fellobogott, középpont lett, s az élesen szellemes visszavágástól a goromba tréfáig sem vetett meg, hogy ezt a középponti szerepét megőrizze.

Hihetetlen gyorsan dolgozott: néhány hónap alatt összeütött egy regényt, publicisztikai írásait nem ritkán a szedőasztalon „hozta össze”. S a lázas írás, társasélet, szerkesztés heteit-hónapjait újra meg újra a menekülés gesztusa követte: el Pestről, vidékre, a Dunántúlra legtöbbször, néha az Alföldre is (de tudtommal soha a Partiumba vagy Erdélybe, sem a Felvidékre), gyalog vándorolva, úri lakokban, de legfőként plébániákon vendégeskedve, majd megint tovább indulva.

A gyanús, a politikailag zavaros ember híre egész életén át elkísérte – talán nem alaptalanul.⁹ Őt ez vagy nem érintette, vagy nem zavarta: nincs adat róla, hogy ilyesmi miatt valaha panaszkodott volna. Minden bizonnyal helyesen látta őt Mikszáth Kálmán. „De Radákovics legalább mint ember sohasem forrta ki magát. Bohém maradt élete végéig, könnyelmű és nem válogatós az eszközökben.”¹⁰

Míntha az első „közönségikereit” elérő urasági írnok kamasz szintjén rögzült volna jelleme, viszonya az élethez és a társadalomhoz: vidáman, felelőtlenül, depresszióit lehetőleg mindenki elől rejtve. De mindez nem befolyásolta a közönségét. Lehet, hogy ő maga elsősorban kenyérkeresetként fordult a rendszeres irodalmi tevékenység felé, de a közönsége hamar rátalált, s hű maradt hozzá: önmaga kifejezését lelte benne meg.

⁹ Az Arany–Tomba levelezésben többször előfordul a neve, különösen Tompa részéről negatív felhanggal. Ha ehhez hozzávesszük, hogy számos más író társával ellentétben aránylag könnyen kapott időszaki lapkiadási engedélyt (Vö.: ANGYAL, 1925. 111–112.), s kisebb szabályszegéseit is jóindulatúan elnézték, valószínűnek látszik, hogy a személyét körülvevő gyanú nem volt egészen alaptalan.

¹⁰ MIKSZÁTH, 1906. VII.

Regény vagy korrajz?

Ha a késő utókori olvasó egyben olvasgatja Vas Gereben regényeit, valószínűleg elgondolkodtatja az, hogy a szerző hosszabb lélegzetű műveit műfajilag majdnem egyenlő két részre osztotta: öt „korrajz”-zal szemben hat regény áll. Ez mindenesetre olyan műfaji gondosságot tételzett fel Vas Gerebenről, amely emberi és írói jelleme ismeretében meglepő; s ha közelebről megnézzük ezt a megkülönböztetést, szinte természetesnek látszik, hogy igazán nincs nagy különbség az így vagy úgy megjelölt elbeszélő prózai művek között. Vagy mégis lenne?

A szerző maga „korrajz”-nak minősíti a következő műveit: *Nagy idők, nagy emberek*, *A nemzet napszámossai* („magyar korrajz”), *Egy alispán* („Régibb magyar népelet”), *Dixi, Jurátusélet*. Ebből arra következtethetnénk, hogy azok a művek esnek Vas Gereben elképzelésében a „korrajz” kategóriájába, amelyek nagyobb időszakaszt, történelmileg jelentős eseményeket vagy személyeket mozgatnak. Ebben a felfogásban csak az a zavaró, hogy az első – és népszerűségét megalapozó – műve, a *Régi jó idők* még a „regény” műfaji megjelölést használja; de ennek nyilvánvalóan elsősége az oka; tán még nem is vette észre, hogy van itt más irodalmi műfaj is, amely az ilyenforma írásokra jobban illik, meg talán a közönségsiker vágya: a közönség ekkor (1855-ben vagyunk!) minden áron szórakozni akart, s mi lenne, lehetne szórakoztatóbb, mint a regény?

De ha közelebb lépünk, maga ez a „korrajz” kifejezés sincs probléma nélkül. Először is: meglehetősen korhoz kötött. Mint műfaji elnevezés szinte kizárólag a tizenkilencedik század első felében, közepe táján fordul elő; később már nem műfaj, hanem egy-egy művön belüli részlet, ábrázolásmód megjelölése. Nálunk kétségtelenül a német irodalom nyomán honosodott meg – egyáltalán, mert a német irodalom, szóhasználat ismerte a „Zeitroman” megjelölést. Az is elsősorban a múlt század eleje-közepe táján; van ugyan bizonyos törekvés a későbbiekben arra, hogy innen származtassák s ezzel azonosítsák, vagy legalább ide vezessék vissza a későbbi fejleményeket: az esszéregényt és a tézisregényt, de emezek nélkül is megállják a helyüket, s talán joggal mondható, hogy teljesen más korigénynek felelnek meg – arról nem is beszélve, hogy művelőik tán nem is álmodtak még a később fölfedezett korai ősökkel való kapcsolatról.

Mindenesetre árulkodó, hogy a különböző szótárak hogyan viszonyulnak ehhez a kifejezéshez? Halász német szótára természetesen fordítja a német kifejezést; Országh angol szótára nem is ismeri; Eckhardt francia szótára a „korrajz”-ot körülírva lefordítja, megfelelő francia kifejezést nem ismer; sem a Ványi-féle, sem a Benedek-féle Irodalmi Lexikon ilyen címszót nem vesz fel; a Világirodalmi Lexikon igen, de csak szűkebb fogalmi meghatározást ad, mint az Értelmező Szótár. Mindebből csak arra következtethetünk, hogy a kifejezés nálunk ismert ugyan, de feltehetőleg senkinek még komolyabb elméleti problémát nem okozott.

Bár idevonatkozó monografikus munkát nem sikerült felfedeznem, kétségtelennek látszik, hogy a fogalom és a vele járó műfaji gondolat a „Junges Deutschland” mozgalommal kapcsolatban, a múlt század harmincas–negyvenes éveiben keletkezett; mindenesetre valahol Achim von Arnim, Gutzkow, Anette von Droste-Hülshoff környékén.¹¹ születik meg a gondolata egy, a lineáris „Erziehungsro-

¹¹ Vö.: W. KILLY, *Literaturlexikon*. (München, Bertelsman, 1988.) I. 212., III. 69.; és Horst Albert GLASER, *Deutsche Literatur*. (Hamburg, Roro Handbuch, 1980.) VI. 106–107. P. MERKER-STAMMLER, *Reallexikon*. III. 69.

man"-tól eltérő, modernebb, szimultánabb és történetileg szélesebb és hitelesebb ábrázolásmód igényével.

Ismerve szerzőnk nem elsősorban elméleties gondolkodásmódját, talán túlzás is ezeket a német példákat és előzményeket felsorolni: több mint valószínű, hogy a német szerzők egyikét sem ismerte (bár ezt természetesen kizárni nem lehet), csak az új kifejezést, megjelölést hallotta vagy olvasta valahol, s elsajátította, mert célszerűnek látta. Ha ez így volt, akkor ez mindenesetre 1855-ben történhetett: hiszen a *Régi jó idők* teljes egészében megfelel a Vas Gereben-i „korrajz”-elképzelésnek, mégis még „regény” megjelölést hordoz; az 1856-os *Nagy idők, nagy emberek* – mely sem szemléletmódjában, sem modorában nem válik el elődjétől – már „korrajz”-ként van jelölve.

De mi az, amit Vas Gereben a korrajz sajátosságának vél? Erről ő maga többször is szólt többet-kevésbé, de aligha egészen megvilágosított. Kétségtelenül valamiféle történeti teljességet vindikált a maga korrajzában Vas Gereben,¹² talán némi történeti ábrázolásbeli folyamatosságot is. A korrajz „indokokat követel írójától”,¹³ a korrajz politikum és fikció egymásmellett-élése¹⁴ sőt „első célunk bizonyos tanulságot meríteni az időknek intéséből, azután következik a második cél: egy kis mulattatás.”¹⁵

Mindenesetre: a korrajz szándéka emeli ki az író szándékát a „léha célok” közül – ezért kell az olvasónak eltérni mindazt, ami „korrajzba való”.¹⁶

Tehát az író meggyőződése és szándéka szerint a korrajz valahol a történeti mű és a fikció között helyezkedik el; a történetiségre való törekvése menti föl az író a léhaság vádjá alól. Furcsa módon itt hirtelen a papos nevelés, a parókiák gyakori frekventálása vesz revánsot írónkon: újra meg újra mentegetni kell magát azért a „léhaságért”, hogy szépirodalmat igyekszik teremteni; innen ered nyilvánvalóan az a sokszor idegesítő szokása is, hogy úgyszólván minden fejezet elején néhány oldalas prédikációt kanyarít valamely erkölcsnemesítő témáról, amely lazán függ össze a fejezet tartalmával, s csak azután kezd a további mesébe.

Az alcímek korábban jellemzett megoszlása korrajz és regény között arra mutat, hogy írónknak voltak némi műfaji megfontolásai. Ezek közé tartozott az a fellobbanó, majd hamar kihunyó szándéka is, hogy a közelmúltat és a jelent egyetlen nagy regényciklusba foglalja össze.¹⁷ Hogy ezt a szándékát sosem valósította meg, annak oka részben az alkotó sajátosságában rejlett, de nem kis részben az írói módszerben (ha ilyesmiről nála egyáltalán beszélhetünk), amely szerint alkotott. Tudniillik éppen terv-nélkülisége, lobbanékony írósága következtében, úgyszólván minden „korrajz”-ában, újra meg újra a maga adomázó módjában az egész ciklust írja meg: a napóleoni háborútól a reformországgyűlésekig. Ennek ismételt nekifut, új meg új (vagy részben új) szereplőkkel, mesével; de mindig kénytelen végigmondani a történetet, hogy valahogy a végére érhessen. Ahhoz, hogy ciklust írjon, sem kitarás, sem tervezőkészség, sem az ihlet lehető megszabolázása és célba-hámba fogása nem volt meg benne.

¹² „Arra is gondomnak kell lenni, hogy korrajzot írrok. Ha az utóbbi fejezeteket elhagynám [...] a követelőbb olvasó méltán kérdené, miért neveztem el e munkát korrajznak?” *Egy alispán*, 371.

¹³ *Jurátusélet*, 325.

¹⁴ *II. József*, 48.

¹⁵ Uo. 333. Ez annál figyelemre méltóbb, mert ezt a művét szerzőnk „regény”-ként határozza meg.

¹⁶ *Jurátusélet*, 291.

¹⁷ CSÁSZÁR, 1922. 237.

Az ember hajlamos lenne azt hinni, hogy Vas Gereben tulajdonképpen eltévedt történetíró: ott lett volna helyén, a romantikus magyar történetírásban, s ott tán többre is vihette volna az utókor szemében. Ez azonban tévedés – még akkor is, ha ő maga szívesen és egyetértőleg idézi gyakran és hosszasan Horváth Mihályt a maga műveiben –, hiszen sem látása, sem módszere nem a történetíróé.

Lényegében kora írója volt: a romantika szülőtte. Erre mutatnak elsősorban jellemei: mind egysíkú, egy mozgatóra járó, mely éppúgy lehet a fennkölt nagylelkűség, mint a ravasz önzés, sőt bizonyos esetekben az elvetemültség, a szinte sátáni gonoszság. De a döntő mindegyiknél az, hogy egyetlen vonás megtestesítése: mindig ugyanúgy működik, csak a helyzetek változnak körülötte, a zsugori ugyanúgy zsugori, a basáskodó egyformán basáskodó; még a számára annyira rokonszenves Józsa Gyuri is elszürkül egy regényhosszat (*Egy alispán*), mert különböző, jóízű és izetlen tréfák elmondása közben az íróban szinte föl sem merül: mi is mozgatja ezt az embert, azon kívül, hogy mindenáron epatírozni akar és jókomájának, Szentpáli Mihálynak túljárni az eszén? Itt sokkal több Józsa Gyuri-anekdota van összehordva, mint Jókai összes műveiben, mégis a Jókai teremtette alak megél, máig friss – ez pedig mindvégig nem válik elevenné.

Az a jellemzésbeli felületesség, amelyet a fentiekben körülírni próbáltam, még feltűnőbb a mesével való bánásában. Aki még Vas Gerebenről eddig írt, mind megemlítette, hogy meséit elfedik a ráburjánzó mellékszálak, a bőven kitergetett adomák, olyannyira, hogy az olvasó legtöbbször adoma-mozaikot olvas, nem folyamatos regényt. Mindez teljesen igaz; s valószínűleg ebben a hibájában rejlik az író sokáig tartó népszerűségének nyitja. A vidéki úri társaság fehérsztafál fölötti eleven műfajának a megírója ő, aki maga is híres és verhetetlen adomázó volt Dunántúl-szerte. Minden bizonnyal ebből fakad legjobb és igazi írói tulajdonsága is: az élőbeszéd közvetlen és eleven visszaadására való képessége. Ebbe léptenyomon beleütközünk regényeiben. Sokszor kitűnő, sőt drámai erejű dialógusokat ír, és elbeszéléseiben is igazán ott csillan föl a papír a tolla alatt, amikor idősebb asszonyok perlését-morfondírozását kell visszaadnia: ebben azt hiszem, nincs párja az egész 19. századi magyar irodalomban. Ugyanakkor a pozitív alakok és a szerelmesek szövegeit gyakran elhomályosítja-elszürkíti a célzatosság; a szándékolt idealizálás, a minden áron való tanító-nevelő szándék. Ebben nyilván kora irodalmának gyermeke volt; de ez a kor nagyon elmúlt.

Bár ne próbáljunk mindent a korra s a kor ízlésére kenni: az író maga is tisztában volt saját korlátjával: nők lelki ábrázolására, belső kedély-hullámzásaiak visszaadására képtelen.¹⁸ S talán nemcsak a nőkére: alakjai belső fejlődést nem ismernek, mindvégig olyanok, amilyenek – s ez nem a természet ajándéka, hanem az író szándéka vagy tulajdonsága.

Eszmék és eszmények

Minek tudható hát be Vas Gereben nem múló és hosszán tartó népszerűsége? Miért lett ő legalább két nemzedéken át kedvelt olvasmány – s maradt a felnőtt és ifjúsági olvasmány határán még tovább is az, majdnem egy századon át?

¹⁸ „Emma minden feszélynek elmellőzését óhajtván, Marinak elmondá boldogságát, bánatát, a jövődönnek küzdelmeit és aggodalmát. Nem kísértem meg a részletezést, – a nők az ilyen bizalmas órákban egészen kifejezik nőiségüket, hogy azt férfi ész utol nem érheti. Nőírók e nemből végtelen magasan állnak fölöttünk – ezért óvakodom e finom szövedékbe nyúltni, mert bizonyosan tudom, hogy kezeim közt összekuszálódtnék.” *Az életűnt ember*, 257–258.

Ebben nyilván jelentős szerepe volt az előbb már kissé korholólag említett egyvonású jellemzésének; emellett azonban döntő vonzása bizonyosan abban a világnézethen rejlett, amelyet hol szónokian kimondva, hol csak a mesébe s a figurákba rejtve olvasóinak közvetített. S ha ezt néven próbáljuk nevezni, akkor minden bizonnyal a tizenkilencedik századi magyar progresszió legkisebb közös nevezőjének nevezhetjük: közönségsikerének az az ösztönös tulajdonsága volt a titka, hogy olvasóközönsége legszélesebb rétegeinek az egyetértését vívta ki nézeteivel. Tovább mennék: annak a vidéki, sőt falusi olvasórétegnek, amely még a régi világ eszményeibe eresztette gondolkodása gyökerét, de már óvatosan a világ fejlődésével is megpróbált legalább egy darabig együtt haladni, volt Vas Gereben a leghűségesebb kifejezője – s ezért hálából ez a réteg, ez a frissen olvasóvá fejlődő védő réteg lett sikerének, népszerűségének a hordozójává. Ezt határozta meg igen pontosan Nagy Miklós, az eddigi legelmélyültebb Vas Gereben-elemzés írója: „Vas Gereben haladó magatartását tehát a naiv önelégültség és kapitalizmus-ellenesség mellett a maximális nemzeti egységre, politikai összhangra való törekvés szűkítette le. Ettől függetlenül is csonka, egysíkú szabadelvűség nyilatkozik meg könyvei egészében. A fejlődés ütemét a jobbágyság felszabadításán, a közteherviselés megközelítésén, a nyelvújítás, irodalmi fejlesztés harcainak kibontakozásán mérte.”¹⁹

Mint közönsége túlnyomó része, ő maga is konzervatív liberális volt. Ezt talán még deklaratív mondatlendületeinél is jobban kifejezi a tény, hogy ábrázolt világa egyfelől a – gyakorlatilag időn kívüli – népelet (amelyben a legtöbb máig élő mozzanatot sikerült megörökítenie), másfelől a politikai világ addig, amíg az a nagyúriból kisúrivá változik: a napóleoni háborútól a reformországgyűlésekig. Nem véletlen az, hogy íróideáljai Dugonics, Kisfaludy Sándor és a *Zalán futása* Vörösmartyja, de már Kisfaludy Károlynak a nevét se írja le; hogy politikus-ideálja Széchenyi István (és mellette még Wesselényi Miklós) –, de sem Kossuth, sem Petőfi már nem férnek bele írói világképebe. Ebben természetesen szerepe lehet annak a nem elhanyagolható ténynek is, hogy művei az ötvenes-hatvanas években, nem csekély rendőri elnyomás alatt születtek; hogy ő maga is megégette már magát, s nyilván nem akart valami elcsúszó tollhiba miatt újra hűvösre kerülni vagy az irodalmi életből is kitiltatni; az önfeláldozó erkölcsi bátorság nem volt a jellemzője. De azért ha óvatosan, ha név nélkül, ha csak az olvasóra kacsintva is – ennek nagy technikája, kultusza alakult ki ezekben az évtizedekben – ha igazán akarta volna, felidézhetne volna a közelmúlt történelmének ezeket a nagy alakjait. De nem: Vas Gereben fantáziája megállt a negyvenes évek küszöbén – mert odáig tudta lelkesen követni gondolatilag is az eseményeket. Az ember a későbbiekben is szerepet vállalt és néha túlzó álláspontot képviselt; de művei hitelesebb és pontosabb képét adják belső fejlődése korlátainak, mint az idők sodrásában időnként megengedett túlzó kifejezései.

Ennek a konzervatív progresszióknak mi sem jobb mércéje, mint egyfelől a jobbagyfelszabadítás töretlen igénylése, mondhatni minden művében – de másfelől a magánéletbeli ragaszkodás az óvilághoz, annak az erkölceihez és szokásaihoz. Ha ifjai és lánykái egyvonásúak, ha igazi érzelmi viharra, szenvedélyre a tolla képtelen, az nem pusztán az írói képesség korlátja, hanem a látás, a meggyőződés korlátja is: az életnek még a legmagánéletibb területén is valójában maradi, mert az összehozott házasság meggyőződéses híve. Erről ékesen beszél *Az öreg Schnell*

¹⁹ NAGY, 1983. 131.

lerné című emlékező-elbeszélése: a maga számára ideális emberi kapcsolatot ír le abban az „összehozott házasságban”, amelyről az öreg Schnellerné oly elérzékenyülten vall. Főlöszlegesen lenne itt hosszabb listát előadni: számos regényében, különösen az öregebb párok jellemzésénél bukkan föl újra meg újra az összehozott házasság idealizálása.

Figyelemre méltó az is, hogy paraszti alakjai mennyivel létszerűbbek, mint az úri világ megtestesítői, pedig érzelmi súlyban is, valószínűleg sorszámbra s mesefordulatszámra is az utóbbiak vannak túlsúlyban. S ezt elmondhatjuk annak ellenére, hogy elég hamar fölismerhetjük: ezek éppolyan egyvonású alakok, mint az urak, csak a parasztnak az irodalmi ábrázolásában – legalábbis Vas Gereben korában – ez sokkal inkább kielégítő, a teljesség illúzióját adó, mint a nemesi-úri világ rajzában. Persze ennek az a következménye, hogy paraszti alakjai igazán elbeszéléseiben a legjobbak, mert ezekben ez az egyvonású ábrázolás kevésbé szükséges, inkább kielégítő. Regényeiben ez már nemegyszer korlátozó; a népi alak szükségképpen mellékalakká lesz, mert ott ez az egyetlen vonásra épített jellem, amelyet a tárgyi pittoreszk gazdag (és jól megfigyelt) mozzanatai vesznek körül, az élet benyomását kelti. Ezt talán legjobban megformált és elbeszéléseiben – regényben egyaránt többször is visszatérő alakjánál, Köntös Mihálynál figyelhetjük meg: a figura szigorúan egyvonású, de az ő irodalmi és társadalmi szerepében ez nem okoz hiányérzetet.

Így – minden bizonnyal nem valamilyen szándékoltsággal, hanem írói ösztönei által vezéreltetve – sikerül elérnie azt, hogy egyszerre tudja idealizálni az úri és a paraszti világot; hogy egyszerre tud két, frissen olvasóvá változó rétegnek a kedvében járni, anélkül, hogy a romantika eszköztárát kellene felvonultatnia a figyelem és rokonszenv felébresztése és fenntartása érdekében.

Mi sem jellemzi jobban Vas Gereben konzervatív liberalizmusát, mint a nemzetiségekhez, nemzeti különösségekhez való viszonya. Már mondtam korábban, hogy szinte minden története a Dunántúlon játszódik, s ha véletlenül átlépi a Duna vonalát, világa akkor is dunántúli. Ennek következtében szinte egész oeuvre-jében nem találkozunk igazán nemzetiséggel: még a svábbal se, pedig azzal bőszeggel kellett már találkoznia vándorlásai során. Két „nemzetiség” fordul elő műveiben: a zsidó és a cigány. Ezzel sem kellene különösebben foglalkozni, ha történetesen Pintér Jenő „tudományos rendszerezésében” nem tartotta volna szükségesnek Vas Gerebent az „antiszemita írók” csoportjában megemlíteni.²⁰ Messze vezetne, ha egyenként megvizsgáltnók, mennyiben érvényes ez a többi említett: Bernát Gáspárra, Kuthy Lajosra, Nagy Ignácra? De Vas Gerebennél maradv a vádat (amely Pintér tollán még elismerés volt) nyugodtan elutasíthatjuk. A cigány és a zsidó Vas Gerebennél az alak pittoreszk vonásai miatt lép föl gyakran; s ha *A régi jó idők* Jakab zsidaja igazán a romantikus rémdrámákból keveredik a dunántúli puszták világába, mellette ott van Tanti cigány, aki minden emberi jóság hordozója a maga elesett mivoltában. S mondhatni, zsidó-ábrázolása is egyensúlyban van: az *Életúnt ember* Berger zsidaja szinte a hihetónél is ideálisabbra van festve. Lehet, hogy ma az egyik vagy a másik figura ilyen vagy olyan tulajdonsága, jellemvonása túlzottnak, sértőnek tűnik: a maga korában nem volt az. Vas Gereben ábrázolása ebben a vonatkozásban sem lépett túl az adomán: elvetemültségben is, jóságban és nagylelkőségben is a túlzót kereste, mert az volt

²⁰ PINTÉR, 1993. 899.

számára megragadható. A cigány, a zsidó nem a rossz hordozója volt, vagy a jóé – hanem túlzó, mert „érdekes” és idegen vonásoké.

Művészet – vagy valami más?

Az eddig elmondottak során már többször utaltam arra, hogy Vas Gereben számára mennyire fontos volt az adoma. Fontos volt az embernek is: vándorútjain paplakban, parókián, udvarházban, parasztkunyhóban a legtöbbször adomával „fizetett” a vacsoráért, szállásért, s a kölcsönt gyakran busásan megnövelve kapta vissza. Kiváló emlékezőtehetsége lehetett: rendkívüli mennyiségű adomát gyűjtött föl s őrzött meg, hogy alkalomadtán ezzel szórakoztassa asztaltársait. Ennek a gyűjteménynek a csúcsa az a közel ezerkétszáz adoma, amelyet ő maga is kiadott s amelyre az *Összes munkái* több kötetében szétszórva megtalálhatók.

Talán furcsának tetszhetik, hogy ugyanakkor a magyar anekdotakincs nagy gyűjtője és közléteveje, Tóth Béla a maga gyűjteményében alig-alig hasznosít valamit Vas Gereben írásaiból: ha jól számoltam, talán egy tucat történet alá biggyesztette elődje nevét. Ez még akkor is meglepő, ha tudjuk, hogy mindketten elvszerűen más iránt érdeklődtek: Vas Gereben az adomákat gyűjtötte-tárolta, Tóth Béla az anekdotákat. Az előbbi embertípusok típusos történetét fogalmazza meg frappáns formában; az utóbbi az ilyen történeteket, mondásokat ismert történeti személyekhez köti s ezáltal növeli érdekességét. Ennek ellenére ez a kevés – öt kötetben egy tucat, fél lapnál ritkán hosszabb írás! – meglepő; különösen azért, mert bizony Vas Gereben a maga „korrajzai”-ba nem kevés anekdotát gyűrt bele; ezeket kiszedegetni Tóth Bélának gyerekjáték lett volna. Így e magatartás okaira legföljebb következtethetünk: tán némi szakmai irigység munkálhatott mögötte, mert hiszen amikor Tóth Béla a maga gyűjteményét készíti, Vas Gereben nem elfeledett ember, sőt második virágkorát éli: nagy megyei céccóval emléktáblát helyeznek el a fürgedi szülőházon,²¹ s ekkor van megjelenőben *Összes munkái*nak tizenkét kötetes gyűjteménye.

Ha kissé szélesebb látókörben vizsgáljuk, Vas Gereben a csökevényes, kissé provinciális, de létező „magyar bohém” egyik képviselője volt. Ezt a társadalmat (vagy inkább társaságot) is a forradalom bukása, a társadalom általános helyzetének reménytelensége hívta életre – s ha ők inkább az eszményítő realizmus felé tapogatóztak, mint kiábrándultabb francia társaik, azért lényegében egy hajóban eveztek.²² Talán annyiban is, hogy az ambíció és képesség nem fedte egymást; egyébként általában megfigyelhetni, hogy amikor a társadalom – forradalom vagy ellenforradalom következtében – fölbolydul, akkor hirtelen a saját képességeiket felmérni nem tudó emberek kezdenek csillogni, kerülnek fölül. Az ambíció és a képesség elszakad egymástól, s ideig-óráig az ambíció látszik győzedelmeskedni, míg hamarosan a képesség meg nem állja a maga bosszúját.

Így Vas Gerebennél is: az ambíció határtalan volt, végeredményben a magyar történelem hivatott megírójának vélte és állította be magát; ugyanakkor ehhez képességei aránytalanul kisebbek voltak. Hol volt őbenne az a lélektani ismeret, beleérzőkészség, amely Kemény Zsigmond műveit nyelvi nehézkességük ellenére máig életben tartja! Hol a történelemnek és a társadalomnak az a megelevenedő

²¹ KEVE, 1904. 627–628., valamint a Vasárnapi Újság 1904. jún. 26-i névtelen cikke.

²² „Közmondássá vált, hogy a magyarnak nyavalyája az egyetnemértés. Hol van meg hát az a nagy egyetértés? Egy példát tudok, midőn mi is egyetértettünk: 1850-től 1860-ig, az a kor volt a magyar történetnek legélhetősebb korszaka. Ilyen egyetértéstől mentsen meg az Isten [...]” *Dixi*, 3–4.

elméleti ismerete, amely Eötvös műveiben máig magával ragad? Vagy éppen Jókai csodálatos mesélőkedve, színes és nemcsak eleven, de megelevenítő képzelete, mely azt is magával ragadja és a mese bűvöletébe vonja, aki pedig átlát némely megoldásán? Mindez Vas Gerebennél nem létezik. Van viszont egy olyan tulajdonsága, amely a maga olvasóközönségének – s talán minden, a könyvvel barátkozni kezdő olvasónak – varázsos és rokonszenves: eredendő és természetes naturalizmusa.

E szót nem a tizenkilencedik századi francia irodalom diadalra jutott értelmében használom, hanem úgy, ahogyan a zenében, egyes előadóművészek jellemzésére használatos: a kottát nem ismerő, de hallás után bármit lejátszó – és sokszor csodálatosan lejátszó – cigányzenészre szokták mondani, hogy naturalista. Így volt az Vas Gereben is: bámulatos memóriája, amely minden történetet–anekdotát, párbeszédet–jelenetet elraktározott, a költői teremtő erő és fantázia helyébe lépett: ezért nem tud regény-mesét kiötleni, de minden regényét dűsan befolyondározza az adomák mérhetetlen tömege; ezért tudja oly kítűnően beszéltetni idősebb nőalakjait vagy akár a férfiakat is, míg a fiatalokra nincs hangja – mert intim pillanataikban nem hallotta őket.

Azt lehetne mondani, hogy egy idő előtt föllépett folklorista bujkál a műveiben: egy folklorista, aki nem csak a népeletet akarja lekottázni, hanem az úri osztályok beszédét, gondolkodását is; aki nem éri be a jelen megírásával, hanem a múltat is jegyzőkönyveibe akarja foglalni. A változás ebben valamikor a hatvanas évek elején következik be: igazán az *Életűnt ember* az első programmatikus regénye. Addig az élet: a népelet és az úri világ megfigyelője, utána – mesélője volt; ekkor, ezzel a regényével lép be először a programos író szerepébe.

A nép, a népelet csodálója, tisztelője, glorifikátora volt szinte fellépése óta: második regénye, a *Nagy idők, nagy emberek* során Bowring, a Magyarországra látogató angol utazó szemén át nézve olyan mértéktelen dicshimnuszokat zeng a magyar népről, amely már-már önkéntelen gúnynak tetszik. De nem volt az: a hat évvel később született *Életűnt ember* már programmatikusan „népi írás”: a kiégett, illúziótlan felsőbb osztálybeliekkel szemben a nép romlatlan erkölcsének a glorifikálása ez; csak a következő lépést kell majd megtenni, a felsőbb osztályok helyébe a városi embereket beiktatni, s már a népi irodalom gerincvonása létre is jött. Ebben persze Vas Gerebent megakadályozza „naturalizmusa”; de nem véletlen, hogy valahányszor napirendre került a magyar szellemi életben ez a szembeállítás, mindannyiszor Vas Gerebennek kisebb-nagyobb reneszánsza is keletkezett.

Ez a népszerűlet azonban igen pozitív hatással volt Vas Gereben írói alakulására. Mint említettem, művei olvastán megerősödik az ember érzése, hogy írónak fantáziája alig, de memóriája annál kiválóbb volt. Ez nyelvi vonatkozásban is megjelenik. Népi gyökerű, gazdag nyelven ír; tudtommal még senki nem készített Vas Gereben-szótárt, de ha ilyen készülne, nem lepődnek meg, ha igen gazdag szókincsről tenne tanúbizonyságot. S ha ilyen nem készült, az még érthető; de kevésbé érthető, hogy tudtommal máig nem volt senki, aki műveiből a közmondásokat és szólás-mondásokat kigyűjtötte volna, s ezt összevetette volna más ilyenfajta gyűjteményekkel, nem utolsósorban az általa oly nagyra tartott Dugonics gyűjtésével: egyfelől a szerző nyelvi találékonyságát látnánk ezzel bizonyítva, másfelől valószínűleg azt is, hogy számos általa kreált szólás ment át azóta a köznyelvbe. Ha nyelvészeink nem is tulajdonítottak neki olyan jelentőséget, mint amely meggyőződésem szerint a magyar nyelv történetében joggal megilletné, az irodalomtörténészek nem hanyagolták el Vas Gerebent. Nem is

tehették: éppen olvasottsága okán. De itt is figyelemre méltó, hogy míg Arany János a *Pörös atyafiakról* hosszú és nagyon méltányos kritikát ír,²³ Gyulai Jószerint a nevét se írja le; Beöthy Zsolt kitűnően jellemzi s helyezi el a vele egykorú líra petőfieskedő vonalában,²⁴ Szerb Antal stílusa barokk csavarosságára és mértéktelen nemzeti öndicséretére helyezi a hangsúlyt,²⁵ Császár Elemér,²⁶ Szinnyei Ferenc²⁷ sok fontos részletet elmondanak vele kapcsolatban, de igazi értékelésétől tartózkodnak; Sötér István a nevét is alig írja le;²⁸ a már korábban említett Nagy Miklós mellett,²⁹ aki summázatában lényegében Beöthy Zsolt ítéletét ismétli – még a legtöbb érdeklődéssel Hegedűs Géza és Nemeskürty István fordulnak feléje.³⁰

De azért a szakmai elmélyültségnek azt a csúcását, amelyet Pintér Jenő alakított ki, senki nem tudta utólni. Ő ugyanis „tudományos rendszerezése” Vas Gereben-fejezetét a következő klasszikusnak tekinthető mondattal summázza: „Írásait nem hintette tele a költészet aranyporával.”³¹

Mi marad?

Nem valószínű, hogy Vas Gerebennek még egyszer divata vagy éppen kultusza támad a magyar szellemi életben – bár a proféták már sokszor ráfizettek profétálásukra. Hatása azonban – ha földalatti csatornákon is – tovább él, hat; s ez a hatás is kétarcú.

Egyfelől magáé az emberé, akiről kortársai mind szinte elnéző szeretettel emlékeztek meg – legelevenebben Jókai³² – de a közeli utókor az írórt sem tartotta jelentéktelennek. Ezt az ítéletet talán Mikszáth foglalta össze leghatározottabban a *Nagy idők, nagy emberek* újrakiadása alkalmából,³³ de az ehhez hasonló ítéleteket kortárs, vagy közeli kortárs-vallomásokban meg lehetne sokszorozni.

Ha ennek a – közel egy századon át tartó – sikernek a mélyére nézünk, azt hiszem, elsősorban szociológiai okokra találunk: egy új, a rendszeres olvasással frissen találkozó társadalmi réteg – vagy inkább rétegek – ízlésének, világlátásának, művészet-felfogásának a legsikeresebb szószólója volt ő. Ez az új olvasótábor a vidéki magyarságból rekrutálódik: részben a parasztság felső rétegéből, de még sokkal inkább a vidéki kisurасágokból és háznépükből, azokból, akik nemzedékeken át legfőljebb Bibliát és kalendáriumot tartottak a házukban, s részben a Vas

²³ ARANY, 1968. 45–52.

²⁴ BEÖTHY, 1906. II. 496.

²⁵ SZERB, 1935. 333–334.

²⁶ CSÁSZÁR, 1922.

²⁷ SZINNYEI, 1941.

²⁸ *Jókai*-jában (1941) tudtommal a neve sem fordult elő; a *Nemzet és haladásban* (1953) csak mások elmarasztaló véleményét említi. Nem csoda, hogy hú tanítványa, MEZEI József *A magyar regényről* értekezve (1973) egy rövid oldalvágással intézi el (334–335).

²⁹ NAGY, 1983.

³⁰ HEGEDŰS, 1976. 182–184.; NEMESKÜRTY, 1983. 239–240.

³¹ PINTÉR, 1933. 820.

³² „Mint aki örökké együtt lakott velünk, úgy esett közénk Vas Gereben, abban a pillanatban mindenkinek jó barátjává idomulva. Piros arcú, veres szakállú, kék szemű, jó kedélyű gyerek volt, tele adomával, minden tréfára kész [...]. Jó fiú volt, én szerettem. Mindenkinek tartozott egy kis pénzzel, akit ismert, nekem is; de én szívesen adnék neki tízszer többet, csak élne még; s úgy hiszem, más ismerőse is így van vele.” JÓKAI, 1871. 256.

³³ „Jelentékeny írói tulajdonai voltak és eredeti talentuma, minden írásán rajta van a föld szaga s a jó íz. Tud bánni a gúnnyal, van satírája, imitt-amott a humor arany ere csillan meg, millió és millió anekdota rajzik a fejében, amellet eszes ember, világos fejű, éles tekintetű és bátor szavú, felismeri a jellemzőt és maga is tud jellemezni.” MIKSZÁTH, 1906. IX.

Gereben által megírt történelmi időkben, de még inkább az általa átélte történelmi korszakban – reformkor, szabadságharc, elnyomatás – váltak kíváncsiságból, hazafiságból vagy más indítóokból rendszeres irodalom-olvasóvá.

Vas Gerebenre emlékezve sosem szabad elfeledkeznünk arról, hogy a magyar történelem egyik mélypontjának: a Bach- és Schmerling-kornak az írója volt. Ekkor ösztönösen ráérezett arra: mire vágyik az olvasó, s azt tudta neki nyújtani, meglepő termékenységgel. Ebben a levert és megalázott állapotban a népszerűségnek – amely könnyen csapott át fajszerűségbe – azokra a hangjaira volt az olvasók nem jelentéktelen rétegeinek szüksége, amelyet akkor legjobban Vas Gereben tudott nyújtani nekik; mint ahogy regényeivel is, de még inkább adomáival azt hiszem, jelentős szerepe volt a magyar huszár-mítosz keletkezésében és fennmaradásában. Lehet, hogy műveit mára már az olvasók tömegei előtt elfedte a feledés pora; de éppen ez – a nemzeti tulajdonságok egzaltálása, könnyes szemű és mértéktelen dicsőítése – máig lappang a magyar szellemi életben. Akkor, amikor megszületett, az elnyomatás korában, ennek megvolt az egészséges és fontos funkciója; de azzal, hogy az idő fordult, ez nem tűnt el, csak átalakult.

Talán ennek is tudható be, hogy furcsa módon művei megítélésében is mintha sokszor csak a nacionalizmus legyezgetése lenne a mérce, s nem a mű önértéke, saját bece: én legalábbis ennek tudom be, hogy legtöbbet emlegetett művei – a *Nagy idők*, *nagy emberek*, a *Régi jó idők*, a *Nemzet napszámosai* nem tartoznak a művészileg leginkább megformált alkotásai közé: ezek elsősorban történelmi adomátárházak, gyenge narratív lánkra fűzve. Lehet, hogy ez a legsajátabb Vas Gerebeni műfaj; de ez a legesendőbb is, amely elevenen mutatja ki írója tehetségbeli és szellemi korlátait.

Értékelői – sőt túlértékelői is – úgyszólván szóltanul mennek el azok mellett a művei mellett, amelyek egy másfajta írói igény, szinte azt mondhatnám, másféle esztétika alapján születnek – vagy amelyek így-úgy próbálnak ennek megfelelni. Ezek a már többé-kevésbé valóban regénynek nevezhető alkotások éppen azok, amelyek eddigi kritikái visszhangjában a legkevésbé jó szót kapták: az *Egy alispán*, az *Életúnt ember*, a *Garasos arisztokrácia*, amelyek egyes alakjaiban, egyes lapjaikon megközelítik Jókai színvonalát – s amelyek éppen a népelet rajzával, annak az „úri világ” rajzába való bevonásával itt-ott még fölébe is emelkednek annak.

Ezek közül a művei közül is kiemelkedik utolsó műve, a *II. József császár kora Magyarországon*. Különös módon ez a regény kapta a legkisebb kritikai visszhangot az egész, Vas Gerebenről szóló, nem is olyan csekély irodalomban. Ennek okát csak találgatni lehet. Talán az író korai halála, talán az idők hirtelen fordulása, talán más – de mindmáig ez a legvisszhangtalanabb regénye szerzőnknek. Pedig műfajilag ez a leginkább nagyrautó és kielégítő is. Korábban is mondtam, hogy Vas Gereben nem tartozott a nagy erkölcsi bátorságú szerzők közé; éppen ezért szinte meglepő, hogy ha a minimális jelmez-igények fenntartásával is, de ilyen határozott és éles bírálatot tudott írni a Bach-korszakról. Mert a *II. József* arról szól. Ne menjünk bele abba, hogy II. József és Ferenc József alakja mennyire rímelenk egymásra; abba se, hogy II. József törökországi hadjárata, s onnan való visszatérése jó parabolája-e Ferenc József első magyarországi útjának? De kétségtelen, hogy ez munkál az író fantáziájában, amikor ezt az ál-történelmi regényt megalkotja – mint ahogy a kéményseprő-legényből lett nótárius és számos más mozzanat világosan a Bach-korszakra és annak a társadalmi-politikai viszonyaira mutat. Itt érezni a leghatározottabban, hogy Vas Gereben író volt, s írói hatása nem jelentéktelen – például éppen Tolnai Lajosra.

Önmagában s az író által adott korban nézve természetesen naiv és elhibázott regény lenne a *II. József*; de az író nem annak szánta, hanem világosan saját átélte kora alig-travesztált képének. A műnek azután valószínűleg az lett az átka, hogy megjelenése feltűnését elsodorta írója halálának a szenzációja; mondanivalóját pedig elhomályosította az újabb fordulat, a kiegyezés, mely ezt a fajta madárnyelvet már eltolta szinte az érthetlenségbe, s az egész mondanivalót is valóban történelmivé tette.

*

Végül is, Vas Gereben életművének jelentős része a nemzeti tudat ama avarjába tartozik, amely ugyan segíti az erdő fáit, hogy éljenek és virágozzanak, de már szinte kielemezhetetlenül elvegyül a természetével. Magyarán szólva, friss szemmel olvasva ezeket a műveket, bizony legnagyobb részük ma már holt anyag; tán a kezdő olvasót elszórakoztathatja, de a művészettel már valamelyest megbarátkozottat kielégítetlenül hagyja. Ennek ellenére nem szabad teljesen átadnunk a feledésnek őt; egy alig-ismert kor szellemi életéről, ízlés- és illúzió-világáról hoz nem jelentéktelen tanúbizonyságot. S ennek valószínűleg nagyobb a történelmi szerepe, mint az esztétikai jelentősége.

Irodalom

ANGYAL, 1925.

Falk Miksa és Kecskeméthy Aurél elkobzott levelezése. Szerk., bev., jegyz.: ANGYAL Dávid. Bp., Pesti Loyd Társ., 1925.

Arany levelezése, 1975.

Arany János összes művei. XV. S. a. r. SÁFRÁNY Györgyi. Bp., Akadémiai Kiadó, 1975.

ARANY, 1968.

Összes Művek. XI. S. a. r. NÉMETH G. Béla. Bp., Akadémiai Kiadó, 1968.

BARABÁS, 1903.

BARABÁS Ábel, *Vas Gereben.* Bp., Franklin, 1903.

CSÁSZÁR, 1922.

CSÁSZÁR Elemér, *A magyar regény története.* Bp., Pantheon, 1922.

ERDEI, 1960.

ERDEI László, *Vas Gereben a kismartoni jurátuséletről.* Soproni Szemle, 1960. 258–260.

GYÖRGY, 1934.

GYÖRGY Lajos, *A magyar anekdota története és egyetemes kapcsolatai.* Bp., Studium, 1934.

HAMAR, 1973.

HAMAR Péter, *Járt-e Vas Gereben Szabolcsban?* Szabolcs-Szatmári Szemle, 1973. 62–69.

HEGEDŰS, 1976.

HEGEDŰS Géza, *A magyar irodalom arcképcsarnoka.* Bp., Móra, 1976. 182–184.

HERCZEG, 1980.

HERCZEG Gyula, *A XI. századi magyar próza stílusformái.* Bp., Tankönyvkiadó, é. n.

JÓKAI, 1871.

JÓKAI Mór, *Az én kortársaim.* A Kisfaludy Társaság Évlapjai, 1871/72. 239–280.

KEVE, 1904.

KEVE [SEBŐK Zsigmond], *Vas Gereben.* Új Idők, 1904. 627–628.

KOVÁCS, 1985.

KOVÁCS Kálmán, *A XIX. századi próza néhány kérdéséről.* I. Somogy, 1985. 39–50.

KRÚDY, 1987.

KRÚDY Gyula, *A forradalom napjai.* In *Írói arcképek.* I. Bp., Magvető, 1987. 227–228.

MEZEI, 1973.

MEZEI József, *A magyar regény.* Bp., Magvető, 1973.

MIKSZÁTH, 1906.

VAS G., *Nagy idők, nagy emberek.* Szerk. és bev. MIKSZÁTH Kálmán. (Magyar Regényírók)

- NAGY, 1983.
NAGY Miklós, *A regényíró Vas Gereben*. In *Tanulmányok a IX. századi magyar irodalomból*. h. é. n. [Bp., 1983.] 122–149.
- NAGY, 1984.
NAGY Miklós, *Vas Gereben névadásáról*. Névtani Értesítő, 1984. 81–83.
- NEMESKÜRTY, 1983.
NEMESKÜRTY István, *Diák, írj magyar éneket*. Bp., Gondolat, II.
- PINTÉR, 1933.
PINTÉR Jenő, *Magyar irodalom története*. Bp., 1933. VI.
- POGÁNY, 1909.
POGÁNY József, *Arany János politikai nézetei*. Bp., Hedvig, 1909.
- SZERB, 1935.
SZERB Antal, *Magyar Irodalomtörténet*. Bp., Révai, 1935.
- SZINNYEI, 1937.
SZINNYEI Ferenc, *Az irodalmi élet a Bach-korszakban*. (Kny. az IK-ból.)
- SZINNYEI, 1941.
SZINNYEI Ferenc, *Novella- és regényirodalmunk a Bach-korszakban*. I–II. Bp., MTA, 1941.
- VÁLI, 1883.
Dr. VÁLI Béla, *Vas Gereben Radákovits József élete és munkái*. Bp., Grimm, 1883. (Kny. az EPhK-ból.)
- ZSIGMOND, 1919.
ZSIGMOND Ferenc, *Vas Gereben*, It 1919. 1–22.

Vas Gereben egyes műveit közelebbi helymegjelölés nélkül, a Franklin Társulat 12 kötetes kiadásából (*Összes munkái*. Szerk. VÁLI Béla) idézem. A lapszámok a vonatkozó kötet lapszámait jelzik.

SPIRA GYÖRGY

KÉT SZEMTELEN HIZELGŐ

Kiegészítés a *Petőfi-adattár*hoz

A nagy Petőfi-szakértőnek,
Lukácsy Sándornak szeretettel

Mikor a bécsi udvari körök 1848 áprilisának második felében az ügybuzgó erdélyi fő kormányzó, a Kolozsvárt székelő Teleki József gróf jóvoltából tudomást szereztek arról, hogy Pesten március végén nyomtatott röplap-kiadásban napvilágot látott Petőfi Sándornak *A királyokhoz* címzett verse, s ez a nyomtatvány nem csupán Magyarország-szerte terjedt el néhány napon belül mindenfelé – egészen a szerémségi végvidék határára fekvő Újvidékig¹ –, hanem immár a távoli Erdélybe is eljutott:² az udvarban olyan felbolydulás támadt, amilyenre az előző évszázadok során egyetlen irodalmi mű sem szolgáltatott még indítékot. De ez magától értetődő is, hiszen a költő ebben a versben addig példátlan keménységgel adott hangot republikánus meggyőződésének s nem is egyszer, hanem ötször vágta oda a monarchikus államberendezkedés bálványozóinak az arcába, hogy

Bármit mond a szemtelen hizelgés,
Nincsen többé s z e r e t e t t király!

¹ Erről Hrabovszky János br. altábornagy szlavóniai főhadparancsnok a bécsi udvari haditanáchoz, Pétervárad, 1848. ápr. 8. ÖStA Kriegsarchiv, Wien, Wiener Hofkriegsrat, Präsidialreihe/Akten des Ministeriums des Kriegswesens 1848:293. Töredékesen közli THM József (szerk. és bev.), *A magyarországi 1848–49-iki szerb fölkelés története*. II. Bp., 1930. 88–89. és a *Petőfi-adattár*. III. Szerk. Kiss József. Bp., 1992. 98. Ez a jelentés – mint Kiss József már rámutatott (uo. III. 246.) – arra látszik vallani, hogy Újvidékre az említett nyomtatvánnyal együtt eljuthatott a vers Pesten úgyszintén röplapon kiadott német fordításainak valamelyike is. E fordítások szövegét közli a *Petőfi-adattár*. I. Szerk. Kiss József. Bp., 1987. 213–216., keletkezési és megjelenési körülményeiről uo. I. 398–399., valamint CSERNÁTONI Gyula, „*A királyokhoz*” című költemény egykorú német átdolgozása. *Petőfi Múzeum*, 1889. 215–222. h., továbbá Kiss József, *Petőfi verseinek egykorú fordításai*. ItK 1973. 43.

Az itt és a továbbiakban előforduló rövidítések:

- EK = Az erdélyi kancellária levéltára
- eln. = elnöki iratok
- ELt = Erdélyi levéltárak
- GT = Gubernium Transilvanicum
- HHStA = Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Wien
- INL = István nádor levéltára
- KA = Kabinettsarchiv
- Mín. = Miniszteri iratok
- NL = Nádori levéltár
- OL = Magyar Országos Levéltár, Bp.
- ÖStA = Österreichisches Staatsarchiv
- præs. = præsidentialia
- RCL = Regnicolaris levéltár
- SBPr = Separat-Billetes-Protokolle
- SPr = Separatprotokolle

² Teleki Jósika Samu br. erdélyi udvari kancellárhoz, Kolozsvár, 1848. ápr. 16. Fogalmazványa: OL ELt GT præs. 1848:830, tisztázata: OL EK eln. 1848:161. A tisztázat alapján közli ANDICS Erzsébet (szerk. és bev.), *A nagybirtokos arisztokrácia ellenforradalmi szerepe 1848–49-ben*. II. Bp., 1952. 68.; Stefan PASCU és Victor CHERESTEȘIU (szerk.), *Documente privind revoluția de la 1848 în țările române C. Transilvania II*. București, 1979. 69–70.; valamint a *Petőfi-adattár*. III. 100–101.

A KIRÁLYOKHOZ.

Azt adok, mit vajmi ritkán kaptok,
Ti királyok, nyílt ószinte ezót;
Á hogy tetszik, köszönjétek meg, vagy
Büntessétek a fölázalót.
Áll még Munkács, áll az akasztófa,
De szívében félelem nem áll . . . .
Bármit mond a szemtelen hízélgés,
Nincsen többé szeretett király!

Szeretett király, ezt a szép virágot
Tövestül kitéptétek ti rég,
S kidobátok azt az országutra,
S ott átment rajt a szekérkerék,
A mely megtört esküvéssétekkel
Megterhelten világszerle jár . . . .
Bármit mond a szemtelen hízélgés,
Nincsen többé szeretett király!

Csak túrnak már, titeket a népek,
Csak túrnak, mint szükséges rozgat,
S nem szeretnek . . . odafünn az egben
Megszámlálták napjaitokat.
Majd halljátok a nagy ítéletszót
Attól, a ki mindenkit bírál . . . .
Bármit mond a szemtelen hízélgés,
Nincsen többé szeretett király!

Föllázítsam a kerek világot,
Föllázítsam-e ellenetek,
Hogy a dühnek Sámson-erejével
Millióként nektek essenek?
Megkondítottam a halálharangot,
Hogy borzadjatok hangjainál? . . . .
Bármit mond a szemtelen hízélgés,
Nincsen többé szeretett király!

Nem lázítok, mert nincs erre szükség;
Mért rázzam meg erőszakosan
Azt a lát, a melynek a gyümölcse
Már túlérve, rothallába van?
Ha megéri a gyümölcs, fájáru
Magától a földre hull alá . . . .
Bármit mond a szemtelen hízélgés,
Nincsen többé szeretett király!

Petőfi Sándor.

Ára 2 pengő kr.

A szerző engedélme nélküli utánnyomás szigorúan tiltatik.

Nyomatott Landerer és Horváthnál

A királyokhoz címzett Petőfi-vers röplap-kiadása
OL Gyűjtemények, 1848-49-i és emigrációs nyomtatványok

Így azután a bécsi Hofburgban pillanatokon belül általánossá lett az a nézet, hogy ennek a hallatlan merénynek az elkövetőjét példás megtorlásban kell részesíteni, s bizonyára sokan akadtak, akik nemcsak felháborodással, hanem örömmel is legeltették szemüket a nyomtatvány Teleki által Bécsbe küldött példányán, mivel olyan bűnjelet láttak benne, amelynek az ürügyén végre visszavághatnak az elvetemült lázítónak, aki március 15-i fellépésével képes volt kikényszeríteni, hogy Magyarország kormányzatát a legrosszabbakra is kapható Batthyány Lajos grófnak és elvbarátainak engedjék át.³

Az első ember, aki most a cselekvés mezejére lépett, Apór Lázár báró, a császárvárosban működő erdélyi udvari kancellária tanácsosa volt. Ő az előző években a kancellári tisztelet viselő Jósika Samu báró állandó helyettesének a szerepét

³ Vö. KÁROLYI Árpád (szerk. és bev.), *Az 1848-diki pozsonyi törvénycikkek az udvar előtt*. Bp., 1936. 27.; SPIRA György, *A magyar forradalom 1848-49-ben*. Bp., 1959. 93-94.; VARGA János, *A jobbágyfelszabadítás kivívása 1848-ban*. Bp., 1971. 130-137.; VÁRADY Géza, *Ezernyolcszáznegyvennyolc, te csillag*. Bp., 1976. 58-59.; DEÁK István, *Kossuth Lajos és a magyarok 1848-49-ben*. Bp., 1983. 91.; ÜRBÁN Aladár, *Batthyány Lajos miniszterelnöksége*. Bp., 1986. 31-38.; GERGELY András, *Áruló vagy áldozat? (István, az utolsó magyar nádor rejtélye)*. Bp., 1989. 58-59.

An die Könige.

Was selten Euch geworden, geb' ich Euch
Ihr Könige, ein frei und offen' Wort;
Belohnung oder Strafe gilt mir gleich,
Bedrückt den Sprecher wie es Euch beliebt.
Erog' Eurem Munkács, Eurem lichten Galgen,
Lebt keine Furcht in meinem freien Herzen.
Wie sie auch lüg' die falsche Schmeichelei,
Mit Liebe zu den Königen ist's jetzt vorbei!

Mitsammt der Wurzel ließt ihr aus sie jäten
Die Liebe . . . ach die Wunderblum' des Herzens!
Im Straßenfotze liegt sie nun zertrütem
Von dem Gefüh' das Euren Treubruch trug;
Und das von Beßen gegen Dsten rollt'
Um aller Welt ihn dröhnend zu verkünden.
Wie sie auch lüg' die falsche Schmeichelei,
Mit Liebe zu den Königen ist's jetzt vorbei!

Wie man die Libel duldet, so auch Euch!
Nothwend'ge Libel nur seid Ihr den Völkern.
Man liebt Euch nicht . . . und dort im Himmelsreich
Hat man die Tage Eures Seyns gezählt.
Vom Richter aller Welten sollt Ihr hören
Den Richterspruch, der über Euch gesprochen . . .
Wie sie auch lüg' die falsche Schmeichelei,
Mit Liebe zu den Königen ist's jetzt vorbei!

Soll ich die Erde aus den Angeln heben,
Und ihre Geister auf zum Kampfe rufen,
Daß mit der Simsonskraft der Wuth sie geben
Den Todesstoß der Königsherrlichkeit?
Soll ich den Strang der Lohenglocke fassen,
Um Ihren Herzen Schreden einzuläuten? . . .
Wie sie auch lüg' die falsche Heuchelei,
Mit Liebe zu den Königen ist's jetzt vorbei!

Es braucht der angefirengten Kräfte nicht;
Woju um Früchte jene Bäume schütteln
Die Niemand lohnen der sie jehund bricht?
Sind sie doch überreif und drum in Fäulniß.
Und reif geworden, müssen Früchte fallen
Von selbst zur Erde nieder, nach der Regel . . .
Wie sie auch lüg' die falsche Heuchelei,
Mit Liebe zu den Königen ist's jetzt vorbei!

Petőfi Sándor.

Druck von Bagó in Ofen.

A három egykorú német nyelvű kiadás egyike ismeretlen fordítótól
Uo.

töltötte be, s miután Jósika a pozsonyi országgyűlés által Magyarország és Erdély újraegyesítése tárgyában alkotott 1848:VII. törvénycikk uralkodói jóváhagyása miatt április 10-én lemondott,⁴ április 21-én megbízást kapott a kancellária ideiglenes vezetésére.⁵ Most tehát – 26-án – ebből a megbízatásából kifolyólag sietett felségfelterjesztésben jelentést tenni Teleki József tíz nappal korábban kelt (de akkor tájékozatlanságból még Jósikának címzett) beadványáról,⁶ s Teleki közlése-éhez a maga részéről azt fűzte hozzá, hogy mivel a Petőfi-publikációhoz fogható lélekháborító irományok „a nemrég bezárult magyar országgyűlés sajtótörvényé-

⁴ Jósika felségfelterjesztése, Bécs, 1848. ápr. 10. ÖStA HHStA KA Vorträge (Ministerrats-Akten) 1848:225. Kivonata: uo. SPPr 1848:1380. A lemondás elfogadásáról uralkodói kézirat Jósikához, Bécs, 1848. ápr. 21., uo. SBPr 1848:585. Vö. KÁROLYI, 163.

⁵ Uralkodói kézirat Apórhöz, ugyanaznap, uo. 1848:586. Ez a megbízás csak átmeneti érvényű volt: csupán a Jósika utódjává kiszemelt erdélyi kincstartó, Mikó Imre gróf hivatalba lépéséig terjedő időre szólt. Mikor azonban kiderült, hogy Mikó nem vállalja a kancellárságot, Apór megbízatását bizonytalan időre meghosszabbította egy hozzá intézett újabb uralkodói kézirat, Innsbruck, 1848. máj. 25., uo. 1848:751.

⁶ Idézi a 2. jegyzet.

nek az értelme szerint is kárhoztatandóaknak tetszenek”, úgy véli, legfelső helyről határozott lépések tételére kellene utasítani Magyarországot nádorát, István főherceget, s azért őt, mert a vers kiadásával kapcsolatos vétséget nem Erdélyben, hanem Magyarországon követték el.⁷

A felségfelterjesztést és Petőfi hozzá mellékelt „felforgató tartalmú” versét már másnap iktatták az uralkodói kabinetirodán,⁸ majd mindkét dokumentumot tovább küldték az államértekezleti tanácshoz, amelynek a rendeltetése az volt, hogy a legcsekélyebb szellemi erőfeszítésre is képtelen Ferdinánd helyett az ő legfiatalabb nagybátyja, Lajos főherceg és öccse, Ferenc Károly főherceg trónörökös vezetésével határozzon minden uralkodói döntést igénylő kérdésben. Az államértekezleti tanács azonban a „módszelet aggasztó” vers⁹ ügyét, bármennyire fontosnak látszott is, nem tűzhetette napirendjére azon nyomban, mert éppen 28-án volt kénytelen belebocsátkozni egy még fontosabb téma tárgyalásába: annak megvitatásába, milyen királyi *propositió*kkal lássák el a Teleki által május 29-re Kolozsvárra egybehívott erdélyi országgyűlést, amelynek el kellett döntenie, hogy a testvérhaza részéről is hozzájárul-e a Pozsonyban törvénybe iktatott unióhoz.¹⁰

Mikor azonban végeztek ezzel az ügyel, május 3-án mindjárt elővették Apór felterjesztését, s gyorsan határoztak is a tennivalókról: Apórt május 5-én arra utasították az uralkodóval, írja meg Telekinek, hogy őfelsége jóváhagyta eddigi eljárását s minden jövőbeli hasonló esetben azonnali jelentést vár tőle.¹¹ István főherceghez pedig – Apór javaslatát követve – ugyanezen a napon királyi kéziratot intéztettek, s ebben arra szólították fel, hogy mivel az inkriminált vers „a fennálló alkotmány megdöntésére és a királyi tekintély semmivé tételére” irányul, kezdeményezzen Petőfi ellen sajtópert.¹²

Ennek megfelelően Apór már május 6-án leiratban tájékoztatta Telekit a legfelső elhatározásról,¹³ István főherceg pedig a királyi kézirat vétele után, május 8-án lediktált egy a Batthyány-kormány igazságügyminiszteréhez, Deák Ferenchez intézendő leiratot, hogy őt bízta meg „a legújabb sajtótörvény szerint leendő eljárás” megindításával. S ezt az iratot annak rendje és módja szerint letisztázták és iktatták, majd a nádor is aláírta, Deákhhoz azonban végül mégsem juttatták el, hanem külzetére rárótták: „Levéltárba”, s valóban visszatartották a nádori iratok

⁷ Apór felségfelterjesztése, Bécs, 1848. ápr. 26. Fogalmazványa: OL EK eln. 1848:161, tisztázata: uo. 1848:171. Tisztázata alapján közli a *Petőfi-adattár*, III. 104.

⁸ ÖStA HHStA KA SPr 1848:1542.

⁹ Uo. Saatsconferenz-Protokolle 1848:549.

¹⁰ Erről KÁROLYI, 169–174. és az államértekezleti tanács 1848. ápr. 28–29-i ülésének jegyzőkönyve, ÖStA HHStA KA Akten der Staatsconferenz 1848:529, kivonatosan közölve uo. 327–333.

¹¹ Ld. az Apór 1848. ápr. 26-i felségfelterjesztésére vonatkozó uralkodói elhatározást, Bécs, 1848. máj. 5., ÖStA HHStA KA SPr 1848:1542 jelzet alatt és a 7. jegyzetben hivatkozott felterjesztés tisztázatának a hátán. E hátrát alapján közli a *Petőfi-adattár*, III. 105. Vö. BARTFAI SZABÓ László, *Petőfi-adalékok*. Magyar Könyvszemle, 1923. 138.

¹² Uralkodói kézirat a nádorhoz, Bécs, 1848. máj. 5. Tisztázata: OL RCL NL INL Min. 1848:1084, másolata: ÖStA HHStA KA SPr 1848:659. Tisztázatát reprodukcióban közli BÉKÉS István, *Petőfi nyomában*. Bp., 1959. 371., szövegszerűen pedig LAMPÉRTH Géza, *Petőfi sajtópöre*. Vasárnapi Ujság, 1899 aug. 13. 33. sz. 554.; LAMPÉRTH Géza, *Petőfi félbemaradt sajtópöre*. In CSÁSZÁR Elemér-FERENCZI Zoltán (szerk.), *Petőfi-könyv*. Bp., 1923. 107.; HATVANY Lajos, *Igy élt Petőfi*. II. Bp., 1967. 358.; valamint a *Petőfi-adattár*, III. 105.

¹³ Apór Telekihez, Bécs, 1848. máj. 6. Fogalmazványa: OL EK eln. 1848:171, tisztázata: OL ELI GT praes. 1848:1149. Tisztázata alapján közli a *Petőfi-adattár*, III. 106.

között¹⁴ – minden bizonnyal azért, mert István főherceg az uralkodóház bécsi elszigeteltségben élő tagjainál jobban megérthette, hogy ha sajtóperbe fognak azt az embert, akinek Magyarország elsősorban köszönheti a sajtószabadság kivívását, akkor ez rendkívüli széleskörű visszatetszést keltene s a magyarok millióit nem Petőfi, hanem éppen az udvar ellen hangolná.¹⁵

Mindez nagyjából eddig is tudott dolog volt, hiszen Jakab Eleknek egy még 1880-ban megjelent írása¹⁶ óta számosan foglalkoztak *A királyokhoz* röplap-kiadása miatt Petőfi ellen indított hajsza történetével¹⁷ s e történet legfőbb mozzanatairól nemrég tömör összefoglalást is kaptunk a *Petőfi-adattár* III. kötetében¹⁸ egy munkáját mindig páratlan alaposággal végző kutatótól, Kiss József barátomtól, aki – fájdalom – már nem érthette meg ennek a kötetnek a megjelenését. Jakab Elek előadásába azonban annak idején becsúsztott egy pontatlanság, s ez azóta mind a mai napig kézről kézre járt, holott helyesbítést igényel.

Nevezetesen: Jakab Elek említett dolgozatában azt állította, hogy Teleki József figyelmét eredetileg az erdélyi főhadparancsnokság hívta fel a Petőfi-vers röplap-kiadásának megjelenésére és arra, hogy ezt a nyomtatványt egy ideje Erdély-szer- te is árusítják; ezt a közlést pedig mindenki, aki utóbb foglalkozott az ügygel, mindmáig készpénznek vette. De az erdélyi főhadparancsnokság ilyesféle kezde- menyző szerepének a valóságban semminemű nyoma nincs.

Igaz, Teleki Jósika Samunak címzett április 16-i felterjesztését így kezdte: „Versiculos Alexandri Petőfi sub titulo: ‚A királyokhoz‘ in vulgus emissos, Pesthini editos, ante aliquot dies hic quoque venui expositos esse, mihi relatum est.” (Magyarán: „Jelentették nekem, hogy Petőfi Sándor *A királyokhoz* című Pesten kiadott és tömegesen terjesztett versezetét néhány napja itt is piacra dobták.”) Csakhogy az erdélyi főkörmányszék elnöki iratai között e felterjesztés fogalmazványa mel- lett semmiféle előzetesen Teleki címére érkezett jelentés nem található. Holott az irattárban Teleki hasonló kiadmányai mellett mindig együtt, azonos iktató- szám alatt helyezték el az előiratokat, így azokat a hozzá intézett beadványokat is, amelyek őt azután valamely Bécsbe küldendő felterjesztés megfogalmazására készítették. S elképzelhető persze, hogy a főkörmányszék úr az adott esetben nem valaminő írásos jelentésből, hanem valakinek a szóbeli közléséből szerzett tudomást a kérdéses nyomtatványnak a helybeli könyvkereskedésekben történt fel- bukkanásáról. Efféle szóbeli közlést azonban ő, aki ekkor kolozsvári székhelyén tartózkodott, aligha kaphatott a Nagyszébenben tanyázó erdélyi főhadparancs- noktól vagy ennek valamelyik beosztottjától. S annak a gyanúnak, hogy Sze- benből jutott el hozzá holmi üzenet, ellenemond a jelentésében olvasható „hic

¹⁴ A nádor Deákhhoz, Buda, 1848. máj. 8. Fogalmazványa is, tisztázata is: OL RCL NL INL Min. 1848:1084. Tisztázata reprodukcióban közli BÉKÉS, 371., szövegszerűen pedig LAMPÉRTH, *Petőfi sajtópöre*, i. h.; LAMPÉRTH, *Petőfi félbemaradt sajtópöre*, i. h. 108.; HATVANY, II. 358–359.; valamint a *Petőfi-adattár*, III. 107.

¹⁵ Ezt kifejtette már MEZŐSI Károly, *Petőfi megbuktatása a szabadszállási követőválasztáson. Petőfi és kora*. Bp., 1970. 528., de azzal a téves részletmegjegyzéssel, hogy a főhercegre nyilván hatott a helyőrség május 10-i budai vérengzése által keltett közfelháborodás (ami ténylegesen nem hathatott, mert a leirat postázása, ha írója nem gondolja meg magát, legkésőbb 9-én meg kellett volna hogy történjék). Annyi azonban bizonyos, hogy mindazok tévedtek, akik – mint még Békés is – feltételezték, hogy az iratot Deák fektette el; Deák tudomást sem szerezhetett az ügyről.

¹⁶ JAKAB Elek, *Petőfi „A királyokhoz” írt verse és V. Ferdinánd. Ország-Világ*, 1880. 218.

¹⁷ L. a 12. jegyzetben felsorolt helyeket.

¹⁸ *Petőfi-adattár*, III. 247.

quoque" kitétel is, hiszen ez egyértelműen arra utal, hogy az általa bevádolt verset „itt is”, azaz a jelentés megírásának a helyén, Kolozsvárt is árulják.

Egyébként pedig – még ha a felterjesztés első mondata a szokványos „mihi relatum est” szavakkal végződik is – semmi okunk feltételezni, hogy Teleki az adott esetben csakugyan rászorult mások figyelmeztetésére. Elvégre róla, aki ismert könyvgyűjtő volt,¹⁹ nagyon is elképzelhető, hogy olykor bokros főkormányzói elfoglaltságai közepette is be-betért a kolozsvári könyvkereskedésekbe szügyre venni az újabb kiadványokat, s egy ilyen alkalommal saját maga fedezte fel a Landerer és Heckenast-cég legújabb, vérlázító publikációját. Nincs tehát miért elvitatnunk tőle azt a dicsőséget, hogy ne ő volt volna az első szemtelen hizelgő, aki mindenki mást megelőzve tette szóvá Petőfi botrányos eljárását.

Annál is kevésbé, mert az ő úttörő szerepével kapcsolat gyanúnkat megerősíteni látszik még egy körülmény. Nevezetesen: április 16-i felterjesztésében az áll, hogy mikor tudomást szerzett a szóban forgó veszedelmes (periculosa) nyomtatvány példányainak kolozsvári piacra kerüléséről, „officii mei esse duxi, distractionem illorum illico inhibere, pluraque exemplaria, quæ adhuc dividenda non erant, detinere” (azaz: „kötelességemnek tartottam terjesztésüket legott megakadályozni s a még eladatlan sok példányt lefoglalni”). Ilyen értelmű írásos utasítása azonban az iratok között szintén nem található. Fel kell hát tételeznünk, hogy a még raktáron lévő példányok elkobzását előszóban rendelte el. Erre pedig őt csakis az készthette, ha személyesen találkozott Petőfi királyellenességének nyomtatott bizonyosságaival.

De ha eszerint Jakab Elek tévedett, mikor a kezdeményezés érdemét az erdélyi főhadparancsnokság javára írta, tudnunk kell azt is, hogy az ő tévedése mégsem lényegi, csupán kronológiai volt. Mert az erdélyi főhadparancsnok, Anton Puchner báró altábornagy a Petőfi-kiadvány ügyében valóban fordult egy ízben Telekihez, s ezzel szintén kiérdemelte a szemtelen hizelgő címét, még ha az első feljelentőnek kijáró babér megszerzéséről lekészt is. Ő ugyanis csak április 26-án, azaz tíz nappal Teleki vádemelése után küldte el a főkormányzó úrnak a maga átiratát,²⁰ amely (német eredetiben és magyar fordításban) így hangzott:

Præs. N° 318/q

An

S^e des k. k. Herrn wirklichen geheimen Rats und Kämmerers, Commandeurs des k. œstr. Leopoldi Ordens, Obergespanns des Szaboltszer Comitats, Präses der k. ung. Gelehrten-Gesellschaft zu Pest und Landes-Gouverneurs in Siebenbürgen

Josef Grafen Teleki von Szék
Excellenz

Hermannstadt, am 26. April 1848

Præs. N° 318/q

Széki Teleki József gróf

cs. kir. valóságos titkos tanácsos és kamarás, az ausztriai cs. Leopold-rend nagykeresztes vitéze, Szabolcs vármegye főispánja, a pesti magy. kir. tudós társaság elnöke és erdélyi főkormányzó úr
őnagyméltóságának

Nagyszebenben, 1848 április 26-án

¹⁹ Vö. SZINYEI József, *Magyar írók élete és munkái*. XIII. Bp., 1909. 1411. h.

²⁰ Puchner Telekihez, Nagyszeben, 1848. ápr. 26. Tisztázata: OLELT GT præs. 1848:1011. Fogalmazványa (mivel az erdélyi főhadparancsnokság irattára elkallódott s talán meg is semmisült) nem ismeretes.

So wie mir so eben zur Kenntniß gebracht wurde, zirkuliren im Haromszecker Stuhls-Bezirke Abdrücke des im Anschluße abschriftlich mitfolgenden Gedichtes, welche durch die Buchhandlungen in mehreren Exemplarien verbreitet worden sein sollen.

Da der Inhalt^a desselben zu entnehmen gibt, wie weit sich unsinnige Menschen bei den dermaligen Verhältnissen vergessen können und wie weit die böswillige Tendenz geht, Unheil und Auflösung der Ordnung anzuzetteln: so halte ich es für Pflicht, Euer Excellenz hievon in Kenntniß zu setzen und es dero erleuchtetem Ermessen zu überlassen, was zur Eruirung des Verfassers und zur Unterdrückung dieser aufreizenden Schmähchrift, besonders gegenüber den hierländigen Buchhandlungen dortselbst zu verfügen sein dürfte.

Puchner
FML

Mint éppen most tudomásomra jutott, a háromszéki kerületben forgalomba került a másolatban mellékelt verzeset nyomtatott kiadása, amelyet a könyvkereskedések hír szerint több példányban terjesztettek.

Mínthogy ennek tartalmából kiviláglik, hogy esztelen emberek a jelenlegi körülmények közepette mennyire meg tudnak feledkezni magukról s milyen messzire megy a bajkeverést és a rend felbomlasztását célzó rosszakaratú törekvés: kötelességemnek tartom, hogy tájékoztassam erről Nagyméltóságodat s Nagyméltóságod bölcs megítélésére bízzam annak eldöntését, mi módon kellene intézkedni a szerző kinyomozása s e lázító szennyirat otthelyütti eltiprása végett, kivált a honi könyvkereskedések ellenében.

Puchner
altbgy.

Telekinek bizonyára nem esett nehezére, hogy ebből a legszebb katonai írásművészettel megalkotott szövegből ki ne érezze, milyen mélységes felháborodás és aggodalom töltheti el most a főhadparancsnok urat, s nyilván maga is osztotta önagyméltóságának az indulatait. Végtére is az átíratból kiviláglott, hogy Petőfi uszító versét legújában Magyarországon kívül már nemcsak Kolozsvárt, hanem a Székelyföldön is olvashatják az emberek, és ez rendkívül nyugtalanító hír volt. Hiszen Magyarországon, amióta Mária Terézia életbe léptette az úrbérendezést, amely maximálta az úrbéresektől követelhető földesúri szolgáltatásokat és csaknem teljesen lehetetlenné tette, hogy a földesurak jobbágyaikat kisemmizzék úrbéres földjeik birtokából, a parasztnép körében elterjedt az a tévhit, hogy a jó királynő a nép igaz pártfogója, s ez a hiedelem azután Mária Terézia utódaira is átöröklődött. A márciusi események azonban kérdéseessé tették, sikerül-e tovább éltetni a felség jóindulata iránti bizodalmat. Elvégre jó király csakis az lehet, akinek van legalább egy rossz tanácsadója. Ferdinánd király pedig márciusban a bécsi forradalom nyomására kénytelen volt beleegyezni abba, hogy megválják tisztségétől az addigi államkancellár, Clemens Metternich herceg, aki az utca embereinek a szemében minden rossz legfőbb kútforrása volt.

S Ferdinándnak mégis volt esélye arra, hogy Magyarországon nagy ügygel-bajjal megőrizze a jó király Petőfi által szertefoszlalni próbált hamis nimbuszát, hiszen április 11-én szentesítette a pozsonyi országgyűlés alkotta törvénykönyvet s benne a jobbágyfelszabadításról, a közteherviselésről meg a törvény előtti egyenlőségről rendelkező cikkeket, ez pedig könnyen népszerűsíthető cselekedet volt. Erdélyben viszont másként álltak a dolgok. Az úrbérendezés ugyanis annak idején nem ter-

^a Így, két n-nel.

jedt ki Erdélyre; itt tehát a jó király-hiedelemnek eleve nem voltak olyan mély gyökerei, amilyenek Magyarhonban. A magyarországi jobbágyfelszabadítás érvénye pedig egyelőre szintén nem terjedt ki a testvérhazára, hiszen az unió sem valósulhatott meg addig, amíg a csak május 29-re egybehívott erdélyi országgyűlés is áldását nem adja rá. És különösen aggasztó volt a helyzet a Székelyföldön, ahol Mária Teréziára éppen nem mint népbarátra emlékeztek az emberek, hanem mint olyan uralkodóra, akinek az idején egy részük őseit tűzzel-vassal rákényszerítették arra, hogy terhes határőri szolgálatra kötelezzék magukat és utódaikat.

Gyanítható volt tehát, hogy Petőfi királyellenes nézetei a Székelyföldön – s mindenképp a Puchnernek alárendelt ottani határőrök körében – nagyobb rokonszenvre fognak lelni, mint amekkorára Magyarországon található, s a dolog esetleg odáig fajulhat, hogy a székely határőrök ezrei, semmibe véve a király iránti hűségre tett esküjüket, kitépik majd magukat a katonai fegyelem kötelmeiből. Ezt pedig nemcsak Puchner, de Teleki sem nézhette tétlenül. Kivált miután Puchner órá bízta, hogy döntsön a szükségérendszabályokról.

De hát mit tehetett Teleki? Annak, hogy felírjon Bécsbe, nem láthatta értelmét, hiszen ezt már majd két hete megtette. Azt pedig úgyszintén nem tarthatta indokoltnak, hogy kinyomoztassa a felforgató versezet szerzőjének a kilétét, mivel a *corpus delicti*re rá volt nyomtatva a költő neve és ő, aki nem csupán erdélyi fő kormányzó, hanem egyben a Magyar Tudományos Akadémia elnöke is volt s aki Puchnertől eltérően nem pusztán hivatali akták írásával és olvasásával töltötte napjait, a főhadparancsnok úrral ellentétben tudta, kicsoda Petőfi Sándor.²¹ Mi több: meglehet, csodálkozott is azon, hogy Puchner még nem látszott hallani Petőfiről. Mert Puchner, aki felvidéki német nemesi család sarja volt,²² értett ugyan magyarul, egy ilyen világéletében katonai pályán mozgó férfiútól²³ azonban nemcsak magyar versek olvasását nem várhatta el senki, de még németeket sem, azt viszont akár Teleki is természetszerűen gondolhatta, hogy az altábornagy úrnak a német nyelvű napisajtóból legalább arról értesülnie kellett volna már, amit Petőfi március 15-én és azóta művelt...

Mindazonáltal Teleki töprengéseinek legfőbb tárgya nyilván nem az volt, hogy az erdélyi főhadparancsnok olvasottságát milyen szembeszökő hiányok éktelenítik el, hanem az, hogy ő maga hogyan mutakozzék méltónak Puchner belé fektetett bizalmára. S végül is oda lyukadt ki, hogy egyet tehet: hogy ahogyan tíz napja gondoskodott a kolozsvári könyvkereskedések megtisztításáról, ugyanúgy kell most eljárnia azokkal a könyvárusokkal szemben is, akik leginkább gyanúsíthatóak a botrányos Petőfi-kiadványnak a székelyföldi versbarátok körében történt elterjesztésével. Behívatta tehát magához a főkormányzók ügyeletes írnokát, s lediktált neki egy azonos szöveggel Johann Albrichsfeld brassai főbíróhoz, Daniel Ziegler nagyszzebeni polgármesterhez és Lázár János marosvásárhelyi főbíróhoz intézendő leiratot,²⁴ amely így festett:

²¹ Hogy Teleki Petőfit már 1848 előtt is olvasta s „betyáros durvaságú” szerzőnek ítélte, arról HATVANY, II. 118–119.

²² Vö. NAGY Iván, *Magyarország családai czimerekkel és nemzedékrendi táblákkal*. IX. Pest, 1862. 500–501.

²³ Rövid életrajzát adja Constant WURZBACH, *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich*. XXIV. Wien, 1872. 49–52. és GELICH Rikárd, *Magyarország függetlenségi harca 1848–49-ben*. I. Bp., é. n. [1882] 257–258.

²⁴ Teleki Albrichsfeldhez, Zieglerhez és Lázárhoz, Kolozsvár, 1848. máj. 2. Fogalmazványa: OL ELT GT praes. 1848:1011.

Brassai fő bírónak
Szebeni polgár mesternek
M[aros]Vásárhelyi fő bírónak

Biztos hivatalos tudósítás szerint úgy értesülvén, hogy Petőfi Sándornak a „Királyokhoz”^b című izgató versei azon város köny[v]áros-bolygában árultatnak, ezennel kötelességévé kívántam tenni Uraságodnak, hogy a kérdésbeni versek forgásba jöttét minden hatályos eszközökkel meg gátalni el ne mulassza s az illető könyvárost azon versek további el adásától komolyan tiltsa el.

Kolosv. Maius 2ⁿ 848

A megkeresett városi vezetők pedig értettek is a szóból. A brassai városi tanács tehát már május 8-án keményen kérdőre vonta mindkét helybeli könyvárust, s miután egyikük, Vajna János kijelentette, hogy boltjában egyetlen példány sem található *A királyokhoz* című nyomtatványból, másikuk, Németh Farkas viszont elismerte, hogy két-három példánnyal rendelkezik belőle, a tanácsurak nem firtatták ugyan, hogy előzőleg hány példányt értékesítettek, annyit azonban siettek értesükre adni a nyilván már a faggatózással is kellőleg megfélemlített kereskedőknek, hogy ezentúl szigorúan tilos árusítaniok ezt az „izgató vers”-et.²⁵ S hogy hasonló módon járt-e el a szebeni és a vásárhelyi tanács is, azt nem tudjuk, de feltételezhetjük.

Akár így van azonban, akár nem: mindez nem változtat azon, hogy két szemtelen hízolgőnk, Teleki József gróf és Anton Puchner báró a maga részéről mindent megtett, amit megtehetett, hogy rácsafoljon Petőfire, aki március 15-én este, az aznap Pesten történeteket mérlegelve, belelovalta magát abba a hitbe, hogy a tizenkét pont és a *Nemzeti dal* előzetes cenzori engedély nélkül lezajlott kinyomatásával végérvényesen sikerült kivívni a hazai sajtószabadságot, s ezzel örökre letétezt a magyar szabadság talpkövé.²⁶ Maga Petőfi azonban szerencséjükre nem vette hírét az ő buzgólkodásuknak. Szerencséjükre – mondom –, mert ha hírét veszi, akkor bizonyára róluk is megjegyzi a tőle megszokott szelídséggel: „...Ha azok, kik a királyokat szeretik, mindnyájan ilyen legények, ... ugyan nagyra lehetnek velők a királyok. Szegény királyok, most már igazán sajnálni kezdelek benneteket, azt látván, hogy ilyen nyomorú prokátorokra szorultatok.”²⁷

^b Így, a címnek csak a második szavát foglalva idézőjelek közé.

²⁵ Arhivele Statului Județul Brașov, Brassó városának levéltára, Tanácsülési jegyzőkönyv 1848. máj. 8.: 172. Közli Stefan PASCU (szerk.), *Documente privind revoluția de la 1848 în țările române C. Transilvania*. III. București, 1982. 349. és (kisebb pontatlanságokkal) a *Petőfi-adattár*, III. 107.

²⁶ Vö. *Lapok Petőfi Sándor naplójából*. Pest, 1848. márc. 15. *Petőfi Sándor Összes Művei*. V. Szerk. V. NYILASSY Vilma és KISS József. Bp., 1956. 78.

²⁷ Uo. Pest, 1848. ápr. 29. uo., V. 90. A kiadott szövegben „azt látván” helyett nyilvánvaló sajtóhiba folytán „ezt látván” olvasható. Az idézett szavakkal Petőfi azt a Mező Dániel nevű (általa egyébként megnevezésre sem érdemesített) hajdúböszörményi nemzetőrt koszorúzta meg, aki a *Debreczen Nagyváradi Értesítőben A királyokhoz* hatásának megingatására ellenverset jelentetett meg s ebben így dalolt:

...bár mit mond az éretlen Petőfi,
Él fölöttünk szeretett király.

E költői remek teljes szövegét közli ENDRÓDI Sándor (szerk.), *Petőfi napjai a magyar irodalomban 1842–1849*. Bp., 1911. 411–412.

ZÁGONYI ERVIN

KOSZTOLÁNYI R. U. R.-FORDÍTÁSA

Kosztolányi R. U. R.-fordítása a költő szláv kapcsolatainak és műfordító munkásságának fontos állomása. A *Három nővér*-fordításhoz hasonló igénnyel és színvonalon készült, de sorsa mostohább: az utóbbi ma is a magyar *Három nővér*, a Čapek-átdolgozás két gépiratos vígszínházi szövegpéldányban maradt ránk, végső tisztázás nélkül, a Kosztolányi-irodalom számára jóformán ismeretlenül.¹ Az egykorú lelkes hírlapi recenziók után Baráth Ferenc művének bibliográfiája veszi számba,² majd 1945 után csak a cseh–magyar irodalmi kapcsolatok szakemberei tartják számon, forrását tekintve tévesen, értékét illetően elismerő-elmarasztalóan.

Először Dobossy László utal rá Čapek-kismonográfiájában, Kolos Ernő és Polák József 1922-es kassai fordítása nyomán kelt műként jelezve Kosztolányiét.³ Tőle származik az aztán szífvósan tovább élő elmarasztalás is: Kosztolányi „egyetlen szó téves értelmezésével lényegileg hamisította meg a művet”, a „Robot” „Robotos”-ra történt fordításával. A Čapek képzelte gépemberek így – szerinte – a „napszámos, berrabszolga” jelentésárnyalat révén a munkásosztály jelképévé váltak, mely forradalmával „meg akarja semmisíteni a civilizációt”.⁴

Dobossy ítéletét átveszi Csapláros István is.⁵ Kováts Miklós szerint is Kolos–Polák fordításának felhasználásával készült költőnk munkája: ő azonban úttörő módon két részlet bemutatásával össze is veti a fordításokat, s megállapítja, Kosztolányié „összehasonlíthatatlanul színesebb, gördülékenyebb, de hiánytalanul neki sem sikerült visszaadnia a cseh szöveg zamátát”.⁶ Legutóbb Fried István hivatkozik Kosztolányi R. U. R.-jára. Ő Kováts következtetését fűzi tovább: a szövegegybevetés azt igazolja, hogy „Kosztolányinak ismernie kellett a szlovákiai magyar fordítók munkáját”, és azt „alapszövegnek” tekintve „színpadon jól for-

¹ U. R. (*Universal Robots*). Utopisztikus tömegdráma három felvonásban, előjátékkal. Írta: Csapek Károly. Fordította Kosztolányi Dezső; átjavítva: R. U. R. Rossuns *Universal Robots*. Utopisztikus színmű négy felvonásban. Írta Csapek Károly. [...] Gépirat, „1 pld. átvezetendő az 1 pld. javítása” utasítással. Két példány, az OSZK Színház-történeti Tára, Vig 440/1 jelzéssel, az első a költő zöldtintás, majd grafitirónos javításával, illetve a színház ceruzás törléseivel. A *Három nővér*-fordításról I. ZÁGONYI Ervin, *Kosztolányi Három nővér-fordítása*. ItK 1982. I. sz. 76–91., ill. *Kosztolányi és az orosz irodalom*. Bp., 1990. 167–199. (= ZÁGONYI/90)

² BARÁTH Ferenc, *Kosztolányi Dezső*. Zalaegerszeg, 1938. 26.

³ DOBOSSY László, *Karel Čapek*. Bp., 1961. 95. (= DOBOSSY/61) – A kassai fordítás: ČAPEK Károly, *R. U. R. Rossun's Universal Robots*. Utopisztikus kollektív dráma bevezető komédiával 3 felvonásban. Fordították KOLOS Ernő és dr. POLÁK J. Košice, 1922. (= KP)

⁴ DOBOSSY László, *Kapcsolataink a XX. században*. In *Tanulmányok a csehszlovák–magyar irodalmi kapcsolatok köréből*. Bp., 1965. 324–325. (= DOBOSSY/65) – Vö. még uő., *Egy félreértés nyomában*. Népszabadság, 1985. jan. 9. 7.

⁵ CSAPLÁROS István, *Karel Čapek műveinek magyar fogadtatása*. FK 1970. 3–4. 505–506. (= CSAPLÁROS) – Vö. még uő., *Karol Čapek w języku węgierskim*. In *Pamiętnik Słowiański*. XX. 1970. 212–213.

⁶ KOVÁTS Miklós, *Magyar színháztörténet és drámairodalom Csehszlovákiában*. Bratislava, 1974. 189–191. (= KOVÁTS)

málható párbeszédet formált a kassai magyar kiadás olykor nehézkes mondataiból”.⁷

E feltételezések felülvizsgálatát és helyesbítését, valamint Kosztolányi munkájának értékelését célozza dolgozatom; az érdemi részt a küzdelmes magyar színrevitel útjának vázlatos rajza, valamint a Kosztolányi-szöveg textológiai előzményeinek tisztázása vezetik be.⁸

A pesti színrevitel és előzményei

Čapek drámájának bemutatója 1921 januárjában volt, aztán diadalútban járta be a világot.⁹ Magyarul először Kassán szólalt meg, 1921. december 14-én, az említett Kolos–Polák-szöveggel.¹⁰ Újabb határon túli magyar bemutatásáról a bécsi Jövő értesít; az oradea-marei színház tervezi, Imre Sándor fordításával és rendezésében.¹¹ 1922 őszéről két magyar bemutatói szándékot is ismerünk, a Magyar Színházét,¹² valamint Hevesi Sándorét (Nemzeti Színház). Az előbbi a kurzuslapok, a Magyarság támadásai következtében hiúsult meg,¹³ az utóbbi „a magyar nemzeti társadalom érzékenysége miatt”.¹⁴ A Vigszínház 1924-es bemutatójának tervéről a Prágai Magyar Hírlap értesít (ez és a többi elszakadt országgrészbeli, illetve emigráns bécsi lap megható buzgalommal jelzi és kommentálja a Čapek-dráma magyar útjának összes fordulatát, mintegy Csehszlovákia felé is jelezve jószándékunkat, számunkra pedig – ma – forrásértékűen).¹⁵ A lap újévi száma már a februári bemutatóra is utal.¹⁶ Az Operaház eközben – Abrányi Emil főigazgató szerint – *Az eladott menyasszony* színrevitelével kíván kultúrpolitikai missziót teljesíteni.¹⁷ Roboz Imrének, a Vigszínház igazgatójának is hasonló a szándéka: nyilatkozata szerint „Prága művészete” és „a magyar kultúra” barátkozását óhajtja segíteni a darabbal.¹⁸ Az interjút készítő Radnay Oszkár szerint is „a közép-európai béke megszilárdítását” célozza a két intézmény akciója. Roboz arra is utal, hogy már rég megszerezte a mű bemutatásának jogát, a hite szerint „a művészetben az emberi lelkek és az értelem találkoznak és ölelkeznek”. Jób Dániel, a főrendező pedig „az utóbbi 10–15

⁷ FRIED István, *A cseh–magyar, szlovák–magyar színházi kapcsolatok*. FK 1985. 1–4., 29–30.

⁸ Dolgozatom első vázlatát l. ZÁGONYI Ervin, *Kosztolányi és a szláv irodalmak*. Kandidátusi értekezés. Pécs, 1992. (= ZÁGONYI/92)

⁹ Vö.: Karel ČAPEK, R. U. R. Praha, 1966. – A kötet a műre vonatkozó ismeretek gazdag tárháza. (= Č/66)

¹⁰ Vö.: R. U. R. Tűz, Pozsony-Bratislava, 1922. júl. 1. 134.

¹¹ *Irodalom, művészet*. Jövő, Bécs, 1922. ápr. 6. 7.

¹² *A R. U. R. magyar színpadon*. Prágai Magyar Hírlap. 1922. aug. 13. 6. (= PrMH)

¹³ *Čapek darabját nem merik előadni Budapesten*. Bécsi Magyar Újság, 1922. szept. 3. 7. (= BÉMÚ)

¹⁴ B. A., *Színházművészet*. Élet, 1922. okt. 1. 512. – A R. U. R.-t Kolozsvárt is bemutatták, 1923. febr. 23-án, nyilvánvalóan a kassai szöveggel. Vö.: WALTER Gyula, *Rossum's Universus* (igy!) *Robots*. Pásztortűz, Cluj-Kolozsvár, 1923. I. k. 283–284., ill. CSAPLÁROS István, *Karol Čapek w jazyku wegierskim*. 211–212.

¹⁵ *Čapek gémpemberei a Vigszínházban*. PrMH 1923. okt. 31. 5. – A R. U. R.-hivatkozások határon túli anyagának megszerzésében Käfer István gondos könyve – *A szlovák és a cseh irodalom magyar bibliográfiája a kezdetektől 1970-ig*. Bp., 1985. – volt segítségemre. A magyar anyag felkutatásához M[olnár] G[á]l P[é]ter összefoglalása – *Egy békebeli botrány*. Kritika, 1979. 5. 12–13. – adott indítást. – A Prágai Magyar Hírlap munkáját Kosztolányi is figyelhette; betiltásának híret aztán döbbenetesen vette tudomásul. Vö.: *Levele Kosztolányi Dezsőnének*. Stockholm, 1934. IX. 2A. Az MTAK Kézirattára, Ms 4621/502.

¹⁶ *Čapek-színárnyak Budapesten*. PrMH 1924. jan. 1. 8. (A cikk utal a „Makropulos című vígjáték” előadásának szándékára is.)

¹⁷ RADNAY Oszkár, *Az „Eladott menyasszony” bemutatása a cseh–magyar művészbártság egy újabb állomása*. PrMH 1924. jan. 27. 6.

¹⁸ Uő., *Készül a budapesti R. U. R.* Roboz Imre igazgató és Jób Dániel főrendező nyilatkozata. PrMH 1924. febr. 5. 6.

esztendő legkiválóbb alkotásaként” készíti színre a darabot, s „a külsőségek helyett” „a hatalmas gondolatok kifejezésére” kíván koncentrálni.¹⁹ (Zavaró hang is vegyül a reménykedő hírek közé: az idézett nyilatkozat előtt három nappal a budapesti Szózat támadó cikke; ez „a nemzeti önérzet nevében” rohan ki „a lipótvárosi színház” „hébredő” – így! – vezetősége ellen, amiért ez annak „arcába akarja vágni a keztyűt”, „legádázabb ellenségünk” színpadon való megszólaltatásával. Ne hivatkozzanak hát „az ajropéer bankfiak és kultúrfőlényes zsúrszűzek a műveltségnek nemzetköziségére”.²⁰ A Kassai Napló aztán joggal ítéli el a Szózat fajvédőinek „ostoba handabandázását”.²¹ (A Prágai Magyar Hírlap majd Kosztolányi fordítói munkáját is hírül adja, a darab eszmeiségéről alkotott véleményét is megörökíti, a bemutató élményével együtt, elismeréssel adózva a költő teljesítményének – ezeket a későbbiekben idézem.)

Szövegelméletek

Annak idején Dobossy kissé talányos fogalmazású véleményének ismeretében – a vígszínházi bemutatót Kolos–Polák és Kosztolányi közös műveként jelzi²² – kezdtem el a két szöveg összevetését. Hamar nyilvánvaló lett, Kosztolányi semmiképpen sem csak átfogalmaz. Először egy jellegzetes részkep hívta fel erre figyelmet. Domin a Robotosok fiziológiai felépítését jellemzi vele: „Nagyon tiszta, nagyon egyszerű. Igazán remekbe készült munka. Olyan, mint egy kis házi patika. Kevés holmi, de minden a maga helyén.” (18.)²³ A rész megfelelője Kolos–Poláknál hiányzott. (18.) Kiderült aztán, hogy a vígszínházi szöveg jó félszáz, sem Kolos–Poláknál, sem a mai *R. U. R.*-szövegben nem lelhető passzust tartalmazott. Német közvetítő szövegre gondoltam – Kosztolányi majd minden szláv átköltésének ilyen volt az alapja –, illetve a dráma valamiféle első, bővebb változatára. Az utóbbit – nevezzük *Os-R. U. R.*-nak – 1920 telén adta ki az Aventinum könyvkiadó Prágában.²⁴ Az 1921. január 25-i ősbemutató még valószínűleg ennek szövegével hangzott,²⁵ s ezt használta a Kosztolányi forrásául szolgáló szöveg, Otto Pick *W. U. R. Werstands Universal Robots* című munkája is.²⁶

Otto Pick, a prágai cseh–német költő-műfordító (1887 Prága – 1940 London) barátja, Franz Werfel jellemzése szerint a cseh irodalom németre fordításának „kedvezőtlen időben egyik legkorábbi és legszenvédélyesebb művelője” volt.²⁷ *Wenn wir uns mitten im Leben meinen* című kötetében szépen vall a műfordító áldozatos, önfeláldozó munkájáról;²⁸ versek örökítik meg az orosz nép és irodalom

¹⁹ Uo.

²⁰ *R. U. R. Szózat*, Bp., 1924. febr. 2. 5.

²¹ „*Lárrna Čapek miatt*”. *Kassai Napló*, 1924. febr. 5. 6. (= KaN)

²² DOBOSSY/61 95. Később Kosztolányi „színpadi szövegére” egyszerűst, vö. uő., *Karel Čapek*. Jelenkor 1962. aug. 452. (= Jk)

²³ *A R. U. R. cselekményét I.* DOBOSSY/61 34–36., valamint ZÁDOR András, *Karel Čapek*. Bp., 1984. 106–108. (= ZÁDOR) – A mű szereplőire Kosztolányi megnevezéseivel – Robotos, Helen, Nana stb. – utalok.

²⁴ Karel ČAPEK, *Rossum's Universal Robots*. Kollektívni drama o vstupni komedii a trech aktech. Vydalo Aventinum v Praze. 1920. (Národní knihovna v Praze; = Č)

²⁵ Č/66 114.; a Hradec Králové-i bemutató már jan. 3-án volt; uo. 116.

²⁶ Karel ČAPEK, *W U R Werstands Universal Robots*. Utopistisches Kollektivdrama in drei Aufzügen. Deutsch von Otto PICK. Prag–Leipzig, 1922. (Deutsche Bucherei, Leipzig; Národní knihovna v Praze; a műre Helmut Röttsch és Brigitte Schroeter – Deutsche Bucherei – voltak szívesek felhívni figyelmemet; = P)

²⁷ Idézi Antonín MĚSTAN, *Geschichte der tschechischen Literatur im 19. und 20. Jahrhundert*. Köln–Wien, 1984. 318–319. (= MĚSTAN) – Pickről I. még Max BROD, *Der Prager Kreis*. Stuttgart–Berlin–Köln–Mainz [1966] 77.

iránti érdeklődését – mennyire rokon ebben is a szlávográjogó Kosztolányival! –, az *Ivan Iljics halála* című szonett, az Ivan Moszkvin művészetének hódoló *Polikuska*.²⁹ Tucatnyi fordításkötetén kívül tizennyolc színházi kéziratát sorolja fel a kötet végén található bibliográfia, a *R. U. R.*-on túl a Čapek-fivérek műveinek egész sorát.³⁰

Pick munkájára épül Iszaj Benediktovics Mandelstam és Jevgenyij Gerken 1924-es orosz szövege is – szlávból szlávra is történt hát fordítás német közvetítéssel! –, ugyanúgy „*VUR*” címmel³¹ (Pick valószínűleg Čapek szintén mesterségesen alkotott „Rossum” szavát kívánta a „Verstand” torzított formájával visszaadni;³² a végleges, 1921-es szövegen alapszik Kolos–Poláké, hasonlóan Joszif Kallinyikové s természetesen Zádor András mai változata is.³³

Kosztolányi Pick szövegével dolgozott: a Čapek által aztán kihagyott, az *Ős-R. U. R.*-ban s az ennek nyomán készült fordításokban még meglévő, ám Kolos–Poláknál, Kallinyikovnál, Zádornál már nem szereplő, felszáznál több hely bizonyítja.³⁴ Természetesen megtaláltam köztük a patika-hasonlatot is, Čapeknál is – „Velmi čistě, velmi jednoduše. Skutečně, krásná práce. Je to jako domácí lékárnička. Málo kousků, ale v bezvadném pořádku” (Č 13.) –, Picknél is – „Sehr rein, sehr einfach. Tatsächlich, eine schöne Arbeit. Es ist wie eine Hausapotheke. Wenige Stückchen, aber in tadelloser Ordnung” (P 17.) –, Mandelstamnál is: „Очень чисто, очень просто. Поистине изящная работа. Точно домашняя аптека. Мало частей, но в безукоризненном порядке.” (17.)

Az elhagyott passzusok seregét idézhetnénk – rájuk még visszatérünk, de már nem bizonyító céllal –, helyettük álljon itt egy egyedülálló példa: a Čapek által

²⁸ Otto Pick, *Wenn wir uns mitten im Leben meinen*. Prag, 1926. 50–51. (Národní knihovna v Praze)

²⁹ Uo. 34., 44.

³⁰ Rájtuk kívül közvettette Otokar Březina, Frána Šrámek, Frantisek Langer és mások alkotásait is. A Pick-bibliográfiát Ulrika Horáková – Národní knihovna – volt szíves számonra ejtuttatni.

³¹ Карел ЧАПЕК. „ВУР” *Верстанидовы универсальные роботары*. Ленинград, 1924. Перевод И. МАНДЕЛЬСТАМА и Е. ГЕРКЕНА. (Российская Национальная библиотека, С.-Петербург). – A fordító-pár kiléte feltételezett: Iszaj Benediktovics Mandelstam (1885–1954), különböző nyelvekből fordított oroszra, Jevgenyij Georgievics Gerken (1886–1962), fordító, operettlibrettó-szerző. – M. I. Gyemidova szíves levélbeli közlése, Szankt-Petyerburg, 1993. aug. 5.

³² Kosztolányi először valószínűleg nem tudott mit kezdeni a „Rossum” szóval, vö. eredeti címadásával – „*U. R.*” –, s az öreg Rossum is „Hohen”, s csak később – talán a mégiscsak (meg)ismerhetett Kolos–Polák-fordítás nyomán „Rossum”. „Kalauzában” már megvilágítja a szót: „Rozum = értelem. Rossum = rossum. Nyelvbólás [...] A meghibbant értelem.” *R. U. R. (Kalauz egy érdekes darabhoz)*. Színházi Élet, Bp., 1924. febr. 17–23. 10. (= SzÉ), kötetben: *Színházi esték*. Szerk. Réz Pál. Bp., 1978. II. k. 181. (= SzE)

³³ Карел ЧАПЕК. *R. U. R. Rossum's Universal Robots*. Перевод с чешского. Прага, 1924. – Zádor fordítását I. Karel ČAPEK. *Három színmű*. *R. U. R., A fehér kőr, Az anya*. Bp., 1974. (= Z). – A végleges változat kelte az elvülhetetlen érdemű Čapek-népszerűsítő, Szergej Vasziljevics Nyikolszkij adaléka; a többi Čapek-kutató 1920-szal datálja a drámát, így például Hanus Jelinek, Ivan Klíma, Alexander Matuska, William E. Harkins. Vö.: С. В. НИКОЛЯСКИЙ, *Карел Чапек – фантаст и сатирик*. Москва, 1973. 1973. 120. (= NYIKOLSZKIJ); H[anus] JELINEK, *Histoire de la littérature tchèque. De 1890 à nos jours*. Paris [1935]. 294. (= JELINEK); Ivan KLÍMA, *Karel Čapek*. Praha, 1962. 149. (= KLÍMA/62); Alexander MATUŠKA, *Člověk proti zkáze. Pokus o Karla Čapka*. Praha, 1963. 134. (= MATUŠKA); William E. HARKINS, *Karel Čapek*. New York and London, 1962. 178. (= HARKINS)

³⁴ Hatvanegy ilyen helyet számoltam össze, Nyikolszkij munkáját még nem ismerve; ő száztizeneget vesz számba, megkülönböztetve Alquist III. felvonásbeli monológjainak és replikáinak rövidítését a szó szerinti ismétlődések törlésétől; nem tartva kizártnak, hogy a húzások már a darab színrevitelekort megtörténtek. Vö.: NYIKOLSZKIJ, 120.

módosított hely s annak eredetije (Alquist Helen miatti aggodalmát az összes társ – és barát – elveszte miatti feljajdulássá váltja át a szerző):

Čapek, 1920

RADIUS: [...] *Vláda Robotů!*

ALQUIST: Helena mrtva?

RADIUS: Svět patří silnějším! (80.)

Pick, 1922

RADIUS: [...] *Die Herrschaft der Roboter!*

ALQUIST: Helene tot?

RADIUS: Die Welt gehört den Stärkeren! (112.)

Kosztolányi, 1924

RADIUS: [...] *A Robotosok uralma!*

ALQUIST: Helen is meghalt?

RADIUS: A világ az erősebbeké! (88.)

Mandelstam, 1924

РАДИУС: [...] *Власть работарей!*

АЛКВИСТ: Елена мертва?

РАДИУС: Мир принадлежит сильнейшим! (112.)

Čapek, 1921 (1966)

RADIUS: [...] *Vláda Robotů!*

ALQUIST: Mrtví!

RADIUS: Svět patří silnějším! (85.)

Kolos–Polák, 1922

RADIUS: [...] *A Robotok uralma!*

ALQUIST: Mindnyájan halottak.

RADIUS: A világ az erősebbé! (81.)

Másfelől ki kellett zárnunk annak a lehetőségét is, hogy Kosztolányi egy, szintén az *Ős-R. U. R.*-ből merítő, de más nyugati nyelvű szöveggel – esetleg nyersfordítással – élt, idézve azt a helyet, melyben Pick tudtommal egyetlen elvetését átveszik a belőle merítők; Busman, a gazdasági igazgató a támadó Robotosoknak pénzt kínálva hozzáér az áram alatt lévő rácshoz. Picket, Kosztolányit és Mandelstam-Gerkent idézzük:

Čapek:

FABRY *křičí*: U čerta, Busmane! Pryč od mříže! Nesehejte na ni! *Obrátí se*: Rychle, vypnout!

Dr Gall: Óóó!

HALLEMEIER: Rány boží!

HELENA: Ježíši, co se mu stalo? (Č/77., Č/66., 82.)

Pick:

FABRY *schreit*: Beim Teufel, Busman! Weg vom Gitter! Nicht anrühren! *Dreht sich um*. Schnell, ausschalten!

DR. GALL: Wo?!

HALLEMEIER: Gottes Schläge!

HELENE: Jesus, was ist mit ihm geschehen? (107.)

Kosztolányi:

FABRY (*kiált*): Busman, a teremtésit!

Menjen a rácstól! Hozzá ne érjen! (*Megfordul*): Gyorsan kikapcsolni!

GALL: Hol?

HALLEMEIER: Isten verése.

HELEN: Jézusom, Krisztusom, mi történt? (84.)

Mandelstam:

ФАБРИ (*кричит*): Бусман, чорт, по-дальше от решетки! Не прикасайтесь!

(*Погорачивается.*) Живо! Выключить!

Д-р ГАЛЬ: Где?!

ГАЛЛЕМЕЙЕР: Гнев божий!

ЕЛЕНА: Господи, что случилось? (107.)

Gall nem Fabry felszólítására reflektált, hanem már Busman pusztulása láttán, eliszonyodva. Kolos–Polák és Zádor pontosan visszhangozzák kiáltását: „Dr. Gall: Óóó!” (KP 77., Z 73.)

Közben kézhez kaptam a R. U. R. francia és angol fordítását. Hanus Jelínek, a francia és a cseh irodalom kapcsolatának termékeny munkása kezdetben az Ős-R. U. R.-t követi, később, főleg a III. felvonásban a végleges Čapek-szöveget, annak összes hűzását – hogy el helyeket önállóan is. Az angol fordító, Paul Selver is az Ős-R. U. R. nyomán halad, meghagy Čapek által aztán körölt részteket, s mellőz – hatványozódó tömegben – az író végleges változatában megmaradt helyet. Nem Kosztolányi közvetítői.³⁵

Pick végletes gonddal dolgozott, tudtommal két hely siklott ki figyelméből e ponton kívül: elhagyta Gall, Domin és Hallemeier eszmecseréjének két mondatát, valamint egy egyszavas színpadi utasítást.³⁶ Kosztolányi tehát e páratlan pontosságú munkát használta fel. Ennek fényében mentesül az ideológiai hamisítás vádjá alól: Pick „er” képzős szavát „s” denominális névszóképzővel lehetett a legkézenfekvőbben visszaadni, „Robotos”-nak. E szóval élnek, jóval Kosztolányi előtt, már 1922-ben a határon túli lapok;³⁷ felváltva említ „robotembert” és „robotosokat”, „a Nyugat körétől balra álló” Németh Andor; a dráma bécsi és nyilván Pick szövegével elhangzó előadásáról írva.³⁸ „Rabotar” szót alkot a szocialista Leningrádban élő Mandelstam–Gerken-páros is,³⁹ s ők aztán igazán nem illethetők a „szándékos” „fordítási ferdtítés” vádjával.⁴⁰ A szövegegybevetés fényénél a Kosztolányi nyilatkozatait is tanúságul hívja árnyaltabban látjuk majd a költő szándékát, állásfoglalását. Ehhez először azt vesszük sorra, hogyan ver „egy ütemre” Čapek, Pick és Kosztolányi dikciója, majd fordítónk „szép hűtlenségeit” vesszük számba.

Čapek, Pick, Kosztolányi – szinkronban

A Čapek–Pick-szövegösszevetésekkel talán nem döngetünk nyitott kapukat: cseh kollégáink nem tudtak róluk információval szolgálni (sőt úgy látszik, a két Čapek-variáns létezéséről sem tudnak).⁴¹

³⁵ Vö.: R. U. R. Comédie Utopiste en Trois Actes et un Prologue de Karel TCHAPEK. Traduit du tchéque par H. JELÍNEK. In Les Cahiers Dramatiques 1er Octobre 1924. Supplément an n° 37 du Théâtre et Comœdia Illustré. (Nationale Bibliothèque, Paris) Mind a bemutató (1924. márc. 26., Comédie des Champs-Élysées), mind a szövegközlés későbbi költőnk munkájánál. Selver műve: R. U. R. *Rossum's Universal Robots*. A Fantastic Melodrama by Karel ČAPEK. Translated by Paul SELVER. Garden City-New York, 1923. (University Library, Cambridge) – Idézett helyünk náluk: FABRY (*Criant*). Au diable, Busman! Ne touchez pas à la Grille! (*Il se retourne.*) Vite, coupez! DOCTEUR GALL. – Oh! oh! oh! HALLEMEIER. – Bon sang de bon sang! HÉLÈNE. – Mon Dieu, qu'est-ce qu'il a? (31.), illetve: FABRY: Busman, keep away from that railing! Don't touch it. Damn you! Quick, switch off the current! (HELENA screams and all drop back from the window.) (159.)

³⁶ A hiányzó passzus: DOMIN: Konec dejin lidstva, konec civilisace – HALLEMEIER: U všech čertů, prodejte! (Č 71., P 99., K 76.). Kolos–Polák szavaival: DOMIN: Vége a világ történelmének, vége a civilizációnak – HALLEMEIER: Az ördögbe is, eladni! (KP 71.) A „RADIUS: Roboti snesou víc než ty” („Die Roboter ertragen mehr als du”) mellől elmarad az „Odejde”. (89., 127.; Kosztolányinál a passzus hiányzik, 100.)

³⁷ A R. U. R. magyar színpadon. Vö. a 12. j.-ben id. h.; Čapek drámája a Magyar Színházban. BÉMÚ, 1922. aug. 16. 6.

³⁸ R. U. R. (Karel Čapek színműve a Neuer Wiener Bühné-n). BÉMÚ 1923. okt. 13. 5.

³⁹ A német nyelvhasználat még ma is a „Roboter” szóval fejezi ki „azt a neologizmust, melyet a cseh robot szó fejez ki”, vö. *Brockhaus Enzyklopedie*. Dritter Band. Wiesbaden, 1967. 597.; vö. még: Lutz MACKENSEN, *Der tägliche Wortschatz*. Stuttgart, 1990. 522., valamint MĚŠTAN, 210.

⁴⁰ Vö.: DOBOŠY/65 325., CSAPLÁROS, 506.

⁴¹ A Národní knihovna „nem rendelkezik kellő bibliográfiai anyaggal” a Pick-fordításról, annak recenzióiról, s Ulriká Horáková a Cseh- és Világirodalmi Intézet munkatársaitól is „negatív választ kapott”. Id. levele, Párga, 1993. dec. 28. – Vö. még a 33. jegyzettel.

„Čapek az élő, beszélt nyelvet emelte művészi színvonalra” – állapítja meg Kováts Miklós.⁴² Ezt az élőnyelviséget – népiességnek is nevezhetnénk – leginkább három területen érzékelhetjük: a szókincs beszéltnyelvi, bizalmas, olykor vulgáris, de mindig érzékletes voltában, a szereplők indulatszavas felkiáltásaiban, valamint a megszólítások változatos, gazdag sorában. A R. U. R. „alakjainak nyelve magán viseli a környezet, a társadalmi réteg sajátosságait, gondolkodásmódját” – folytatja Kováts, illetve Kosztolányi később, Harsányi Kálmán *Othello*-fordítása kapcsán megfogalmazott „népiesség”-elve szerint „hírt ad a beszélő eleven mivoltáról, gyarló emberiségéről, elfogultságáról, szenvedélyéről”.⁴³

A szereplők bizalmas, szólásokban gazdag, népies nyelvét Domin, az ereje, sike-rei, hatalma teljében lévő, Helennek imponálni akaró, kedélyes, fölényes vezérigazgató szavaival illusztrálhatjuk: a Robotosok keletkezésének történetét meséli el. Az öreg Rossum először „egy idétlen kolloidált kocsonyát” fedezett fel, „melyet a kutya se zabált volna meg” („ktery by ani pes nesežral” [vulg.], „den kein Hund fressen würde”);⁴⁴ az öreg „egy kötnivaló bolond volt” („úžasný blázen” [szól, besz], „ein erstaunlicher Narr”); „tíz év alatt mi mindent kotyvasztott össze” („co spackal [nép] za deset let dohromady”, „was er binnen zehn Jahren zusammengebastelt hat”); „valami emberfélélet eszkábált össze” („Měl to být muž”, „Es sollte ein Mann sein”); ő és a fiatal Rossum „vesztettül maradtak egymással” („Ti dva se ukrutně [besz] hádali” [besz], „Die beiden haben sich fürchterlich gestritten”); az ifjú aztán laboratóriumába zárta az öreget, „hogy ott pacsmagoljon szörnyszülötteivel” („aby se tam pipřal se svými velikými potraty”, „damit er dort an seinen grossen Fehlgeburten herum-bastle”); az öreg „életében még két fiziológiai krampuszt kotyvasztott össze” („do své smrti usmolil [besz] ještě dvě fyziologické obludy”, „judelte bis zu seinem Tode noch zwei psychologische Popanze zusammen”)⁴⁵ és így tovább.

A szereplők – sokszor felfokozottan – eleven mivoltának másik, szintén népies eszköze az indulatszavak halmozása. Busmant, a zsidó gazdasági igazgatót többek között⁴⁶ ez teszi emlékezetessé. (Kosztolányi itt mértéktartóbb, halványabb-irodal-

⁴² KOVÁTS, 188–189.; DOBOSSY/61 20. (Jan Mukařovský tanulmánya – *Vývoj Čapkovy prózy* – nyomán); ZÁDOR, 191.; NYIKOLSZKIJ, 118.

⁴³ Vö.: *Othello. Féljártás a Nemzeti Színházban*. Új Idők, 1929. nov. 3.; SzE I. k. 89.; ZÁGONYI/90 189. – Nyikolszkij szerint Čapek nem egyénit nyelvileg a szó szoros értelmében – Nana kivételével –, a szereplők az intelligens emberek szokott nyelvén beszélnek. Vö.: NYIKOLSZKIJ, 118.; Kenneth Burke pedig „az ékesszólás fényének” hiányát rója fel Čapek hibájául, vö. HARKINS, 93. (A pesti előadás krónikása, AMBRUS Zoltán „a köznapias dialógusok sivárságára” emlékezik: R. U. R. *Bemutató a Vígszínházban*. Pesti Napló, 1924. febr. 17. 9.)

⁴⁴ A cseh szavak jelentésárnyalatának, hangulati értékének megállapításában DOBOSSY László, *Cseh–magyar szótár*. Bp., 1960. I. II. k. (= DOBOSSY/60) című munkájára támaszkodtam. A rövidítések: *besz* = beszélt nyelv, *biz* = bizalmas, *isz* = indulatszó, *kics* = kicsinyített szó, *költ* = költői, *nép* = népies, *táj* = tájszólás, *vulg* = vulgáris. A kiemelni kívánt megfeleléseket kurzíván jelölöm. (A kassai R. U. R. recenzense „népszerűsítő konferanzhangról” szól, az előjáték dialógusai kapcsán. R. U. R. Tűz, 1922. I. sz. júl. 9. 134.)

⁴⁵ A szavak magyar megfelelőinek gazdag jelentésskáláját nem idézhetjük; álljon itt jelképesen utolsó idézetünk két kiemelt szava: *usmolil [besz]* (nagy nehezen) összefércel, összetakol (Kosztolányinál először „ragasztott össze”), *obludu* I. szörny, rém, kísértet, 2. átv. (emberről) szörnyeteg. DOBOSSY/60 II. k. 609., I. k. 604.

⁴⁶ Szókincsében egyébként is népies – „Lidičky!” (*nép*), „Leutchen!”, „Fiaim” –, de él a latinban jártas hivatalnoknyelv zsargonjával is: „id est”, „Punktum”; Picknél is Kosztolányinál is „szóval”, „Punktum”. (Papp Jenő majd elismerően nyugtazza a Busman szolgáltatta „kis könyvelői humort”. R. U. R. *Magyarság*, Bp., 1924. febr. 17. 17.)

mibb, ezért itt öt harmadiknak idézzük.) „*Jemináčku, [isz nép] to je sláva*”, „*Jemine, welche Ehre*”, „*Óriási. Micsoda szenzáció!*” – lelkendezik, megtudva, hogy Glory ellenék lányát látja maga előtt.⁴⁷ Tiltakozik a feltételezés ellen, hogy ők is Robotosok lennének: „*Pro pána, slečno!*”, „*Herrgott, Fräulein!*”, „*De drága, drága kisasszony!*” A szép emberbarát természetesen testvéreinek hívhatja őket: „*Ále božičku [isz, besz], proč pak ne?*”, „*Aber Gottchen, warum denn nicht?*”, „*Csak tessék, úgy, mint otthon*”. Hellenek fogalma sincs az árákról: „*Můj ty Tondo*” [biz], „*O du mein*”, „*Ó, te jó*”, majd átjavítva: „*No látja, drágám, édesem*” és így tovább. Természetesen a többiek is élnek – hasonló érzések, indulatok hatására – az élenkség eme népi(es) eszközével, így Hallelmeier, Helen jöttére emlékezve: „*Hrome, a já jsem zaponněl*”, „*Donnerwetter, und ich vergass*”, „*Hű, én is elfelejtettem*”, majd „*Kruci turci [isz nép], zrovna je tomu deset let, co jste přijela*”, „*Kruzitürken, es ist just zehn Jahre her, seit Sie hierherkamen*” „*Az árgyélusát, hiszen már tíz éve, hogy idejött*”, s emlékezetesen, babonás iszonyodással Nana, az öreg dajka: „*Šmarjá Josef, já si to voškli-vím!*”, „*Jessasmarja Josef, wie mir das zuwider ist!*”, „*Jézusmáriaszentjózsef, hogy utá-lom*” (lí. Radius Robotost), „*Bože [isz] na nebi, to je zvěř!*”, „*Himmel, das ist eine Viehsbande*”, „*Uram Isten, micsoda vadmarhák ezek*” és így tovább.

Emlékezetes megelevenítő eszköz a megszólítás is, Hallelmeier ajkáról például: „*Mládenci, to jsem rád!*”, „*Jungens, da bin ich froh!*”, „*Tyú, de boldog vagyok, gyere-keK*”, abban a hiszemben, hogy elmúlt a Robotoslorradalom veszélye, majd – pohara kihörpintése után – Domint efelől kérdezve: „*Ty kluku [nép] Domine, poví-dej*”, „*Domin, du Bub', erzähl!*”, „*Domin, mesélj el már, öregem*”, majd a pusztulás küszöbén bajtárs-barátainak vallva: „*Kamaráři, život byl – jářku –*”, „*Kameraden, das Leben war – ich sage –*”, „*Pajtások, az élet, --- az élet --- az élet az minden*”, aztán az ellenfél veszteségeit diadallal, reménnyel konstatálva: „*Jsou na uhel, holenku [isz besz]*”, „*Sie sind verkohlt, Bruderherz*”, „*Szénné égték*” (Kosztolányi itt kivételesen elhagyta a megszólítást), s hasonló bizakodással: „*I laha, člověče, kdepak mue prodobnout!*”, „*Haha, Menschenkind, wer soll mich erstechen!*”, „*Ugyan drágám, ki mer engem leszúrni?*”, s végül tehetetlen dühvel a Robotosokat vezérlő Radius ellen: „*ly pacholku! [vulg]*”, „*Du Lump!*”, „*Te piszok!*”, majd átjavítva: „*Te aljas!*” De nevezi gyöngéd, elnéző szeretettel Domin H elent „*fiacskám*”-nak („*Ach ne, dětino*”, „*Ach nein, Kindchen*”), s a minden hájjal megkent üzletember, Busman, ötlete feletti örömeiben hasonlóan kicsinyíti igazgatótársait: „*I llavní knihy, dětičky*”, „*Die Ha-uptbücher, Kinderchen*”, „*A főkönyveket, fiacskám*”, s szólítja előzetesen „*szívem*”-nek Fabryt („*Fabry, drahoušku [kics besz], nedělejte to*”, „*Fabry, teuerster, tun Sie das nicht*”).

Megtaláljuk a műben a harmadik személyű, metaforikus azonosítás példáit is, így Nanánál, haragvó elítéléssel: „*Neřáři [nép], utálatos, ronda állat, féreg, semmi-rekellő, ocsmány ember stb.] šeredný!*”, „*Lumpen elendige!*”, „*Büdös disznók!*”, illetve, javítva: „*Nvomorult gazemberek!*”, Helenről szólva pedig szeretettel: „*Už je zas pryč, to třeštídlo [besz]?*”, „*Ist sie schon wieder fort, der Sausewind?*”, „*Már nincs itt az a szeleburdi?*”; de látjuk első személyű használatát is, a szóló önironiájának

⁴⁷ A latin-német-cseh indulatszó ismét csak öt egyén(ies)íti, a „*Jesu domine*”-ből. vö. [Konrad] DUDEN, *Deutsche Rechtschreibung*. Mannheim-Leipzig-Wien-Zürich, 1991. 370. Zádor fordításában: „*Ejha, ez igen!*”

rokonszenves villanásával: „[...] a já, *chlapík [besz] Busman*”, „[...] und ich, *der Prachtkerl Busman*”, „[...] és én, a *kitűnő Busman*”.⁴⁸ Találunk metaforikus-népi, nyomósító fokhatározót is, dr. Gall bizonykodó szavaiban: „Já jsem neměl ani *drobálko [besz] strachu*”, „Ich hatte nicht ein *bisserl Angst*”, „De én *csöppet se féltém*.”

Kosztolányi továbbalkotó munkája

A Prágai Magyar Hírlap utal költőnk forrására: „[...] nyers fordítás készült az eredetiből, melyet színpadra Kosztolányi Dezső dolgozott át.”⁴⁹ Az információ – akár Kosztolányitól, akár a Vígyszínház vezetőségétől ered is – félrevezetőnek tűnhet, lényegében azonban a valóságot fedi. Pick, mint évtizedekkel azelőtt a *Három nővért* tolmácsoló Wladimir Czumirow is, „reproduktív művész” volt,⁵⁰ Kosztolányi nem tudhatta, milyen végtelen lelkiismeretességgel az, művét alapszövegnek tekinthette, mely – hogy a *Modern költők* előszavának hasonlatával éljünk, „úgy viszonyul” az eredetihez, mint „a fotográfia” az ábrázolt tárgyhoz. Kosztolányi – túl a fotográfián – „festményt” kívánhatott adni; talán segíthette ebben a „millió cifra színben” érzékelt szlávság, aztán Csehov-élménye, azé, akinek „szavai” még „szürkeségükben” is – milyen jellemző; ismét szín-kép! – „millió és millió színben csillámlanak”.⁵¹

Kosztolányi alkotó munkáját szólás-többleteiben, szituációpontosító toldásai-
ban, áradó-retorikus alakzataiban és a mintegy Pick „ellenében” történt szöveg-
módosításai kapcsán vehetjük számba.

Bőven él a szólásos toldás eszközeivel, mint *Három nővér*-fordításában is, kicsit a Gogolt fordító Arany hagyományát folytatva s Tóth Árpád *Cseresznyéskert*-tolmácsolását előlegezve – az is a Vígyszínházban hangzik majd el, jó fél év múlva.⁵² (Idézeteimben a Čapek-megfeleléseket csak indokolt esetben adom, Kosztolányi szereplőinek szavait olykor a simább követhetőség kedvéért harmadik személybe teszem, ilyenkor ’’ jelet használok.)

Helen Glory elnök lánya, s ez a gyárba való belépésre „*untig elegendő*” („genügi”). Domin „*ezer bocsánatot*” kér („Ich bitte um Vergebung”), amiért a vendég szavába vág; a tőle hallottakból az ifjú hölgynek „*egy árva szót sem szabad elárulnia*” („nicht das geringste zu verraten”), igaz, ő „*édes keveset*” ért csak a

⁴⁸ A „Prachtkerl” *landwirtsch(aftlich)*, a „bisserl” *ugs (umgangsprachlich)*, vö. DUDEN, 162., 562. – Pick köznyelvi stb. szavait nem értelmezem: könnyebben elérhetőek, mint Čapekéi. – Kosztolányi, Babits szavaival: „a magyar próza nagyjai”, természetesen megőrzi – hála Picknek is – Čapek stílusának egyéb sajátosságait is, így a dialógusok líraian egymásba oldódó mondatait, a II. felvonás végi, az emberi szellemet a láng színönimáival párhuzamba vonó metafora (vagy még inkább szimbólum)-„*zuhatagot*”. Čapek prózájának mesterfogásairól I. Jan MUKÁROVSKÝ, *Próza K. Čapka jako lyrická melodie a dialog*. In *Kapitoly z české poetiky*. Díl II.: *K vývoj české poesie a prózy*. Praha, 1948. 357–373. (= MUKÁROVSKÝ), illetve NYIKOLSZKIJ, 100–120. (A „Poetyčeszkoje masztyersztvo” c. fejezet.)

⁴⁹ A R. U. R. *próbuít megkezdik Budapestén*. PrMH, 1924. jan. 30. 4.

⁵⁰ Vö.: ZÁGONYI 90 179–183.

⁵¹ Vö.: *Modern költők*. Bp. [1914.] IV.; *Este*. Miklós Jenő novelláskötete. (1913). In *Egy ég alatt*. Bp. [1977.] 253.; *Anton Pavlovics Csehov: Orosz vendégláték, Ványa bácsi*. Pesti Hírlap, 1929. febr. 5. 15., SzÉ II. k. 560. Vö. még: ZÁGONYI ERVIN, *Kosztolányi szlávság-élménye*. Studia Russica, V. Bp., 1982. 326. – Figyelembe veendő még költőnk eszmélkedései az idézett *Othello*-cikk előtt jó évtizeddel már, valamint Pázmány olvasásának hatása is. L. *Paraszi és népies*. Nyugat, 1917. máj. 1. In *Nyelv és lélek*. Szerk. Réz Pál. Bp. [1971.] 360. (Itt „a parasztnyelvet” „durva, szókimondó, izgatott, fehér izzásig hevített, szenvedélyektől fuldokló magyarságnak” nevezi, „shakespeare-i szókincsünk bányájának.”) (Pázmányról: *Pázmány Péter*. Nyugat, 1920. okt. 15. In *Látjátok, feleim*. Szerk. Réz Pál. Bp. [1976.] 42.)

⁵² Vö.: ZÁGONYI ERVIN, *Tóth Árpád Cseresznyéskert-fordítása*. Szovjet Irodalom (= Szi) Bp., 1988. 3. 142–148.

magyarázatokból („Ich glaube, nur wenig“). „Száz szónak is egy a vége” („Kurz gesagt“) – meséli Domin –, az ifjú Rossum hozzálátott a gépemberek gyártásához. Az igazgatóság tagjai „minden áldott nap” („den ganzen Tag“) csak a termelésről beszélnek. Helen *’tulajdon szemével’* („es zu sehen“) kíván meggyőződni a Robotosok helyzetéről. „Testvérek között sem” csekélység („das ist gehörig“), hogy az Embervédő Ligának mennyi tagja van. Emberbaráti szervezetek segítőinek – „mennyi futóbolond van a Föld hátán” („Narren auf der Erde gibt“) – reflektál rá Domin. Mind „fülig szerelmesek” („verliebt“) Helenbe. Ő kezdetben úgy érezte magát az okos felnőttek közt, mint aki „rengetegben, óriási szállák között” tévedett el („zwischen riesige Bäume“), ’remegése’ semmi sem volt a férfítársak ’sziklaszilárd hitével’ szemben („gegenüber cuerer Zuversicht“). Gallnak *’nem fér a fejébe’* („das geht über unseren Verstand“), hogy az emberiség miért hal ki, Domin szerint már *’eljártszották kisedel játékaikat’* („wir haben verspielt“). Gall – Domin álmában – *’ízekre szaggatták’* („Zerrissen“), de „az ember azért se adja oda könnyen a bőrét” („Der Mensch darf sich... niemals ergeben“). A Robotosok – nagy pusztításuk után – „mindent tűvé tesznek” az emberért („haben überall gesucht“). Alquist *’a megmondhatója’* („Herr, frage“), mennyit termelnek most is. A Robotos Primus rádöbben, ő is *’szakasztott olyan’* („genau so gemacht“), mint Helen. Szótlást is magyarisít Kosztolányi, Helen Domin szerint *’a szopós bányányokat és galambfiókákat hamarabb forradalmasíthatja’* („Sie werden eher Spindeln und Zwecken zum Aufruhr treiben“), mint a Robotosokat.

Bővítései máskor szituáció-pontosítók, egyértelműsítők, így Domin szavaiban: „Mi csak néhányan élünk itt, *a szigeten’* („Wir sind hier nur ein Häuflein“), ugyan-csak nála *’az áruknak nem lesz több piaci értékük’* („die Dinge keinen Wert mehr haben werden“), valamint – utópisztikus reménye szerint, szólasos-biblikus ízzel – „Senki sem fizeti többé *mindennapi kenyérét az életével és gyűlölettel’* („sein Brot bezahlen“), ’nem pocskéolja többé lelkét a munkára, melyet *annyiszor megátkozott’* („an die Arbeit, die du verfluchtest“), *’Ura Istene keze’* („des Herrn Hand“) tóplálja ismét. Helen ajkára rámutató szót ad: „Nini, ott egy új hajó van” („Dort ist... irgendein... neues Schiff“), Nanáéra – újságolvasásában szubjektív jelzőt: *’Véres tüntetés a madridi kormány ellen’* („Aufstand gegen die Regierung [...]“); máskor továbbvivő, összefüggést tüstázó kötőszavakkal él: *’Hiszen még senki sem látta, hogy egy Robotos nevetett volna’* („Is hat niemand gesehen [...]“); hasonlóan Alquist szavaiban is: *’Akkor téglát faragnék [...] Mert többet nem lehet tenni’* („[...] Mehr lässt es sich nicht tun“); Fabry ne akarjon telefonálni: *’Tudniillik nincs áram’* („Wir sind ohne Strom“). Alquist csodálkozását toldások erősítik: *’Milyen fáradt ma, nagyszágos asszonyom’* („Sie sind blass, Frau Helene“); Domin szilárd meggyőződését a Robotosgyártás érdemes voltáról felszólító mondata: *’Higgye el, nagyon nagy dolog volt’* („Es ist eine grosse Sache gewesen“), boldog meglepetését álma után – melyben Helen meghalt – egy módosítószó: *’Hadd nézzelek. Hát te élsz?’* („Lass dich anschauen. Du lebst?“); Alquist fájdalomát kétségbeesetten összegező kötőszószorozat is hordozza: *’Helen is meghalt, Domin is meghalt’* („Helene tot! Domin tot!“), helyre is utalva: *’[...] azok is némák, mint itt minden’* („Sie sind stumm, wie alles“), majd – rövid megnyugvást adó célmejelölés után *’Nem, nem, keressük csak az életet’*, *’Nein, nein, nur suchen’*) – lagadó fokozás nyomósítja: *’Nem találok sehoh’ [...] nem is tanulom meg soha’* („Finde ich’s nicht? [...] Erlerne ich es nicht?“). Aztán kérdésből felkiáltásba csap: *’De most nézzétek meg a szemeimet!’* („Seht ihr diese Augen?“) Helen Robotosnő Primust hívja ébredő szerelemmel: *’[...] no hát, gyere gyorsan’* („Nein, komm rasch herein“), leendő

édeni házukról helyzetértelmező kiegészítéssel szól: „bámulni fogsz, *ha megmutalom*” („da wirst du staunen“), ugyanő Primusnak: „Hadd legyenek egymás mellett a tükörben is” („damit wir dort nebeneinander sind“). Alquist, az utolsó felvonás haragvó, esendő-tehetetlen hőse eljut a kiengesztelődő megnyugvásig; először bizonytalan-bizonykodó nyomósítással – Primus kérésére, hogy az ő életét vegye el, ne Helenét –: „Ím. Most igazán nem tudom, mit tegyek. [...] És élni mégis csak jobb” („Ím, ich weiss nicht – [...] Und weisst du, es ist besser, zu leben“), „Kosztolányi itt kivételesen elhagyja a személyhez fordulást), majd a szerelmeket elbocsátva, megszorítással és irányadón: „Csitt, csak csöndesen, menjetek erre” („Stille. Geht!“), s végül meghalt társait tanúságul hívja: „Embertestvéreim, ti mind, Helen és a többiek, az élet nem semmisül meg” („Kameraden, Helene, das Leben wird nicht vergehen!“).

Kosztolányi – Čapekot visszhangozva és sokszorozva – él a lelkesedés, majd a kétségbeesés és az újra való öröm szóismétlő, fokozó alakzataival, összhangban az előbbiekkel. Már idéztük Hallemeier vallomását az élet értékéről, Alquist nála ötször ismétli el: „En vádoló a tudomány! Vádoló a technikát! Vádoló Domint és vádoló önmagamát! Vádoló mindannyiunkat!” („Ich klage die Wissenschaft an! Ich klage die Technik an! Domin! Mich selbst! Uns alle!“) S a barikádos, öldökléses harmadik felvonást nem Rádus felhívása, hanem Alquist hozzátoldott kiáltása zárja: „Rádus: löbb életet akarunk! Új életet! Robotosok, munkára! Indulj! Alquist: Gyilkosok! Gyilkosok, gyilkosok!” („Rádus: Více života! Nový život! Robotim do práce! Marš!“), „Rádus: Mehr Leben! Neues Leben! Roboter, an die Arbeit! Marsch!“). Magára marad, kezei „most csak kontárkodnak. Pokolba velük” („können nicht – – was damit?“). Hiszen „a gyár litka elveszett, mindörökre elveszett” („Verloren, verloren, verloren ist das Fabriksgeheimnis!“). Birtokosjelöléssel is nyomatékosít Kosztolányi Alquistja: „Ó én arcom, szegény, szegény arcom” („Anlitz, armes Anlitz“). „Az Isten szent szerelmére” („um Gottes Willen“) kéri a Robotosokat: „Keressétek az embert, az embert” („suchet sie!“). „Nem és ezerszer nem” tud új embert alkotni („Nein, nein, ich kann nicht“); teljes kétségbeeséssel ismétli, eddig csak jó munkát végzett, s most hiábavaló, gyilkos boncolástól „véres mancsairól”:⁵³ „Ín kezeim, én, én kezeim” („Meine Hände! Meine Hände!“). A dráma csúcán – nyelvileg is az – társait idézi meg, találmányuk viszonylagosságát, csöppnyi, de szerető iróniával: „Fabry, Gall, ti nagy-nagy fölfedezők [...]” („ihr grossen Erfinder [...]“), fohászkodva: „En Uram, Istenem” („Gott“), s a szerelem hatalmáról vallva: „[...] csak te virágozol majd mindörökké, szerelem, minden romon és omladékon, s az élet áldott hímporát rábírod a fújó tavaszi szelekre” („jen ty, lásko, vykvetěš na rumišti a svěšiš větrům semínko života“, „nur du, Liebe, blühest empor auf der Trümmerstätte und vertraust den Winden das Samenkörnchen des Lebens an“).⁵⁴

Kosztolányi javító munkájának számbavétele előtt meg kell állnunk gazdag szinonimahasználatánál is. Igéi például – túl a Čapek–Pick–Kosztolányi-párhuzamon – egyrészt a népiesség jegyében fogannak, így „Csakhogy kikászálódott az ágyból” (Nana Helennek, „Šak že ste už vylezla [besh]“, „Das Sie schon aus dem Bett

⁵³ Az eredetiben még erőteljesebb: „Krvavá párata [...]” („pátat“ 1. karom, köröm, 2. útj uulg kéz), „Blutige Klauen [...]“.

⁵⁴ Alquist záró monológjában Nyikolszkij „a čapeki intonáció melodikus jellegének” példáját látja, vö. NYIKOLSKIJ, 117.; Mukařovský Čapek intonáció-alakításának két módját veszi számba, az ismétlést (kérdését, felkiáltását, felszólítást, módosítószóét) és a kontrasztot, vö.: MUKAŘOVSKÝ, 364.; Kosztolányi hűtlenségei a mű „lírai melódiáját” emelik meg! (A bibliai citátumot – Genezis, 1. rész, 27, Lukács evangéliuma 2. rész, 29–31 – Pick Luther, Kosztolányi Károli szövegével közli.)

raus sind!"; Kosztolányi itt hübb volt közvetítőjénél); „habzsoljunk fel minden gyönyöri” (mert – Alquist szerint – Domin a világot Szodomává változtatta, „Rasch, rasch, her mit allen Wollüsten!”); „Most megint pocsogtok és kunyeráltok” (a Robotosok irányában enyhülni megingó Alquist szavai, „Zas budete skuhrat! [besz] Zas budete prosit”, „Wieder werdet ihr mich anwünseln! Wieder werdet ihr flehen”), – másrészt felfokozott dinamizmust hordoznak: „I la csak egy pillanatra is felocsúdnál, felordítanál az iszonyattól” (dr. Gall a szerelmet nem ismerő, gyereket nem szülő Robotos-Helenről, „Wenn du erwachtest [...] wie würdest du aufschreien vor Entsetzen!”); „Micsoda álomból riasztottál fel” (Domin Helennek, „Aus welchem Traum hast du mich erweckt!”); „Százezer bamba golyó mered ránk” (az ostrom előtt némán várakozó Robotosok, „I lunderttausend ausdrücklose Blasen”); a támadók „mintha a földből dobbannának elő” („Als wenn die Erde sie ausschwitze”, Pick – és Čapek – képe eredeti, de talán kevésbé expresszív); a gépek – új Robotosok helyett – „véres húsdarabokat okádnak ki magukból” („liefern nur blutige Stücke Fleisch”); „Ha moccansz, szélloccsantom a koponyád” (Primus Alquistnak, Helen Robotosnő védelmében, „Wenn du dich rührst, so zerschlage ich dir den Kopf”) stb.

Kosztolányi kézírásos javításai jórészt stilisztikai célúak, s tudtommal a költő-műfordító gondos mérlegelő munkáját egyedülálló módon örökítik meg.⁵⁵ Ez okból enyhül Nana fentebb már idézett ítélete: „Bűdös disznók” → „Nyomorult gazemberek”; Fabry szavával „az egész gyermekkor merő örület” → „butaság” („ein purer Unsinn”); e részben az eredeti szöveg megváltozott részeit is kurzívan jelölöm); Nana Helenhez: „Most aztán simmizhet” → „forgolódhat” („Jetzt können Sie sich drehen”); hasonlóan Fabry mondatában: „Aki akkor a rácshoz ér, annak kampec” → „vége” („Wenn es dann gerührt, Donnerwetter!”); Alquist technika elleni kitörésében: „I lát most gebedjete meg a nagyságotokban” → „pusztuljatok” („prasknete [besz] megpukkad, „berstet”), Domin szavában a Robotosokat megvesztegetni szándékozó Busmanhoz: „Ne vicceljen” → „Ne locsogjon” → „Ne tréfáljon” (a második változat lett volna a legjobb: „Přestante žvanit” [besz] locsog, fecseg, kotyog, „I lören Sie auf, zu plauschen!”); Domin hasonlatában: „Valami zúg, Mint a szél” → „dobog. Mint sok szív” („Ein Brausen. Wie der Wind”, talán így ijeszetőbb-titokzatosabb?); Alquist a rimázkodó Robotosokhoz: „I lát dögöljete meg” → „pusztuljatok el” („Oh, jen pojděte pojdí!” [vulg] dögölj meg, „O krepíert nur!”), ugyancsak ő, vizet csorgatva véres kezére: „Hideg patakocska” → „csermely” („Studený potůčku”, „Kaltes Bächlein”, egyszer adta vissza a szlávós kicsinyítést, de aztán elállt tőle, ahogy a rögtön utána következő „žáčku přirody”, „Schülerlein der Natur” nála eleve „valami nebulója a természetnek”).⁵⁶

A Pick valószínű újraolvasása nyomán kelt javítások főképp tartalmiak. Így pontosul a Pensylvania hajó jellemzése: „I harpy a kapitány, a modern kényelem minden vívmányával” → „nyolc kazán...” („acht Kessel –”); Európa ironikusan feltételezett segítségével: „Valami nagy mozil alapít? [...] Vagy pénzt küld, nemes valutában?” → „Talán színházat alapít? [...] Vagy zenekart?” („Was für Hilfe? Ein Theater? [...] Ein Orchester?”); így finomul Alquist bemutatkozása: „[...] Alquist építész” → „építőmester” („[...] und Baumeister Alquist”); árnyalódik pontosabbra Gall Helen

⁵⁵ Legalábbis a szláv fordítások vonatkozásában: a szintén vígszínházi *Három nővér*-gépírat például tisztázott példány.

⁵⁶ A gépírat margóján rendre ott található a Pick-szöveg megfelelő oldalszámái, feltételezhetően újraolvasás, ellenőrzés céljából.

Robotosnőt tökéletesítő kísérletének mérlege: „*De rajtavesztettem*” → „*Istenem, micsoda csalódás*” („*Gott, welch' ein Misserfolg!*”), Helen ugyanis „*sem mire se való*” → „*hasznavehetetlen*” („*zu nichts nutz*”); így közli helyesen Alquist Primus Helent védő reakcióját: „*Micsoda? Te védekezel?*” → „*félted?*” („*Wie, du verteidigst sie?*”). Stíláriis okból változtathat Kosztolányi – Pick nyomán – idegenre (ekkor még nem purista): „*Bocsánat, de maga azt mondta, hogy hazudok*” → „*Pardon, hiszen azt mondta, hazudok*” (Helen Dominnak, „*Pardon, Sie sprechen von Lüge*”); a Robotosok és a Robotosnők „*egymás iránt egészen közönyösek*” → „*[...] abszolút*” („*absolut gleichgültig*”).

A mindegy Pick „ellenében” történt javítások közül a szöveg makulátlan magyarsága érdekében valók természetesen Kosztolányi részéről. Az igazán tanulságosak az eszmei megfontolásról árulkodó törlések-újrafogalmazások. S itt kell tanúságot hívnunk a költőt.

A R. U. R. eszmeisége Kosztolányi olvasatában

Kosztolányi véleményét két nyilatkozata és munkája szubjektív elemeinek együttes fényében kell látnunk. A nyilatkozatok egymást erősítik-világosítják. Az egyikben – ez az ismert – a bemutató másnapján a Színházi Élet olvasóit édesgeti Čapek művéhez. Itt írja: „a költő [...] a Biblia szavával összebékít bennünket, és miután több meddő kísérlet kudarcát látta elénk, megmutatja az igazi utat, melyen járunk kell.”⁵⁷ A másik a Prágai Magyar Hírlap elsárgult hasábjai közt található, mindeddig ismeretlenül, elfeledetten (Káfer István sem jelezte – jelezhetne? – megjelent bibliográfiájában), és a pesti bemutató előtt négy nappal, február 13-án kelt. Ez sajnos csak tartalmi idézet, de a költő szavait kell hogy tartalmazza, a fentiek – mintegy előzetes – pontos megfelelője, parafrázisa. Dokumentum értékű, így teljes egészében idézem: „Čapek utopisztikus tömegdrámájának magyar fordítója, Kosztolányi Dezső egy színházi újságíró előtt nyilatkozott, s kijelenti, hogy a darab nyomról nyomra levetíti a világtörténelmi mozzanatok, melyek a mai boldogtalan világot rágják: a vak önzés és a véres kommunizmus csődjét és a szeretet megváltó, újrateremtő munkáját. Kosztolányi irodalmilag a darabot eredetinek, újnak és izgalmasnak tartja, politikailag pedig iránymutatónak a szélsőségek közepette, mert a pénz és a forradalom jelszavával szemben az evangélium ígéjével oldja meg az ellentéteket.”⁵⁸ A Színház Élet recenziója ezen kívül új eszmei adalékkal is szolgál a társa kérdésére válaszoló dialógusvezető ajkán a tömegről, a mű hősről: „Itt a tömeg nem mellékalak, hanem az egyetlen, a főalak.”⁵⁹

Nem lehet itt feladatunk Kosztolányi kapitalizmushoz, illetve szocializmushoz-kommunizmushoz való viszonyának tisztázása. Egy adalékot azonban érintenünk kell, épp a nagy előd-mű, *Az ember tragédiája* kapcsán kelt, s kötetben meg nem jelent, tudtommal soha nem idézett recenziójában vall a maga – s népe – keserves tapasztalatairól és illúzióvesztéséről, visszatekintve a háborúra és a forradalmakra: „[...] láttuk az ötödik színt, amint Miltiadeszt, az ártatlant kivégzi a csőcselék, a hatodikban az istentelen hadigazdagok tivornyáját, a kilencedikben a parlament

⁵⁷ R. U. R. (Kalauz egy érdekes darabhoz). A 32. j.-ben i. h.

⁵⁸ Kosztolányi Dezső a R. U. R.-ról. PrMH, 1924. febr. 13. 5.; vö. még: ZÁGONYI Ervin, *Kosztolányi R. U. R.-fordítása* (a hírlap címsorával: *A kommunizmus csődje, a szeretet munkája és a költő*). Magyar Nemzet (= MN), 1994. febr. 17. 15.

⁵⁹ Hasonló Gergely Győző gondolata: „Ott találjuk benne – a műben. Z. E. – végre a mai világdramá tulajdonképpeni hőst, a tömeget.” R. U. R. Népszava, 1924. febr. 17. 15.

előtti szörnyű kivégzéseket és a legszörnyűbbet is, a szörnyűségében a legvisszaszítóbbat, a phalanster-t, amely a rózsát kinyomlalta, számokat adott az embereknek, s Plátó-t az ellenforradalmárt [valószínűleg sajtóhiba: ellenforradalmárok – Z. E.] írói kataszterébe sorolta, és borsóra térdepeltette. Babonás álmom volt, amelytől káprázik a szemünk és az agyunk. Ilyen előtanulmányt még egyetlen nemzedék se tett a drámához.”⁶⁰

Kosztolányi mégis törli fordításából a proletárforradalomra utaló terminus technicusokat, s így a recenzió szellemével éppen hogy ellentétesen gyöngül annak a Robotosforradalommal való, Kosztolányi által feltételezett cäpeki párhuzama. A műben először Helen utal – tréfásan visszaemlékezve jöttére – a lázadásra: „Ale päijela s plänem podnüt *revoltu* [Helen olykor raccsol] vašich ohavných Robotů”, „Aber sie ist mit dem Plane hergekommen, eine *Revolt* Ihrer garstigen Roboter zu entfachten”, „Ilanem fel akarja lázítani a Robotosokat”; a terv nem sikerült – idéztük –, „[...] a szopós bárányokat és a galambfiókákat hamarabb forradalmasíthatja”; Nana már Robotos-akcióról olvas: idéztük a madridi „véres felkelést” („*Postávni* [...]”, „*Aufstand* [...]). A „forradalom” szó a Robotosok havre-i szervezete és kiáltványa kapcsán hangzik el – s Kosztolányi innen kezdve törli a szót, a marxi felhívás kezdőszavával együtt: „Tohleto znamená *revoluci*, víš? *Revoluci* všech Robotů světa”, „Das bedeutet *Revolution*, weisst du?”, „Ez kérlek azt jelenti, hogy *forradalom* van” → „lázasítás”. „A világ összes Robotosainak *forradalma*”, „A földkerekség összes Robotosainak *lázasítása*” lesz, a lázadó Robotosok fölhívása is így módosul: „*Roboti světa!*”, „*Roboter der Welt!*”, „*Világ Robotosai!*” → „*Földkerekség Robotosai!*” stb.⁶¹ Lehet, hogy maga a költő kívánta elkerülni a túlonúl is direkt azonosítást, valószínűbb, hogy a változtatások külső tényezők hatására – a színház kívánságára – történtek; tudjuk például, hogy Kosztolányi nemigen írhatta volna le a Pesti Hírlapban Krupszkaja nevét.⁶² Hasonlóképpen törli az „Isten” megnevezést (a hívók érzékenységére való tekintettel? a maga változatát kifejezőbbnek vélve?): „[...] a megboldogult fiatal *Hohen* magát az *Uristent* is túl akarta szárnyalni” → „[...] *Rossum* [...] a *teremtést* [...]”, „[...]zahrál na *Boha*” (zahráti na [átv] adni a nagy

⁶⁰ Az ember tragédiája. SzÉ 1920. ápr. 14–20. 1–2.; Kosztolányi nyilván a maga tapasztalatára, Kun Béla baljós – s eddig nemigen idézett – szavaira: „Versek nem kellene. Majd tanulsz valami mesterséget. Ha okoskods, ki fogunk végezni” utal. Vö.: Kosztolányi Dezsóné, *Kosztolányi Dezső*. Bp. [1938.] 228. Aztán az általa nagyra becsült és úttörő módon fordított Blok oly méltatlan halálára: „1921-ben a bolsevik Oroszországban nagy nyomorúságban halt meg.” Vö.: *Modern költők*. Bp. [1922.] III. k. 209.; későbbi fogalmazásában még egyértelműbb váddal: „1921-ben meghalt fiatalon, dicsősége, alkotóképessége tetőpontján, mint a bolsevizmus mártírja.” Vö.: *Alexander Alexandrovics Blok. A Pesti Hírlap Nagy Naptára az 1928-as szökdévre*. Bp., é. n. 150. – S tőle származhat a kemény ítélet is: a bolsevizmus „hazája és az emberiség legeszveszettebb ellensége”. Az 1931-es *Naptár*, 111. – *Vaszilij Ardon: A forradalom asszonya*. – „A nagyvárosban éltem, hol a börtök...” költőjének antikapitalista tapasztalatai is halmozódtak az évek folyamán, itt az ellenpólus negatív élményeinek dokumentumait idéztük. (Kosztolányi névtelenül bevezetett és fordításaival illusztrált, *Pesti Hírlap Nagy Naptára*-beli költő- és íróportréiról vázlatosan I. ZÁGONYI Ervin, *Kosztolányi kései, névtelen Szologub-fordítása*. SzJ 1990. 4. 150–151.)

⁶¹ Č 52., P 71., K 55. – Kosztolányi finom – és Dobossy Robotos-értelmezését kicsit igazoló – gondolata, hogy az elnyomottságtól, illetve a munka robotjától megszabadult, győztes Robotosok gépembereknek nevezik magukat: „Radius (a torlaszra lép): *Világ Robotosai!*” → „*Robotosok! Gépemberek!* [...]” stb. De rögtön utána, Radius felvonásvégi parancsában vissza is vált: „*Robotosok, munkára!*”

⁶² Ezért kellett Kosztolányinak sorrentói riportjában „egy híres olasz színésznőt” írnia, pedig felesége Krupszkajára emlékeztette Gorkijt. – A Pesti Hírlap „legjobb gondja volt, hogy semmilyen réteg érzékenységét ne sértse, sem a katolikusokét, protestánsokét, vasutasokét, postásokét, nyugdíjasokét, arisztokratákét stb.” Kosztolányi Ádám hozzám írt levele. Párizs, 1978. márc. 10.; vö. még ZÁGONYI Ervin, *Kosztolányi és Gorkij*. ItK 1978. 5–6. sz. 566.

urat), „[...] sich als *Hergott* aufzuspielen begann”; másutt eleve átfogalmaz, Helena Robotosnőről szólva: „*A természet nem remekel ilyen csodát, Aus Gottes Händen is kein vollkommeneres Werk hervorgegangen als sie ist*”.

Természetesen alapjában nem e pár átírása, hanem a költő – a fentiekben számbavett – szubjektív-alkotó módosításai, toldásai hordozzák Kosztolányi véleményét; így az „egyik meddő kísérletel” (= „a vak önzés”, „a pénz”) illetően Alquist háromszoros „Vádolom”-ja, eddig nem említett, Kosztolányi által kétszeresen is kiemelt kifakadása: „[...] nem szeretem ezt a nagy fene haladást, ezt a nagy öntudatot” („*Nenam ani trochu rád tenhle pokrok*”, „*Ich liebe diese Fortschritt nicht ein bisschen*”). A meddőség Kosztolányi Alquistjának fogalmazásában – s itt valószínűleg az ipari-technikai forradalomra utal – „a forradalom legújabb vívmánya („*lidské rasy*”, „*der Menschenrasse*”), hiszen „az egész emberiség egyetlen tébolyult, baromi tivornya” („*eine einzige, verrückte Orgie*”). A másik kísérlet („a véres kommunizmus”, „a forradalom”) elvetését a betoldott, háromszoros „Gyilkosok [...]”, Alquist harmadik felvonás eleji tépett-öngyötrő monológjának roppant energiájú magyar megfogalmazása, a könyörgő Robotosokat elutasító, szintén megemelt „Kotródj innen, te Robotos” („*Ustup, Robote!*”, „*Mach' Platz, Roboter!*”, ugyancsak ő, Hallemeier holtteste mellett), majd a Robotosokat ismét csak elhárító „Takarodjatok, Robotosok” („*Táhněte [táhní nép, táguj, lóduj], Roboti!*”, „*Verzieht euch, Roboter!*”) hordozza.

S itt érünk el a hét évtized múltán is választ sürgető, e sorok íróját hosszú ideje gyötrő kérdéshez: „meghamisította-e” – már rég túl a „Robotos”-„Robot” különbségen – kettős olvasatával: szövegével és műértelmezésével Kosztolányi a *R. U. R*-t?

A válaszhoz magát a szerzőt, aztán a hallott-látott mű recenzenseit, majd a dráma kortárs, illetve mai kutatóit kell tanúságul hívunk. Čapek – a Gilbert Keith Chesterton és G. B. Shaw vitájához fűzött értelmezésében – igazat ad a szembenálló szereplőknek, rendre felsorolva mindazt, ami szándékaikban pozitív: hogy Domin meg akarja szabadítani az emberiséget a megalázó gürçöléstől, hogy a robotmunkában élő Radius joggal ítélkezik itt, hogy Nana a Robotokban az élet természetessége elleni beavatkozást lát, hogy – Ivan Klíma szavával – „a talajnak joga van az élethez”.⁶³ Kosztolányi viszont megvalósulásuk pusztító, az emberiséget boldogtalanná tevő voltát tartja szem előtt, s így joggal tételezheti fel: Čapek nem áll hősei pártján. S végső soron fordítása többleteivel egyenlő erővel emeli ki tézis és antitézis negatív kontúrait.

Talán ez a mindenki – illetve senki – pártján állás tette tanácstalanná az egykorú nézőket, recenzens-tanúkat. Ez a tanácstalanság érződik – Kosztolányi szövegétől függetlenül – a német bemutatón, de ugyanúgy például a kolozsvári előadás visszhangjaiból,⁶⁴ s ez őrződik meg végül a vígszínházi produkció kritikáiban: kapita-

⁶³ Karel ČAPEK, *The Meaning of R. U. R.* Saturday Review, 136 (July 21, 1923.) 79. Szövegét I. HARKINS, 90–92., Č/66 165–167., NYIKOLSZKII, 94–95., ZÁDOR, 118–120. L. még KLÍMA/62 45. A Shaw–Chesterton-vitáról Kosztolányi is olvasható: *Shaw és Chesterton a R. U. R.-on vitatkoznak.* PrMH 1923. 167. sz. 6. – Čapek reflexióját nem jelzi a lap.

⁶⁴ „Szocializmus, kapitalizmus, bolsevizmus, pacifizmus – mindez keverékben itt.” Hans KNUDSEN, Čapek, Karl, *W. U. R.* In *Die schöne Literatur.* Nr. 10/15. Mai 1923. 197. Josef ORTMANS „erős szociálforradalmi szellem szelét” érzi a darabban; a „Robotosok” a tőke „úriemberei” („*Herrenmenschen*”) által „lélektelen munkagéppé alázott” munkástömegek. *Uraufführungen. Aachen.* In *Das deutsche Drama.* Jg. 5. 1922. 38–39. (A recenziók szövegéért Helmut Rötzscht és Brigitte Schroetert illeti köszönet.) WALTER Gyula „minden kollektívebb érzés híján” valónak nevezi a darabot. A 14. j.-ben *i. m.*

lizmus – és annak bírálata –, valamint szociális „íz” keveréke a mű;⁶⁵ a Kosztolányi által igenelt feloldást, szintézist sem találták megnyugtatónak a darabon elmélkedők.⁶⁶

Irodalomtörténészek aztán évtizedek tapasztalataival – és megfeszített kutatómunkával – nyúltak a darabhoz, gazdagon árnyalva költőnk summázatát, elsősorban a technológiai forradalom veszélyeire utalást látva a drámában,⁶⁷ de nem vonva kétségbe sem antikapitalista élet, sem forradalomellenességét. Így rendre felmutatták a tőkét-tőkést jelképező Domin önzését,⁶⁸ „nietzscheánus”, illetve éppen ellenkezőleg „fabiánus szocialista” voltát,⁶⁹ s egyáltalán a szándékai és megvalósulásuk közti szakadékok;⁷⁰ megengedték, hogy a robotfelkelés a szocialista forradalomnak is jelképe: rosszalóan, mivel Čapek ennek „manifesztumait” ironikus felhanggal szólaltatja meg, holott egy nagy dramaturgnak objektívnek kell(ene) lennie,⁷¹ illetve szovjetorosz részről a szerző szocializmus iránti rokonszenvét is buzgón hangsúlyozva.⁷² A legdialektikusabban talán Harkins látott – lát. Szerinte mind a kapitalizmusnak, mind a szocializmusnak osztoznia kell a robotfelkelést illető felelősségben. Nem a technológia, hanem a profitvágy, valamint a kínálat és kereslet elkerülhetetlen szabálya, illetve a szocialista forradalom semmisítheti meg az embert: éppen humanitását játssza el, hogy megnyerjen egy materialista utópiát, mely akár a kapitalizmus, akár a szocializmus révén valósul meg.⁷³ (Természetesen – mint a kortárs Arne Novák mondta – a R. U. R. „gyökere a jelen forró talajában van”; a kései kutatók is jelenükhöz kapcsolják a művet, így Harkins

⁶⁵ „Kinek ad a költő igazat? A dráma homályos, megzavaró benyomást hagy hátra” – összegez a Pester Lloyd névtelen kritikus. (Sonntag, 17. Február, 1924. 17.) Antikapitalista ízt a jelentős kritikus, AMBRUS Zoltán érez: „a kizsákmányolókat utoléri a végzet” – jelzi kissé ironikusan, ám „Čapek csak röpök a nagy problémák fölött, mint egy madárka”. R. U. R. *A Vigszínház bemutatója*. Pesti Napló, 1924. febr. 17. 8. Antibolsevistának viszont GALAMB Sándor látja a darabot: *Színházi Szemle*. Napkelet, 1924. 3. sz. 291. Direkt módon VOINOVICH Géza azonosítja a Robotosokat és felkelésüket a munkásosztállyal, „a szociális forradalommal”, bár él az ironikus „nyilván” megszorítással. *Színházi Szemle*. Budapesti Szemle, 1924. 567–570. sz. 155.

⁶⁶ A végleteket idézzük. PAPP Jenő szerint „egy koldus a Rókus-templom mellett külön ügyvédje az emberiség legmagasabb ideáljainak”, mint Alquist. R. U. R. A 46. j.-ben i. m.; SCHÖPFLIN perspektívátlan, „rövid, kenetes prédikációfélének” minősíti Alquist zárószavait, Tözsdei Hírlap, 1924. febr. 17. 7.; GERGELY István szerint „a záró szerelmi ditirambus” olyan, mint egy lakomától meg nem előzőtt, „indokolatlan, részeg pohárköszöntő”. R. U. R. Nemzeti Újság, 1924. febr. 17. 10. A Színházi Élet névtelen krónikása – INCZE Sándor? – viszont „az isteni küldetés prófétai áhíthatú”, „harangszavú” „apostoli építőmesteréről” szól. R. U. R. *Bemutató a Vigszínházban*. SzÉ 1924. febr. 24.–márc. 1. 15. PÜNKÖSTI Andor szerint Čapek hangja az utolsó felvonásban „mélyeséges erőket sejtet”. Az Újság, 1924. febr. 17. 13. (A kései kutató eltűnődhet, de mindenesetre Čapek, Kosztolányi és az Alquistot alakító Hegedűs Gyula együttes munkáját tették mérlegre itt.)

⁶⁷ Václav ČERNÝ „a történelmi pillanatra” utal: az ipari konjunktúra, a „technicizmus” kultusza, az ipari erő uralkodása a természetben „tiltakozásra hívta” azokat, akik „szívükön viselték a szellem dolgát”. Václav ČERNÝ, *Karel Čapek*. Praha, 1936. 16. (Národní knihovna; a kötet fénymásolt példányát a könyvtár volt szíves számonra eljuttatni; (= ČERNÝ) – Vö. még: ZÁDOR, 120–123.

⁶⁸ Vö.: Pavla BUZKOVÁ, *České drama*. Praha, 1932. 61. Ő mutat rá, hogy a hősök „halál előtti erkölcsi heve” „csak szükségből megjelenő” s így „nem meggyőző erény”. Uo. (= BUZKOVÁ)

⁶⁹ NYIKOLSKIJ, 83–84.; MATUŠKA, 135.

⁷⁰ Az alakok „trópusok”; az általuk képviselt, egymásnak feszülő tendenciák maguk is ellentmondások; Čapek „eltéved” e tendenciák burjánzó sűrűjében”. NYIKOLSKIJ, 65., 83–84.

⁷¹ BUZKOVÁ, 64.

⁷² NYIKOLSKIJ, 93. A szerző óva int attól, hogy a robotlázadás általánosított-filozófiai jelképét konkrét-politikai síkra tegyék át (általa igazság is tétetik: a bűnös – amúgy is pusztulásra ítélt – emberiség véss ki. Uo. 91.)

⁷³ HARKINS, 89.

a hatvanas évek Amerikájához, annak gazdasági fellendüléséhez, másfelől a hidegháború veszélyeihez; hasonlóan Klíma, aki hazája félévszázados keserves tapasztalataival igazolja-szentesíti immár Čapek erőszak-, illetve fasizmus-, náciizmus-, kommunizmus-ellenességét.⁷⁴

A megoldás is ellentmondásokkal terhes. Esetünkben – Kosztolányiékban – hitetlen vezet hiteltlen. Čapek, akiből – Pavla Buzková emlékezetesen szép megállapítása szerint – hiányzott a hitnek az a lámpája, melyről oly emelkedetten szól a második felvonást záró metaforában (igaz, ott az emberi szellemnek hódolva), Čapek tehát az Úr, majd a Megváltónak örvendező agg Simeon szavával mutat utal a „nincs mibe hinnem” költőjének. Mi hát a közös fogódzó kettejüknél? Valamiféle feloldás szorongató kényszerén túl az léletszeretet – ismét csak Buzková szavával –, az Erosz hite, minden túlvilágiság nélkül Čapeknél, s Kosztolányinál, a „rejtőzönél” hasonlóan?

Čapek, tudjuk, „görcsösen kereste” „valamilyen megegyezés és szeretet lehetőségét”;⁷⁵ a magyar bemutató recenzióinak véleményét érintettük, a szakembereké megoszlik. Buzková szóvá teszi az erkölcsi világrend teljes hiányát a műben (az esendő, törekeny Nana hite csak alibi, nehogy kitérjen – riasztóan – a szerző hitelensége);⁷⁶ Arne Novák a melodramatikus befejezés „megtisztított pragmatizmussal” és „izmos kereszténységgel” indokoltan megtoldott voltáról szól, párhuzamosan a *Krakatit* befejezésével;⁷⁷ Václav Černý a termő szolgálatot véli a mű végső üzenetének;⁷⁸ Matuška szerint az önfeláldozó szeretet vívja meg a világot;⁷⁹ Nyikolszkij szerint a gyermekkor, a szeretet-szerelem, a család: az őszinte emberi viszonyok szférája;⁸⁰ magyarjaink értékelik „méla utópiának”,⁸¹ merengenek a befejezés „irracionalista sóvárgásán”.⁸² Kosztolányi (és talán a szerző) értelmezéséhez azok állnak legközelebb – s végül is ez a többség –, akik Čapek itt jelentkező „vitalista optimizmusát” emelik ki,⁸³ s „az élet himnuszát” méltatják a drámában.⁸⁴ Ez ragadhatta meg „az élet örök kincsébe” mindvégig „hinni” kívánó fordítót, aki egyébként kérlelhetetlen ellensége volt minden „hazug gömbölyítésnek” – itt, de akár kései, idézett 1920-as írása legfajóbb, konkrét vonatko-

⁷⁴ Vö.: ARNE NOVÁK, *Poslední rok v české literatuře*. In *Ročenka Republiky Československé*. Ročník II. [Praha?], 1923. 195. (Národní knihovna). Harkins szerint a fejlett technológiájú, jóléti Amerikában sem hal ki a tevékeny, küzdő szellem, másfelől utal „a hatalmas romboló erő” veszélyére. HARKINS, 94. KLÍMA gondolatát l. Čapek *modern apokalipszise*. Nagyvilág, 1991. 7. sz. 1071–1072.

⁷⁵ Vö.: ČAPEK/66 106. ZÁDOR, 125–126.; NYIKOLSZKIJ, 92.

⁷⁶ BUZKOVÁ, 62.

⁷⁷ ARNE NOVÁK, *i. m.* a 74. j.-ben id. sorozat IV. kötete – *Ročník* IV. 1925. – 95.

⁷⁸ ČERNÝ, 19.

⁷⁹ MATUŠKA, 136–137.

⁸⁰ NYIKOLSZKIJ, 100.

⁸¹ DOROSSY/61 34–35. – Később szigorúbban ítél: „a drámába berobbanó csoda”, „együgyű deus ex machina”, „a gondolatrendszerben [...] mulattató bukfcnc”. *Egy félreértés nyomában*. Čapek és a Robotok. Népszabadság, 1985. jan. 9. 7.

⁸² SZALATNAI Rezső, *Čapek magyar portréja*. Világirodalmi Figyelő, 1961. 227. Hangsúlyozza: „az élet erősebb minden elferdült szándéknál”. Uo. Kötetben: uő., A cseh irodalom története. Bp., 1964. 248.

⁸³ HARKINS, 67., 89., 99. (Ézt az optimizmust az I. világháború rémségeinek eltűntével is magyarázza.)

⁸⁴ A világot megmentő, önfeláldozó szeretetről, a R. U. R. himnikusságáról l. MATUŠKA, 136–137. Buzková szerint Čapek a műben nem az erkölcsöt, a Tízparancsot, hanem az életet állítja szembe a mechanizálódással, vö. BUZKOVÁ, 62.

zásait immár mellőző Madách-tanulmánya tanúsága szerint *Az ember tragédiájában* is.⁸⁵ S az átélt megoldás nyelvi megemeltsége bizonyonnyal a legemlékezetesebb, szubjektív-szemérmes eleme munkájának. (Érdemes idéznünk az ellenpéldát is. Paul Selver – bírálóul vagy az amerikai színházlátogatók befogadóképeségének ismeretében? – nyolc szóra redukálta Alquist kétszáz szavas záró monológját: „Go. Adam, go, Eve. The world is yours.” Mandelstam és Gerken a bibliai részt elhagyják, valószínűleg eszmei-ideológiai ok miatt.)

Kosztolányi, illetve a színház szöveghúzásai

Nem lenne teljes a képünk Kosztolányi, illetve a színház húzásainak számbavétele nélkül. Az előbbieket a költő eszmei, olykor stilisztikai mérlegeléséről tanúskodnak, az utóbbiak a nézők érzékenységeire való tekintettel, valamint a játéktéppő meggyorsítása érdekében történhettek.

Kosztolányi kihagyja azokat a helyeket, melyek a Robotosok katonai kiképzésére vonatkoznak (az oldalszámokat Čapek–Pick–Kosztolányi sorrendben adom): A kormányok a Robotosokból katonákat csináltak (36., 49., [37.]); a Robotos katonák először emberparancsnokok parancsára ténykedtek (38., 51., [38.]); először „faji szervezetet” alakítottak (a helyet aztán Čapek is elhagyja, Nyikolszkij szerint az egyetemesebb érvényűség kedvéért,⁸⁶ 38., 51., [38.]); Kosztolányi kihúzza a Robotosforradalom kibontakozásának az októberi forradalommal nagyon is párhuzamos mozzanatait (kezükben tartják a fegyvereket, a távirdákat, a vasutakat, 52., 71., [55.]); az Európa felelősségére való utalást (54., 74., [57.]); a megoldásra történő javaslatot (ez a „nemzeti Robotosok” gyártása, hogy czekek aztán „halálosan gyűlöljék” és „soha többé ne értsék meg egymást” – Kosztolányi tiltakozott a nacionalizmus minden fajtája ellen! –, 55., 75., [58.], első felvonás). A második felvonásból elhagyja a Robotosok katonai kiképzésének ismételt, hangsúlyos említését (a frontokról hazatért katonák a forradalmárok első soraiban voltak, 61., 84., [65.]); újra csak Európa felelősségének tényét („az élő munkából katonát” csinált, 65., 85., [65.]); a Robotosok felsőbbrendűségének elismerését (65., 90., [69.]). A harmadik felvonásból hiányzanak Damon keserű tanácsai az emberré váláshoz („Olvassátok a történelmet! Olvassátok az emberek könyveit!”, 85., 119., [95.]); utalásait a szocializmushoz vezető útra („Olvassátok [...] tudományos könyveket! Szociális könyveket! Nemzeti könyveket! [...] az egyenlőség világát építjük föl!”, uo.)

Stilisztikai-művészi okokból hagyhat el ismétléseket Kosztolányi, így például a boncolt Damon kiáltásai egy részét (89., 126., [97.]); továbbá Alquist írásának túlságos részletezését (a Vígszínház amúgy se kedvelte a hosszú monológokat,⁸⁷ 86., 121., [97.]); egy erőteljességében is képzavaros helyet („Blutige Klauen, dass ihr mir vom Leibe flöget! Wschsch, fort! Fort, Hände!”, Alquist gyilkos kezeiről, 89., 126., [100.]). Kosztolányi elhagyja az öreg Rossum elégett kéziratának tartalmára vonatkozó helyet (talán a közönség számára túl hosszadalmas, áltudományos halandzsának ítélte, 73–74., 102–103., [80.]). Már nem tudjuk megállapítani, hogy

⁸⁵ A „hazug gömbölyítésről” I. KOSZTOLÁNYI Dezső, *Szonja és Jelena*. (1920.) In SZE II. k. 326.; ZAGONYI/90 88–89. A Madách-tanulmányban Éva „a szintézis”, „a nő, a mámor, a családi öröm, a termékenység, az értelmén túl való összefogás és kiteljesedés”. *Madách Imre*. (1935.) In KOSZTOLÁNYI Dezső, *Lájtatók, feleim*. Szerk. RÉZ Pál. Bp., 1976. 199.

⁸⁶ NYIKOLSZKIJ, 92–93.

⁸⁷ Cenner Mihály szíves levélbeli közlése.

ezek a kihagyások a költő szándékából történtek-e, vagy éppen Jób Dániel kíván-
ságára, akivel Kosztolányi gyümölcsöző munkaviszonyban állt.⁸⁸

A kortárs Pünkösti Andor elmarasztalta Kosztolányit: „az első felvonásban nem
túlságosan alkalmazkodik az eredetihez”;⁸⁹ a Vígszínházat Nagy Lajos róttta meg:
„A R. U. R.-t súlyos kihagyásokkal csonkították meg.”⁹⁰ Mindkét ítélet igaztalan.
A színházi előadásban csak pár ideológiai okú húzást találunk. Így maradt el pél-
dául az öreg Rossum Istennel versenyre kelő materializmusára történő utalás (itt
csak Kosztolányi oldalszámait adom, 6.); a nemi mirigyek szükségességének kér-
dése a Robotosok esetében (7.); a hely, melyben az „igazi emberek” az öreg Rossum
szemében „magántudósoknak” vagy „hülyéknek” minősülnek (uo.); az ironikus
célzás a hajók hozta misszionáriusokra, anarchistákra (20.); Dominnak talán egy
kicsit a Bibliát vulgarizáló jövőképe („A fáradottak és éhezők dúsán rakott aszta-
loknál ülnek”, 25.); Alquist panaszából egy rész (az emberiség „egyetlen tébolyult,
baromi tivornya”, 43., első felvonás); a keserű panasz („Senki sem tud jobban
gyűlölni, mint ember az embert”, 71.; a józan hipotézis: a világtörténelmet a keres-
let-lavina mozgatja, 73., második felvonás). Indokoltabbak az előadás tempójának
kedvéért történt húzások. Így törlik a meghalt Busman siratásának egy részét (84.);
Gall és Fabry embert dicsőítő s magukat elparentáló, bizony kissé fellengzős szö-
vegeinek jó részét (uo.; Nyikolszkij fenntartás nélkül lelkesedik a szellem-láng
párhuzam metafora-zuhataágért)⁹¹ a második felvonás végén; továbbá Alquist
monológjának egy részét (91.), és a halottak élniakarásáról szóló – egyébként szép
– gondolatot. Čapek tömörítő munkája külön dolgozatot érdemel.⁹²

Összegezés

A budapesti bemutató kritikusai lelkesen nyugtazzák Kosztolányi teljesítmé-
nyét, így Gergely István, a Színházi Élet névtelen recenzense – Incze Sándor?⁹³ –,
Pünkösti Andor, Schöpflin Aladár⁹⁴ és (legösszefoglalóbban talán) Porzolt Kál-
mán: „A gyönyörű magyarsággal, költői lendülettel s színpadi érzéssel készült
fordításért Kosztolányi Dezsőt, a kiváló költőt kell megdicsérni.”⁹⁵

Mi hát Kosztolányi érdeme? Ő, a magyar nyelv feltétlen mestere, a színház
titkainak abszolút tudója minden valószínűség szerint a leghihetősebb R. U. R.-
fordítást alkotta meg. Munkája eszmei jelentőségét a Komáromi Lapok névtelen
cikkírója határozta meg, mindmáig érvényesen, megdöbbenve azon, hogy a

⁸⁸ Az együttműködés 1922-ben kezdődött, a *Három nővér*-fordítással, és 1934-ben ért véget; a *Mary of Scotland* c. mű fordítására már nem került sor; vö. Jób Dániel levelével a Stockholmban tartózkodó Kosztolányihoz, 1934. jún. 28-án; az MTA Kéziratára Ms 4622/393.

⁸⁹ PÜNKÖSTI Andor, R. U. R. Az Újság, 1924. febr. 17. 18.

⁹⁰ NAGY Lajos, *Szabad-e, lehet-e írni ma a magyar írónak?* Nyugat, 1924. máj. 16. 488.

⁹¹ Vö.: NYIKOLSKIJ, 109–117.

⁹² Čapek húzásairól l. Nyikolszkij úttörő észrevételeit, NYIKOLSKIJ, 120.; l. még ZÁGONYI 92 189.; uo. jegyzetek 80–81. Čapek főleg a III. felvonást húzza, így Alquist kétségbeesését, tehetetlenségét, Robotos-keresését (Č 84., P 118., K 94.); elhagy lírai – és lírizáló – részleteket (Domin fantáziálását: talán kísértetek már ők, s Helén halál utáni álmukból riasztotta fel őket, Č 65–66., P 90–91., K 69–70.), apró realista-expresszív szóképeket is (a támadó Robotosokról, Č 67., P 93., K 72. stb.).

⁹³ Makay Margit szíves levéلبeli közlése szerint (1980 júliusa) Incze írta a Színházi Élet névtelen recenzióit.

⁹⁴ Vö.: Nemzeti Újság, 1924. febr. 17. 10.; SzÉ 1924. febr. 24.–márc. 18.; Az Újság, 1924. febr. 17. 18.; Tözsdei Hírlap, 1924. febr. 17. 7.

⁹⁵ p. k. [PORZOLT Kálmán], R. U. R. Pesti Hírlap, 1924. febr. 17. 14. (A „színpadi érzék” a Mandelstam–Gerken-fordításnak is sajátja.)

csehszlovák hatóságok koholt vádak alapján megtiltották a Kosztolányi-házaspár tervezett szlovenszkoói felolvasó körútját: „[...] éppen Kosztolányi Dezső volt az, akinek magyar fordításában előadták Budapesten, 1918 után az első cseh színdarabot: Čapek Károlynak a *R. U. R.*-ját. Kosztolányi akkor megmutatta, mennyire felülemelkedik a nemzetiségi gyűlölködés atmoszférájából a művészet tisztább, emberibb régiójába, s így éppen Kosztolányi Dezső volt az, aki a cseh–magyar kulturális közeledés ügyét legjobban szolgálta akkor, mikor két nemzet között a történelmi események következtében leginkább dült az ellentét.”⁹⁶

(Čapek aztán a PEN-Club hágai kongresszusán, Kosztolányit már személyesen is ismerve, tréfás-ironikus rajzzal és hozzáfűzött jellemzéssel oldotta fel – ha jelképesen is – ennek a sérelemnek görcsét.⁹⁷ Kosztolányi viszont ennek az ismerettségnek – barátságának – jegyében és *R. U. R.*-fordítása alapján fordulhatott a magyar könyv szlovákiai vámmentes bevitelének ügyében világhírű író társához.)⁹⁸

A nyelvi remeklésen, a világirodalom szolgálatán túl számunkra is fontos Kosztolányi munkája. „Kosztolányi emléke, ható szelleme – Illyés Gyula szavaival – szeretetet sugárizik [...] mindenütt, mindenkinek, minden nyelven.”⁹⁹ Itt Čapek művével hirdeti a szeretetet magyar olvasói számára, s munkája megérdemli, hogy kellően lelkiismeretes kiigazító és hiánypótló szöveggondozással közkinccsé váljék.

⁹⁶ Maguk a cseh írók fogják kiforsztrozni, hogy megadják az engedélyt Kosztolányi Dezső szlovenszkoói turnéjára. Komáromi Lapok, 1928. márc. 13. 2. – Kosztolányi reflexiójáról I. SZOMBATHY Viktor kései visszaemlékezését: *Kosztolányiéknál, feketekávékon*. MN 1982. júl. 24. 11.

⁹⁷ Vö.: Karel ČAPEK, *Italské listy, Anglické listy, Vylet do Španěl, Obrázky z Holandska*. Praha, 1958. 280–281. („[...] usmívá se proto, aby dal najevo, že se nezlobí na nase úřady, které mu nechtěly povolit pobyt na naš í půdě”. [Dobossy szövegével:] „Azért mosolyog, hogy megmutassa: nem haragszik hivatalainkra, amiért nem adtak neki tartózkodási engedélyt területünkön”, vö. DOBOSSY/61 82.)

⁹⁸ Vö.: ZÁGONYI Ervin, *Kosztolányi ismeretlen levélfogalmazóánya Karel Čapeknek*. MN 1990. febr. 10. 8. (Sáfrán Györgyi tévesen jelzi „Čapek Chod, Karel Matějnek” címzett levélként; MTAK Kéziratár, Ms 4621/141.)

⁹⁹ Vö.: *Illyés Gyula Kosztolányiról*. (Dér Zoltán interjúja, Bp., 1974. dec. 5., in *Üzenet, Szabadka*, 1975. 2–3. 86.) Čapek is a szeretet jegyében említi Kosztolányit: „Csak azt gyűlölhetem, amit nem ismerek! Ha én megismerem a magyar lelket, kulturális alkotásaival – egy Petőfit, egy Kosztolányit – akkor már nincs gyűlölet, csak megértés és szeretet.” *A szellemi együttműködés képviselői Budapesten. Karel Čapek nyilatkozata a Népszava számára*. Népszava, 1936. jún. 9. 14. – Kosztolányi világirodalomban való hiteről I. szép, elfeledett levelét Vikár Bélához. La Fontaine Társaság, Literatura, 1930. XXVI–XXVII. (Itt írja, társelnökké választása alkalmából: „[...] az emberiség nagy szellemei édesmindnyájunké, [...] a világirodalom már megvalósult, minekelőtte a népek világbirodalma megvalósult volna, [...] a halhatatlanoknak nem kell útlevél [...].”, a Társaságról pedig: „Boldog sziget a gyűlölet tengerében. [...] Boldog vagyok, hogy vállalhatom célotokat, és veletek dolgozhatom.”) – Dolgozatom befejezése után bukkantam rá a Világ 1914. nov. 1-jei, halottak napi számában a katona Otto Pick szép versére, Kosztolányi fordításában: *Éji mars az ellenség közelében*. OTTO PICK (21. Inf. Reg.) Ford. KOSZTOLÁNYI Dezső. V. évf. 1914. nov. 1. 274. 11. Vajon emlékezett-e Kosztolányi tíz év múlva a költő Pickre, fordítására?

LUKÁCSY SÁNDOR: A HAZUDNI BÜSZKE ÍRÓ

Válogatott tanulmányok. Budapest, Balassi Kiadó, 1995. 366 l.

„Ha szigorúak vagyunk – s legyünk azok! ...” – így kezdte, feltételes mellékmondattal és az igényesség rögtön rácsapó felszólításával 1974-ben *A reformkori irodalom távlatai* című tanulmányát Lukácsy Sándor, világirodalmi értékrenddel rostálva az 1800 és 1860 közötti évek magyar literatúrai termését. Ha fordulatát most idekölcsonőzük, akkor (megváltoztatva persze a megváltoztatandókat) szembe kell néznünk az irodalomtörténeti tanulmánykötetek létjogosultságának gondjával. Magyarán: mikor érdemes az irodalom historikusának vagy elméleti tudósának kötetben is kiadni írásait? Úgy véljük, a válasz meglehetősen kézenfekvő, bár kétségtelenül szigorú. Akkor, ha együtt olvasva őket, többet kapunk, mint amikor először találkoztunk velük folyóiratban.

Miért mondottuk mindezt el éppen Lukácsy Sándor válogatott tanulmányai kapcsán? Azért, mert ezúttal valóban azt kapjuk, amit az alcím ígér, a szó eredeti értelmében: ötven év kutatómunka, harmincöt esztendei tanulmányírás legjavát egy klasszikusan koherens, bravúrosan megszerkesztett és kitűnően megírt kötetben.

Ha életművének e hányadán most a szerző végigtekint, elégedett lehet. Első fokon azért, mert a sajtóhibák kijavításán és némely átfedés kiiktatásán túlmenően jottányit sem kellett változtatnia tíz-húsz-harminc éves szövegein. Összeolvastuk: nem is változtatott. Ennél fontosabb ok lehet elégedettségére, hogy alkalmazott módszerei és segítségükkel kiküzdött eredményei azóta a reformkorral foglalkozó irodalomtörténet-írás bevett metódusai és szelvényben

hirdetett axiómái lettek, legyen szó akár a kis, egyéni nyelvújítások kérdéséről (*Szabadság, egyenlőség, atyafiság; Teleki László, a buzgó esdeklő*), akár a nagy történelmi pillanatba került kisember egyszeri lehetőségéről (*A Marseillaise és a magyarok*). Az meg az irodalomtörténet romantikájának adott nagy módszertani tanulság a legendáknál és kultuszoknál mindig érdekesebb valóságról, ahogyan – nyolc sorban! – torokszorítóan idézi meg a forradalom himnuszának első találkozását hazánkfiaival: a jemappes-i csata idegen földön, idegen érdekéért elhulló magyar gránátosaival, miközben nemsokára elkészül első magyar fordítása.

Lukácsy egyébként is mestere az ilyen sűrített pillanatfelvételeknek, amelyeknek problémaérzékeltető szerepe igen nagy lehet: hogyan szolgál Bessenyei György és Berzsenyi Dániel zenei ízlése vízvázalástól (*Haydn vagy Bihari?*)? Van-e szépirodalmi hozzádeka a statisztikai országleírásnak (*Magda Pál, a honismeret úttörője*)? Hányféleképpen idézhető a reformkorban – világlátástól függően – Menenius Agrippa híres hasonlatsora az emberi test együttműködő szerveiről (*Ki a magyar?*)? Ehhez az elemzésmóddhoz három dolog szükségeltetik: széleskörű olvasottság, a lényeglátás kifejlett képessége és írni tudás. Hozzátehetjük még: Lukácsy ráadásul ingyenc olvasó, aki a legnagyobb mesterek – a Gvadányi nyelvi megoldásait ízeletgető Petőfi és Arany (*Gvadányi*) – mintájára benünket is segít rácsodálkozni egy-egy meglepő, szürke közegéből kiragyogó fordulatra, váratlan megoldásra, az írói mesterség problémáira. Szakmabeli ol-

vasóját ezzel a módszerrel állandó együttgondolkodásra, analóg esetek felidézésére készíti: Vajda Péter nemzetkarakterisztikájának a fényes külsőségeket tagadó mondatai (1832) egyenesági leszámazottai a korona mellett őrt álló, banderista Kazinczy Ferenc gondolatainak 1790-ből, aki a díszruha aransujtásai helyett a nemzeti jövő szempontjából célravezetőbbnek tartotta volna az erszényben meglapuló, tőkepenzül szolgálható aranyakat; a fiatal Eördegh István sikerületlen *Cor-day Charlotte* című drámája (1841) sajnálatja velünk, hogy elveszett Boér Sándor legalább húsz évvel korábbi, hasonló című és műfajú munkája; a Marseillaise keletkezéstörténete vissza-cseng majd Jókai 1868-as leírásában a Kossuth-nóta születéséről stb. stb.

Nagy tévedés volna azonban azt hinni, hogy Lukácsy Sándor csak aprómunkával, cizellált kisportrék és eseményrajzok sorozatával foglalkozik kötetében. Nunc venio ad fortissimum: a szerző tanulmányai sorában megírta a XIX. század első hat évtizedének eszmetörténeti alapoású irodalomtörténetét. Miközben műhelyek sora dolgozott az egyenesvonalú, ideológiai fejlődésvonalak mellett gond nélkül felvázolható, mindennek a megmagyarázására képes literatúra idealizált képén, Lukácsy határozott kézzel vonta meg a reformkori magyar irodalom bevezetőben említett, európai szintű műveinek vonulatát Kölcsey *Vanitatum vanitas* című versétől (1823) Vörösmarty Mihály *Csongor és Tündéjén* (1831) és néhány későbbi versén, Eötvös József *A karthausi c. regényén* (1839), Petőfi *Felhők-ciklusán* (1845/46) és történetfilozófiai költeményeinek legjaván át Madáchig, *Az ember tragédiájáig* (1859/60). Kivétel nélkül „problémás” művek, a korszak nagy kérdező-kétkedő alkotásai – csak olyan írók írhatták meg őket, akik életreszólóan vállalták (és nemcsak vagy nem is elsősorban

jelszavakban) a küzdés-eszmét, amelyben az emberélet talán legfontosabb kritériumát találták meg. Lukácsy azonban nem elégedett meg egy fővonal elegáns megvonásával, kinyilatkoztatások megtételével, hanem fáradhatatlan munkával, említett és méltatott olvasottsága, problémaérzékenysége révén kiformalta, egybegyűjtötte filológiai bázisát is. Egyetlen példát erre! Lukácsy Kölcsey ritkán emlegetett emlékezzéjében, a *Mohácsban* találta meg a *Csongor és Tünde* három vándorának, a Kalmárnak, a Fejedelemnek és a Tudós-nak mint a társadalmi tevékenységek és az emberi lehetőségek általánosítható típusainak eszmecsíráját, de felvilant már ugyanitt az a kulcsszó, a *hitel* is, amely a társadalomról gondolkodás hívószava lesz (103–104.). *Andalgás – küzdés – kudarc c. tanulmányát a szerző* a nem éppen tekintélytiszteltéről ismert Petőfi tisztelgésével zárja Kölcsey sírjánál (109.).

A helyesen és határozottan, eszmetörténeti alapon megvonott fővonal segít néhány részprobléma megoldásában is. Ilyen az evolucioner zseni jelentőségének felismerése és hangsúlyozása az új, polgári értékrend érdekében, a nemesi virtus-felfogás maradványai ellenében Vajda Péternél és Bajza Józsefnél (55. és 172., 182.). Vagy említhetjük Tánicsics Mihály négy nyelvészeti tárgyú könyvének pompás elemzését (*Boldog volt-e Tánicsics? 235–237.*), amely minden hosszas fejtegetésnél szemléletesebben igazolja, hogyan vált a magyar nyelv ügye célból immár eszközzé, egységformáló nemzetkarakterisztikumból megosztó társadalom-minimummá az 1840-es években.

Adósak vagyunk annak bizonyításával, mi a különbség a többször emlegetett eszmetörténeti megközelítés és a napi ideológiai szemlélet tudománybeli alkalmazása között. (Ha tetszik, ha nem, meg kell ezt tennünk, ha olyan alkotóról írunk, aki élt, dolgozott, te-

hetséges volt már 1989 előtt is...) A különbségtétel legjobb terepül a társadalom jövőjére vonatkozó elképzelések elemzése kínálkozik. A téma hivatalos monográfiája, Pándi Pál az utópiákat, a vagyonegyenlősítő érvrendszereket, a társadalom gyökeres megváltoztatására törekvő elképzeléseket az „új-szociális” eszmék gyűjtőfogalma alá vonta, tekintet nélkül azok békés vagy revolúciós jellegére. Az idevonható irodalmi szövegek körét így azután mértéktelelenül kiterjeszthette: belefért a széchenyi-ánus mintagazdaság novellisztikus rajza Fáy András regénye nyomán éppúgy, mint az a csinált „sajtóhiba”, amely szerint a centralista Pesti Hírlap Szalay László írta programcikkében a vallástörténeti metafora „socialista”, azaz Socino-követő kitétele helyesen „socialista”-nak olvasandó. Petőfi pedig mentegethetővé vált, hogy a világ-méretű szabadságháború nagy látomásverseiben is meglegedett a „jók s a gonoszak” morális szembeállításával, mintha ugyan a méltatni kívánt költő másodosztályú utópista lett volna, megverselője kölcsönzött gondolatoknak. (Nem véletlen, hogy a módszer nagy kudarca éppen Petőfi lett, Pándi ismételt és sikertelen kísérlete a *Felhők* ciklusépítő elveinek ideologikus magyarázatára.)

Lukácsy Sándor 1977-ben tanulmányt szentelt a terminológia kérdésének (*Romantikus költészet – szociális romantika*), egybevetve Vörösmarty és Petőfi célképzeteit az emberiség boldog jövőjéről. Természetesen nem felejtve el azt az alapigazságot, hogy nem tételes ideológiákról vagy filozófiáról van szó verseikben, hanem irodalmi műalkotásokról, amelyek nem elemezhetők érvényesen más tudatformák szempontjai szerint. A mostani kötet anyagából az is világosan kirajzolódik, hogy a társadalom megújítását célzó eszmerendszereknek volt egy morális recepciószakasza (elsősorban Saint-Simon és

Lamennais hatásában), és a közvetlen, nagyjában-egészében 1848/49-re korlátozott politikai értelmezéseket megelőzte az 1840-es években egy gazdaságpolitikai, liberális és konzervatív oldalon egyaránt megfigyelhető recepció, amelynek során a pauperizmus jelenségeit a hazai politikai pártalapítások programjainak ellentétes érvrendszerébe építették, ideértve akár Marx és Engels fiatalkori műveit is (*Ismerkedés a kapitalizmussal*).

Az eszmetörténeti fejezetekkel a kötetben személyiségportrék tartanak egyensúlyt: variációk a romantikus íróra. Miközben a hivatalos irodalom-szemlélet még a realizmus és a nem-realizmus kettősségével vívódott, esetleg Lukács Györgynek a stíluskorszak elején és végén álló Katona Józsefet és Madách Imrét egyaránt provinciálisnak nevező álláspontját kerülgette, néhan itt is a fogalmak kiterjesztésével kísérletezett (a romantikát egyfajta „tudatminőség”-nek tekintve) – Lukácsy sohasem titkolta azt a véleményét, hogy hozzá igazán közel az írói republika szellemében a romantika magukfaragta személyiségei állanak, társadalmi hovatartozásától függetlenül; s még akkor is, ha műveiket nem szánták a nyilvánosság elé, vagy ha azok nem ütnek meg a világirodalom szigorú szintjét. Így kerül együvé az ő pantheonjában a romantikus ember prototípusának tekinthető, naplóíró Széchenyi István; az elszegényedett székely nemes, Bölöni Farkas Sándor, akiből „képessége és hajlama szerint Erdély Széchenyije lehetett volna; alacsony társadalmi helyzete megakadályozta ebben” (73.); a reformkor irodalmának és politikájának egyetemes erkölcsi zsenije, Kölcsey Ferenc – és azután a sorjázó honorációrok: Vajda Péter, Erdélyi János, Tánicsics Mihály, Petőfi Sándor, a márciusi ifjak. Korántsem harmonikus, eszméik diadalát megérvő személyiségek – a reformkor nagy küzdői, sőt küszködői, akik a

„mi dolgunk a világon?” kérdését firtatták, és akik szavaikat tetteikkel hitelesítették az utókor szemében. Ezen a ponton boltozódik egységes egészzé a kötet, és lesz érthetővé, sőt már-már az egyetlen lehetséges választássá a cím, *A hazudni büszke író*. Ez eredetileg Kazinczy Ferenc megállapítása volt a harag és részrehajlás nélküli történetíróról, Tacitusról, de vonatkozatható a tanulmánykötet főszereplőire, sőt tekinthető akár ars poeticának is a XX. század vég felelős tollforgatói számára.

Lukácsynak nincsenek illúziói, ami a szaktudományt és a szaktudományok a művelt közvéleményre gyakorolt hatását illeti. Kesernyés megjegyzései – például arról, hogy Petőfit olvasni kellene, kommentárok nélkül akár (1973; 291.), vagy hogy a „legnagyobb magyar”-nak teljes naplószóvege ma sincs meg magyarul (1979; 63.) – változatlanul érvényesek. Holott tanulmányainak hivatkozási indexe igen magas; kivált, ha ezt, a „lány” tudományok körében ritkábban használatos értékelési

módszert súlyozva használjuk, azaz azt is megnézzük, kik és milyen vállalkozások keretében hivatkoztak eredményeire. A *Czillei és a Hunyadiak* című Vörösmarty-dráma IV. felvonásában felismert Tacitus-mondatot Oltványi Ambrus hasznosíthatta a kritikai kiadásban, a szerkesztő Vajda Péterről és az 1848-as sajtóról írottakat Kosáry Domokos használta fel a sajtótörténet I. és II./I. kötetében. S hogy a jelenleg is folyó munkálatokat szintén említsük, amelyek számára kézikönyv lehet a szóban forgó kötet: az Erdélyi Tár további kiadása, kritikátörténet, Petőfi kritikai kiadás...

Témáiról a szerző így nyilatkozik, *Néhány megjegyzés* című utószavának zárómondatában: „Kiválasztásukban vonzalmaim vezettek, feladatokat nem vállaltam.” Egyet mégis, a legnehezebbet és a legszebbet: a magyar irodalom aranykorának mindenki számára érthető, de „nem középiskolás fokon” művelt, jobb megismertetését.

Kerényi Ferenc

„A DUNÁNÁL”

Tanulmányok József Attiláról. Szerkesztette Tasi József. Budapest, Petőfi Irodalmi Múzeum, 1995. 252 l.

Az irodalomkutatás: közös ihlet – alkalmazhatjuk József Attila esztétikai jellegű nemzet-fogalmát szűkebb szakmánkra –, hiszen egy írói-költői életmű teljes megismeréséhez a művészi teremtőfolyamat rekonstruálásán keresztül vezet az út.

József Attila kimeríthetetlenül gazdag és sokrétegű költészete mind ez ideig ellenállt az irodalomtörténészek kollektív birtokbavételi törekvéseinek, noha könyvtárnyi szakirodalma van már az életmű egészét és részleteit új és még újabb nézőpontból elemző, lényegközelítő kísérleteknek. Túl sok mesterséges akadály, szellemkorlátozó tabu nehezítette az elmúlt negyven év-

ben a közösen eszmélkedő – s egymás részeredményeire építő – József Attila-kutatók munkáját. Ez az oka, hogy több mint fél évszázaddal a költő halála után még mindig nem sikerült szerves egységben látni – s értő módon „újratementeni”, interpretálni – e rendkívüli lírai-gondolkodói életművet.

A „magyarázó elv” – József Attila bejegyzésének bizonygatása minden olyan esetben, amikor a kutatás megtorpant a feloldhatatlannak tűnő ellentmondások láttán – csak elodázta a tisztázás lehetőségét. A József Attila-i líra szigorú logikája azonban mind kényszerítőbb erővel sarkallta az irodalmárokat, hogy e logika működtetőjét ma-

gát megismerjék. Ezért kerültek néhány évvel ezelőtt átmenetileg a kutatás középpontjába a költő személyiségére vonatkozó pszichológiai vizsgálatok, amelyek során azokat az intim, magánemberi dokumentumokat (pszichoanalitikus följegyzéseket, leveleket) is beemelték a filológiai bizonyítékok tárházába, amelyeknek pusztá publikálása is megosztotta annak idején a szakmai közvéleményt. Mégis, úgy látszik, ez a sokat kárhoztatott lépés kellett ahhoz, hogy a József Attila-recepció történetében is fölszillan hasson végre a szintézis reménye.

Több mint jelképes, már-már sorszerű véletlennek tűnik, hogy csaknem hatvan évi világban-bolyongás után akkor került haza József Attila *A Dunánál* című, történelmi megbékélésre biztató versének kézírata, amikor a politikai rendszerváltást követő szellemi térképátrajzolási program lendületében egyesek megkérdőjelezték „a pártállam dédelgetett költőjének” korszakalkotó irodalmi jelentőségét, s revíziót követeltek. Az „újraértékelésre” egy háromnapos József Attila-emlékülés keretében, 1994 tavaszán, a Petőfi Irodalmi Múzeumban került sor. Túl azon az örvendetes tényen, hogy a forró hangulatú tudományos ülészak egyúttal József Attila melletti spontán és tömeges szimpátia-tüntetésnek bizonyult, egyszerűen az eddig elaprózódott s most közös mederbe terelődő kutatások jellegzetes irányváltását is jelezte.

József Attila kilencvenedik születésnapjára könyvalakban is megjelentek az egy évvel korábban elhangzott előadások és emlékezések. A folyamatosság és a belső megújulás jelei egyszerre követhetők nyomon a metaforikus értelmű „*A Dunánál*” című tanulmánykötetben. A kutatásaikról számat adó irodalmárok személy szerint nem fordítottak hátat önmaguknak, továbbra is az őket régóta izgató kisebb-nagyobb résztémákkal foglalkoznak, de

szemléletük tágasabbá, rugalmasabbá vált – így aztán az egymást követő értekezésekben fölfedezhető eszmei találkozási pontok, egymásra rímelő megállapítások azt a benyomást keltik, mintha tudatosan összehangolt teamworka eredményét tennék közzé. Tisztázódni kezd mindaz, ami pedig „zavarosnak” tűnt ebben a versbeli időszimbólumhoz hasonlóan „bölcs és nagy” költészetben.

Két jellegzetes kutatói attitűd figyelhető meg a kötet tanulmányaiban: a hagyományos leíró és a kérdező, hipotéziseket felállító, radikálisan új válaszokhoz elvezető módszer. Mindkettő jogosult. Nemcsak azért, mert a metódus megválasztása döntően tudattalan folyamat, lévén a stílus alkati kérdés; sokkal inkább azért, mert a kétféle közelítési mód kiegészíti egymást: a tényfeltáró munka mintegy „nyersanyaggal” látja el az „egészenben gondolkodó”, lényegi következtetésekig eljutó összegzőket.

Téved, aki azt hiszi, hogy ötvennyolc évvel a halála után már nem lehet új adatokat földeríteni József Attiláról. Tasi József – az ülészak szervezője s a kötet szerkesztője – rendkívül alapos nyomozási jelentést adott közre, melynek alapján József Attila és a Bartha Miklós Társaság kapcsolata 1928–1930 között szinte naprakészen követhető. (Kutatásának telejs anyaga azóta könyv alakban is megjelent.) Termékeny nézőpontnak bizonyult N. Horváth Béla vizsgálódási iránya is, ahonnan József Attila és a népi írók kapcsolatát vette szemügyre. Liberális oldalról is érdekes – és további kutatásra érdemes – téma a költő és kortársai viszonya; ezt Agárdi Péter egyszerre bizonyította és jelezte adat- és ötletgazdag tanulmányában.

Irodalomról lévén szó, a kortársak egymásra gyakorolt szellemi hatása személyes kapcsolatainknál is fontosabb lehet. Olykor előfordul, hogy – életrajzi

dokumentumok hiányában – a művekből következtethetünk két alkotó barátságára. Botka Ferenc fölfedezte például, hogy Déry Tibor *Szentől szembe* című kistrilógiájában Germon, a „neuraszténias forradalmár” alakját József Attiláról mintázta – tehát a regénybeli alterego jellemzését szolgáló gondolatokban a költő 1933-ban vallott nézeteire ismerhetünk... Ferenczi László a József Attilával „egy húron pendülő” hazai és külföldi költőtársak rokon-indítatású, hasonló hangütésű műveiből közölt néhány érdekes példát, kiemelve egyúttal egy nemzetközi érvényű jelenséget: a „plebejus anya” bevonulását a költészetbe a két világháború között.

A versek mikrovilágában tájékozódó kutatók közül Szigeti Lajos Sándor a négy őselem – a föld, a levegő, a víz és a tűz – motívumait elemezve a menekülés- és teremtésmítosz jelenlétére következtetett József Attila költői életművében, kimutatva az archetípusok lélektanilag motivált jelentésváltozásait is. Tamás Attila az „Úr” és az „Úr” égi szimbolikája alapján József Attila világlátásának átalakulását követte nyomom. Érdekes és valószínű a föltevése, miszerint a „hitetlen hívő” ambivalens isten-élményének szellemi forrását a buddhizmus „toleráns” vallásában érdekes keresnünk.

A motívumok elemzése, a költői korszakok és szenvedés-stációk számbavétele észrevétlenül vezet át a gondolati szintézis igényével íródott tanulmányokhoz. S minél régebben foglalkozik egy József Attila-kutató e sok helyütt még mindig talányos költészettel, annál inkább szükségét érzi, hogy felülvizsgálja tegnapi nézeteit. Ezt tette Bori Imre, újraolvasva 1962-ben írt dolgozatát József Attila és az egzisztencializmus viszonyáról, s fenntartotta akkori véleményét, mely szerint a költő útja a „nincsen”-től a „semmi”-ig vezet, változatlanul a *Reménytelenül* című versben fedezve föl a korszakhatárt.

Nem vonta vissza korábbi állításait Szabolcsi Miklós sem, aki folytatásos monográfiája negyedik kötetében József Attila és az illegális kommunista párt kapcsolatának kezdeti időszakát dolgozta fel. „Belépése körülményeit, annak bizonyítékait egy munkaközösség az én nevemmel jelzett cikkben ismertette, – nincs okom, nincs bizonyítékom az erre vonatkozólag ott leírtakon változtatni” – indokolta. Fölnyitott viszont néhány lezártak vélt dossziét, hogy beavasson a monográfiáirás műhelygondjaiba. Szántó Judit, a Párt, a pszichoanalitikus kezelés kezdete – mind megannyi „kényes” és vitatott téma, melyeknek tisztázásához szerinte a filológiai adatok nyújthatnak elsősorban hitelt érdemlő segítséget.

Az önkritika, az önkorrekció igénye nemcsak az egyes kutatói életművek érvényessége szempontjából szükséges készlet; az irodalomtörténet-írás egésze is rászorul, hogy leszámoljon a közelmúltban követett, átpolitizált értékrend torzulásaival. Németh G. Béla szellemtörténeti alapozású összehasonlító vizsgálata során az előző kultúrpolitikai korszak kritikájára vállalkozott, kimutatva a magyar irodalom úgynevezett „fővonalaként” számon tartott Petőfi–Ady–József Attila triász életművének egymástól eredendően különböző természetét.

Tematikailag ide kapcsolódik a kötetzáró tanulmány problematikája is: hogyan tanítsuk József Attilát 1994-ben? A kérdést „középiszkolás fokon” értelmezve, az elmúlt tíz esztendő magyartanítási tapasztalatai alapján Fenyő D. György úgy vélekedett: „az irodalom továbbra is politizál, a politika továbbra is szeretné irányítani az irodalmat”. Nos, hogy ez a jelenség mennyire kormánypárt-függő, csak négyévenkénti helyzetelemzéssel lesz eldönthető. Addig azonban még sok víz folyik le a Dunán...

A változó időben követendő kutatói magatartást állandó értékek mentén lehet kijelölni. A Szabolcsi Miklós szorgalmazta filológiai hűség az egyik járható út. Néha azonban – különösen ha verselmzésre vállalkozunk –, el kell szakadni a szigorúan vett életrajziságtól, még az olyan híresen „őszinte” költő esetében is, mint József Attila. Szőke György figyelmeztetett arra, hogy a költő „emlékező” verseiben a biográfiai adatokon túl a teremtő fantázia működését, „múlt és jelen állandó, vibráló ambivalenciáját” is látni kell, hiszen az emlékidézés az álomhoz hasonló, csak részben tudatos folyamat, mely nemcsak dokumentál, hanem vágyteljesítő funkciót is betölt.

Személyes kutatói motivációk – s ezek kapcsán a szakma egészét érintő reflexiók – is megfogalmazódtak az emlékülésen felolvasott előadásokban, melyek a kötetbe bekerültek. Beney Zsuzsa megindítóan pontos és érzékeny esszéjében József Attila halálköltészetének műzsáját fedezte föl a Flóra-versek címzettjében, megmagyarázva, miért idegenkedhettek eddig a kutatók ezektől a klasszicista nyugalomú, szenvedélytelenül izzó szerelmesversektől. Véleménye szerint a költő énazonosságának itt tapasztalható hiánya, a közeledő skizofrénia fenyegető jele hathatott riasztóan az azonosulásra kész, de pszichológiai fogódzót nem lelő verselemzőkre.

Hasonló, befogadáslélektani nehézségre vezetett vissza a legifjabb kutatónemzedéket képviselő Janzer Frigyes a József Attila-szakerőltetés egyoldalúságát, amikor a költő verseiben egyidejűleg alkalmazott, ellentétes előjelű motívumok jelenlétét tudatosította. Táblázatot is közölt a kései korszak általa tipizált, háromféle versvonulatba sorolt, önellentmondásokat tartalmazó motívumairól, megjegyezve: „mindez nem hiányossága, hanem éppen egyik legfontosabb erénye és újdonsága ennek a költészetnek”.

A József Attila-i életmű belső ellentmondásai alkotáslélektani megközelítésből is érdekes fölfedezésekhez vezettek a kutatókat. Tverdota György, akit 1987 óta folyamatosan izgat az a megmagyarázhatatlan tény, hogy a *Szabadötletek jegyzékének* szerzője „kategorikusan kétségbevonja az olyan szövegek létjogosultságát, mint amilyen a történetfilozófiai óda”, s hogy „a két szövegtípus egymást a földig rombolja” – az egyidejűleg keletkezett két írás összehasonlító elemzésével kétféle műltszemlélet párhuzamos működésére derített fényt. Míg a tudatosan megkomponált *A Dunánál* című vers emlékezés-konceptiója Bergson pozitív, előremutató, kollektív tapasztalat-közvetítő felfogását tükrözi, addig a pszichoanalitikus jegyzetek a személyes, negatív színezetű gyermekkori élményeket tudatosító freudi emlékezőstípus jellegzetességeit mutatják.

Miklós Tamás a szigorú logikájú költői életmű „vállalt következetlenségeit” érte tetten a megmaradás, a túlélés esélyét fölillantó, szeretetet, ironiát, megbocsátást sugalló József Attila-versekben (*Magad emésztd, A kövezetten, A szigeten, Nyári délután, Díványon fekszem, Iszonyat, Altató, Március, A Dunánál, A hullámok lágy tánca, Világosítsd föl*, továbbá az *Eszmélet* elvetett előzményei). Ezekben a versekben József Attila „megkülönbözteti a személyes létezés és a világalapot szintjét”, ám hiába feszítik szét e költemények az „intellektuális világvége” halálos következetességű logikáját, „végül is nem bizonyultak kellő ellensúlynak”, hogy életben tartó alternatívát kínáljanak a sorsát beteljesítő költő számára.

Szívós Mihály a József Attila-i életműben búvópatakszerűen eltűnő-fölbukkanó etika nyomait kutatva kimutatta, hogy „az életmű fókuszában”: az *Eszmélet* című versben a bölcséleti művekben következetesen végigvitt alany-tárgy kategóriapár is jelen van;

ennek segítségével juthatott túl a költő marxista gondolkodói válságán, mely a külső elvárás és a belső meggyőződés ellentétes parancsai miatt következett be: befelé vitatta, kifelé védte az elméletet. Az *Eszméletben* viszont a személyes lelki ellentmondásból „az erkölcsi tudat egyfajta fenomenológiáját”, egyedülálló etikai szintézist alkotott.

Sajnos, kirí a kötetből a Párizsban élő és alkotó vizuális költő, Nagy Pál értetlen, egyoldalú, tájékozatlanságot és értékzavart tükröző írása, melyben a modernséget kéri számon a – szerinte – fejlődésében megrekedt, kevéssé kísérletező-újító József Attilán. Igaz, az 1936. évi *Szabad-ötletek jegyzékének* teljes szövegét alkalmasnak találja arra, hogy „a magyar radikális avantgárd nagyszerű és gazdag hagyományába” illessze, néhány verstöredék társaságában, s labirintus formájú képvers-sorozatban örökítse meg a pszichoanalitikus ihletésű költői ötletfűzért. Ugyanakkor József Attila 1931-es keltezésű (!), dogmatikus érvrendszerű Kassák-kritikájával „bizonyítja be”: a költőt pártos szemlélete tette alkalmatlanná, hogy valóban modern alkotó lehessen...

Nos, talán szerencsebb lett volna ezt a szubjektív hangvételű értekezést a kötetzáró *Vallomások József Attiláról* című fejezetben közölni, Balla Zsófia, Esterházy Péter, Faludy György, Gömöri György, Gyurkovics Tibor, Petri György, Tornai József – igaz, egytől egyig hódoló, hitvalló – emlékezései között. A kötet szerkesztő azonban a jelek szerint az ellenpont szerepét szánta a József Attila-kutatás (és oktatás) ered-

ményeit (és a tananyagot) nyilván nem ismerő, távol élő költő számára.

Nagy Pál szövege után ugyanis Bókay Antal szemantikai megközelítésű, lenyűgözően logikus tanulmánya következik, melyben a tudós minden kétséget kizáróan bebizonyítja, hogy József Attila már *A hetedik* című versében olyan – ma posztmodernnek nevezhető – poétikai módszerrel kísérletezett, mely teljesen kifejelett változatában a *Szabad-ötletek jegyzékében* öltött testet. „Ebben az írásban éppen az a nyelvi, allegorizáló kontextus válik bizonytalanná, amely *A hetedik* esetében még jelen volt. [...] A *Szabad-ötletek* teljesen szubjektivizálódik, a költő úgy érzi, hogy ő maga nem tudja elolvasni saját léte szövegét, és nem tehet mást, mint megfelelő olvasót keres. Ez az olvasó a *Szabad-ötletek* megfejtője, a felszínen a pszichoanalitikus, Gyömrői, a mélyben viszont az, akit az analitikus az indulat-áttételben helyettesít: a mama. Az olvasat pontos minősége is kidolgozódik a *Szabad-ötletekben*: az olvasás nem más, mint a szeretet. A szeretet az a temporalizáló, allegorizáló viszony, amely ugyan lényegünket sosem adja meg véglegesen, de folyamatos olvasatként értelemhez juttatja életünket.”

Mit lehet ehhez hozzátenni? Talán csak annyit, hogy ilyen revelatív erejű közelítési kísérletek után már tényleg nem lehet messze a közös ihlet működésének csúcsteljesítménye: József Attila életének és művének *teljes*, újraélt és újraalkotott – ha nem is bibliája, de – monográfiája.

Valachi Anna

SZEGEDY-MASZÁK MIHÁLY: OTTLIK GÉZA

Pozsony, Kalligram Könyvkiadó, 1994. 188 l. + 30 fénykép

A portrémonográfia (mondhatnók jelentésszükítő előtag nélkül is: a *monográfia*) változatlanul életképes vállalkozás – e tanulmányt szűrhetjük le első-

ül Szegedy-Maszák Mihály könyvének olvasán. A mai értelemben vett műfaj immár a 18. század óta létezik, s hűtükre volt mindenkor a szaktudomány

állításának, az épp honos avagy honosodó elméletnek s gyakorlatnak. Következik ebből, hogy az idők során a portrémonográfia is számos – a benne testet öltő teóriát, metodikát, struktúrát, stílust stb. egyaránt érintő – változáson esett át; elég, ha összevetjük Riedl Frigyes *Arany János*-könyvét a Barta Jánoséval vagy a Keresztury Dezsőével. A műfaj léte, létjogosultsága azonban – függetlenül metamorfózisaitól – sohasem lett kérdésessé.

Fölöttébb kedves volt a portrémonográfia a magát marxistának tituláló irodalomtörténet-írási számára is: az ötvenes évek elejétől az ún. rendszerváltozásig megannyi vállalkozás igazolja ezt. Már a megjelenés pillanatában érvénytelen és mindmáig emlékeztető munka bőséggel akad közöttük, ámde nyíltan egyik sem hirdethette – még ha a praxisban érvényesítette is – azt az elvet, amely Szegedy-Maszák Mihály szép kiállítású kötetének a hátoldalán olvasható: „...lehetőség szerint távol tartja magát politikai elkötelezettségektől, amelyek olyannyira rányomták bélyegüket a magyar irodalom felfogására”. Nem csupán a pártállami évtizedekre utal ez a kitétel, de nincs kétség: rájuk elsősorban. A magunk mögött hagyott nehéz időszak – noha egyre csökkenő mértékben és erőszakossággal – a hivatalos ideológia és politika szolgálatát várta el az irodalomtudománytól is, ilyképp a diszciplína ellenzéki felfogású művelői sem kerülhették ki, hogy munkáikban jelen ne legyenek a másként gondolkodást, a rendszerbírálatot jelző ideológiai és politikai implikációk. A fentebb citált megjegyzés épp e kényszert, az irodalmon kívüli szempontok és megfontolások érvényesítését hártja el, s a programos távolságtartás a politikától egyben a szaktudomány autonómiájának védelmét is jelenti.

Szegedy-Maszák Mihály *Ottlik Géza*-ja első darabja egy portréorozatnak,

amely a kortárs magyar irodalom egy-némely – a határokon innen és túl alkotó – kiválóságait akarja bemutatni, vezetve ama rokonszenves meggyőződéstől, hogy – ismét a könyv hátoldaláról idézzük – „...a magyar nyelvű irodalom egyetlen egységként tartható számon, tekintet nélkül arra, melyik országban él a vizsgált szerző”. Nekünk úgy tetszik: föltétlenül szerencsés, hogy a tervezett arcképgyűjtemény épp az *Iskola a határon* íróját mutatja be elsőként. Az 1990-ben eltávozott Ottlik Géza személye és műve egyaránt tiszteletet parancsol, említett regénye csakugyan „Öntörvényű alkotás...”, szerző és oeuvre pedig „Örököse egy nagy hagyománynak és ösztönzője irodalmunk megújulásának” (177.). Szegedy-Maszák Mihály eme könyve és a sorozat következő darabjai is egyszerre vállalják a tradícióörzés és a tudomány megfrissítésének feladatát. Örököse és folytatója lesz bizonytalán mindegyik a portrémonográfia nagy hagyományának, ámde a műfaj korszerűsítése is a szerzők szándékában áll. „Minden egyes kötet – olvashatjuk a hátoldalon – újszerű értelmezést igyekszik adni a művekről...”, s ez aligha csupán a szöveginterpretációk újszerű eredményeit jelenti. Benne foglaltatik az irodalomszemlélet s a metodológia modernsége is.

Első pillantásra úgy tűnhet föl: Szegedy-Maszák Mihály könyve mindenben a hagyományhoz, a portrémonográfia klasszikus modelljéhez igazodik. Szerzője az *Előszót* követően Ottlik életrajzának ismertetésébe fog, majd a pályakezdő írásokat veszi szemügyre, a művek tárgyalása mindvégig a kronológia elvét követi, az elemzés terjedelmével is érzékelteti egy-egy alkotás jelentőségét, *Vég*szóban foglalja össze konklúzióit stb. S mégis: léptenyomon kiderül, hogy e monográfia elűt a megszokottaktól. Ámbár a szerző sem tagadja, hogy az írói biográfiák és

az életművek közt létezhet valaminő kapcsolat, mi több, kijelenti: Ottlik „...művei [...] közvetlen formában önéletrajzi jellegűek...”, azzal folytatja: „...e könyv nem életrajz, hanem műértelmezési kísérlet”, így „...az író sorsának mozzanatai közül csakis a legszükségesebbek kerülnek említésre” (12.). Aligha kárhoztatható ez a megoldás, végtére is valamely alkotói biográfia abszolút teljessége pozitivista vágyalom lehet csupán; minden életrajzíró – hogy ne füljön a tények áradatába, Hegel szavával: a „rossz végtelenség”-be – óhatatlanul a rendelkezésére álló adatok megrojtására kényszerül, ráadás-ként az *Iskola a határon* szerzőjének útja valóban nem bővelkedik fordulatokban, a művek szempontjából fontos momentumokat pedig egytől egyig számba veszi a monográfus. Indokolt és föltétlenül gazdaságos Szegedy-Maszák Mihály eljárása, maradéktalanul sikeresnek mégsem nevezhetnők, néhány ponton pedig hiányérzetünk is támad. A választott megoldás okán Ottlik életrajza elveszíti a maga természetes folytonosságát, túlon túl szétaprózódik a könyv – egymástól esetleg távol eső – fejezeteiben. A szerző fölveszi, majd elejti a biográfia fonálát, hogy később újra fölvegye, s ismét elejtse, s ez a bemutatás az amúgy is eseményszegény életút miatt előnytelen: nem jön létre a kívánatos kontinuitás. Nekünk úgy tűnik föl: jobb módszert talált e vonatkozásban a monográfus *Márai*-könyve (Bp., 1991), ahol is egyetlen fejezet foglalta össze az életrajz tényeit és bizonytalanságait. Ami pedig itt-ott föllépő hiányérzetünket illeti, egypár faktummal több nem ártott volna. Csupán két példával élvén: szerettük volna megtudni (még ha e dolog nem épült is be a művekbe), miért nem kellett bevonulnia a világháború idején a katonai al- és főreáliskolát végezt Ottliknak, amiként örömezt olvastunk volna néhány szót arról is, mi készítette az író –

ki csakugyan „Makulátlanul tiszta maradt mind erkölcsi, mind művészi tekintetben...” (177.) –, hogy feleségestül (?) küldjön születésnap jókívánságokat Aczél Györgynek (181.). E meglepő tény rövid kommentálása épp az író feddhetetlen voltát bizonyíthatná, távol tartván személyétől egynémely gyanakvásokat.

Noha a monográfia fölépítése, vonalvezetése a hagyományhűség benyomását kelti, szolgál merőben újszerű megoldásokkal is. Közülük a legszokatlanabb (s számunkra mégis a legmeggyőzőbb) föltétlenül az, hogy Szegedy-Maszák Mihály három, egymástól teljességgel eltérő nézőpontú fejezetben elemzi az *Iskola a határon* című regényt, s nem hágy kétséget afelől: még így is csak töredékesen és szükségképp esendően szólhatott Ottlik remekéről. Túl azon, hogy ez az eljárás a mű kivételes rangjára figyelmeztet, leszámolás egyben a szöveginterpretációk teljességéről és véglegességéről a köztudatban (s tán nemcsak ott) mindmáig élő hiedelmekkel is. „Az értelmezés lényegénél fogva esendő, és minden esetben módosításra, sőt helyesbítésre vár” – jelenti ki már előljáróban a monográfus (10.), s ugyane szellemben mondja később: „...az *Iskola a határon* értelmezése nem lezárható folyamat” (144.). Minden kor, minden olvasó új párbeszédbe kezd a művekkel, s minden újraolvasás – ennek fontosságát vallotta maga Ottlik is (132.) – új rétegeket, összefüggéseket, hangsúlyokat fedeztet föl a textusban, óhatatlanul modifikálván ekként az előzőleg levont következtetéseket. Szegedy-Maszák Mihály hármass közeletése Ottlik nagy alkotásához szépen példázza – túl irodalomelméleti vetületein – Robert Musil egyik naplóbejegyzésének mély igazságát: „Die Unsterblichkeit der Kunstwerke ist ihre Unverdaulichkeit” („A műalkotások halhatatlansága a megemészthetlenségük” – idézi: Egon Naganow-

ski: *Joyce*. Bp., 1975. 163.). S ámbár a továbbiakban aligha válhat kánonná a monográfiának ez a megoldása, itteni alkalmazása föltétlenül indokolt és gyümölcsöző.

Épp, mivel a szerző nagyon is tisztában van a műalkotások komplexitásával s az irodalomtörténeti állásfogadások részleges érvényével, kerüli a kategorikus kijelentéseket, s könyve számos pontján (104., 107., 159. stb.) – számunkra rokonszenvesen – érezhető óvatossággal nyilatkozik. Tartózkodása a túlontúl magabiztos (és szimplifikáló) megfogalmazásoktól viszont sohasem tétovaság, annál inkább okos megfontolás, a kínálkozó magyarázatok elővigyázatos latolgatása. Ha kell, s ha lehet (példának okáért az Ottlik-művek értékhierarchiájának vonatkozásában) Szegedy-Maszák Mihály a kellő határozottsággal fogalmaz. Vonzó tulajdonsága könyvének, hogy noha a monográfus – elméleti iskolázottságából s meggyőződéséből következően – szigorú szakszerűségre tör, a lehetőségek határain belül anyanyelvén akar szakszerű lenni. Terminológiája magyar kifejezésekből áll (nem „intertextualitásról” beszél, hanem „szövegközöttségéről”), s e gyakorlatát napjainkban külön is méltányolni kell. A szerző irodalomfelfogása adekvát a tudomány mai állásával (a végletes teóriákat, például a dekonstrukció derridai tanát bölcsen mellőzve), vizsgálati szempontjai, elemzési módszerei nemkülönben. Szegedy-Maszák Mihály számára az irodalom – szemben a marxista elképzelésekkel – a legkevésbé sem valóságtükrözés, hanem a nyelv adta eszközökkel zajló valóságteremtés. „A kisregény [...] a valóság kitaláltságáról szól. [...] Minden valóság kitalálás eredménye, s a tények nem adott kiindulópontok, hanem a képzelet műveleteinek eredményei” – interpretálja a *Hajnali háztetőket*, nagyon jellemzőn (75–76.). S más kérdések foglal-

koztatják a monográfust elemzés közben is, mint a letűnt korszak kutatóit. A művek időszemlélete, a szövegközöttség, az Ottlik alkotásaiban oly fontos és gyakori öntükrözés, a példázatoság problémái – s még hosszan sorolhatnók. Vizsgálódásai közben Szegedy-Maszák számos újszerű, nagy figyelmet érdemlő – sajnos, itt aligha részletezhető – eredményre jut. Kivált a műfaj (a példázatoság) és az öntükrözés kérdésköréhez tér vissza sűrűn, ámde bevalljuk: amily becsek és tanulmányosak számunkra az előbbire vonatkozó fejtegetések, ugyanoly elbizonytalanítók az utóbbit taglaló szakaszok. Nincs kétség: Ottlik epikájában csakugyan jelentékeny szerepet játszik az öntükrözés – a monográfus ezt (megannyi festészeti, irodalmi analógiát is mozgósítván) példaadó elmélyüléssel igazolja. Az viszont a sok okos szó után sem teljesen világos nekünk, miért értékesebb, magasabb rendű az olyan alkotás, amelynek eszköztárából eme fogás sem hiányzik. Vajon csakugyan ab ovo jobb, művészibb regény – a saját példáinkkal élve – Hermann Hessétől *A puszta farkas* avagy Ambrus Zoltántól *A Midas király*, amiért mindkettőben jelen van s roppant fontos funkciót tölt be az öntükrözés? Mi tagadás, ezt illetően maradt bennünk némi szkepszis, ámbár könnyen meglehet: a magunk értetlenségében van a hiba. – A mostanában mind több figyelmet keltő szövegközöttség vizsgálata élénken foglalkoztatja Szegedy-Maszák Mihályt is, ámde örömmel nyugtázzuk: a *Musil és Ottlik* című fejezet tanúsága szerint a klasszikus értelemben vett háttérkutató sem feltétlenül idegen tőle.

Az íróról és mennyiségre kicsiny életművéről számtalan autentikusnak tetsző észrevételt, konklúziót találhatni a monográfiában. A világkép fürkészése közben a szerző izgalmas összefüggést tételez „...Ottlik pályafutásának szakadozottsága s regényeinek törede-

zettsége...”, valamint „...a transzcendencia hiányának érzete...” közt (19. – lásd még: 55., 79., 83., 94. stb.), s nemkülönben elgondolkodtató fejtegetései akadnak az alkotó vallásosságáról, illetőleg az *Iskola a határon* értékvilágába beépülő keresztény hagyományról (100–102., 106–108., 128–132. etc.). Szegedy-Maszák Mihály többször is hangsúlyozta s bizonyítja, hogy Ottlik művei nem önmagukban „zárt egységek”, hiszen az író számára „...az alkotás ugyanazoknak az alapelemeknek állandó átrendezését jelenti” (66.), ilyképp a három regény „...együtt, egymásra vonatkoztatva, némi túlzással egyetlen alapszöveg három változataként is olvasható” (69.). A jelhasználat, a poétika kérdéseit a monográfus mindenkor hermeneutikai vizsgálódásokba ágyazva szemléli, s csupán az lepett meg minket, mily kevészer hivatkozik eközben Ottlik elméleti okfejtéseire, holott a *Próza* című kötet (Bp., 1980) közölte regényteória (184–200.) például fölötté tanulságos, s önszemlélő, önmagyarázó szövegnek is tekinthető. Aligha ártott volna szembesíteni ezzel az értekezéssel az író epikus gyakorlatát. Az e vonatkozásban támadt hiányérzetért viszont bőszéggel kárpótolnak bennünket a szerző egyéb elemzése, kivált az *Iskola a határon* műfaját illető töprengések (89–102., 132–151.). E könyv sem nem példázat (hiszen nincs egyértelmű megfejtése: 55. stb.), sem nem klasszikus nevelődési regény, hanem bonyolult, sokszorosán átmeneti képződmény (Szegedy-Maszák Mihály szavával: „példázatszerű nevelődési regény”: 94.), közbülső helyet foglalván el „történet” és „értekezés”, *Bildungsroman* és *Erziehungsroman*, „...önéletrajz és példázat, dolgok és értelmezések” (135.), s ekként „...a felvilágosodás és a romantika irodalomról alkotott elképzelése között...” (134.).

A monográfia legfőbb értékeitelével, az Ottlik Géza helyét, nagy művé-

nek jelentőségét, munkásságának történeti értékét mérlegelő megállapításával szerfölött könnyű egyetértünk. Szegedy-Maszák Mihály több helyütt is (például: 21.) Kosztolányi és Márai kezdeményének folytatójaként látta az *Iskola a határon* íróját, s tán szükségtelen is mondanunk: ennek a helyes koncepciónak nincs köze a marxizmus merőben önkényes és hamis, irodalmunkat „fő- és mellékvonalakra” szabdaló teóriáihoz. Csupán annyit jegyzünk meg kiegészítésül, hogy szerintünk a századforduló urbánus alkotója, Ambrus Zoltán is Ottlik „elődei” közé tartozik, publicistaként csakúgy, mint szépíróként, hiszen például – egyetlen összefüggés a sok közül – a dolgok önértékének kétségességéről vallott felfogás (91.) is rokonítja kettejüket. E lapangva, többszörös áttétellel létező kapcsolat bővebb kifejtése persze nem ez írásunk feladata. Mindössze azt jelezni, hogy a Kosztolányi–Márai–Ottlik „vonulat” visszafelé, Ambrus Zoltánig meghosszabbítható. – Osztottunk a monográfussal ama nézetében is, amely szerint Ottlik „közvetíteni tudott két egymással nem érintkező korszak között. Életműve egyaránt szemlélhető a huszadik század elejének s végének törekvései felől. Örököse egy nagy hagyománynak és ösztönzője irodalmunk megújulásának” (177.). S ámbár Szegedy-Maszák Mihály könyvéből – megfelelően a tényeknek – sokkal inkább egy tradícióörző, „visszatekintő ízlésű” (42.), mintsem egy újító szándékú Ottlik Géza tekint reánk, bebizonyosodik mégis: az író valóban a „híd” szerepét vállalta magára, noha önkéntelenül. Hí maradt a Nyugat örökségéhez (42.), s példaképe lett a hetvenes években föllépő írónemzedéknek (154.); még „...Kosztolányi és Márai írásmódjához kapcsolódik...” (115.) az *Iskola a határon* című regénnyel, a Buda „önromboló” (157.), „a vonalszerűséget érvénytelenítő” (165., 171.) szövegével

pedig már „az avantgárd szelleméhez” közelít (157.). S amily pontosan látja a monográfus Ottlik helyét, jelentőségét irodalmunk történetében, ugyanoly hiteles véleményt formuláz az életmű értékviszonyait illetően is. Az *Iskola a határon* messze kimagaslik a többi közül: „Ehhez a könyvhöz képest (az író) minden egyéb megjelent alkotása inkább magas színvonalú műhelytanulmány vagy függelék, mintsem teljes értékű regény vagy elbeszélés...” (9.). A magunk részéről csatlakozunk ehhez a megítéléshez, s őszintén fájlaljuk, amiért az egyes művekről szóló elemzések érdemi vizsgálatára nincsen terünk, holott megannyi távlatos avagy finom (olykor meg vitára készítő) észrevételre kellene és illenék reagálnunk.

Az eddigiek után aligha kérdéses: egyértelműen elismerő véleménnyel vagyunk e monográfiáról, jóllehet a méltánylás szólamát mostanáig is ellenpontozta egy-két fenntartás, kritikai reflexió. Következzék még néhány – többnyire nem a lényegre érintő – polemikus széljegyzet! Szegedy-Maszák Mihály nemritkán tömören, hatásosan koncipiál (egyetlen példa: „A történet elbeszélését háttérbe szorítja az elbeszélés története...” (158.), előadásmódját mégis inkább bizonyos szárazság, vontatottság jellemzi. Tudjuk: a szerző eszménye a tudományos hitelesség és a szakszerűség, egy oldottabb, olvashatóbb okfejtés viszont nem föltétlenül zárna ki az előbbieket, s végtére is ez a könyv – gondolva az *Iskola a határon* rendkívüli népszerűségére – aligha csak a legszűkebb szakmát szólítja meg. A monográfus némelykor (48., 159.) gyengéden megrója Ottlik Gézát stílári pongyolaságaiért. Okkal teszi ezt, és még több joggal tenné, ha saját szövegében nem bukkannának elének efféle kitételek: „annyiban – amennyiben” (48. stb.), „kiferdítve” (61. etc.), „enged következtetni” (70.), „A főszereplő átesik a ló másik oldalára” (96.).

Szegedy-Maszák Mihály elemzései egyszerre tartják szem előtt a művek egészét és parányi részleteit, néha azonban a szerző hajlik arra, hogy a kontextusból kiemelt kicsiny egységek, akár egyetlen mondatnak tulajdonítson perdöntő jelentőséget, másszor meg úgy találjuk: az idézetből nem okvetlenül (avagy nem egyértelműen) az általa levont konzekvencia következik. Csupán egy példát: Törless megjegyzését a hittanról a monográfus akként interpretálja (108.), mintha e mondat a vallás, a transzcendencia iránti igény avagy érdeklődés halavány jele volna, holott a szövegösszefüggésből (vö.: *Törless iskolaévei*, Bp., 1965. 31.) kivilágl: a hitről való töprengés csakis mint elmejáték, intellektuális próbatétel fontos a főhős számára. Az említett Musil-regény német címét a magunk részéről semmiképp sem hoznánk kapcsolatba a romantikával és Schumann-nal (109.), hiszen ilyformán Stefan Zweig elbeszélésével (*Die Verwirrung der Gefühle*) is megtehetnők ugyanezt – haszon nélkül. Nem bántuk volna, ha a szerző röviden kifejti, mivel és miben „könnyítette” az *Iskola a határon* „megírását” a híres Márai-könyv, *A zendülők* „ismerte” (21.), s ha bővebben indokolja, miért „... lehetett a művészi kibontakozásnak” „kerékkötője is” Kosztolányi, Márai, Ottlik esetében egyaránt az újságírás (uo.). A *Hajónapló* szövegének és szereplői nevének kapcsolata a dán filozófussal, Kierkegaard-ral (174.) aligha nem inkább a mű elemzésébe (46–49.) kíváncskoznék, az viszont bizonyos tollvagy nyomdahiba, hogy *A Drugeth-legenda* egyik történetmondója hol Ervin, hol meg Emil néven említetik (24.).

Alig hat esztendeje távozott az élők közül Ottlik Géza, s máris kezünkben van életművéről az első, fölötte autentikusnak tetsző monográfia. Köszönet érte Szegedy-Maszák Mihálynak, ki nem is oly rég Márai Sándor pályaképevel örvendeztetett meg bennünket.

Nem csekély haszon ez a tudomány-
nak, s érdem a szerzőnek, ráadásként a
monográfus gyors egymásutánban két-

szer is átélhette azt, mit Ady így neve-
zett: „Az elsőség jósága”.

Lőrinczy Huba

THOMKA BEÁTA: PRÓZATÖRTÉNETI VÁZLATOK

Vajdasági regények, novellák a két háború között. Újvidék, Jugoszláviai
Magyar Művelődési Társaság, 1992. 110 l.

A húszas évek közepétől, de inkább a harmincas évek kezdetétől számított másfél-két évtized a jugoszláviai magyar irodalom konstituálódásának időszak. Irodalmi mellékletek, évkönyvek, antológiák, folyóiratok (Vajdasági Írás 1928, Kalangya 1932, Híd 1934) jelennek meg, rendszeresen a könyvkiadás, lesz szervezett az irodalmi élet, melynek keretében a költészet mellett, sőt értékben ezt megelőzve bontakozik ki a próza-, azon belül is a novellairás. Elsősorban Szirmai Károly, Herceg János és Majtényi Mihály munkássága nyomán, kiknek ekkor induló életműve a 45 utáni évtizedekben folytatódva teljeseedik ki, lesz meghatározó jelentőségű vonulata a jugoszláviai magyar irodalomnak.

Mindenekelőtt hármójuk munkásságának két háború közötti novellairására alapozva, hivatkozva készültek, zömmel az újvidéki Hungarológiai Intézet tudományos projektuma keretében Thomka Beáta prózatörténeti dolgozatai. Nem csak külön írások tárgya Szirmai, Herceg és Majtényi novellairásának történeti-elméleti vizsgálata, hanem a füzetnyi kötet két általános jellegű, bevezető tanulmánya, a novellatípusoknak és a novellatermés stílusirányainak áttekintése is elsősorban az ő munkásságukra hivatkozik.

Mellettük önálló tanulmány szól a korszak jugoszláviai magyar irodalmában csupán virtuálisan jelenlevő, a későbbi nagy visszatérő, Sinkó Ervinnek ma már jószerivel a felfedezés varázsát nyújtó korai kisregényeiről (*Egy történet, melynek még címe sincs, Tenyerek és*

öklök, Sorsok, Aegidius útrakelése), illetve a magyarul csak 1963-ban megjelent, de a vizsgált korszakban írt *Áron szerelme* című művéről, mely kapcsán Thomka az egzisztenciális formateremtés megismeréséhez kínál olvasási szempontokat, hogy miután a regénybeli életforma, a mű kompozíciójának nyitottsága, a prelogikus erővonalak, valamint a vízió szerepének és az elbeszélhetőség kérdéseinek áttekintését elvégezte, megállapítsa: „Az Áron szerelme a modern ember sorshelyzetéből eredő dilemmáinak, kételyeinek, külső és belső ellentmondásának regénye, melynek hőstét a közösségi és az egyéni léttel való feltétel nélküli szembenézés jellemzi”, illetve hogy a „narratív alaphelyzet” azt a sinkói ars poetica megvalósítását teszi lehetővé, mely szerint „az elementáris emberi emóció – a költői szó segítségével – áttör a megmerevedett formákon”, s „a konkrét emberi izzik fel és világít át mindenben, ami az életben gépiesen szabályozott, személytelenül általános és automatikus”. Ugyancsak, megkerülhetetlenül, külön dolgozat témája a jugoszláviai magyar irodalom szervezője, Szenteleky Kornél korán derékba tört opusa legalább egy szeletének bemutatása. Ezúttal lírája és útirajzai tükrében látjuk az életműben – s a korszak egészében, tehát közvetve a novellairás vonatkozásában is – fontos művelődési hagyomány és európai szellem összefüggéseit, valamint az elvágódás és a röghöz kötöttség feszültséget teremtő műveket életre hívó, megoldatlan konfliktusát. Míg a Milkó Izidorról szóló írás egyfelől a

múlt, a „Dori bácsi” képviselte XIX. századi „írmodor” örökségére utal, másfelől viszont 1924 és 28 között Szabadkán kiadott hat kötetével „a publicisztika és az irodalom, mint a változó és a kevésbé változó érték közötti ingázás módozatait” éri tetten, s a szerző számára egy határkategória műfaj történeti áttekintésére ad lehetőséget.

A két háború közötti jugoszláviai magyar prózairásról szóló, szerényen vázlatnak nevezett, valójában tartalmi és szerkezeti végig gondoltságot mutató kiadvány két legfontosabb dolgozata a két bevezető tanulmány, melyekben a szerző példás műfajelméleti és -történeti alapvetést végez. Tisztában van vele, hogy úttörő munkára kell vállalkoznia, mivel a novellatípusok meghatározásához hiányoznak mind a szükséges előmunkálatok, mind pedig az „összehasonlító-típológizáló” módszer, s ezért azt látja legcélszerűbbnek, ha megfigyeléseit „azoknak az elbeszélésszervező tényezőknek a feltárására” korlátozza, melyek globálisan meghatározzák „az adott korszak rövidpróza formációinak alakulástendenciáját”. Ennek érdekében 40 „elbeszélői szöveget” választ a kor irodalmából, s ezek alapján jelöli ki a „narratív struktúrátípusokat”, a témákat és motívumokat (közülük a magány, sőt azt megelőzve a halál motívumának dominanciájára figyel fel, amely minden második szövegben felbukkan). Rámutat továbbá a novellaindítás és a cselekménystruktúra, valamint a kezdés és az alapszituáció közötti viszony sajátosságaira. Majd a kompozíciós szerkezet típusokat határozza meg, illetve a prózanyelv jellegzetességeit, „az elbeszélés nyelvi megszervezésének” módozatait tekinti át, hogy végül is felhívja figyelmünket „két nyelvi láttatási mód” dominanciájára. Arra, amelyet „vizionáláson, szimbólumokon, sejtetesen, asszociatív társításokon, érzéki megragadáson, expresszív eszközön” alapoznak, és jellemzi Szirmai, Herceg, Majté-

nyi prózájának korai szakaszát. És arra, amely „tárgyilagosabb, célratörőbb”, melyet a „közölszándéknak alárendelt puritánabb nyelvhasználat” jellemez. Zárómegállapításként pedig leszögezi, hogy a két tendenciát „az irracionális, a tudatalatti, a valóságfeletti erők iránti érzékenység” kapcsolja össze, s ennek jegyében íródnak a korszak legértékesebb novellái.

A bevezető tanulmány logikus folytatása a stílusirányok vizsgálatáról készült áttekintés, mely során „nyelvi-stilisztikai mélyfúrásokat” végez Szirmai *Veszteglő vonatok a sötétben* („a szimbolikus-látomásos közlésforma egyik legtipikusabb darabja”), Herceg János *Szülföldem* („a realista, tárgyilagos, funkcionális nyelvi megformálás jegyeit viseli magán”) és *Majtényi Jakab, a késes* („az előbbi két szövegtől mindenekelőtt a reflexió eluralkodása, a pszichológiai motiválás iránti fogékonyság által különbözik”) című novelláiban. A novellákat mondatstilisztikai, elbeszélésgrammatikai és szerkezeti elemzés alá veszi annak érdekében, hogy megismerjük azok értékeit. Ugyanakkor ez arra is feljogosítja a dolgozat íróját, hogy megállapítsa: „A novellák [...] nemcsak a harmincas évek irodalmi ízléséről, uralkodó stílusesszközeiről, formatudatáról közvetítenek számunkra értékes információkat, hanem a harmincas évek irodalmát befolyásoló szellemi-gondolati áramlatokról is.”

Ezek után következhet a három életműnek az adott időszakon belüli elemzése. Thomka Beáta Szirmai novelláiban a magyar rövidpróza transformációjának példáját látja, melyben a szerző „a külsőre orientált közvetlen történetmondásról áthelyezi a hangsúlyt azoknak a belső folyamatoknak a megjelenítésére [...], melyekről nem igen vett, vehetett tudomást korábban a magyar elbeszélőirodalom”. Míg Szirmai esetében fantasztikus rövidtörténeteit tartja fontosnak, addig Herceg

opusában „a lírai-fantasztikus, illetve a társadalombírálaton, lélektani elemeken nyugvó elbeszélések megszületését” tartja fontos mozzanatként, Majtényinál a közlésmód közvetlenségét emeli ki, amely „a tárca csevegő spontaneitására emlékeztet”.

Thomka Beáta kötetbe szervezett tanulmányai a jugoszláviai magyar irodalom pontosabb, korszerű szemléleten alapuló, jobb megismerését szolgálják, és jelentős adalékai a modern prózatörténeti kutatásoknak is.

Gerold László

EISEMANN GYÖRGY: ŐSFORMÁK JELENIDŐBEN

Budapest, Orpheusz Kiadó, 1995. 212 l.

Hölderlintől Umberto Ecoig, irodalom és bölcsélet hasonló kérdésfeltevéseitől magyar költőknek a mitikus-mitológiai hagyományhoz való kapcsolódásáig, a századforduló dezilluzionizmusától az 1930-as években még élő „modern” örökségig ívelnek Eisemann György tanulmányainak gondolatai, amelyek Heidegger és Nietzsche, a mítoszkritika és az életfilozófia, a gnózis és a különféle individuuum-értelmezések problémakörébe ágyazzák be a XIX–XX. század magyar és világirodalmi lírája és részben epikája néhány kiemelkedő jelentőségűnek minősített szerzőjét és művét. A tanulmánykötet címe jól foglalja össze a dolgozatok tárgyát, hiszen akár Ady mitológizmusáról olvasunk, akár a századforduló Tantaloszainak és Midászainak identitásválságáról, énkereséséről, akár az *Utazás és holdvilágban* kulcsszerepet játszó „halál-mítosz”-ról, „nyelv”-ről és „szubjektum”-ról, ami igazán lényegesnek tetszik a dolgozatokban: annak az új esztétikai világértelmezésnek nyomon kísérése, amelyet mindenekelőtt a modernségben új alakot öltő mitikus alapsémák feltárással és változataiknak földerítésével lehet megnevezni, és korszakjellegzetességként leírni. Azaz „ősformák”-ról, mitológé-
mákról van szó, amelyek a századforduló tájékán a művészi felfogások példaerejű igazolásává, általában ismét „tárgyakká”, „motívumokká” és „szimbólumokká” lesznek, mindezt azonban a

jelen idő szemlélője mutatja be, a jelenkori felfogás – nem rejtve, de nem is hivalkodón – méri egymáshoz az antikot és a modernt, a mítoszkutatást és az irodalmat, a kezdetet és a beteljesülni látszót, az alkotássá, irodalomná szublimálódott gondolat történetet. Ilyen módon eléggé egyedi Eisemann György helye és helyzete a magyar irodalomtudományban. Hiszen nemigen látok rokonságot az ő módszere és a hagyományos vagy akár megújított tárgy- és motívumtörténeti eljárások között; és nem csupán azért érzékelhető Eisemann György távolsága a jól (?) bevált és többnyire biztos, bár ugyancsak többnyire részleges eredményeket ígérő „Stoff- und Motivgeschichte”-től, mivel nem a teljes, a végtelen történet érdekli, hanem a saját kora és bölcséleti felfogása felől szemlélt mitológiai tárgy és a XIX–XX. század néhány – alapvetőként ismertetett – jelensége; valamint az a dolgozatokban ugyan töredékesen idézett, nevezetes nietzschei tétel, amely át- meg átszöni látszik az írásokat: „legmagasabb rendű méltóságunk műalkotás voltunk jelentősége – mert a létezés és a világ csakis esztétikai jelenségként nyeri el örök igazolását”. Eisemann György ugyan nem vitaírást közöl, nem az övétől különböző nézeteket cáfol, legfeljebb időnként mondja el, hogy kiegészíteni, kiteljesíteni szeretné az addig hirdetett gondolatokat, mégis, szinte kimondatlan vitában látszik állni azzal

a „scientizmus”-sal, amelyet előbb Nietzsche, majd Hamvas Béla nem szűnt meg ostromozni, olykor nevétségessé tenni. Azt a fajta „tragikus kultúrát” látszik Eisemann György föltárni, amelynek (Nietzschét idézve újfent) „legfontosabb ismérve, hogy a tudomány helyére legmagasabb rendű célként az olyan bölcsesség kerül, mely, nem engedvén megtéveszteni magát a tudomány ámító mellébeszéléseitől, állhatatos tekintetét a világ összképére szegezi, és az abban meglátott örök szenvedést rokonszenvező szeretettel a saját szenvedéseként próbálja átélni”. Figyelemre méltó, hogy Eisemann György e kötetben közölt tanulmányainak „hősei” egyfelől az antik mitológiának a mértéket megszegő, azaz az isteni parancsokkal szembeszegülő „archetípusai”, mint Tantalosz vagy Szi-ziphosz, a magyar irodalomból az elmagányosodás, az énkeresés alakjai, a bölcséleti-költészeti hármasság utak elé kerülő figurák, mint Madách Imre, Komjáthy Jenő, Ady Endre vagy az *Utazás és holdvilág* Szerb Antalja, hogy a századforduló „kődlovagjai”-ról ne is szóljunk. S éppen ez a fajta keresés, az észak-fok, titok, idegenség művész-atitűdjé, s a lennék valakié tantaloszvágya az, amelyet végiggondolva illeszthető bele a magyar irodalmi és a gondolat-történeti folyamatba. Szi-ziphosz mítoszáról szólva, Camus meg Kierkegaard felől indítva, hamar elérünk Hamvashoz, Goethehez, Weöres Sándorhoz, Babitszhoz (az *Esti kérdés* „szizifuszi kö”-ve ágyazódik bele a világkultúra reprezentatív gondolatosságába), Pilinszkyhez és nem utolsósorban Szilágyi Istvánhoz. A századforduló Mídásza, Ambrus Zoltán regényfigurája a „szilénoszi kísértés” alakja lehet, „a mídászi életforma [...] ilyen módon áll szembe a szilénoszi tanokkal, miközben az individuáció »dionüszoszi« fájalmának sorában elbukik”. Ezt a gondolatot követve Ambrus Zoltán re-

gényvállalkozása önmagánál meszebbre mutat, a magyar epikának a századforduló európai irodalmaival hasonló kérdésfeltevéséről tanúsokodik. A századfordulós Tantaloszok sorában pedig ott leljük Gozdsdu Elek novellahőseit, az orosz irodalomnak Dosztojevszkij odúlakóját tovább gondoló írói mellé sorakozik Bródy, Gozdsdu, Thury. Móricz Zsigmondnak sokáig a „kritikai realizmus” jegyében értékelt művészete is átértelmeződik a „mitikusnak és a mindennapinak” kapcsolatát feltárva, a „barbárok” szerepét elemelve. Szerb Antal említett regényét a modernség különféle periódusainak epikai feldolgozása során tapasztalt mitologizálódás mentén láthatjuk.

Eisemann György tanulmányait olvasva, természetesen felvethető a kérdés: vajon irodalomtörténet-e még, amit olvasunk? Már csak azért is, mivel helyenként egy alkotónak vagy műnek nem poétikai vagy esztétikai jellegzetességeire derül fény, hanem „függetlenedő” gondolatiságára, viszonyára a mítoszhoz, valahogy olyképpen (eljátszva a címmel): mennyire jelenideje egy ősfornának? Ez helyenként óhatatlanul ahhoz vezet, hogy a szerző lemond az értékelésről, és például nem szól arról: van-e ellentét Komjáthy lírájának filozófiai igényessége és a megformáltság erőszakoltsága, időnként önnön sémáiba hullása között? Igaz, Szerb Antal regényét bemutatva szellemesen érzékelteti a szerző, hogy a „klasszikus” és a későmodernség eltérő kérdezőhorizontja között támadt feszültséget a műalkotás nem képes feloldani. Am, ha értékeljük Eisemann György törekvését bölcsélet és irodalom közös kormeghatározóként való bemutatására, továbbá azt, hogy mindenekelőtt tendenciák sorsát és változatait szemléli, veti egybe, kíséri figyelemmel, például egy mitológéma alakulását a gondolkodás- (és így hangsúlyosan a művészetéről való gondolko-

dás)-történet kontextusában, kiviláglik, hogy nincsen szükség az olvasó állandó figyelmeztetésére, miszerint most kanonizált remekműből kap szemelvényt, most pedig csak a nemzeti irodalom fejlődéstörténetileg fontosnak minősíthető darabjáról. Éppen abban látom Eisemann György szokatlanul egységessé vált, bár különböző időben írt írásaiból összeállított kötetének jelentőségét, hogy szerényen, de határozottan vállalja az egy címszó alá tömöríthető alkotások egy folyamatrajzban történő tárgyalását. Ezen kerestül a világirodalomnak nem a nemzeti irodalmak kanonizált egyéniségei szerint való értelmezését, hanem az egységnek új felfogását manifestálva, világképi hasonlóságról oly módon emlékezik meg, mint (ebben a kötetben) egyes mitológémák vagy „ősformák” alakváltozatairól. Ebben a fajta módszerben nagyobb hangsúllyal szerepelnek az adott gondolatértéket tartalmazó folyamatba beilleszthető alkotások, mint azok, amelyek egy más jellegű folyamat részesei. Aránytalanságok mégsem keletkeznek, hiszen a XIX–XX. századnak nem egé-

széről, hanem tendenciáiról van szó, amelyekbe a tárgyalt alkotások beletartoznak, és együtt képviselnek valami nagyon fontos, az egészhez nélkülözhetetlen részt. Az is igaz, hogy a megszokottnál „filozofikusabbak” ezek az írások, és talán nem is elsősorban azért, mivel igen sok bölcseletől találunk a dolgozatokban idézeteket. Kierkegaard-tól és Nietzschétől kezdve a filozófiát át- meg áthatja a szépirodalmi jellegű közlés mód, s ez a folyamat (Madáchra, Komjáthyra utalva) megfordítva is igaznak tetszik. A szubjektum, az identitás problémájának előtérbe kerülése legalábbis filozofáló kérdésfeltevéseket igényelt a költőktől is. Így az értekező a költői-írói szövegekben rejlő „filozófiát” igyekszik kibontani, s ezt valószínűleg egy filozofikusabb előadással teheti meg a legcélszerűbben. Eisemann György kötete igen magas színvonalon teljesíti a címben olvasható megjelölések értelmezését, irodalomtudományunk számottevő nyereségeként minősíthetjük hát könyvét.

Fried István

**GYÖRGY LAJOS: A KOLOZSVÁRI RÓMAI KATOLIKUS
LYCEUM-KÖNYVTÁR TÖRTÉNETE 1579–1948**
Budapest, Argumentum Kiadó, 1994. 202 l.

A kolozsvári Lyceum-könyvtár története az erdélyi könyvtár- és művelődéstörténet egyik izgalmas fejezete. Jelentőségét elsősorban az adja, hogy mint Erdély páratlan gazdagságú, legrégebb fennmaradt bibliotékája évszázadokon át főiskolai intézmény volt, sokáig Erdély egyetlen nyilvános jellegű hivatalos könyvtáraként működött. Kivételesnek számít abban a tekintetben is, hogy a jezsuita könyvtárípust századunkig lényegében sértetlenül megőrizte.

György Lajos 1929-től az 1948-as államosításig állt a könyvtár élén, melyet az 1870-es években kezdődő hanyatlás

időszaka után áldozatos munkával fokozatosan ismét eleven szellemi műhellyé változtatott. Mint a bevezetőben elmondja, a könyvtár múltja kezdetől fogva érdekelte, húsz év alatt terjedelmes jegyzetanyaga gyűlt össze, s az 1948-as változás, amely saját pályáját is derékba törte, csupán a külső ösztönzést adta a megíráshoz. A posztumusz monográfia György utolsó befejezett munkája. Létezéséről 1980 óta lehetett tudni, amikor néhány részlete kisebb változtatásokkal megjelent a Kriterion Kiadónál. A kéziratnak ezt az első teljes kiadását Sándor István segítette elő, aki

az előszóban tájékoztat a keletkezés- és kiadástörténet részleteiről. A kiadást követve ösztönözhetné Jakó Klára munkája az első kolozsvári egyetemi könyvtár történetéről és állományáról (1991), valamint Antal Árpád áttekintése György Lajos életművéről (1992).

A szűkebb értelemben vett könyvtártörténeti monográfián messze túlmutató kötet a szerző munkásságának a műfaj- és tárgy történet mellett másik, irodalomszociológiai, művelődés- és eszmetörténeti vonulatába illeszkedik. Ebben is megragadhatók az életmű fő jellemzői, a nagyfokú következetesség, a sokoldalúság és a széles körű anyagismeret. György fő forrása maga a könyvvállomány, ezen belül elsősorban a jezsuita könyvanyag, s ezt egészítette ki a levéltári források, valamint a rend- és helytörténeti irodalom adataival. Ennek az eddig jórészt kiaknázatlan forrásanyagának a rendszerezésével és feldolgozásával bemutatja a gyűjtemény életét, s felidéri azokat a művelődési törekvéseket, amelyek létrehozták és fenntartották.

A kötet a bibliotéka történetének megfelelően két, nagyjából azonos terjedelmű részre, a jezsuita (1579–1773) és a piarista (1776–1948) korszakra tagolódik, a fejezetek beosztása ugyancsak kronologikus rendet követ. A jezsuita korszakban külön fejezet tárgyalja a Báthory-egyetem könyvtárát, a kolosmonostori jezsuita könyvtárát és a kolozsvári jezsuita Akadémia könyvtárát, melyhez mintegy függelékként az ősnymtatványok, az RMK I–III. tételek és a kéziratok bemutatása kapcsolódik. A piarista korszakon belül az átmenet éveit után György önálló fejezetekben tekinti át a Királyi egyetemi könyvtárnak, Királyi, majd Római katolikus lyceumi könyvtárnak és végül Lyceum-könyvtárnak nevezett intézmény történetét.

A szorosabb értelemben vett irodalomtörténeti adatok a könyvtár törté-

netének első, jezsuita korszakáról szóló részben található, míg a második, piarista korszak bemutatására a könyvtári ügykezelés, a könyvtárrendezések, a gyarapodás és működés, a könyvtárosok, az állami illetékesség körüli viták és a különgyűjtemények részletes ismertetése nyomja rá a bélyegét. Alighanem a megírás körülményeivel magyarázható, hogy részletes jegyzetapparátus helyett csupán fejezetenként összesített forrás- és irodalomjegyzék található a mű végén. A névmutató ugyancsak hiányzik.

A Báthory-egyetem könyvtárára (1579–1603) vonatkozó megállapítások egyik része Jakó Klára közel ötszáz tételt tartalmazó rekonstrukciós kísérletének tükrében túlhaladottnak tekinthető, másik része elvégzett, illetőleg elvégzendő feladatokra utal. Így például Jakó kutatásai pontosították Györgynek azt a megfigyelését, amely szerint a kolozsvári református kollégium könyvtárában talált 1654-es szaklajstrom „valamilyik nyugat-európai jezsuita kollégium ide tévedt katalógusa lehet”. Ugyanakkor sem György, sem Jakó nem elemezte részletesen a menekülő kolozsvári jezsuiták Ötvös Andrásnál elhelyezett könyveinek 1606-os jegyzékét, amelynek másolata György szerint a gyulafehérvári püspöki levéltárban található. Az első könyvtárszervezők közül Szántó István, Antonio Possevino és Vásárhelyi Gergely emelkedik ki. A kolosmonostori időszakot (1604–1693) tárgyaló fejezet alapját az elsőrangú irodalom- és művelődéstörténeti forrásnak számító tulajdonosi és használói bejegyzések alkotják. György ismerteti a bejegyzések típusait, s néhányának a szövegét is közli. Az egykori tulajdonosok és könyvtárgyarapítók közül Kakas István, Kálnói Bornemissza János, Gyulafi Lestár, Zsámboky János, Szamosközy István, Kovácsóczy István, Valkai András, Pálffy Miklós, Kornis Zsigmond, Fabri-

cius István, Szenci Molnár Albert, Alvinczi Péter, Bethlen Miklós, Paskó Kristóf, Tótfalusi Kis Miklós, Apor Péter és id. Cserey Farkas neve említhető.

A jezsuita Akadémia könyvtártörténetének bemutatását jelentősen megnehezítette, hogy a szerzőnek nem állt rendelkezésére a korszak katalógusa, s csak az 1797. évi katalógus nyújtott támpontot. Ennek a több mint hatezer kötetes állománynak a részletes vizsgálata és a két katalógus összevetése további feladat. A könyvtár egykori gazdagságát önmagukban is mutatják az adatok, amelyek szerint az ősnymotatványok száma 1940-ben 95 volt, az

RMK I-III. körébe összesen 243 mű, köztük több unikum példány tartozott, míg a kéziratár mintegy ötszáz kötetet őrzött.

A könyvtár XIX-XX. századi történetének tanulságos fejezete az Aranka-féle Magyar Nyelvmívelő Társaság könyv- és kéziratárának hányatott sorsa, melynek visszaszerzése és rendezése ugyancsak György Lajos érdeme. A törzsanyagban szétszóródott Aranka-féle könyvtár rekonstrukciója György által ugyan lehetetlennek mondott, de egyszer talán mégis megoldható feladat.

Tüskés Gábor

BOROS ISTVÁN: A KALOCSAI FŐSZÉKESEGYHÁZI KÖNYVTÁR

Budapest, Kalocsai Főszékesegyházi Könyvtár, Balassi Kiadó, 1994. 76 l. + 16 t.

ISTVÁN BOROS: BIBLIOTHEK DES MÜNSTERS VON KALOCSA

Budapest, Bibliothek des Münsters von Kalocsa, Balassi Verlag, 1994. 76 l. + 16 t.

Winkler Pál (1932) és Kékesi János (kézirat, 1964) után Boros István a harmadik, aki monográfiát készített a Kalocsai Főszékesegyházi Könyvtár történetéről. Munkáját részlettanulmány (a kalocsai Arisztotelész-kódexről: MKsz 1994. 82-83.) németül megjelent ismerető (Mitteilungsblatt der Arbeitsgemeinschaft katholisch-theologischer Bibliotheken, Trier, 1993. 27-40.), legnagyobb mértékben pedig az a feltárás előzte meg, amelynek eredményeként 1989-ben Boros István munkájaként jelenhetett meg a könyvtár 1850 előtti kéziratának katalógusa.

A kötet egyszerre kíván szólni a szakértő olvasóhoz és a népszerűsítés nemes feladatát vállalva a nagyközönséghez. Az utóbbi célkitűzés hozhatja magával, hogy a kiadvány nélkülözi a tudományos apparátust: nem közöl jegyzeteket, forráshivatkozásokat, jelzeteket. Az első részben a gyűjtemény történetét ismerteti a szerző a középkori káptalani könyvtártól és az érseki magánkönyvtáraktól Patachich érsek mű-

ködésén át egészen a legutóbbi évekig; előadása tömör, adatokban gazdag. A második rész a gyűjtemény fontosabb csoportjai (kéziratok, ősnymotatványok, antikvák és régi magyar nyomtatványok, 17-20. századi nyomtatványok, térképek és atlaszok, egyéb különgyűjtemények) szerint mutatja be az állományt, főként statisztikákat közölve és a fontosabb darabokat egyenként bemutatva.

A kalocsai könyvtár történetéről szóló korábbi részlettanulmányokat és az azokat hasznosító Csapodi-Tóth-Vértesy-féle könyvtártörténeti szintézis megállapításait több helyen hallgatólagosan kiigazítja a kötet. Eddig úgy tudtuk, hogy a Patachich által még váradi püspök korában gyűjtött könyvtár 15 000 kötetet számlált, Boros 7825 kötetet említ (32.). A korábbi tanulmányok érintették Pray György szerepét Patachich könyvtárának gyarapításában és katalogizálásában, Borosnak a könyvtár történetéről szóló szövegében Pray neve elő sem fordul. A kalo-

csai érseki palota könyvtártermének felavatási évéeként az eddig tudott 1784 helyett 1780-at ad meg (31.). A kalocsai gyűjteményt igen jól ismerő Szelestei Nagy László még nemrég is a könyvtár 505 inkunábulumáról tudott (MKsz 1994. 194.), Boros 508-at említ. Vértesy Miklós korábbi áttekintése szerint (MKsz 1968. 54–61.) az ősnymotatványok közül 347 származik Patachich beszerzéseiből; Boros 1989. évi tanulmányában 185-re tette Patachich ősnymotatványinak számát, ezúttal pedig úgy fogalmaz, hogy az ősnymotatványok „egy része” Patachich szerzeménye, és a különböző forrásokból beszerzett néhány könyvcsoport megemlített mennyiségi adatainak nagyságrendje mintha arra utalna, hogy a könyvtár e rétegét most még szorosabbra vonja. Egyet kell érteni Szelestei Nagy Lászlóval, aki már felfigyelt a régebbi szakirodalmi megállapítások és a modern feldolgozások közötti efféle számbeli eltérésekre, és leszögezte, hogy „Az eltérő adatok megszüntetését a kötetek alaposabb megvizsgálása mellett az egykorú kéziratok kötetkatalógusok, könyvbeszerzési jegyzékek és levelezések tanulmányozása tenné lehetővé” (MKsz 1994. 194.).

Ha bízhatnánk az új adatok pontosságában, azok fontos megállapítások megalapozására volnának alkalmasak. Maga Boros is utal rá, hogy Kollonitz László könyvtárgyarapító munkássága érdemtelenül szorult háttérbe érseki elődjéé mögött (34.); a gyűjtemény rétegeinek pontos számadatai árnyalhatnák ezt az átértékelést, akár csak a Patachich érseki udvarában kialakult szellemi élet megítélését is, amellyel kapcsolatban legutóbb Szelestei Nagy László intett óvatosságra (MKsz 1994. 196.).

Nem biztos azonban, hogy minden esetben új, tisztázó kutatások állnak a módosult adatok mögött. A kötet különböző helyeit összevetve mintha za-

var mutatkozna az állomány jelzőszámai körül. A 37. lapon megtudjuk, hogy a könyvtár 1866-ban Kunszt József 1038 kötetes gyűjteményével gyarapodott, egy lappal később azonban a kötetek száma már 1063. Itt e könyvhatágotak szakrendi összetételének adatait is megtaláljuk, s ha a figyelmes olvasó az egyes tematikai csoportokhoz tartozó kötetek számát összegzi, csak 888 kötetről talál adatot. Az eltérések egyik esetleges forrása talán a *mű* és a *kötet* szavak következetlen használata lehet.

A nem megfelelő szó megválasztása egyebütt is előfordul a könyvben. Nem tartom szerencsésnek például azt a megfogalmazást, amely – Luther, Kálvin, Melanchthon mellett – Erasmust is mint *reformátort* említi (68.).

Nyilvánvalóan a kiadvány rendelkezésével magyarázható, hogy a szerző olykor lemond néhány újabb kutatási adat közléséről. Így nem közli azt a Csapodi Csaba és Csapodiné Gárdonyi Klára újabb vizsgálataiból már tudható adatot, hogy a könyvtár kódexei közül egy, az ősnymotatványok közül pedig nyolc kötetéről mutatható ki, hogy már 1526 előtt is Magyarországon voltak. Az állomány ismertetésekor a kuriózumokra, egzotikumokra nagyobb figyelem esik (pálmalevélre írt szingaléz imakönyv, a nagypapa könyvtáblába köttetett szakálla stb.), mint az irodalom- és művelődéstörténeti szempontból jelentős hozadékot ígérő egységek bemutatására. Kétségtelen, hogy Szelestei Nagy Lászlónak a Magyar Könyvszemle 1994. évi 2. számában megjelent szemléje (főként a 18. századi kéziratok értékek áttekintésével) inycsiklandozóbb olvasmány a kutató számára. Ám hangsúlyozni kell: az elmélyülten érdeklődő kutató éppen Boros István munkájának eredményeként veheti kézbe a könyvtár kéziratkatalógusát.

A kötet követésre méltó példája annak, hogyan lehet jelentős könyv-

gyűjtemények értékeit a szélesebb közönséggel megismertetni az igényesség, alaposság követelményeinek maradéktalan megtartásával, a szaktudományt is inspiráló adatbőséggel, a szempontok gazdagságával. Hatékony és tetszetős kiegészítője a kis könyvnek a gondosan válogatott, jól elrendezett

és igényesen reprodukált bőséges képanyag, beleértve az egy ívnyi színes mellékletet is.

A magyar változattal egyidőben a kötet német fordításban is megjelent, s így a külföldi kutatók és érdeklődők rendelkezésére is áll.

Kecskeméti Gábor

SÜTŐ JÓZSEF: SZÁZADOK LELKE

Irodalmi és helytörténeti tanulmányok. Kiskunhalas, 1995. 163 l. (Halasi Téka 16.)

A 90 éves Tanár Urat ezzel a válogatással köszöntötte szűkebb pátriája: nem kevesebb mint 55 esztendő (1940–1995) tanulmánytermésének javát rendezve kötetbe, Bognár Zoltán és Orosz László szerkesztésében. Levéltárak és múzeumok kutatószobáiban, könyvtárak olvasótermeiben találkozhatni még olykor – ha nem is vele egyidősökkel – a nála egy nemzedékkel fiatalabb tanáremberekkel, akik valóban megvalósították a tudós–tanár gyakran hangoztatott, de csak kevesek által megélt eszményét. Sajnos, egyre ritkuló számban. Pedig ne feledjük: a százéves Eötvös Collegium eredeti célkitűzése nem az akadémikus-elit utánpótlása volt, hanem olyan, európai műveltségű és látókörű tanár-generációk kinevelése, akik majdani lakóhelyükön vagy éppen szülőföldjükre visszatérve lehetnek iskolateremtő és -fenntartó személyiségek. Sütő József, aki szülővárosának, Kiskunhalasnak Szilády Áronról elnevezett gimnáziumában harminc éven át, 1931 és 1961 között tanított, megvalósította életeszmenyét. Tanárként, de tudósként is.

Amikor a kritikai kiadások jegyzetői tréfásan arról panaszkodnak, hogy állandó rettegésük tárgya: egy-egy középiskolai értesítőben, közgyűjteményi évkönyvben, helytörténeti kiadványban (megfelelő, analitikus részbibliográfiák híján) elkerüli figyelmüket a régóta keresett tárgy történeti adat – köz-

vetve és folyamatosan ismerik el, ismerjük el a helytörténet fontosságát, sőt nélkülözhetetlen voltát a művelődéstörténetben és az irodalomtörténetírásban. Hiszen nincs kutató, aki (választott korszakán belül is) a történeti Magyarország minden szegletét egyformán jól ismerhetné. Így vagyunk Sütő József tanulmányaival is: a *Pálmakor* című Petőfi-vers élményhátterét az új kritikai kiadáshoz képest is jól egészíti ki a *Petőfi egy boldog napja Kecskeméten* című írás (1990), amelyben a Gyenes-család tagjainak és a Gyenesház vendégeinek megnevezésével vonta meg Petőfi és Jókai ottani baráti körének határait (138–142.); az új sajtótörténet I. kötete sem tud ennél többet Kerkes Sámuel személyéről és ténykedéséről, hogy a Hadi és Más Nevezetes Történetek, majd a Magyar Hírmondó társszerkesztője és cikkírója volt (*Régi halasi diákok nyomában I.*, 1940. 24–34.).

A tanulmányíró Sütő Józsefet munkájában mindenekelőtt problémaérzékenysége segíti. Akár egy alkalmi, évfordulós cikk-felkérés is jó lehetőség a számára, hogy rátapintson a szakirodalom megoldatlan vagy éppen „elkent” helyeinek egyikére. Petőfi Sándor 1843. évi, kecskeméti időzése kapcsán ilyen a *Búcsúszó* című vers hitelességének és keletkezéstörténetének kérdése, amelyekkel kapcsolatban az új kritikai kiadás vagy Fekete Sándor Petőfi-életrajzának I. kötete is jobbra feltevések-

kel élhet. Arra pedig Biernaczky Szilárd *Petőfi „dalai” a nép között* című tanulmánya figyelmeztetett a Filológiai Közlöny 1973. évi folyamában, hogy a folklorizálódás dolga korántsem olyan meseien egyszerű, amint azt korábban véltük. (Vö. Sütő József tanulmányával: *„Hortobágyi kocsmárosné, angyalom!”*, 1973. 126–137.) Sokoldalú, néprajzi, nyelvészeti, helytörténeti, irodalmi érvelése még akkor is elgondolkodtató, ha – mint Petőfi Kecskemétről távozásának időpont-meghatározásában – végkövetkeztetéseivel nem mindenben érthetünk egyet.

Ugyanez a problémaérzékenység avatta az elmúlt 25 esztendőben őt – Orosz László és mások mellett – a megújuló Katona József-, és ezen belül a *Bánk bán*-kutatások egyik főszerrelőjévé, és csak sajnálni lehet, hogy a drámaköltői életmű teljes kritikai kiadásának elmaradása miatt nem nyílt lehetősége további részproblémák megoldására. Ezek az új kutatások, amelyek az 1991-es bicentenáriumi tudományos emlékülésen összegződtek Kecskeméten, elsősorban azzal jellemezhetők, hogy rámutattak Katona forráshasználata révén a minőségi változásra, mely saját és mások magyarázásait elválasztotta az eredetiség kiküzdésében a *Bánk bán* alkotói periódusától; elhelyezték a dráma két kidolgozását a XIX. század első magyar drámatörténetében és színházi konvenciórendszerében, az álltörténeti érzékenységtől a vitézi játékon át a romantikus hőstragédia kísérleteiig; s ennek eredményeképpen nem-ideológikus, történeti magyarázatát adták végre a sokat vitatott V. felvonás „rejtélyének”. Sütő József szerepelemző tanulmányai (*A „kerítő” és az „ártatlan” Gertrudis*, 1970. 79–94.; *„Ártatlan” Gertrudis a színpadon*, 1971. 95–107.; *Hözöngő-e Petur bán?*, 1970. 108–114.; *„Rendületlenül” vagy megrendülve?*, 1993. 115–125.), amint az az évszámokból is kiolvasható, zömmel e folyamat kezdetén állanak, és tapasztalataik így beépülhettek a dráma Orosz

László készítette, mintaszerű kritikái kiadásába.

Sütő József másik erénye, hogy mindig, a kizárólag helyi érdekűnek tűnő témák esetében is, képes távlatokat nyitni elemzéseiben. Jó példa erre a kötet két esettanulmánya, a *Kiskunsági parasztszínpad a millennium évében* (1973. 60–72.) és a *Petőfi első szobra körül* (1973. 143–148.). Az előbbi a Dékányi Árpád gimnáziumi rajztanár szervezte, 1896. január 14-i népszínmű-előadása kapcsán nemcsak Justh Zsigmond szentetornyai parasztszínházi kísérletének párját találja meg a halasi produkcióban, de a kitekintés szemhatárán feltűnik Oberammergau, az ottani passiójátás is, és megkapjuk a hiányzó láncszemet Heltai Jenő pályáján is, a kiskunhalasi előadásról írott, értő és megértő kritikájában, amely figyelmünket már a *János vitéz*-dalljáték leendő dalszövegírójára fordítja. A szintén Dékányi szerkesztette Halas és Kiskőrös című helyi lapban 1897. május 2-án jelent meg Gyursovec Gusztáv felhívása, hogy a szülőföld és ezen belül a szülőváros emeljen méltóbb szobrot Petőfinek, amihez az önmagát joggal „szerény javadalmazású segédjegyző”-nek nevezett cikkíró a gyűjtést 10 koronával meg is nyitotta. Azonban nem 1861-et írtak, amikor közadakozás segítette a megvalósuláshoz Kiskőrös első, még igénytelenebb Petőfi-szobrát. Ennek a mostani esettanulmánynak kétségkívül Jókai volt a szenvedő hőse, akit a lap 1897-ben kétszer is nyílt levélben szólított fel a szoborügyben és a szülőház felújításának tárgyában a támogató megszólalásra, netán a személyes példamutatásra az adakozásban. Az író azonban (egy évvel az ezredéves ünnepségek után és két esztendővel a költő halálának 50. évfordulója előtt) hallgatott, holott 1894-ben, írói pályája kezdetének félszázados ünnepén 100 000 forint nemzeti tiszteletdíjat kapott, művei százkötetes összkiadásáért... Pillanatképek, érvé-

nyes kortörténeti metszetek a boldog bekeidőkből.

A tudós-tanár stílusából is felismerhető: Sütő József okfejtése mindig világos, mondandójának fontosságát nem az idegen szakszavak halmozásával emeli ki. Addig nem is lép tovább, amíg a felmerülő történelmi fogalmat kellőképpen nem tisztázza. (Szép példánk lehet erre az „udvari ágens” vagy a re-

formátus „consistorium” a 36. oldalon.) Így is lehet írni.

Az úgyszeretettel válogatott és szerkesztett, ízléssel illusztrált és megtervezett kötet szövege azonban megérdemelt volna egy jó korrektort, aki a nagyszámú sajtóhibát kiirhatta volna: ne kelljen a Tanár Úrnak (most már az égi katedrán) fejét csóválnia ezen.

Kerényi Ferenc

REICHERSTORFFER, GEORG: CHOROGRAPHIA TRANSILVANIAE. CHOROGRAPHIA MOLDAVIAE. ERDÉLY ÉS MOLDAVA LEÍRÁSA 1550.

A szöveget gondozta, fordította, a kísérőtanulmányt és a magyarázatokat írta: Szabadi István. Debrecen, KLTE, 1994. 139 l. (Series fontium latinorum Debreceniensis I.)

A debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Klasszika-filológiai Tanszéke új forrásközlő sorozatában egy sokat idézett, de kevésbé ismert szöveg közreadására vállalkozott. A bilingvis kiadás Szabadi István munkájaként Georg Reicherstorffer *Erdély és Moldva leírását* teszi hozzáférhetővé a szélesebb közönség számára. Reicherstorffer művéből magyarul eddig csupán szemelvények jelentek meg, Szamota István (*Régi utazások Magyarországon és a Balkán félszigeten 1054–1717. Bp., 1891.*), Waczulik Margit (*A táguló világ magyarországi hírmondói XV–XVII. század Bp., 1984.*) és Németh Béla (*Szász szemtanú a XVI. század magyar és román népességéről. Erdélyi Tükör, 1989/2.*) munkásságának köszönhetően. A szerző elsősorban politikai tevékenysége miatt ismert a 16. század kutatói előtt, bár életével és írásaival főleg külföldi kutatók foglalkoztak. Az I. Ferdinánd megbízásából Erdélyben járt szerző küldetése arra irányult, hogy a függetlenségi törekvésekkel szemben az erdélyi szász városokat Ferdinánd pártjára állítsa. Noha erdélyi követjárása nem járt sikerrel, a közvetett eredmény, a most megismerhető szöveg mégis megőrizte Reicherstorffer nevét.

A két munka, *Erdély és Moldva leírása* – Szabadi István utószava szerint – „Ferdinánd kifejezett kérésére (utasítására)” – készült, „azzal a politikai céllal, hogy egy esetleges hadjárat során már legalább a leírásból ismert legyen a vidék”. Ezzel a korabeli és az azt megelőző humanista földrajzi leírások sorába illeszkedik, amelyek nagy részben szintén politikai céllal íródtak, erőteljesen támaszkodtak egymásra és szerkezetileg is kevésbé voltak megkomponáltak.

Szabadi István, a szöveg fordítója, jegyzetője és utószavának szerzője rendkívül körültekintő munkát végzett, birtokában van valamennyi szükséges ismeretnek és járatos a humanista földrajzírással foglalkozó hazai és külföldi szakirodalomban. Lényegretörő utószavában ismerteti a szerzőre vonatkozó legfontosabb tudnivalókat és határozottan állást foglal a külföldi szakirodalom túlzásaival szemben. Tanulmányának legfőbb újdonsága, hogy Maria Holban román szövegkiadásának megállapításaival ellentétben bebizonyítja, hogy a három kortárs humanista, Reicherstorffer, Oláh Miklós és Verancsics Antal között igenis volt tudományos kapcsolat, munkásságuk

egymás tevékenységét ismerve, a kölcsönösség jegyében alakult ki. Az eltérő szövegrészek tekintetében Szabadi szerint nem a különbségek, hanem a „korabeli értelemben vett tudományos párbeszéd” a lényeges. Másik fontos megállapítása Reicherstorffer és Christianus Schesaeus műveinek kapcsolatára vonatkozik. Jakó Zsigmond véleménye szerint „Schesaeus ötletéhez, mely szerint Honterus brassói könyvtárát a Corvina erdélyi utódjaként tünteti fel, az alapot Reicherstorffer Brassó-leírása adta”. Ezen a nyomon elindulva Szabadi István összevetette az első teljes Schesaeus-editio (Csonka Ferenc munkája) és Reicherstorffer leírásának megfelelő részeit, és megállapította, hogy Schesaeus forrásként használta a *Chorographia Transilvaniae*-t.

Szabadi István az előzmények és a kortársi kapcsolatok mellett röviden kitér arra is, hogyan élt tovább Reicherstorffer munkássága a 16. században. Itt elsősorban Antonio Possevino munkásságára gondolt, aki 1584-ben olasz fordításban illesztette be a szöveget *Transilvania* című munkájába. A latinul megjelent 16. századi kiadásoknál sem szabad azonban Possevino nevére megelégednünk. Az 1595-ös kölni kiadást leírva Szabadi csak Marcin Broniowski *Tartariae Descriptio...* című művének folytatásaként említi Reicherstorffer földrajzát. Ez a leírás azonban csak az említett kiadás második kötetének címlapja alapján készült, az első kötet, amely szintén felsorolja Reicherstorffer művét, Antonio Possevino *Moscovia, et alia opera* kezdetű főcímlappal indul (RMK III. 855., Németh H 1654–1655). Apró kiegészítésként hozzátehetjük még Szabadi István bibliográfiai leírásához, hogy az utolsó 73. jegyzetének óhajta a könyvészeti szakirodalomban már megtörtént. Szabadi szerint: „Szabó Károly (RMK III/2. 332.) még úgy tudja, hogy a *Chorographia Moldaviae* 1541-ben Baselben

jelent meg! A körülmények ismeretében – és a könyv impresszuma ellenére – érdemes lenne Szabó Károly információjának utánajárni”. Az OSZK gondozásában megjelent RMK III. Pótlások, kiegészítések, javítások, 1. füzet (Bp., 1990. 100.) megállapítása már korrigálja Szabó Károlyt, amikor azt írja: „Az RMK III. 332. sz. alatt tévesen baseli nyomtatványként írták le, pedig az impresszum: Viennae Pannoniae”.

Szabadi István nem foglalkozik Reicherstorffer 7. századi utóéletével, abban a hitben, hogy „a humanista jellegű földrajzírás átadta helyét az egyre inkább tudományos jellegű geográfiának”. Van azonban – főleg német nyelvterületen – a geográfiának és az útleírásnak egy olyan, elsősorban a széles olvasóközönségre építő ága, amely még a 17. század közepén és végén is támaszkodik Reicherstorfferre. Elsősorban Martin Zeiller munkásságára kell gondolnunk, aki 1632-ben megjelent *Itinerarium Germaniae nov-antiquae, Teutsches Reyssbuch...* című művében a források között hivatkozik a most tárgyalt szövegre. Zeiller későbbi Hungaria-leírásai ugyancsak nem nélkülözik a Reicherstorffertől nyert ismereteket. A forrásait nem mindig feltüntető szerzők közül meg kell említenünk Johann Georg Schielent, aki az erdélyi városokat röviden bemutató leírásában (*Historische Politische und Philosophische Krieg-Und Friedens-Gespräch...* 1683.) közli azokat a latin feliratokat, amelyeket az általa felsorolt forrásokból nem, de Reicherstorffer munkájából átvehetett.

A mostani Reicherstorffer-kiadás remélhetően egy fontos új sorozat példás gonddal megszerkesztett nyitóköteté, amelynek egyetlen hiányossága, hogy semmiféle mutatót nem tartalmaz, pedig egy tudományos sorozat kihagyhatatlan része a névmutató és egy földrajzi mű esetében szükséges a helynévmutató is.

Németh S. Katalin

RÓMAI SZERZŐK 17. SZÁZADI MAGYAR FORDÍTÁSAI

Szerkesztette Kecskeméti Gábor, a szövegeket gondozta és a jegyzeteket írta Bartók István, Borzsák István, Erdélyi Lujza, Kecskeméti Gábor, az előszót írta Havas László, az utószót írta Kecskeméti Gábor. Budapest, Balassi Kiadó, 1993. 827 l. (Régi Magyar Próza Emlékek 10.)

Kecskeméti Gábor több szempontból is kiemelkedő kötetet állított össze az ókori római szerzők 17. századi magyar fordításaiból. Először is szó szerint kiemelkedik a könyv a sorozat többi tagja közül, ugyanis nagyobb formátumú amazoknál – ezt a változtatást nyilván a bőséges tartalom indokolta. De kitűnik az összeállítás a sajtó alá rendezés alaposágával, pontosságával, tudományos értékével is, s azzal, hogy egy kevésbé ismert terepre, a magyar irodalomtörténet és a magyarországi klasszika-filológia történetének határterületére kalauzol el bennünket.

A kötet Havas László előszavával indul (ő egyben a lektor is!), ezt követi a hat szöveg betűhű kiadása a kritikai jegyzetekkel, majd Kecskeméti Gábor utószava következik, aztán jönnek a művenkénti utószavak valamint a nyelvi és tárgyi magyarázatok, s végül a személy- és helynévmutató. Már a felsorolás alapján is feltűnhet az a szokatlan eljárás, hogy előszó és utószó egyaránt olvasható a könyvben, ennek láthatóan az az oka, hogy Havas László és Kecskeméti Gábor alapvető kérdésekben nem értenek egyet. Kecskeméti Gábor az utószóban és a jegyzetekben cáfolja Havas elméletét, mely szerint az ókori szerzők biológiai-organikus történelemszemlélete, az azzal való egyetértés motiválta a 16–17. századi fordítókat – ezzel szemben Havas a 32. oldalon ironikusnak tűnő lábjegyzetben köszöni meg Kecskemétinek „hozzáértő munkáját”, amellyel bevezető tanulmányát „hozzáigazította a kötet egészéhez, gondoskodva arról is, hogy a munka szerves egységbe álljon össze”. Az olvasó számára – aki a könyv létrejöttének történetét nem ismerheti – sok-

kal jobb lett volna, ha csak egy kísérőtanulmányt kap, mégpedig a szerkesztőét, akinek álláspontja véleményem szerint minden szempontból elfogadható; a tudományos vita más műfaj, mint a szövegkiadás, lefolytatásának megvannak a fórumai, kár volt itt a kettőt összekeverni.

Lássuk ezek után, mi az a hat mű, melyeket ez a kiadás tartalmaz. Az első egy próza *Georgica*-fordítás a 17. század elejéről, amelynek kézírata a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában található, ez feltehetően egy erdélyi protestáns iskolában keletkezett. A második egy evangélikus nemes, Dobai Székely András (1634–1713) fordítása Cicero leveleiből, ennek kéziratát az Országos Széchényi Könyvtár őrzi – a munka alacsony színvonalából következtethetően nem más ez, mint gyermekkori diákjegyzet. A harmadik mű szintén egy jegyzet az 1670-es évekből: valamelyik erdélyi református iskolához – talán a nagyenyedihez – köthető, Horatius ódáiból és Vergilius *Georgicá*jából tartalmaz próza fordításokat, kézírata szintén az Akadémia könyvtárában található. A negyedik és ötödik fordítás előkészítője Balog György (1659–1726), a soproni evangélikus iskola tanára, akinek Cicero leveleiből készült fordítása 1694-ben, Cornelius Nepos átültetése pedig 1701-ben jelent meg Lőcsén, mindkettő oktatási célokat szolgált. A hatodik munka Dálnoki Benkő Márton nagyenyedi és marosvásárhelyi tanár majd református lelkész P. Annius Florus-fordítása, amely 1702-ben látott napvilágot Kolozsvárott, ez ráadásként még egy történelmi kronológiát és egy római régiségtani értekezést is tartalmaz.

Mind a hat mű valamilyen módon az iskolai oktatás során keletkezett. Kecskeméti Gábor behatóan elemzi a korszak tananyagát, amely elsősorban klasszikus szerzőket ismertetett meg a diákokkal, valamint a tanítás módszerét, melynek során a diákok oda-vissza fordították a latin szövegeket. Ez utóbbi eljárás magyarázza a kötet fordításainak jellegét, a szót szóval fordítást, ahol a szavak magyarok, de a szó- és mondat szerkezet sokszor annyira latin, hogy az már a megértést is nehezíti teszi annak, aki nem ismeri az eredetét. Valamicske fejlődés azért van: a három utolsó, nyomtatásban is megjelent mű esetében már hangsúlyeltolódás tapasztalható az „utile” és a „dulce” között az utóbbi javára. Ez lesz a jövőbeni fejlődés útja, a 18. század végére a klasszikusok szórakoztató, szépirodalmi használata kerül előtérbe.

Nincs itt mód és hely arra, hogy apró részletekre is kitérjek, kimerítően megtették ezt az egyes fordításokhoz írott külön utószavak, amelyekben minden tisztázhatót tisztáztak a sajtó alá rendezők: a fordítók életrajzát, a kéziratokat és a kiadásokat, a forrásokat, a fordítás értékelését és elkészültének célját, utóéletét etc. A recenzens itt nehéz helyzetbe kerül, jó szövegkiadásról nemigen lehet mit írni. Nem marad más, minthogy megkeresi azokat a gyenge pontokat, amelyek minden irodalomtörténeti munkában szükségszerűen ott vannak, így ebben a könyvben is. Lássuk tehát sorban ezeket. Havas László előszava sokszor a 20. század klasszika-filológiájának magasából nézi a 17. századi elődöket és ilyen alapállásból sorolja fel hibáikat, következetlenségeiket. Kecskeméti Gábor utószava az 594. oldalon elhamarkodottan jelenti ki, hogy „a csaknem kizárólagos nyelvi képzés a protestáns iskolákra is jellemző volt”, a következő oldalon már ő maga cáfolja ezt Comenius és Apácai Csere János példájával. Az

igazság az, hogy a 17. századi református iskolákban a herborni-gyulafehérvári tanárok (Alsted, Bisterfeld), valamint a Herbornban is tanult Comenius munkássága révén programszerűen is megjelent a gyakorlati ismeretek és a természettudományok tanításának igénye, s ez szorosan összekapcsolódott a puritanizmus pedagógiai programjával. A 17. század végén pedig az evangélikusok között induló, de a reformátusokra is ható pietizmus oktatási rendszere adott újabb nagy lökést a klasszikus irodalom visszaszorításának. Ezek az irányzatok persze nem érvényesültek minden Isten háta mögötti iskolában, de azt igenis kijelenthetjük, hogy határozott különbség volt az ekkor még a nyelvre koncentrált jezsuita (katolikus) iskolák és a klasszikusokon keresztül (vagy nélkülük!) ismeretek nyújtására törekvő protestáns tanintézmények között. A kötet egyetlen nagy hiányossága, hogy szó nélkül megy el ama tény mellett, hogy mind a hat általa közölt szöveg protestáns környezetben keletkezett. Miért csak ők? Miért nincs katolikus iskolai fordítás? Azt már csak mellékesen jegyzem meg, hogy a protestánsok Ézsaiást, Hóseást, Ámóst, Sofóniást mondanak, s nem Izajást, Ozeást, Ámoszt, Szofoniást, mint ahogyan az itt a bibliai könyvek rövidítései között szerepel.

Kecskeméti Gábor utószavának másik, általam problémásnak érzett része Bornemisza Péter *Elektrájával* foglalkozik: ez nem „retorikai disputációk tárgya volt” a bécsi egyetemen: Georg Tanner (és Melanchthon is Wittenbergben) szabályos auktorolvasást és -magyarozatot tartott róla. Bornemisza műve egy alkalomra készült, tudjuk, hogy hatása nemigen lehetett az utókorra, mégsem szabad egyoldalúan, csak az antikvitás felől nézni. „Szempontunkból... legfeljebb kivonatos parafrázisnak tekinthető” – olvassuk itt, de nem hagyhatjuk figyelmen kívül,

hogy ez a mű – még ha eredete szerint az egyetemi oktatáshoz kapcsolódik is – túl nagy falat ahhoz, hogy be lehessen sorolni a szimpla iskolai fordítások közé, olyan írói többlet van benne, amit csak Bornemisza adhatott hozzá.

Maradt még néhány apróság, az egyik a magyarországi nemzetiségi (itt elsősorban a németek) nevének írása: a kötet ezt hol így, hol úgy oldja meg. Van Johann Hensel selmebányai tanácsos, de Eck Bálint és Spiegel Jeremiás is, s olvashatunk soproni német diákokról magyarosított névvel. Kívánatos lenne ezt egységesíteni, mégpedig a nemzetiségnek megfelelő nyelvi formában. Az egyik sajtó alá rendező, Erdélyi Lujza, hibásan említi az első magyar Horatius-fordítót: ő Szikszai Tasnádi Péter, s nem „Tasnádi Péter

szikszói iskolamester”, műve nem is fordítás, hanem magyar nyelvű „parodia” – lásd erről Szentmártoni Szabó Géza szócikkét az Új Magyar Irodalmi Lexikonban. Egy helyen a szedő is remekelt a könyvben: Havas László előszavában (éppen ott, ahol hibás szóalakokat javított volna ki) oda nem való jeleket rakott a görög szövegbe.

Mindent összevetve elmondhatjuk, hogy Kecskeméti Gábor és munkatársai kiváló munkát végeztek: ha az általában közreadott művek nem is tartoznak a magyar irodalom első (második, harmadik) vonalába, mégis egy fontos műfajra hívják fel a figyelmünket, s mindezt az utóbbi esztendő egyik legjobb, legszínvonalasabb szövegkiadói munkájával.

Szabó András

NÁDAS PÉTER BIBLIOGRÁFIA 1961–1994

Gyűjtötte, összeállította és szerkesztette: Baranyai György – Pécsi Gabriella.
Jelenkor Kiadó, Pécs, Deák Ferenc Megyei Könyvtár, Zalaegerszeg, 1994. 493 l.

Mit jelent az, hogy bibliográfia? Ha könyvészetet, művek jegyzékét, ahogyan az értelmező szótárak mondják, akkor e kötet címe könyvészetileg, azaz bibliográfiailag pontatlan, hiányos, mert a Nadas Péter műveire vonatkozó adatokon túl más műfajú szövegeket is tartalmaz. De ez a hiány erényként is megfogalmazható: az író önéletrajzával és a korjelző dokumentumok, levelek, interjúk közzétételével a könyv még többlet ad, mint amit a címe ígér. Pedig ez a bibliográfia önmagában is jelentős teljesítmény. A teljességre törekvő gyűjteménye minden olyan információnak, ami Nadas Péterrel kapcsolatos. Írásainak megjelenési helye, ideje, az átdolgozások, az idegen nyelvű fordítások, a címváltozatok. A róla illetve műveiről szóló elemzések, kritikák éppúgy, mint a legapróbb utalások, futólagos megjegyzések. Nem csoda, hogy az előszót-ajánlást író Esterházy Pétert

elbűvöli ez a korlátlan látzó adatgazdagság. Örömmel és némi malíciával fedezi fel a könyv paradoxonát: a száraz adatok mögül előbukkanó izgalmas korpépet. A szerkesztők tárgyilagos Bevezetője már e teljesség határait is figyelmeztet. Miközben joggal nevezik munkájukat „felhasználóbarát”-nak az időrendi és a logikai felépítés célszerű összekapcsolása miatt, e módszer korlátait is jelzik. Az első megjelenések egységes időrendben szerepelnek, a továbbiakban azonban az áttekinthetőség érdekében „bokrosítják”, az első megjelenéshez vonva ismertetik. A könnyebb kezelhetőségnek azonban ára van: „A teljes időtérkép nemcsak a kisebb-nagyobb elhelyezési pontatlanságok miatt tökéletlen, de gyűjtőmunkánk fogyatékoságán túli okokból is telítetlen, hiányos: a szekunder irodalom bokor-tételeiből ugyanis nem szabadítjuk ki a további megjele-

néseket". A szerkesztői józanság és Esterházy lelkesedése egyaránt indokolt. Nincs olyan tökéletesen záró bibliográfiai rendszer, amely a könyvészeti adatok minden lehetséges kapcsolatát magába foglalhatná. De éppen azért nincs, mert a lehetőségek kimeríthetetlenségéről a felhasználók, az olvasók gondoskodnak, amikor nemcsak felfedezik a meglévő kapcsolatokat, hanem asszociációik segítségével új összefüggéseket is teremtenek. Ebben az értelemben a jó bibliográfia olyan szórakoztató olvasmány, amilyenné az olvasó teszi.

A Nádas-bibliográfia eléggé pontos és részletes ahhoz, hogy a legkülönbözőbb érdeklődések inspirálója legyen. Megtalálhatók benne az egyes művekre vonatkozó adatok, és kibontható belőle a hosszabb folyamatok képe is. Az értékelések változása, az életmű belső arányainak alakulása egyformán nyomon követhető. Ahogyan például a Biblia az 1967-es kiadói sablon-könyvismertetésből a kritikákon át eljut 1993-ig, amikor már tananyag, egyetemi disszertáció tárgya lett. Az *Emlékiratok könyve* Nádas emblematisz műve. A szerkesztők Bevezetőjének első mondata is ezt sugallja: „Az Emlékiratok könyve szerzőjéről szól a kötet.” A bibliográfia igazolni látszik ezt a minősítést, a regény fontossága a recepciójában is megjelenik. A kritikák száma, elemzése az összefoglaló irodalomtörténeti munkákban, és idegen nyelvű fordításainak sora is ezt tanúsítja.

A kötet több mint kétezer tételt tartalmazó bibliográfiai gyűjteményét olyan szövegek egészítik ki, amelyek a szerző személyiségét és működésének történelmi háttérét világítják meg. A korábban még nem publikált *Életrajzi vázlatot* 1980-ban írta Nádas Péter. Póz nélküli őszinteség érződik ebből az

írásból, amely az író és a magánember közléseinek határvonalát is rögzíti: „Ennyi az életem 1980 augusztusában, ha mindarról hallgatók, amit nem itt és nem így, vagy egyáltalán nem kell elmondani”.

A Függelékben közreadott írások közül az író külföldi interjúi érdekeseek ugyan, de a kötet funkcióját tekintve korántsem nélkülözhetetlenek. Annál fontosabbak viszont azok az első alkalommal itt megjelent dokumentumok, amelyek egyszerre kínos és komikus korszaknak mutatják a Nádas-művek megszületésének idejét. A három dokumentum egymástól független és mégis kiegészítő jellegű. A hatvankilenc-hetvenes évekből származó Aczél György-Nádas Péter levélváltás egy félreértés története. A kultúrpolitikus a mi kutyánk kölyke-taktikával vélte manipulálni az író. A naiv értelmiségi pedig az elvekre hivatkozva remélte meggyőzni a hatalom birtokosát. Mindketten tévedtek.

Pándi Pál lektori jelentése az *Emlékiratok könyvéről* a cenzor monodráma. Feladatát komolyan véve aprólékos pontossággal sorolja a regény kijavítandó mondatainak hibáit – miközben csak néhány ideológiai és ízlésbeli tabu védelmében fáradozik. A Stázi-dokumentumok kendőzetlen nyíltsággal tárják fel a rendszer működésének szerkezetét: a megfigyeltek megfigyelésének okai változhatnak, de a megfigyelés örök.

Az 1994 nyarán befejezett könyv szellemi tere nyitott marad; a folytatás elemei Nádas Péter újabb írásai, a róluk megjelenő kritikák, s még e kötet recenziói is. Az íróról szóló új bibliográfia első helye mindenestre már foglalt: *Nádas Péter bibliográfia 1961–1994*.

Varga László

Az összehasonlító irodalomtudomány új útjai

Konferencia, Budapest, Irodalomtudományi Intézet, 1995. október 17–18.

Az összehasonlító irodalomtudomány új útjai címmel kétnapos konferenciát rendezett az MTA Irodalomtudományi Intézete, az MTA Modern Filológiai Bizottsága és a Nemzetközi Összehasonlító Irodalomtudományi Társaság – AILC – Nemzeti Bizottsága. Mint az Intézet igazgatója, Bodnár György elmondta a konferencia megnyitójában, a Ménesi úti épület harminc év óta központja nemcsak a hazai komparatiztikai kutatásnak, hanem e diszciplína nemzetközileg leginkább számon tartott magyar letéteményese is. Ugyanabban a teremben, ahol a kétnapos konferencia 1995. október 17–18-án helyet kapott – erre a tényre az első előadó, Vajda György Mihály utalt –, gyűltek össze 1962-ben Közép- és Kelet-Európa mondhatni legkiválóbb irodalomtudósai, hogy mintegy rehabilitálják a dogmatikus marxista irodalomszemlélet által mindenestől elítélt összehasonlító irodalomkutatást. Az az út, amelyen a hazai komparatiztika azóta haladt, a magyar irodalomtudomány horizontjának kiszélesítése és elméletiségének elmélyítése felé vezetett, s hogy az irány helyes volt, azt kutatásaink mai törekvései országosan, helyileg pedig némileg maga a konferencia is igazolta.

Az interdiszciplinaritás jegyében szólt Voigt Vilmos a mai összehasonlító folklorisztika egyik kiemelkedő eredményéről, Illés László a stíluskorszakok problémáiról, Müller Péter, Kürtösi Katalin, Farkas Jenő drámatörténeti és dramaturgiai kérdésekről, Karádi Zsolt az irodalom és a film kapcsolatának egy példájáról, a következő nap nagyívű megnyitó előadásában pedig Egri Péter az irodalmiság és a befogadó közösség sajátos találkozásáról egy antik témában, amelyet William Turner festőileg értékesített.

Irodalom, történelem, nemzetfölötti egységek összefüggés-hálózatának körébe vágott Kiss Sándor medievisztikai, Ferenczi László és Kiss Endre modern korhoz kapcsolódó előadása, és ide sorakozott Rév Mária és Gránicz István előadás is. H. Lukács Borbála, Harmat Mária, Hermann Zoltán strukturális, tipológiai és idevágó szövegvizsgálati módszereket hasznosítottak, Madácsy Piroska a szótárkészítő tudós, A. Sauvageot magyarsággélményéről beszélt, Bárkán György pedig a szociális asszimiláció-disszimiláció és az irodalom összefüggéseire hozott figyelemre méltó hazai példákat.

Az első napinál nagyobb közönséget vonzott a második nap egyetlen téma köré csoportosított előadás-sorozata: a téma az *értelmező közösségek elmélete* volt. Dél előtt Szegedy-Maszák Mihály beszélt *Egyetemesség és kulturális viszonylagosság*, Kulcsár-Szabó Ernő *Komparáció és temporalitás. A modernség és az irodalmi praxis történetisége* címmel, némileg kitérve a témát; délután Petőfi Sándor János *Szövegjelentés, szöveginterpretáció-típusok, értelmező közösségek*, Szili József *Szétértelmező közösségek legitimációja* című előadása következett.

Ezektet vette körül felkészültséggel és tudományos fegyvellemmel Veres András *Az értelmező közösség: fikció vagy realitás?*, Odorics Ferenc *Az értelmezendő közösség*, Kálmán C. György *Mi a baj az értelmező közösségekkel?* című előadása, és zárta le a napot Kulcsár Szabó Zoltán esszéje, *A „korszak retorikája”*.

Amint ez a kis létszámú konferenciák esetében eléggé megszokott, mind az első nap két szekciójában, mind a második nap plénumában élénk vitatkozás folyt, az utóbbi esetben magáról az „értelmező közösség” fogalmáról is, amelyet Bezecczy Gábor elmaradt előadása R. Jakobson tanításainak megvilágításában segített volna tisztázni.

Aligha téves az a nézet, hogy hasonló konferenciákat a magyar komparatistika hagyományainak folytatása és megújítása érdekében évente kellene ismételni.

„Minek nevezzetek”? Az irodalmi onomasztika kérdései

Tudományos konferencia. Budapest, MTA Irodalomtudományi Intézet, 1995. november 27–28.

Az MTA Irodalomtudományi Intézete 1995. november 27-én és 28-án Tverdota György és Pajorin Klára szervezésében megrendezte az első magyarországi irodalmi onomasztikai konferenciát. Ezen magyar irodalomtörténészek mellett négy külföldi előadó (John L. Flood, London; Thomas Gergely, Brüsszel; Nyikolaj Zubov, Ogyessza; Eged Emese, Kolozsvár) is részt vett.

A kétnapos összejövetelt november 27-én délelőtt Bodnár György, az MTA Irodalomtudományi Intézetének igazgatója nyitotta meg, majd *A névadás elmélete és az irodalom* című ülésen az alábbi előadások hangzottak el:

Angyalosi Gergely: *A név és az aláírás problematikája Jacques Derridánál.*

John L. Flood: *Offene Geheimnisse. Versteckte und verdeckte Autorschaft im 15. und 16. Jahrhundert.*

Thomas Gergely: *Quand Joseph II et Napoleon Ier transformaient les patronymes juifs.*

Gránicz István: *A „Néved dicsősége” mozgalom és Pavel Florenszkij onomatológiája.*

Bodnár György: *Andor és András (Beszélő nevek egy magyar korrajzregényben).*

November 27-én délután a *Névalkotás a XX. századi regényben* című ülésen a résztvevők az alábbi előadásokat hallották:

Szörényi László: *A horvát–magyar hungarus-tudattól az újsütetű jugoszláv–horvát nacionalizmusig (Széljegyzetek Miroslav Krleža „Zászlók” című regényének néphasználatához).*

Karafiáth Judit: *A névalkotás mint világalkotás (Marcel Proust: Az eltűnt idő nyomában).*

Kappanyos András: *Madame Sosotris (Eliot névmágiája).*

Bényei Tamás: *A családfa mint kód (Genealógia és névadás a „Száz év magány”-ban).*

Balassa Péter: *„Simon Péter, te vagy az?” (A név az „Egy családregény vége”-ben).*

November 28-án délelőtt *A reneszánsztól a felvilágosodásig* című ülésen a következő előadásokat olvasták fel:

Nyikolaj Zubov: *A tulajdonnév konstrukciós szerepe a szépirodalomban.*

Pajorin Klára: *Álnévhasználat Nagy Károly udvarában és a humanista nevek.*

Szabics Imre: *A költői névadás a trubadúr-lírában: a „senhal”.*

Szigeti Csaba: *A „senhal” értelme.*

Dobolán Katalin: *Francesco Patrizi elmélete a nyelv eredetéről (A névtől a szóig).*

November 28-án délután az *Újabb magyar irodalmi hagyományok* című záróülésen az alábbi előadások hangzottak el:

Tverdota György: *Hannibal, Hamilcar és Hasdrubal (A nevek freudi mélylélektanáról).*

Egyed Emese: *Szabadságjáték, kelepce (Barcsay Ábrahám névmetaforái)*.

Dávidházi Péter: *A kettős identitás alkotói lélektanához (Toldy Ferenc és a reformkori álnévhasználat)*.

Praznovszky Mihály: *Valódi és fiktív nevek Mikszáth Kálmán korai műveiben*.

Kelevéz Ágnes: *Babits névjegye*.

P. K.

Mai magyar írók: Konrád György

Tudományos konferencia. Budapest, MTA Irodalomtudományi Intézet, 1995. december 6.

Az MTA Irodalomtudományi Intézete és az Újvidéki Egyetem Hungarológia Szaka december 6-án Budapesten tartotta meg szokásos közös konferenciáját, amely a *Mai magyar írók* sorozat negyedik rendezvénye volt. Ezúttal Konrád György műveiről tanácskoztak a konferencia résztvevői.

Az Újvidéki Egyetem Hungarológiai Szakáról Bányai János, Bori Imre, Faragó Kornélia, Gerold László és Harkai Vass Éva, intézetünk részéről pedig Kálmán C. György, Kappanyos András, Pomogáts Béla, Varga László és Veres András tartott előadást.

A konferenciát Pomogáts Béla, az Irodalomtudományi Intézet igazgatóhelyettese nyitotta meg, s az ő elnökletével zajlott a tanácskozás első szakasza.

Varga László *A didaktikus tudatregény* című előadásában *A városalapító* című regény értelmezéséhez járult hozzá új szempontokkal. A következő két előadó *A látogatót* választotta tárgyaúl. Bori Imre a mű esettanulmányairól adott rendszerező összefoglalást *Szociográfia a szociológusról* címmel, Kappanyos András pedig a regény időszerkezetét vizsgálta világirodalmi párhuzamok bevonásával *A kizökönt idő helyretolása* című referátumában.

Bányai János elnökletével a következő tanulmányok hangzottak el:

Gerold László az *írói jelenlét és a regényforma* kapcsolatát tekintette át, Harkai Vass Éva *Regényváros* című hozzászólásában Konrád város-metaforáját vizsgálta, Faragó Kornélia pedig a művek struktúráteremtő elemeit vette számba *Geopoétika. Rezgőmozgás* címmel.

A tanácskozás délutáni ülésén Bori Imre elnökletével Bányai János a létérzékelés parodikus beszédmódjának megjelenési formáit vizsgálta a Konrád-életmű különböző műfajaiban (*Napló, esszé, regény*). Kálmán C. György *Poétikai provokáció a Kőróban* címmel tartott a szerző korábbi regényeire is kitékintő, vitára serkentő előadást. A következő két hozzászólás Konrád és művei politikai szerepét taglalta. Veres András *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz* című esszéjéhez kapcsolódva vetett fel újabb kérdéseket, végül Pomogáts Béla olvasta fel *Politika és antipolitika* című tanulmányát.

Az előadásokat követő vitába az időközben megérkezett Konrád György is bekapcsolódott.

A konferencia az Irodalomtudományi Intézet XX. századi osztályán tartott fogadással zárult. A szervezők tervei szerint az elhangzott tanulmányok hamarosan kötetben jelenhetnek meg.

Sarankó Márta

INTÉZETI HÍREK

(1995. január 1.–december 1.)

A Mazzini halálának CXXIII. évfordulóján rendezett ülésen Szörényi László *Kossuth e Mazzini* címmel tartott előadást. (Pisa, 1995. március)

*

Sárközy Péter részt vett az olaszországi Nettunóban rendezett nemzetközi Segneri-konferencián és Paolo Segneri *e la letteratura religiosa in Ungheria nel XVIII secolo* címmel előadást tartott. (1995. május)

*

A II. Pius *Commentarii*-nak szentelt ülésszakon Szörényi László *L'edizione dei „Commentarii” di Enea Silvio Piccolomini e la filologia neolatina in Ungheria* címmel tartott előadást. (Róma, 1995. május)

*

„Az egység felé” elnevezésű Garibaldi-ülésszakon Szörényi László előadást tartott *La legione ungherese fondata per la terza volta in Italia e le lotte di liberazione di Garibaldi* címmel. (Marsala, 1995. május)

*

Németh S. Katalin előadást tartott *Ungarn zur Zeit von Oswald von Wolkenstein* címmel az „Oswald von Wolkenstein und die Wende zur Neuzeit” elnevezésű nemzetközi konferencián. (Brixen/Bressanone, 1995. június)

*

Az I. Bohemisztikai Világkongresszuson Berkes Tamás *Historie a problémy maďarské bohémistiky* című előadásával vett részt. (Prága, 1995. június)

*

A „Kossuth és az olasz Risorgimento” című kiállítás megnyitóján rendezett konferencián Szörényi László előadást tartott *Il diplomatico di Kossuth, Ferenc Pulszky a Firenze* címmel. (Firenze, 1995. június)

*

A Bayreuth-i Egyetem Irodalomtudományi Tanszékével folytatott együttműködés keretében 1995 júniusában Bayreuth-ban rendeztek konferenciát, melynek témája „Dekadenz–Erotik–Schönheitskult–Todeskult in Spannungsfeld von Ästhetizismus und Avantgarde” volt. Intézetünk részéről a következő előadások hangzottak el:

Bodnár György: *From Ideals to Decadence*

Bonyhai Gábor: *Die Funktionen des Obszönen in Leo Poppers Parodie auf Rilke*

Illés László: *Von Todesertung überzogener Schönheitskult (über die links-extreme Avantgarde-Lyrik des Johannes Lékai)*

Kulcsár Szabó Ernő: *Mythos und Montage (Zur Reästhetisierung der Erotik in Benns „Welle der Nacht”)*.

*

A IX. nemzetközi felvilágosodás-kongresszuson Hop Lajos *Les débuts du théâtre en Hongrie* címmel tartott előadást. (Münster, 1995. július)

*

A VIII. Finnugor Kongresszuson Illés László *Über die ungarische soziographische Literatur*, Sárközy Péter pedig *Hungarológia Olaszországban – ma* címmel tartott előadást. (Jyväskylä, 1995. augusztus)

*

Az European Society for the Study of English III. konferenciáján Dávidházi Péter *Shakespeare Jubilee Reconsidered* címmel tartott előadást. (Glasgow, 1995. szeptember)

*

Az OCIPE (Office Catholique d'Information et d'Initiative pour l'Europe) konferenciáján, melynek témája „A kelet- és közép-európai államok szociális és kulturális kérdései a szovjet uralom alól való felszabadulás után” volt, Kőszeghy Péter *The Hungarian Culture*

1950–1995 címmel tartott előadást.
(Strasbourg, 1995. szeptember)

*

A római Fraknoi-konferencián Sárközy Péter *Ricerche italo-ungheresi all'Accademia d'Ungheria in Roma (1930–1950)* címmel tartott előadást. (1995. október)

*

Kálmán C. György előadást tartott az ELTE Angol–Amerikai Intézetének „Crisis in the Humanities” konferenciáján. Előadásának címe *Canonical Criticism – Does It Exist?* volt. (Budapest, 1995. október)

*

A Helsinki Egyetem hungarológiai konferenciáján Sárközy Péter *Esterházy Péter és Claudio Magris Duna könyvei* címmel tartott előadást. (1995. október)

*

A „Lo specifico mitteleuropeo in alcuni scrittori del Novecento” című konferencián, melyet a római Magyar Intézet rendezett 1995 novemberében, Bodnár György *The „Zeitroman” and the Hungarian Modernization at the Beginning of the Twentieth Century*, Sárközy Péter pedig *Venezia e la letteratura ungherese del primo Novecento* címmel tartott előadást. (Róma, 1995. november)

Karafiáth Judit

A kiadásért felel a Balassi Kiadó igazgatója

Szedte és tördelte a Balassi Kiadó

Budapest, 1996

Megjelent 20 A/5 ív terjedelemben

A nyomdai munkálatokat a László és Tsa BT végezte

Felelős vezető: László András

HU ISSN 0021-1486

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető bármely hírlapkézbetűző postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR 1900 Budapest XIII., Lehel u. 10/A.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR 11991102-02102799 pénzforgalmi jelzőszámra. Példányonként megvásárolható a Balassi Kiadó könyvesboltjában (1023 Budapest, Margit u. 1., tel.: 212-0214, tel./fax: 116-2885), továbbá az Akadémiai Kiadó *Stúdium* (1368 Budapest, Váci utca 22., tel.: 118-5881) és *Magiszter* (1052 Budapest, Városház utca 1., tel.: 138-2440) könyvesboltjaiban.

Előfizetési díj egy évre: 900 Ft

Egy szám ára: 150 Ft

Külföldön terjeszti a Balassi Kiadó

H-1389 Budapest, Postafiók 149.

Ára: 300 Ft

SOMMAIRE

Várkonyi R., Á : Le Zrínyi d'Europe	1
Fenyő, I. : Les éditoriaux dans le Pesti Hírlap centraliste (1844–1845)	40
Angyalosi, G. : L'époque des <i>Kísérletek (Essais)</i> dans l'œuvre d'Ignotus	66
Kecskés, A. : Mesures strophiques dans la <i>Istennek trombitája (La trompette de Dieu)</i> , cantonnaire édité par Benjámín Szőnyi en 1791	80

Bulletin

Gömöri, Gy. : Une mention polonaise de 1590 sur Bálint Balassi et ses soldats	112
Szabó, A. : Albert Szenci Molnár et le vers métrique hongrois	114
Kerényi, F. : Qui est-ce qui pouvait bien être le « Borcsa » d'Aszód de Petőfi?	122

Atelier

Szilágyi, M. : Le rôle de Lajos Schedius au sujet de l'Uránia	127
Nagy, P. : La couronne en commémoration d'un brave compatriote (sur Gereben Vas)	145
Spira, Gy. : Deux flatteurs insolents (supplément pour le dossier de Petőfi)	161
Zágonyi, E. : La traduction R. U. R. de Kosztolányi	170

Revue

Lukácsy Sándor : A hazudni büszke író (L'écrivain trop fier pour mentir) (Kerényi, F.)	191
« A Dunánál ». Tanulmányok József Attiláról (« A Dunánál ». Études sur Attila József) (Valachi, A.)	194
Szegedy-Maszák Mihály : Ottlik Géza (Géza Ottlik) (Lőrinczy, H.)	198
Thomka Beáta : Prózatorténeti vázlatok (Plans de l'histoire de prose) (Gerold, L.)	204
Eisemann György : Ősformák jelenidőben (Formes archaïques au présent) (Fried, I.)	206
György Lajos : A kolozsvári római katolikus Lyceum-könyvtár története 1579–1948 (L'histoire de la bibliothèque catholique romaine Lyceum de Kolozsvár) (Tüskés, G.)	208
Boros István : A Kalocsai Főszékesegyházi Könyvtár (La Bibliothèque de la basilique de Kalocsa) (Kecskeméti, G.)	210
Sütő József : Századok lelke (L'âme des siècles) (Kerényi, F.)	212
Reicherstorffer, Georg : Chorographia Transilvaniae. Chorographia Moldaviae 1550. (Németh S., K.)	214
Római szerzők 17. századi magyar fordításai (Traductions hongroise du 17 ^e siècle des auteurs romains) (Szabó, A.)	216
Nádas Péter bibliográfia 1961–1994 (La bibliographie de Péter Nádas 1961–1994) (Varga, L.)	218

Chronique

Les nouvelles voies de la littérature comparée. Conférence, octobre 17–18 1995, Budapest	220
« Minek nevezzetek ? » Les questions de l'onomastique littéraire. Conférence scientifique, novembre 27–28 1995, Budapest (K. P.)	221
Écrivains hongrois contemporains : György Konrád. Conférence scientifique, décembre 6 1995, Budapest (Sarankó, M.)	222
Nouvelles de l'Institut, le 1 ^{er} janvier – le 31 ^e décembre, 1995. (Karafiáth, J.)	223

BALASSI KIADÓ • BUDAPEST